

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2023. 10 (2)
шілде-қыркүйек

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2023

© Авторлар ұжымы, 2023

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University). (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры. (Қазақстан)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті. (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қышпақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вилнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Самшев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ө. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтгашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан)

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Коллектив авторов, 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Аян Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместителю директора Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэйти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University). (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет. (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. алі-Фараби. (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководителю Центра китайских и азиатских исследований. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени алі-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Zelvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК. (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2023

© Group of authors, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SCMSHE RK. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan) **Kozhamzharova Daria Perneshovna** — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassievna — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies. (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art. (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagol Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulbayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 208–224, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_208–224

THE ROLE OF THE RUSSIAN COSSACK TROOPS IN THE MILITARY COLONIZATION OF KAZAKHSTAN (LATE XVI – EARLY XIX CENTURIES)

Murat Zh. Abdirov^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-9337-0742>. E-mail: abdirov.murat@mail.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Abdirov M.Zh., 2023

Abstract. *Introduction.* The article reveals the process of military Cossack colonization of Kazakhstan (late XVI century – early XX century), the formation of four tsarist Cossack troops in our region: Yaitsky (Ural), Orenburg, Siberian and Semirechensk. They took an active part in the military and economic colonization of Kazakhstan and the fight against the people's liberation uprisings and movements of the Kazakh people. *Goals.* Using the example of these four Cossack troops to reveal the process of military-Cossack colonization of Kazakhstan, to show separately the history of the formation of each Cossack army, their goals and objectives, the stages of formation and transformation into a striking force of Russian military-feudal imperialism on the national borders of the state. *Results.* The author draws conclusions about the violent nature of the military Cossack colonization of the region, shows the process of transformation of the Cossacks into a military security pillar of tsarism in Kazakhstan. At the same time, the Russian Cossacks themselves became a victim of the military-colonial policy of tsarism on the outskirts of the empire. *Conclusion.* Researchers of the history of Kazakhstan of modern times should bear in mind that at the first stage of the entry of our region into the Russian Empire, the military aspects of this issue prevailed, conquest, subjugation, suppression of popular uprisings and only then the tsarist authorities moved on to political and economic reforms, to the resettlement of the Russian peasantry in our region, to the final transformation of the region into a raw material colony of the empire. Therefore, in their research, scholars should keep this circumstance in mind first of all.

Keywords: Cossacks, Cossackdom, military class, military-colonial policy of tsarism, organization of Cossack troops, weapons, popular uprisings

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of fundamental scientific research «Historical traditions of Kazakh statehood and the issues of preserving national identity» of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Registration number BR20280975). I express my gratitude to the employees of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Scientific Library of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan for the opportunity to work with archival materials and rare book editions of the pre-revolutionary period. I also thank the staff of Modern Times Department of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology for their active participation in the discussion of the main provisions of the article, criticisms and wishes, and their recommendation for publication in the electronic scientific journal “edu.e-history.kz”.

For citation: Abdirov M.Zh. The role of the russian cossack troops in the military colonization of Kazakhstan (late xvi – early xix centuries) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 208–224. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_208–224

ҚАЗАҚСТАНДЫ ӘСКЕРИ ОТАРЛАУДАҒЫ РЕСЕЙ КАЗАК ӘСКЕРЛЕРІНІҢ РӨЛІ (XVI ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ– XIX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Мұрат Жеткергенұлы Әбдіров^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-9337-0742>. E-mail: abdirov.murat@mail.ru

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Әбдіров М.Ж., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада кең фактологиялық материалда XVI ғасырдың аяғынан бастап XX ғасырдың басына дейін Қазақстанның әскери-казактық отарлау процесі, біздің аймақта – Яицкий (Орал), Орынбор, Сібір және Жетісу төрт патша казак әскері құрылды. Олар Қазақстанның әскери-шаруашылық отарлауына және казак халқының халық-азаттық көтерілістері мен қозғалыстарына қарсы күреске белсенді қатысты. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Осы төрт казак әскерінің мысалында Қазақстанның әскери-казактық отарлау процесін ашып, әрбір казак әскерінің қалыптасу тарихын, олардың мақсаттары мен міндеттерін, қалыптасу кезеңдерін және мемлекеттің ұлттық қоршауында ресейлік әскери-феодалдық империализмнің соққы күшіне айналуын жеке көрсету. *Нәтижелер.* Автор аймақты әскери-казактық отарлаудың зорлық-зомбылық сипаты туралы қорытынды жасады, казактарды Қазақстандағы патшалықтың әскери-күзет тірегіне айналдыру процесі көрсетілді. Сонымен бірге ресейлік казактардың өзі империяның шетіндегі патшалықтың әскери-отарлық саясатының құрбаны болды. *Қорытынды.* Қазіргі замандағы Қазақстан тарихын зерттеушілер біздің өлкеміздің Ресей империясының құрамына кіруінің бірінші кезеңінде бұл мәселенің әскери аспектілері басым болғанын, халықтық көтерілістерді жаулап алу, бағындыру, басу, содан кейін ғана патша билігі саяси және экономикалық реформаларға, орыс шаруаларын біздің аймаққа көшіруге, өлкені империяның шикізат колониясына айналдыруға көшкенін есте ұстаған жөн. Сондықтан ғалымдар өз зерттеулерінде ең алдымен бұл жағдайды есте ұстауы керек.

Түйін сөздер: казактар, әскери сословие, патшалық әскери-отаршылдық саясаты, казак әскерлерін ұйымдастыру, қару-жарақ, халықтық көтерілістер

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазак мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» іргелі ғылыми зерттеуді жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR20280975). Революцияға дейінгі кезеңдегі архив материалдарымен және сирек кездесетін кітап басылымдарымен жұмыс істеуге мүмкіндік бергені үшін ҚР ОМА және ҚР ҰҒА ғылыми кітапханасының қызметкерлеріне. Сонымен қатар, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Жаңа дәуірдегі Қазақстан тарихы бөлімінің қызметкерлеріне мақаланың негізгі ережелерін, сын-ескертпелерін талқылауға белсенді қатысқаны және «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналына жариялауға ұсынғаны үшін.

Дәйексөз үшін: Абдилов М.Ж. Қазақстанды әскери отарлаудағы Ресей казак әскерлерінің рөлі (XVI ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың басы) // «edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 208–224 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_208–224.

РОЛЬ РОССИЙСКИХ КАЗАЧЬИХ ВОЙСК В ВОЕННОЙ КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА (КОНЕЦ XVI – НАЧАЛО XIX ВВ.)

Мурат Жеткергенович Абдиров^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-9337-0742>. E-mail: abdirrov.murat@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Абдиров М.Ж., 2023

Аннотация. *Введение.* В статье на широком фактологическом материале раскрывается процесс военно-казачьей колонизации Казахстана с конца XVI в. и до начала XX вв., образование в нашем крае четырех царских казачьих войск: Яицкого (Уральского), Оренбургского, Сибирского и Семиреченского. Они принимали активное участие в военно-хозяйственной колонизации Казахстана и борьбе с народно-освободительными восстаниями и движениями казахского народа. *Цель и задачи исследования.* На примере данных четырех казачьих войск раскрыть процесс военно-казачьей колонизации Казахстана, показать в отдельности историю формирования каждого казачьего войска, их цели и задачи, этапы формирования и превращение в ударную силу российского военно-феодального империализма на национальных окраинах государства. *Результаты.* Автором сделаны выводы о насильственном характере военно-казачьей колонизации края, показан процесс превращения казачества в военно-охранную опору царизма в Казахстане. В то же время и само российское казачество стало жертвой военно-колониальной политики царизма на окраинах империи. *Вывод.* Исследователям истории Казахстана нового времени следует иметь в виду, что на первом этапе вхождения нашего края в состав Российской империи преобладали военные аспекты этой проблемы, завоевание, покорение, подавление народных восстаний и только затем царские власти переходили к политическим и хозяйственным реформам, к переселению русского крестьянства в наш край, к окончательному превращению края в сырьевую колонию империи. Поэтому в своих исследованиях ученым следует иметь в виду прежде всего это обстоятельство.

Ключевые слова: казаки, казачество, военное сословие, военно-колониальная политика царизма, организация казачьих войск, вооружение, народные восстания

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации фундаментального научного исследования «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер: BR20280975). Выражаю благодарность работникам ЦГА РК и Научной библиотеки НАН РК за предоставленную возможность работать с архивными материалами и редкими книжными изданиями дореволюционного периода. Также благодарю сотрудников отдела истории Казахстана нового времени Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова Комитета науки МНВО РК за активное участие в обсуждении основных положений статьи, критические замечания и пожелания, рекомендацию к публикации в электронном научном журнале «edu.e-history.kz».

Для цитирования: Абдиров М.Ж. Роль российских казачьих войск в военной колонизации Казахстана (конец XVI– начало XIX вв.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 208–224. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_208–224.

Введение

Актуальной проблемой отечественной историографии продолжает оставаться проблема присоединения Казахстана к России, в частности, ее военно-наступательный аспект, военная колонизация края и последующее хозяйственно-экономическое освоение. В советскую эпоху вопросы военно-казачьей колонизации нашего края не были предметом специального исследования, оставались вне поля зрения ученых. И лишь с обретением государственной независимости отечественные ученые обратились к этой актуальной и малоизученной научной проблеме.

Материалы и методы

Цель и задачи настоящего исследования состоят в научном исследовании малоизученной проблемы военно-колониальной политики царизма в Казахстане после вхождения нашего края в состав России. Используются материалы архивных фондов, труды военных историков царской России и современных отечественных авторов по данной проблеме. В то же время многочисленные работы по казачьей тематике, вышедшие из-под пера дореволюционных исследователей, требуют критического анализа, поскольку они отражают господствовавшие в российском обществе того времени взгляды на цивилизаторскую миссию царской России на восточных окраинах империи. В них оправдывается военно-колониальная политика России, неизбежность ее превращения в евразийскую империю мирового масштаба, недооценивается справедливый характер народно-освободительных движений казахов против экспансии царизма. Воспеваются героические подвиги царских казачьих войск при завоевании новых территорий и подавлении справедливых выступлений народа против грабительской политики властей по земельному вопросу. Все это требует тщательного исследования проблем военно-казачьей колонизации нашего края и его последствий для коренного населения, ставшего объектом жестокой эксплуатации со стороны казачьей верхушки.

Обсуждение

В отличие от крестьянской колонизации переселенческой политики царизма в Казахстане военно-казачья колонизация нашего края вплоть до обретения государственной независимости не являлась приоритетным направлением научных исследований отечественными авторами. Можно лишь выделить фундаментальный труд казахстанского ученого-аграрника П.Г. Галузо «Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1914 гг. (Галузо, 1965). В нем специальная глава посвящена казачьей колонизации Семиречья, возникновению Семиреченского казачьего войска, формированию и развитию казачьего землепользования, экономическому расслоению казачьих хозяйств, вопросам эксплуатации в казачьих станицах. По существу, это был единственный крупный научный труд, вышедший в советскую эпоху по данной проблеме. А с распадом СССР и обретением государственной и научной самостоятельности отечественные ученые обратились к данной проблеме и начали активно разрабатывать ее. Вышли ряд коллективных и индивидуальных монографий, сборников статей, защищены одна докторская и несколько кандидатских диссертаций. Тем не менее данная проблема не потеряла научной актуальности, в свете последних событий на постсоветском пространстве и необоснованных территориальных претензий к Казахстану со стороны некоторых российских ура-патриотов данная проблема приобретает важное общественно-политическое значение.

Результаты

Яицкое казачество: от вольных общин к регулярному казачьему войску. В истории Казахстана нового времени важную роль играли казачьи войска как первые завоеватели и колонизаторы нашего края. Царизм создал хорошо организованную систему казачьих войск, которые располагались на этнической границе России с покоренными народами и привлекались для борьбы с народными восстаниями и национально-освободительными движениями угнетенных народов.

Из 11 казачьих войск России четыре непосредственно дислоцировались на территории Казахстана: Яицкое (Уральское), Оренбургское, Сибирское и Семиреченское. Астраханское казачье войско с запада примыкало к территории Букеевского ханства, занимая оба берега реки Волги и преграждая казахам доступ к ней.

Среди казачьих войск России одним из древних и самобытных считается Яицкое войско, созданное не правительством, а самими беглыми казаками. Об их происхождении ходило немало романтических легенд о героическом и славном историческом пути. Согласно одной из них, в середине XVI в. на Яике разбойничал казачий атаман Василий Гугна с 30 вольными казаками, его женой была некая «татарка», захваченная в плен. И от них якобы ведут свою родословную яицкие казаки, на своих праздниках первый тост они поднимали «За здоровье бабушки Гугнихи!» (Карпов, 1911: 40, 44, 46).

Заселение Яика беглыми казаками шло одновременно снизу, от устья реки, и сверху, от ее истоков. Волжские казаки, разбойничая на реке, скрывались от преследования правительственных отрядов в ее левых притоках, таких, как Еруслан, Большой Ирғиз, Самара, верховья которых близко подходили к Яику и часто переходили на эту реку. Летом 1580 г. казаки совершили неожиданное нападение на

столицу Ногайской Орды богатый и цветущий город Сарайшык и подвергли его беспощадному разгрому, он был полностью уничтожен. В поисках сокровищ казаки разграбили древний некрополь, раскопав могилы и выбросив кости давно умерших людей, что было неслыханным святотатством даже для того, далеко не гуманного времени. Подверглись уничтожению великолепные мавзолеи правителей Золотой Орды и Ногайской Орды, знаменитых казахских ханов Аз-Жаныбека и его сына Касыма.

Ногайский князь Урус не раз жаловался царю Федору Ивановичу на разбои вольных казаков, царь же отвечал, что они беглецы и бродяги, живут самовольно и ничьей власти не признают. Царское правительство вело двойную игру: на словах осуждая казаков, тайно натравливало их на улусы кочевников, чтобы держать в покорности.

Служба яицких казаков царю началась в 1586 г., когда 150 казаков выступили на Астрахань в помощь крымскому царевичу Мурат-Гирею, поднявшего бунт против своего хана. Во второй раз царь призвал казаков в 1591 г., когда 500 яицких и 1000 волжских казаков в составе воинства боярина Пушкина и астраханского воеводы Сицкого отправились походом против шамхала Тарковского, владетеля Дагестана и Кумыкской степи. Это первое документальное упоминание о яицких казаках в российской историографии считается официальной датой зарождения Яицкого казачьего войска. С тех пор, до 1717 г., т.е. за 125 лет, казаки участвовали в 24 крупных походах царских отрядов (Витевский, 1758: 363).

Постепенно численность казаков на Яике росла и они стали расселяться вниз по реке. В 1613 г. казаки обосновались на месте современного города Уральск, при впадении речки Чаган в Яик. С двух сторон Яицкий городок прикрывался реками, а со степной стороны казаки окопались рвами и валами, поставили караульные башни, курени и деревянную церковь. Для строительства своего городка казаки использовали кирпичи с поселения эпохи Золотой Орды Жайык-кала и Сарайшыка. В том же году по собственной просьбе яицкое казачество было принято в подданство Московского государства, сохранив при этом всю свою вольность. Казаки несли сторожевую службу по реке Яик, совершали набеги в степь, основой хозяйства являлись скотоводство и рыболовство.

Войско насчитывало 600–700 казаков, жили они по старинным законам и обычаям. Все вопросы обсуждались на кругу, где каждый имел право голоса. Выбирали атаманов, в помощники назначали есаулов, все войско делилось на десятки. Освоившись на новом месте, казаки занялись привычным делом — грабежом окрестных народов, захватом пленных, добычи. В своих разбойничьих набегах на жителей степи казаки доходили до реки Жем (Эмбы). В 1603 г. 500 казаков во главе с атаманом Нечаем и в 1620–1625 гг. 300 казаков во главе с атаманом Шамаем совершили даже два похода в далекую Хиву. В первый раз сумели захватить и разграбить город, во время второго похода заблудились в степи и сдались в плен калмыкам и хивинцам. Затем казаки прекратили дальние степные походы, объектами их нападений стали ногайцы, калмыки, каракалпаки и казахи, кочевавшие между Волгой и Яиком, торговые караваны на Каспии, побережье Персии, Азербайджана, Дагестана, Туркмении и Мангышлака (Левшин, 1969: 448, 562).

В правление царя Михаила Романова (1613–1645 гг.) яицкие казаки признали власть московского правительства, стали получать из казны жалование, порох, свинец, оружие, продовольствие, вина, сукна и т.п. Им разрешили принимать беглых крестьян, освободили от налогов, казаки получили различные привилегии и льготы. В 1615 г. царь дал им «владельческую грамоту» на реку Яик «от вершины и до устья», однако, ее следов в царских архивах найти не удалось. Предполагают, что она сгорела во время пожара в войсковой избе, тем не менее казаки считали себя законными хозяевами этой исконно казахской реки. В 1721 г. казаки обратились с просьбой о ее восстановлении, но получили отказ, так как правительство не знало, из какого приказа такая грамота казакам была дана, когда и кем. Цари устно подтверждали «право» казаков на владение рекой и угодьями, они были освобождены от налогов и сборов, получали различные льготы и привилегии.

За службу правительству казакам выдавалось жалованье. Первый раз оно было выдано в 1660 г. на 260 казаков, в 1664–1665 гг. – на 300, в 1667–1668 гг. – на 370, с 1680 г. – на 600 казаков. Войско также снабжалось в год 12 пудами пороха ручного, 14 пудов пушечного, 12 пудов свинца и 100 пушечных ядер. Но нередко сами казачьи предводители в погоне за наживой шли на открытое предательство. Например, в 1723 г. атаман Григорий Меркульев тайно продал в Хиву и Бухару оружие, порох, свинец, сталь и олово на 12 верблюдах, тем не менее этот проступок сошел ему с рук (Дариенко, 1966: 65).

В старину казаки говорили: «На крови Яик зачался, на крови и кончится». Яицкие казаки участвовали в походах царских войск в Крыму, на Северном Кавказе, против горских и степных народов. Нередко с

оружием в руках выступали и против центральной власти, грабили московских купцов на море и суше, разбивали стрельцов на Волге, вызывая гнев царя и ответные карательные акции русских воевод. Так, в 1636 г. ограбили караван персидских судов на Волге и захватили 500 купцов. В 1660 г. разгромили Гурьев-городок и «гуляли по морю». В 1677 г. атаман Васька Касимов с 300 казаками вышел в море, снова разграбил этот городок, уничтожил рыбный учуг, захватил казенный порох и свинец. В 1679 г. яицкие казаки разграбили в степи караван хивинского посла Надир-Бахадура. Первобытный бунтарский дух еще долго господствовал в сознании казаков, привыкших к буйной и вольной жизни. Такие самовольные факты раздражали царское правительство, которое всеми силами старалось подчинить казаков своей воле. Те же на требования прекратить самовольные действия отвечали Москве: «Не можно сего принять, понеже войско яицкое поселилось на Яике из вольных людей».

Поэтому с 1723 г. атаманы Яицкого войска стали утверждаться царским указом и «случайных», т.е. выбранных самими казаками, уже быть не могло. В 1748 г. Военная коллегия разделила весь служилый состав Яицкого казачьего войска на семь полков – по 500 казаков и 8 офицеров в каждом. В 1726 г. войско получило пожалованную насеку – символ атаманской власти. В 1749 г. ему высочайшим указом были пожалованы 15 новых знамен и 15 станичных значков. В 1760 г. войску вновь пожаловали два новых полковых знамени и 23 станичных значка.

Самые старые списки яицких казаков насчитывали 950 человек. Первая царская перепись была проведена в 1723 г. Насчитывалось их 3196 человек, из старинных казачьих родов 74 человека, остальные – бежавшие на Яик крестьяне, холопы, бобыли, посадские и дворовые люди из северных великорусских земель. Их имена и клички красноречиво говорили о социальном происхождении: Безродный, Безносый, Голый, Голодный, Драный, Закладной, Краденый, Портной, Ярыжка и другие. Встречались среди казаков и обрусевшие турки, ногайцы, татары, калмыки, шведы, немцы, финны, поляки, кавказцы и другие (Карпов, 1911: 558).

Но никогда казаки не принимали в свои ряды исконных врагов – казахов, понимая, что силой захватили чужие земли и реку. Казахов принимали в ряды казаков, если они принимали христианство и крестились, но такие случаи были крайне редки. Немало было случаев, когда казаки на линии покупали детей бедняков, крестили их и затем превращали в казаков. Таких случаев особенно много встречалось в Илецком городке (Рябинин, 1966: 65).

Вся история взаимоотношений казаков и казахов заполнена взаимными набегами, захватом пленных и угоном скота. Казахские племена Младшего жуза вытеснили за Яик калмыцкие улусы и вместе с каракалпаками заняли степи к востоку от Яика, на т.н. «бухарской стороне». Главным объектом борьбы являлась река Яик со всеми притоками, озерами, лугами и лесами, удобными для зимовок. В переводе с тюркского языка Яик (или «Жайық») означало удобное, хорошее место, особенно стремились казахи к реке в суровые зимы, чтобы спасти скот от бескормицы, это приводило к кровавым стычкам. Казаки же на основании царских грамот считали себя «законными» хозяевами реки и не допускали к ней кочевников. По всей реке от устья до вершин были воздвигнуты пять крепостей: Гурьевская, Кулагинская, Калмыковская, Илецкая и Яицкий городок, а также 19 форпостов, между которыми располагались казачьи пикеты и редуты.

Хан Младшего жуза Абулхаир заявлял: «Доколь река Яик не высохнет, так и киргизский народ, даже до преставления света, от Яика не отлучится, понеже кроме одного, удобного места им другого не отыскать» (Казахско-русские отношения, 1961: 366).

Царские историки писали, что у яицких казаков был один смертельный враг – «киргизы» (т.е. казахи). Они «были враги неутомимые, настойчивые, не знавшие ни страха, ни усталости. Яицкие казаки вели против них войну настоящую и ожесточенную» (Рябинин, 1966: 28).

Другой бытописатель войска А. Карпов прямо заявлял: «Раз это киргиз – то враг, заклятый враг и все, что носило на себе киргизский облик, все уничтожалось, билось казаками насмерть, целые аулы, старцы, жены – все истреблялось, убивались дети и грудные младенцы, – «вырастут – укусят!» говорили казаки и поднимали их на копыя. Истреблять басурманина – такова была миссия казака того времени, миссия, освященная церковью» (Карпов, 1911: 320, 324, 332–333, 406).

В борьбе с казаками казаки опирались на помощь Русского государства, Яицкое войско подчинялось Казанскому и Астраханскому губернаторам, затем Сенату и Военной коллегии, откуда получали необходимые воинские припасы. Превосходство казаков заключалось в наличии огнестрельного оружия: пушек, пищалей, мушкетов, ружей и других. В результате долгого общения с кочевниками, они

приобрели опыт степной войны, хорошо знали местность, выработали свою тактику войны. Помогало казакам знание обычаев и традиций местных казахов, а их языком они владели в совершенстве, так что дома зачастую объяснялись на казахском языке (Сборник слов и выражений, 1913: 73).

Целью нападений казахов на укрепления и станицы по Яику было их уничтожение и вытеснение казаков с Яика. В XVII– начале XVIII вв. на реке не было сплошной линии пикетов, форпостов и редутов, поэтому казахам удавалось прорываться на внутреннюю сторону. Казахи и союзные с ними каракалпаки не раз осаждали Яицкий городок, но взять его им не удавалось.

1. В 1709 г. казахами был захвачен огромный казачий обоз, направлявшийся в Сызрань. В 1711 г. 16-тыс. казахский отряд разграбил хлебный обоз, шедший в Яицкий городок, казаки остались без хлебных припасов, 300 казаков попали в плен и были проданы в Хиву. В 1713 г. отряд из 800 казахских джигитов захватил рыбный обоз, направлявшийся в Самару и далее в Москву. Затем этот отряд совершил нападение на Яицкий городок и угнал 4 тыс. лошадей. В 1714, 1715 и 1716 гг. снова происходили нападения казахов и каракалпаков на казачьи обозы в степи, они захватывали людей и угоняли лошадей (Карпов, 1911: 467, 470, 510–511. 560, 601–603, 683–684).

В 1717 г. 1500 яицких казаков в составе сводного отряда русских войск участвовали в неудачной Хивинской экспедиции князя Александра Бековича-Черкасского, когда весь отряд трагически погиб в результате предательства хана, нарушившего свою клятву (Халфин, 1974: 18).

В первой четверти XVIII в. борьбу с яицкими казаками и волжскими калмыками возглавил знаменитый хан Младшего жуза Абулхаир, союзниками которого выступали сырдарьинские каракалпаки. В 1718 г. 20-тыс. отряд казахов и каракалпаков окружил Яицкий городок и больше месяца держал его в осаде. В июле 1719 г. Абулхаир с 20-тыс. отрядом подступил к нему, было много погибших с обеих сторон. Только с наступлением осени казахи сняли осаду Яицкого городка. В сентябре 1720 г. между казаками и казаками произошел жаркий бой у реки Самары, 50 пленных казахов казаки казнили на месте, за что получили от царя похвальную грамоту и жалование. В 1721 г. казаки и калмыки сами совершили поход в степь до реки Уил, где захватили людей и скот. В ответ в январе 1722 г. 300 казахских воинов разбили казачью зимовую станицу и пленили 70 человек. Казаки не ожидали зимнего набега казахов, которые в феврале угнали весь конский табун из-под Яицкого городка и оставили казаков без лошадей. Пожар уничтожил весь хлебный запас, начался голод, казаки пережили очень трудную зиму в землянках. По этой причине яицкие казаки не принимали участия в Персидском походе царя Петра I в 1722 г.

В 1722–1723 гг. Яицкий городок вновь осаждал хан Абулхаир, дружины которого заняли почти все пространство между Яиком и Волгой. Происходили кровавые стычки у рек Утва, Самара, Чаган между казаками и каракалпаками – с одной стороны, казаками и калмыками – с другой. За три дня стычек казаки потеряли убитыми 170 человек, было много раненых и пленных, затем произвели обмен пленными (Эпистолярное наследие, 2014: 99).

В августе 1724 г. в урочище Узени произошло ожесточенное сражение казахов и каракалпаков с многочисленным отрядом калмыков, которых поддержали яицкие казаки с пушками, казахи и каракалпаки потерпели поражение, астраханский губернатор Волынский доносило в Сенат, что тайша Доржи Назаров прислал ему в дар 12 пленников и 414 человеческих ушей (История Казахстана, 2005: 314–315, 317).

С целью дальнейшего недопущения казахов на правый берег Яика, царские власти стали интенсивно возводить укрепленные линии: Нижне-Яицкую с центром в Кулагинском городке и Верхне-Яицкую с центром в Яицком городке. На всем протяжении реки находились крепости, форпосты, станицы, редуты, пикеты, хутора, которые сторожили Яик от прорыва казахов. В 1734 г. насчитывалось пять городков и 18 форпостов, в 1759 г. – те же пять городков и 19 форпостов. Укрепления Гурьевский, Кулагинский, Калмыковский, Яицкий и Илекский превратились в хорошо оснащенные крепости на всей Яицкой линии (Бородин, 1891: 4).

Поэтому царские власти официально запретили казахам самовольно переходить на правую сторону Яика, считая ее границей между Русским государством и Младшим жузом. Тем самым обширные земли между Яиком и Волгой изымались у казахов и объявлялись собственностью Русского государства. Этот шаг являлся нарушением исторических прав народа на свои коренные земли, что вело к подрыву хозяйства, ломал привычные кочевые маршруты, расположение леток и зимовок.

Если в этом противостоянии с Русским государством и Уральским казачьим войском союзниками

казахов выступали родственные им каракалпаки, то на стороне казаков – калмыки, в первой четверти XVII в. перекочевавшие из Джунгарии в Западный Казахстан и междуречье Волги и Яика. В 1664 г. Калмыцкое ханство официально признано Россией, часть калмыков крестилась и поступила на службу пограничным властям, получая государево жалованье. В 1737 г. для них был выстроен городок Ставрополь-на-Волге, куда переселилось около 300 кибиток крещеных калмыков, – примерно полторы тысячи человек, составивших Ставропольский конный калмыцкий полк.

После вступления казахов Младшего жуза в российское подданство Яицкое казачье войско передается в подчинение Оренбургского губернатора. В 1742–1758 гг. первым оренбургским губернатором являлся «тайный советник и кавалер», сенатор И.И. Неплюев – сторонник всемерного ослабления института ханской власти, разжигания внутренней борьбы между различными феодальными группировками казахской знати и усиления военного присутствия России в крае. Он имел дипломатический опыт, являясь российским резидентом в Стамбуле в 1721–1735 гг. Из своей миссии на Востоке он вынес два вывода: во-первых, азиатские народы уважают мудрость и, во-вторых, силу и решительность. Эти качества помогали ему в Казахской степи, где успешно чередовал дипломатические и военные методы управления (Почекаев, 2017: 55).

И уже 19 октября 1742 г. начальник Оренбургского края И.И. Неплюев издал указ о запрещении казахам (к тому времени уже вступивших в подданство России) кочевать близ реки Яик и приближаться к Яицкому городку. Якобы чтобы не допускать столкновений между казахами, с одной стороны, и казаками и калмыками с другой, хотя это вело к утрате казахами удобных пастбищ в пойме Яика, что вызвало справедливый гнев народа. Яицкому войску было приказано в случае нарушения казахами данного указа поступать с ними как с «противником, применять оружие так, чтобы впредь на такие противности отважиться не могли». Казаки даже жгли степи на левобережье Яика с целью недопущения казахских хозяйств к самой реке.

И.И. Неплюев совершенно откровенно и цинично докладывал в Коллегию иностранных дел, какими методами он держит казахов в покорности: «Некоторые киргиз-кайсацкие Меньшой орды улусы намерены тогда были вниз по Яику кочевать, и ежели б оные и на предерзость поползнули, то и отомстить свободнее, ибо возможно одними яицкими казаками один или два улуса вырубить до самого младенца и тем их в страх привести» (Басин, 1969: 127).

Его мнение было принято «в рассуждение», однако, рекомендовалось не смешивать всех казахов, а «только некоторых на страх другим, калмыками или башкирцами смирить» (Крафт, 1898: 21).

В 1773–1775 гг. Яицкое казачье войско активно участвовало в Крестьянской войне под предводительством беглого донского казака Емельяна Пугачева, выдававшего себя за императора Петра III. Царское правительство с трудом подавило восстание казаков и крестьян, в котором приняли участие казахи, калмыки, башкиры и другие народности Поволжья. 5 января 1775 г. императрица Екатерина II по просьбе оставшихся верными казаков, издала указ о том, чтобы «для совершенного забвения вероломного происшествия на Яике, войско впредь именовать Уральским, реку Яик – Уралом и город Яик – Уральском (Казин, 1992: 217).

К началу XIX в. Уральское казачье войско превратилось в многочисленное, хорошо организованное и боеспособное воинское соединение на границе с Казахской степью. Всего в строю насчитывалось 29588 казаков, в том числе в самом городе Уральске – 17 тыс., на нижней линии – 6 тыс., верхней линии – 7 тыс. казаков. Войско активно участвовало во всех наступательных операциях русской армии в Казахстане и Средней Азии, борьбе с народными восстаниями и осуществлении колониальной политики России в крае (Бородин, 1891: 6).

Формирование Оренбургского казачьего войска. В отличие от самобытного Яицкоговойска, было организовано по инициативе царского правительства в середине XVIII в. в связи с началом вхождения Младшего и Среднего жузов в состав России. Целью его создания являлось закрепление за Россией всего юго-восточного пограничья империи, где, по выражению историка В.О. Ключевского, «война не прекращалась ни на минуту». Это: Поволжье и Приуралье, верховья реки Урал, где создавалась обширная цепь крепостей и укреплений для последующей колонизации, казахских земель, по примеру Башкирии. А затем обеспечение военно-стратегического плацдарма для продвижения в глубь Центральной Азии, к границам Британской Индии для завершения раздела региона между Россией и Англией. Оренбургское казачье войско занимало огромную территорию, равную по площади Австрии, Бельгии, Дании и Швейцарии, вместе взятых.

Задолго до прихода русских в эти края на месте Оренбурга находилась ставка ногайского князя Басмана — городок Актобе. На берегу Урала были видны остатки старинных кирпичных зданий, оставшихся от тех времен. И сам князь Басман был захоронен там, где позже пролегла главная городская улица Никольская. Во второй половине XVI в. эти места принадлежали казахскому хану Хакназару. Он выдал свою сестру замуж за ногайского князя Шейх-Мамай и выделил ему земли у Яика, в окрестностях горы Намаз-тау, где позже русскими была основана Орская крепость. Затем этими местами владел сын Хакназара Ахмет-Керей, а после его ухода на Кубань их захватил сибирский хан Кучум. В XVIII в. под давлением джунгар кочевья Среднего жуза придвинулись к рекам Орь и Уй, вытеснив башкир. Местные краеведы признавали: «Оренбург основан на кладбище бывших владельцев края, тем самым как бы указывая, что царство башкир и киргиз сменилось русским владычеством» (Рязанов, 1896: 69).

История Оренбургского казачьего войска началась задолго до этих событий. В конце XVI в. за Волгой возникают Уфимское (1574 г.), Исетское (1581 г.) и Самарское (1586 г.) казачьи общины. В 1700 г. появляются алексеевские казаки, ставшие ядром оренбургского казачьего войска. Их задачей являлись защита российских границ от нападений ногайцев и калмыков, покорение башкирского края и присоединение его к России. Башкиры проживали к северу от реки Яик, она была границей между ними и казахами. Существование уфимских, исетских, самарских и алексеевских городовых казаков дало основание некоторым авторам отнести начало образования оренбургских казаков к последней четверти XVI в. Тем не менее, официальной датой создания Оренбургского казачьего войска считается середина XVIII в., точнее, 1755–1756 гг., после вступления казахов Младшего жуза в российское подданство.

Как известно из истории казахско-российских отношений, в августе – сентябре 1730 г. вначале в Москву, а затем в Санкт-Петербург прибыло посольство в числе 11 человек с письменным прошением от хана Младшего жуза Абулхаира (1710–1748 гг.) о принятии его вместе с подвластным народом в подданство Российской империи. Столь неожиданное, но вполне приятное событие встретило в столице самый благожелательный отклик, прошение было передано для рассмотрения Кабинета министров, который 14 марта 1731 г. вынес свое одобрение. По повелению императрицы Анны Иоанновны в степь был направлен опытный дипломат А.И. Тевкелев, хорошо знакомый с нормативно-бытовой культурой казахского народа и свободно владевший казахским разговорным языком. Благодаря его дипломатическому таланту и хорошему знанию менталитета народа и знати, 10 октября 1731 г. хан Абулхаир, его ближайшее окружение и родовые старшины принесли присягу о верности российскому престолу (Эпистолярное наследие, 2014: 106–107).

Царское правительство воспользовалось этим событием и активизировало политику в Казахской степи, разработав обширный план проникновения и закрепления в новом крае. Обер-секретарь Сената И.К. Кириллов, в 1734–1737 г. являвшийся командиром Оренбургской экспедиции, представил проект «Об удержании в русском подданстве киргиз и способах управления ими», где указал, что хан Абулхаир просит при впадении реки Орь в Яик построить специально для него город для развития торговли с казахами. Правительство решило удовлетворить просьбу хана, имея в виду утверждение своей власти над казахами и башкирами. 15 августа 1735 г. на левом берегу Яика, в устье Ори была основана Оренбургская крепость как центр нового края. 19 апреля 1740 г. она была переименована в Орское укрепление, а Оренбург 1 августа 1744 г. перенесен на правый берег Яика вблизи устья Сакмары. Причиной переноса стало то, что во время весеннего половодья река заливала Орское укрепление. Новая Оренбургская крепость была воздвигнута по всем правилам военного искусства, имела форму овального многоугольника с 11 полигонами, 10 бастиями и двумя полубастиями, сильным гарнизоном из драгун и пехоты с артиллерией.

Хан Абулхаир считал Оренбургское (т.е. Орское) укрепление своей собственностью, поскольку было построено по его личной просьбе. Он так и говорил: «Город мой и для меня построен, а кто не послушает, тому голову отрублю». При его прибытии в укрепление в 1738 г. для свидания с начальником Оренбургского края Татищевым была устроена пышная церемония встречи: выстроен почетный караул из драгун и гренадеров с офицерами, дан артиллерийский салют, играла торжественная музыка, что утвердило хана в этой мысли. Однако по-другому думало и действовало царское правительство. В его планы входило превращение Оренбургского укрепления в опорный пункт колонизации обширного края, сооружение целой системы укреплений по реке Яик и ее притокам вблизи северо-западных границ Казахской степи. Например, Орское (Оренбургское) укрепление служило местом

интронизации казахских ханов и султанов. Здесь принимали присягу на верность Российскому государству ханы Младшего жуза Абулхаир и Нуралы, Среднего жуза Абулмамбет и Абылай, другие знатные старшины и родоначальники.

1 октября 1736 г. для охраны нового края создается Оренбургский нерегулярный корпус. Для формирования нового казачьего войска и укрепления военной линии по Яику сюда прибыли 2 тыс. яицких, 1 тыс. донских, 200 самарских, 150 уфимских, 100 алексеевских казаков, 3 тыс. волжских калмыков, составивших Ставропольский калмыцкий корпус из пяти конных рот. В казачье сословие переводились отставные солдаты, ссыльные, колодники, разные беглые люди, принимались жители края башкиры, татары, мещеряки, нагайбаки, тептери, мишари и другие. Встречались среди казаков даже грузины, албанцы, валахи (молдаване). Казаки получили большие земельные наделы, им было полностью передано все правобережье Яика с притоками. В степных поселениях им отводилась земля на 10–15 верст вокруг них.

27 июля 1744 г. казаки Оренбургской и Бердской слобод были объединены в Оренбургский 700-ный нерегулярный корпус в составе 650 казаков: 550 оренбургских и 100 бердских. Они были сведены в шесть сотен: четыре самарских, одна бердская, одна уфимская и одна дворянская сотня. Этот корпус стал ядром, вокруг которого начало складываться единое Оренбургское казачье войско. Начальнику Оренбургского края подчиняется также и Яицкое казачье войско (Военно-статистическое обозрение, 1848: 99, 112).

24 мая 1748 г. Военная коллегия издает указ об организации Оренбургского нерегулярного войска, которое объединило все разрозненные казачьи объединения края, а сам нерегулярный корпус стал его ядром, в него вошли: Оренбургский нерегулярный корпус, Уфимские, Алексеевские, Самарские и Сергеевские казаки, казаки Уфимской и Исетских провинций.

15 мая 1755 г. Правительствующий Сенат утвердил штаты Оренбургского казачьего корпуса в 2 тыс. казаков, из которых комплектовался Оренбургский казачий полк в составе 1100 человек в составе 10 рот/сотен. Из них одна была дворянской, другая калмыцкой, остальные собственно из самих казаков. Всего в строю находилось 5877 казаков во главе с войсковым атаманом и есаулами. Оренбургских казаков уравнили в правах с донскими и яицкими казаками, вручили Большое войсковое знамя и два малых знамени, десять сотенных значков. Остальное казачье население края выставляло для гарнизонной и линейной службы 3 тыс. человек. В 1765 г. в войско зачисляются 200 кибиток Ставропольского калмыцкого войска, в 1780 г. весь 3-х тысячный Ставропольский калмыцкий корпус полностью вошел в состав Оренбургского казачьего войска (Мякутин, 1762:4–9).

Таким образом, царскому наместнику в Оренбургском крае вручалась неограниченная власть над огромным регионом от Уральских гор до Каспийского моря, где проживали казахи Младшего и Среднего жузов. Создается Оренбургская Военно-Пограничная линия от Гурьева до Алабугского отряда на границе с Тобольской губернией протяженностью 1780 верст. В 1763 г. Оренбургское казачье войско насчитывало в своих рядах свыше 17 тыс. человек мужского пола.

Вся территория Оренбургского казачьего войска делилась на военные линии: Самарскую (7 крепостей), Сакмарскую (3 крепости и два редута), Нижнеяицкую (4 крепости и 19 форпостов), Верхнеяицкую (11 крепостей, 3 форпоста и 13 редутов), Исетскую (4 крепости) и Уйско-Тобольскую (11 крепостей). Границей с Яицким войском являлась Илецкая крепость, а на востоке самым крайним укреплением являлась станица Звериноголовская, за которой в 59 верстах на реке Тобол находилась станица Пресногорьковская Сибирского линейного казачьего войска (Рычков, 1762: 76–77).

Самыми крупными крепостями являлись Оренбургская, Орская, Верхнеуральская, Троицкая и Челябинская. Между крепостями располагались форпосты и станицы, а между ними пикеты и редуты в 7-15 верстах друг от друга, с 1-2 орудиями, в степи дополнительно находились заставы и разъезды. В крепостях и редутах находился постоянный, а на пикетах сменный гарнизон. Они сторожили реки Яик, Самару, Сакмару и Уй, станицы и поселения от набегов степняков, не пропускали казахов на правую сторону реки, препятствовали общению с башкирами, а при удобном случае власти стравливали их между собой.

Во время Пугачевского бунта большая часть оренбургского казачества не поддержала самозванного «императора Петра III», на его сторону перешли несколько станиц исетских казаков. Оренбургские казаки активно участвовали в сражениях с пугачевцами на юге Урала, в Башкирии и завожских степях, приняли участие в героической обороне Оренбурга. В целом, южноуральское казачество осталось

верным воинской присяге, но почти все крепости были сожжены и разорены. Для их восстановления и пополнения гарнизонов потребовалось немало времени и людей. В 1798 г. войско было разделено на пять кантонов: Исетский, Чебаркульский, Уфимский, Оренбургский и Самарский. В число этих кантонов не вошел Оренбургский казачий тысячный полк, являвшийся ядром всего войска. Военнообязанными считались казаки в возрасте от 30 до 50 лет.

В конце XVIII в., по данным Военной коллегии, в Оренбургском казачьем войске насчитывалось 4340 строевых казаков, 1754 крещеных калмыков, 336 тарханцев Уфимской провинции и других служилых категорий, всего 7244 человек (Казачьи войска, 2000:129, 131).

Таким образом, река Яик (Урал) сверху донизу превратилась в сплошную границу между Россией и Казахской степью. Оренбургские казаки, как и уральские, стали оплотом российской колонизации обширного юго-восточного края, находились в авангарде наступательного движения России в Казахстан и Среднюю Азию.

Создание Сибирского казачьего войска. Сибирское казачье войско, как и Оренбургское, было сформировано царским правительством в результате завоевательного похода в Сибирь в 1581 г. казаков во главе с атаманом Ермаком. За эту заслугу казачья вольница получила прощение и была названа «Царской служилой ратью». После гибели атамана и большей части его отряда остатки казачьей дружины вошли в «Старую сотню» и несли службу в составе Тобольского пешего казачьего батальона. Они составили ядро сибирского городского казачества и как первые «заниматели и завоеватели Сибири», хранили самую дорогую им реликвию – «знамя Ермака» в соборе города Березов.

Сибирский хан Кучум и его потомки почти 100 лет вели борьбу за освобождение родного края. Исследователь Сибири Ф. Усов писал: «Киргизы (т.е. казахи – авт.) не смотрели равнодушно на попытки русских землеискателей приобретать у них земли, а, напротив, жестоко мстили за это постоянными набегами и опустошениями пограничных селений» (Усов, 1879: 5–6).

Потомки хана Кучума вплоть до 1680-х годов с Оби, Иртыша, Тобола и Есиля беспокоили русские владения в Сибири. Среди местного населения долго жила надежда на восстановление независимого Сибирского ханства под главенством потомков хана Кучума. Так, осенью 1631 г. его внук Аблай-Керей осадил Тарский городок и потребовал от воевод: «Разорите город и уйдите, мы будем кочевать здесь, эта земля наша». Героическая борьба кучумовичей не прошла даром. Она не позволила царским отрядам продвигаться вверх по Иртышу, Тоболу и Есилю, основать городки в степи, поэтому они пошли на восток, к Тихому океану.

В связи с притоком в новый край новых людей их стали записывать в казаки по разным укрепленным городам Сибири. Так появились казаки тюменские, тобольские, тарские, томские, березовские и другие. Единого войска еще не существовало. Они участвовали в борьбе с волнениями среди местных народов, колонизации края, расширении территории сибирских владений. Например, сподвижник Ермака атаман Иван Гроза в 1624–1628 гг. два раза ходил вверх по Иртышу, к Ямышевым озерам и до Семипалат.

В 1670 г. была основана слобода Чернолуцкая (в 40 км к северу от будущего Омска) — самое крайнее укрепление по реке Иртышу, которая граничила с джунгарскими и казахскими кочевьями. В 1690 г. казакам в знак их заслуг было пожаловано наградное знамя, которое стало одной из главных войсковых реликвий сибирского казачества. Так сибирские казаки положили начало завоеванию Сибири — страны, которая вдвое превышает европейский материк и составляет одну восьмую часть земного шара (Путинцев, 1891:1).

В конце XVII в. русская граница в Сибири стала постепенно выдвигаться к югу к Царевому городищу (ныне город Курган). На новой линии появились слободы Утяцкая, Иковская, Усть-Ламинская, Абатская, Ошская и Усть-Тарская. На новую линию переселялись тюменские, тобольские, тарские, томские, туринские, сургутские, пелымские и другие казаки, служилые люди. Они несли сторожевую службу, сопровождали торговые и посольские караваны, вели разведку сопредельных территорий и т.п.

В это время граница между Русским государством и Казахским ханством проходила от слободы Чернолуцкой на Иртыше до станицы Звериноголовской на Тоболе и достигала 985 верст. На всем протяжении Ишимской линии возводились форпосты, редуты, станицы и слободы, населенные сибирскими казаками. Продолжением этой военной линии за рекой Тобол являлись укрепления по реке Исети. За этими линиями кочевали многочисленные казахские племена. В одной из книг так писали об этом: «Все население Киргизской степи состоит из двух главных племен: русских и киргизов, которые считают себя потомками татар, составлявших Кучумово царство и удалившихся в степь по

завоевании этого царства русскими» (Военно-статистическое обозрение, 1852: 47).

Ситуация на пограничной линии была обычной для взаимоотношений кочевников и оседлых народов. Времена мирного соседства сменялись взаимными набегами, захватами пленных, скота и имущества. Это был первый опыт «столкновения цивилизаций»: местных мусульман-казахов и пришлого оседло-земледельческого и православно-христианского русского населения. С противоположными материальной и духовной культурой, образом жизни, традициями, верованиями и обычаями. Казахские владельцы обращались к российским пограничным властям с пониманием относиться к пограничным конфликтам: «Город без воров, а лес без волков не бывает» и у всех народов «без воров и разбойников не обходится». Призывали взаимно наказывать виновных, обменяться пленными, вернуть скот, налаживать торговлю и добрососедские отношения (Эпистолярное наследие, 2014: 87–94).

В начале XVIII в. начинается новый этап в правительственной колонизации Южной Сибири, Северного и Восточного Казахстана. Тобольский губернатор Матвей Гагарин обратился в Санкт-Петербург с просьбой разрешить организовать военную экспедицию вверх по Иртышу до города Яркенд в Кашгарии, где, по слухам, много золотого песка. Царь Петр I издал указ на имя начальника отряда капитана Бухгольца, где указал: «С 1500 человек воинских людей итти на Ямыш-озеро, где велено делать город... также в некоторых удобных местах, при реках и при лесах, делать редуты... и в тех редутах останавливать по несколько человек» (Памятники сибирской истории, 1885: 35–36).

Летом 1715 г. отряд Бухгольца из драгун, артиллеристов, мастеровых и офицеров, всего 2797 человек, выступил в поход вверх по Иртышу и в сентябре заложил на правом берегу реки Ямышевскую крепость. Вскоре русский отряд был окружен 10-тыс. джунгарским войском, который держал их в осаде всю зиму 1715–1716 гг. В апреле 1715 г. Бухголец, срыв укрепление, поплыл назад и в мае в устье реки Омь заложил Омскую крепость (Катанаев, 1916: 7).

Затем на правобережье Иртыша в качестве опорных пунктов закладываются еще пять крепостей: Ямышевская (1716 г.), Железинская (1717 г.), Долонская и Семипалаотная (1718 г.) и Усть-Каменогорская (1720 г.). Для постоянной связи между ними построено семь форпостов: Коряковский, Семиарский, Черлаковский, Убинский и другие. В них переводилась часть казаков с линии, которые стали называться иртышскими крепостными казаками. В 1725 г. на Иртышской линии насчитывалось 779 казаков, это был первый штат Сибирского линейного казачьего войска.

В 1745 г. от Омской до Усть-Каменогорской крепостей насчитывалось 24 различных военных укреплений. Причем, Иртышская военная линия, протянувшаяся вдоль реки на 920 верст, преграждала казахам Среднего жуза путь на правобережье реки, к местам традиционных летних кочевков. В 1755 г. Коллегия иностранных дел официально запретила казахам переходить на «жилую сторону Иртыша», т.е. на правый берег реки. На Иртышскую линию были дополнительно переведены пять драгунских полков с артиллерией и казаки из городов Тара, Тобольск, Тюмень и других. В 1758 г. по решению Военной коллегии на сибирскую границу якобы «для защиты от китайцев» переводились также тысяча донских, тысяча яицких казаков и Троицкий драгунский полк, а также 200 запорожских казаков (Крафт, 1898: 53).

Например, гарнизон Ямышевской крепости состоял из 303 человек при 18 орудиях, Семипалатинской – 204 солдат и 9 орудий, Усть-Каменогорской – 141 солдата и 9 орудий, Железинской – 72 человек и 6 орудий, Омской – из 267 человек и 20 орудий. Гарнизоны форпостов насчитывали каждый свыше 50 человек, всего 1356 человек. Все это говорит о сильном вооружении гарнизонов на военных линиях Восточного Казахстана (Путинцев, 1891: 23).

В том же 1745 г. началось строительство новой Колывано-Кузнецкой военной линии из 9 крепостей и 53 редутов от форпоста Шульбинский на Иртыше и до Алтая. Тем самым в состав России включалось огромное, исключительно богатое природными ресурсами, пространство. В 1764 г. эта линия выдвигается вперед и создается новая Бийская военная линия. В 1760 г. донские казаки, башкиры и мещеряки, составлявшие кордонную линию в Сибири, были зачислены в состав местного казачества. При этом казакам Иртышских крепостей предоставлено право самим выбирать общего атамана, чем было положено основание особому Сибирскому казачьему войску. В 1763 г. все водворенные по сибирским городам и по линии казаки получили название «Сибирской линии казаков» (Казин, 1992: 272).

В середине XVIII в. правительство приступило к строительству новой военной линии между Тоболом и Иртышом, перенеся старую Ишимскую линию в глубь степи. «Ибо, - писал один из идеологов российской колонизации края П. Словцов, – степь не обрабатываемая и не представляющая знаков

оседлости, по праву народному принадлежит первому, кто выставил пушку на плац-форме или провел там борозду сохой. Но знатная часть степи, киргизами занимаемая, принадлежит России по лучшему и непоколебимому праву» (Словцов, 1838: 403).

Тем самым оправдывалось право более сильного на захват земли слабого соседа, возможность безнаказанно отбирать лучшие земли для строительства укреплений и заселения пришельцами с целью их хозяйственного освоения, не считаясь с интересами коренных жителей степи, которые юридически уже являлись подданными Российской империи.

26 марта 1762 г. Сенат вынес решение о строительстве новой военной линии от Омска до станицы Звериноголовская из двух шестиугольных и девяти четырехугольных крепостей, 33 редутов и 42 маяка. Новая линия выдвигалась вперед от 50 до 200 верст с общей протяженностью 579 верст. Она носила название Ново-Ишимской или Пресногорьковской, или просто Горькой линией ввиду обилия в степи горько-соленых озер. На новую линию из сибирских крепостей и прежней Ишимской линии было переведено 3642 казачьи семьи, к ним добавились затем донские и яицкие казаки. Возведение Ново-Ишимской линии велось ускоренными темпами и в 1755 г. все сибирские линии слились в непрерывную цепь укреплений от Звериноголовской на западе до Бухтарминской на востоке.

Главной крепостью на Новой линии была Петропавловская с гарнизоном из одного пехотного батальона, драгун, казаков и башкир, находился оружейный арсенал. На восток от нее к Омску располагались четыре крепости: Полуденная, Лебяжья, Николаевская и Покровская с 9 редутами между ними; на западе шесть крепостей: Скопинская, Становая, Пресновская, Кабанья, Пресногорьковская и Звериноголовская на Тоболе (Бенюх, 1974: 79–108).

В военном отношении Новая линия являлась самой мощной во всей оборонительной системе южной границы Западной Сибири: на ней располагались 10 из 15 крепостей и 14 из 16 редутов. Это говорит о ее особом значении во всей системе оборонительных линий в Казахской степи. Так, более других военных линий по количеству укрепленных пунктов (46 на 882 версты) и военно-служилых людей (4444 чел.) выделялась Иртышская линия, где на 1 версту приходилось 5 чел., а на одно укрепление в среднем приходилось 19 верст. Ново-Ишимская (Горькая) линия по указанным параметрам почти соответствовала среднелинейным. На 540 верст здесь находилось 2400 чел. (1 укрепление на 21,6 версты и около 45 чел. на 1 версту), так как на ней находилось 25 укреплений (Недбай, 2001: 135).

В 1763 г. командир Сибирских войск генерал-поручик И.И. Шпрингер представил в Сенат и Военную коллегию доклад о необходимости создания на сибирских линиях единого 5-тыс. казачьего войска из 10 конных полков для защиты растянутых на огромном пространстве пограничных коммуникаций от набегов степняков. В крепостях Горькой линии был дополнительно расквартирован Сибирский драгунский, из шести рот Ширванского мушкетерского полка четыре были направлены в крепость Усть-Каменогорскую, две в Семипалатную крепость. Прибывали ссыльные запорожские казаки, смертная казнь за общегражданские преступления в империи заменялась ссылкой в Сибирь с последующим зачислением в казачье сословие. Ряды местных казаков пополнялись также донскими и уральскими казаками, башкирами и мещеряками, временно командированными на линию для военной службы и в силу различных причин решивших остаться здесь. В этническом составе сибирских казаков преобладали русские, украинцы, белорусы, крещеные калмыки и татары, а также поляки, чувашаи, встречались даже армяне, грузины, лезгины, большинство которых были бывшими преступниками, сосланными в далекую Сибирь (Абдиров и др., 2016: 75–76).

В конце XVIII в. сибирские линейные казаки были рассредоточены по гарнизонам 17 крепостей, 17 форпостов, 16 редутов и 46 другим укрепленным пунктам на Новой Сибирской, Иртышской и Кольвано-Кузнецкой линиях. Их общая протяженность составила около 550 км, большая часть пограничных укреплений были земляными. Сибирское линейное казачество насчитывало в своих рядах около 3 тыс. человек и состояло из 24 сотен. О создании полноценных казачьих полков речи не было, потому что на восточной границе России не видели необходимости в таких крупных воинских формированиях. Главной задачей сибирских казаков являлась охрана внутренних округов Западной Сибири от «вторжения киргизских хищных шаек». Для этого на всем протяжении степной сторожевой линии казаки содержали караулы, пикеты, заставы и разъезды между станицами (Шишов, 2007: 192–193).

В связи с приближением границ Китая к верховьям Иртыша в 1781 г. возводится Бухтарминская крепость и новая Бухтарминская военная линия, для заселения которой в сибирских поселениях набрано и зачислено в казаки 2 тыс. солдатских детей (Хорошкин, 1891: 35).

Заключение

Таким образом, в данной статье на большой документальной базе и с привлечением трудов российских, зарубежных и современных отечественных авторов раскрывается военно-казачья колонизация Казахстана в XVIII–XIX вв. Он стал вторым в Российской империи национальным регионом (после Северного Кавказа), где царское правительство сформировало казачьи войска (Яицкое/Уральское, Оренбургское, Сибирское и Семиреченское). После вхождения Казахстана в состав Российской империи они активно участвовали в покорении обширного степного края, его хозяйственном освоении, когда пришлые казаки заселили наиболее плодородные участки Казахской степи, вытеснили коренное население в бесплодные территории, в борьбе с национально-освободительным движением казахского народа. Изучение данной научной проблемы позволит исследователям объективно и всесторонне показать процесс военно-казачьей колонизации нашего края как части обширного плана царской России по превращению Казахстана в свою сырьевую базу, в плацдарм для дальнейшего продвижения в Центральной Азии.

Литература

- Абдиров и др., 2016 — Абдиров М.Ж. Аубакирова Х.А., Бижигитова К.С., Каженова Г.Т. Сибирское казачество и казахи Степного края в XVIII–XIX вв. Астана: Мастер ПО, 2016. С. 75–76.
- Басин, 1969 — Басин В.Я. Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII в. // Казахстан в XV–XVIII веках (вопросы социально-политической истории). Алма-Ата: Наука, 1969. С. 127.
- Бенюх, 1974 — Бенюх М.И. Горькая линия (Памятник военно-инженерного искусства XVIII в.) // Из истории Западной Сибири: Научные труды. Вып. 79. Омск, 1974. С. 79–108.
- Бородин, 1891 — Бородин Н. Уральское казачье войско. Статистическое описание. В 2-х томах. Уральск: Изд. Урал. войск. хоз. правл., 1891. С. 4.
- Витевский, 1897 — Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Т. 1–2. Казань: Типо-литография В.М. Ключникова, 1897. С. 363.
- Военно-статистическое обозрение, 1848 — Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том XIV. Часть 2. Оренбургская губерния. СПб.: в типографии Департамента Генерального Штаба, 1848. С. 99, 112.
- Военно-статистическое обозрение, 1852 — Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том XVII. Часть 3. Киргизская степь Западной Сибири. СПб.: Типография Департамента Ген. Штаба, 1852. С. 47.
- Галузо, 1965 — Галузо П.Г. Аграрные отношения на Юге Казахстана в 1867–1914 гг. / Под ред. С.М. Дубровского. Алма-Ата: Наука, 1965. 347 с.
- Дариенко, 1966 — Дариенко В.Н. Классовая борьба на Яике в XVII – начале XVIII в. М.: Высшая школа, 1966. С. 65.
- История Казахстана, 2005 — История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Том II. Русские летописи и официальные материалы XVI–первой трети XVIII в. о народах Казахстана. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. С. 314–315, 317.
- Казахско-русские отношения, 1961 — Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. Алма-Ата: Наука, 1961. С. 366.
- Казин, 1912 — Казин В.Х. Казачьи войска. Хроника. М.: типография В.Д. Смирнова, 1912. С. 217.
- Карпов, 1911 — Карпов А.Б. Уральцы / Исторический очерк. Яицкое войско от образования войска до переписи полковника Захарова (1580–1725). Часть I. Уральск: Изд. Урал. войск. хоз. правл., 1911. С. 40, 44, 46.
- Катанаев, 1916 — Катанаев Г. Историческая справка о том, как и когда основан город Омск. Омск: Художественная типография, 1916. С. 7.
- Крафт, 1898 — Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Хронологический перечень грамот / Сост. ст. советник Тург. обл. правл. И.И. Крафт. Оренбург: скл. изд. у авт., 1898. С. 21.
- Левшин, 1823 — Левшин А. Историческое и статистическое обозрение уральских казаков. СПб., 1823. С. 11–12; Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 448, 562.
- Мякутин, 1762 — Мякутин А. Оренбургский нерегулярный корпус, или Оренбургское казачье войско в тесном смысле этого понятия / Очерк из истории/. СПб.: при Императорской Академии наук, 1762. С. 4–9.

Недбай, 2001 — Недбай Ю.Г. История Сибирского казачьего войска (1725–1861 гг.): в 2-х томах. Том I. Омск: Изд. ОмГПУ, 2001. С. 135.

Памятники сибирской истории, 1885 — Памятники сибирской истории XVIII века. Книга вторая. 1713–1724. СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1885. С. 35–36.

Почекаев, 2017 — Почекаев Р.Ю. Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии: XVIII – начало XX в. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. С. 55.

Путинцев, 1891 — Путинцев Н.Г. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения Западносибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. Омск: Типография Окружного штаба, 1891. С. 1.

Рябинин, 1966 — Рябинин А. Уральское казачье войско. Часть I-II. М.: Типография Э. Веймара, 1966. С. 65.

Рязанов, 1896 — Рязанов А.Ф. Исторический Оренбург. Оренбург, 1928. С. 2; Столпянский П.Н. Из прошлого Оренбургского края. Оренбург, 1906. С. 56; Рычков П.И. История Оренбургская (1730–1750). Оренбург, 1896. С. 69.

Рычков, 1762 — Рычков П.И. Топография Оренбургская. Часть I. СПб.: при Императорской Академии наук, 1762. С. 76–77.

Сборник слов и выражений, 1913 — Сборник слов и выражений, употребляемых уральскими казаками. Уральск: Изд. Урал. войск. хоз. правл., 1913. С. 73.

Словцов, 1838 — Словцов П. Историческое обозрение Сибири: Книга вторая. М.: типография А. Семена, при Медико-хирургической академии, 1838. С. 403.

Халфин, 1974 — Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). М.: Наука, 1974. С. 18. (496 с.); Тухтаметов Т.Г. Россия и Хива в конце XIX – начале XX в. М.: Наука, 1969. С. 11–12.

Хорошхин, 1891 — Хорошхин М. Казачьи войска. СПб.: типография А. С. Суворина, 1891. С. 35

Шишов, 2007 — Шишов А.В. Казачьи войска России. М.: Вече, 2007. С. 192–193.

Эпистолярное наследие, 2014 — Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сб. исторических документов в 2-х томах. Т. 1. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 99 с.

References

Abdirov et al., 2016 — Abdirov M.Zh. Aubakirova N.A., Bizhigitova K.S., Kazhenova G.T. Sibirskoe kazachestvo i kazahi Stepnogo kraja v XVIII–XIX vv. [Siberian Cossacks and Kazakhs of the Steppe region in the XVIII–XIX centuries.]. Astana: Master PO, 2016. Pp. 75–76. (In Russ.)

Basin, 1969 — Basin V.Ya. Kazakhstan v sisteme vneshnej politiki Rossii v pervoj polovine XVIII v. // Kazakhstan v XV–XVIII vekah (voprosy social'no-politicheskoy istorii) [Kazakhstan in the system of Russia's foreign policy in the first half of the XVIII century // Kazakhstan in the XV–XVIII centuries (issues of socio-political history)]. Alma-Ata: Nauka, 1969. P. 127. (In Russ.)

Benyuh, 1974 — Benyuh M.I. Gor'kaya liniya (Pamyatnik voenno-inzhenernogo iskusstva XVIII v.) // Izistorii Zapadnoj Sibiri: Nauchnye trudy. Is. 79 [Gorky Line (Monument of military engineering art of the XVIII century) // From the history of Western Siberia: Scientific works. Issue 79]. Omsk, 1974. Pp. 79–108. (In Russ.)

Borodin, 1891 — Borodin N. Ural'skoe kazach'e vojsko. Statisticheskoe opisaniye. V 2-h tomah [Ural Cossack army. Statistical description. In 2 vol.]. Ural'sk: Vojskoe hozyaystvennoye pravleniye Ural'skogo kazach'ego vojska, 1891. P. 4. (In Russ.)

Darienko, 1966 — Darienko V.N. Klassovayabor'bana Yaika v XVII – nachale XVIII v. [The class struggle on Yaik in the XVII – early XVIII century]. Moscow: Vysshaya shkola, 1966. P. 65. (In Russ.)

Epistol'noye naslediye, 2014 — Epistol'noye naslediye kazahskoy pravyashchej elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-h tomah. T. 1. Pis'ma kazahskikh pravitelej. 1675–1780 gg. [Epistolary legacy of the Kazakh ruling elite of 1675–1821. Collection of historical documents in 2 volumes. Vol. 1. Letters of Kazakh rulers. 1675–1780]. Almaty: ABDI Company, 2014. P. 99. (In Russ.)

Halfin, 1974 — Halfin N.A. Rossiya i hanstva Srednej Azii (pervaya polovina XIX veka) [Russia and the khanates of Central Asia (the first half of the XIX century)]. Moscow: Nauka, 1974. P. 18. Tухтаметов Т.Г. Rossiya i Hiva v konce XIX – nachale XX v. Moscow: Nauka, 1969. Pp. 11–12. (In Russ.)

Horoshkhin, 1891 — Horoshkhin M. Kazach'i vojska [Cossack troops]. Saint Petersburg: Tipografiya A.S. Suvorina, 1891. P. 35. (In Russ.)

Istoriya Kazahstana, 2005 — Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov. Tom II. Russkie letopisi i oficial'nye materialy XVI – pervoj treti XVIII v. o narodah Kazahstana [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries. Vol. II. Russian chronicles and official materials of the XVI – first third of the XVIII century about the peoples of Kazakhstan]. Almaty: Dajk-Press, 2005. Pp. 314–315, 317. (In Russ.)

Kazahsko-russkie otnosheniya, 1961 — Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah [Kazakh-Russian relations in the XVI–XVIII centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1961. P. 366. (In Russ.)

Kazin, 1912 — Kazin V.H. Kazach'i vojska. Hronika [Cossack troops. Chronicle]. Moscow: Tipografiya V.D. Smirnova, 1912. P. 217. (In Russ.)

Karpov, 1911 — Karpov A.B. Ural'cy / Istoricheskij ocherk. Yaickoe vojsko ot obrazovaniya vojska do perepisi polkovnika Zaharova (1580–1725) [Uralians / Historical essay. The Yaitsky army from the formation of the army to the census of Colonel Zakharov (1580–1725)]. Ural'sk: Vojskoe hozyaystvennoe pravlenie Ural'skogo kazach'ego vojska, 1911. Pp. 40, 44, 46. (In Russ.)

Katanaev, 1916 — Katanaev G. Istoricheskaya spravka o tom, kak i kogda osnovan gorod Omsk [Historical information about how and when the city of Omsk was founded]. Omsk: Hudozhestvennaya tipografiya, 1916. P. 7. (In Russ.)

Kraft, 1898 — Kraft I.I. Sbornik uzakonenij o kirgizah stepnyh oblastej. Hronologicheskij perechen' gramot / Sost. st. sovetnik Turg. obl. pravl. I.I. [Collection of laws on Kirgiz steppe regions. Chronological list of diplomas / Comp. Art. adviser of the Turgai region board I.I. Kraft]. Orenburg: author's publishing., 1898. P. 21. (In Russ.)

Levshin, 1823 — Levshin A. Istoricheskoe i statisticheskoe obozrenie ural'skih kazakov [Historical and statistical review of the Ural Cossacks.]. Saint-Petersburg, 1823. Pp. 11–12; Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov. Alma-Ata: Nauka, 1969. Pp. 448, 562. (In Russ.)

Myakutin, 1762 — Myakutin A. Orenburgskij neregulyarnyj korpus, ili Orenburgskoe kazach'e vojsko v tesnom smysle etogo ponyatiya / Ocherk iz istorii / [Orenburg Irregular Corps, or Orenburg Cossack army in the narrow sense of this concept /Essay from history /]. Saint Petersburg: Publishing House at the Emperor's Academy of Sciences, 1762. Pp. 4–9. (In Russ.)

Nedbaj, 2001 — Nedbaj Yu.G. Istoriya Sibirskogo kazach'ego vojska (1725–1861): v 2-h tomah. Tom I [The history of the Siberian Cossack Army (1725–1861): in 2 vol. Vol. 1.] Omsk: Izdatel'stvo OmGPU, 2001. P. 135. (In Russ.)

Pamyatniki sibirskoj istorii, 1885 — Pamyatniki sibirskoj istorii XVIII veka. Kniga vtoraya. 1713–1724 [Monuments of Siberian history of the XVIII century. Book two. 1713–1724]. Saint Petersburg: Tipografiya Ministerstva vnutrennih del, 1885. Pp. 35–36. (In Russ.)

Pochekaev, 2017 — Pochekaev R.Yu. Gubernatory i hany. Lichnostnyj factor pravovoj politiki Rossijskoj imperii v Central'noj Azii: XVIII – nachalo XX v. [Governors and khans. Personal factor of the legal policy of the Russian Empire in Central Asia: XVIII – early XX century]. Moscow: Higher School of Economics Publishing House, 2017. P. 55. (In Russ.)

Putincev, 1891 — Putincev N.G. Hronologicheskij perechen' sobytij iz istorii Sibirskogo kazach'ego vojska so vremeni vodvoreniya Zapadnosibirskih kazakov na zanimaemoj imi nyne territorii [Chronological list of events from the history of the Siberian Cossack army since the establishment of the West Siberian Cossacks in the territory they now occupy]. Omsk: Tipografiya Okruzhnogo Shtaba, 1891. P. 1. (In Russ.)

Ryabinin, 1966 — Ryabinin A. Ural'skoe kazach'e vojsko [Ural Cossack army] Part 1-2. Saint Petersburg: 1866. 5 c. Moscow: Tipografiya E. Vejmara, 1966. P. 65 (In Russ.)

Ryazanov, 1896 — Ryazanov A.F. Istoricheskij Orenburg [Historical Orenburg]. Orenburg, 1928. P. 2; Rychkov P.I. Istoriya Orenburgskaya (1730–1750) [Orenburg History (1730–1750)]. Orenburg, 1896. P. 69; Stolpyanskij P.N. Iz proshlogo Orenburgskogo kraja [From the past of the Orenburg Region] Orenburg, 1906. P. 56. (In Russ.)

Rychkov, 1762 — Rychkov P.I. Topografiya Orenburgskaya. Chast' I [Orenburg topography]. Saint Petersburg: Typography at the Emperor's Academy of Sciences, 1762. Pp. 76–77. (In Russ.)

Sbornik slov i vyrazhenij, 1913 — Sbornik slov i vyrazhenij, upotreblyаемyh ural'skimi kazakami [A collection of words and expressions used by the Ural Cossacks]. Ural'sk: Vojskoe hozyaystvennoe pravlenie Ural'skogo kazach'ego vojska, 1913. P. 73. (In Russ.)

Slovcov, 1838 — Slovcov P. Istoricheskoe obozrenie Sibiri: Kniga vtoraya [Historical Review of Siberia: Book Two]. Moscow: Tipografia A. Semena at Medical-Surgical Academy, 1838. P. 403. (In Russ.)

Shishov, 2007 — *Shishov A.V.* Kazach'i vojska Rossii [Cossack troops of Russia]. Moscow: Veche, 2007. Pp. 192–193. (In Russ.)

Vitevskij, 1897 — Vitevskij V.N. I.I. Neplyuev i Orenburgskij kraj v prezhnem ego sostave do 1758 g. [I.I. Neplyuev and the Orenburg Region in its former composition until 1758]. Vol. 1–2. Kazan': Tipo-litografiya V.M. Klyuchnikova, 1897. P. 363. (In Russ.)

Voенno-statisticheskoe obozrenie, 1848 — Voенno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii [Military Statistical Review of the Russian Empire] Vol. 14. Part 2. Orenburgskaya guberniya. Saint Petersburg: Tipografiya Departamenta General'nogo Shtaba, 1848. Pp. 99, 112. (In Russ.)

Voенno-statisticheskoe obozrenie, 1852 — Voенno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. Tom XVII. Chast' 3. Kirgizskaya step' Zapadnoj Sibiri [Military Statistical Review of the Russian Empire. Vol. XVII. Part 3. The Kirgiz steppe of Western Siberia]. Saint Petersburg: Tipografiya Departamenta General'nogo Shtaba, 1852. P. 47. (In Russ.)

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 225–240, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_225-240

**ALASH INTELLIGENTIA AND THE ISSUES OF BAI FARMS CONFISCATION
 (ON THE EXAMPLE OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN)**

Ibrayeva Akmaral Gosmanovna^{1*}, *Temirkhanova Assemgul Serikovna*², *Kabdushev Bolat Zholamanovich*³

¹M. Kozybayev North Kazakhstan University (86, Pushkin Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: akmaral1971@mail.ru

*Correspondent author

²M. Kozybayev North Kazakhstan University (86, Pushkin Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
 PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan, Social Sciences and Humanities

 <https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>. E-mail: asema_sko@inbox.ru

³Almaty Gumarbek Daukeyev University of Power Engineering and Telecommunications (126/1, A. Baitursynov Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan).

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0009-0009-2658-4642>. E-mail: bolat_6464@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kabdushev B.Zh., 2023

Abstract. *Introduction.* In the research article presented to the readers on the basis of the materials of the republican and regional archives, the complex political, socio-economic situation that developed in the region with the establishment of the Soviet government in the early twentieth century, the difficult fate of the Kazakh intelligentsia during the struggle for independence, the criminal activities of the totalitarian regime, the confiscation of the property of the wealthy people which began with the arrival of F. Goloshchekin in the regional party committee in 1925, forced collectivization. *Goals and objectives* – to study the actions of the Central Committee and the SNK «on the confiscation of the economy of the rich» at the beginning of the twentieth century during the adoption and application of the resolution on its causes and consequences; disclosure of the essence of actions reflecting the anti-people policy of the Soviet government and the Bolshevik Party. *Results.* The attitude of the leaders of Alash to the implementation of confiscation, actions in this direction were studied on the basis of archival documents. *Conclusion.* During the implementation of the resolution, specific data were substantiated by examples, mainly about the tragic fate, unjustified confiscations, repressions by competent, authoritative representatives of the northern region of Kazakhstan.

Keywords: Alash figures, bai, confiscation, Soviet government, decree, repression, personality, intelligentsia, document

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «North Kazakhstan of the early twentieth century: Socio-political activity and spiritual heritage of the Alash intelligentsia» for 2022–2024. (Registration number AR 14870568).

For citation: Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kabdushev B.Zh. Alash intelligentia and the issues of bai farms confiscation (on the example of the Northern region of Kazakhstan) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 225–240. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_225–240.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ БАЙЛАРДЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ТӘРКІЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ МЫСАЛЫНДА)

Ибраева Ақмарал Ғосманқызы^{1*}, Темірханова Әсемгүл Серікқызы², Қабдөшев Болат Жоламанұлы³

¹Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті (86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавл, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: akmaral1971@mail.ru

* Автор-корреспондент

²Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті (86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавл, Қазақстан Республикасы)

Доктор PhD, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлы пәндер кафедрасының меңгерушісі

 <https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>. E-mail: asema_sko@inbox.ru

³Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті (126/1-үй, А. Байтұрсынұлы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы).

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0009-0009-2658-4642>. E-mail: bolat_6464@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С., Қабдөшев Б.Ж., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Оқырмандар назарына ұсынылып отырған ғылыми мақалада республикалық және өңірлік мұрағат деректері негізінде ХХ ғасырдың басында Кеңес үкіметінің орнауымен өлкеде қалыптастқан күрделі саяси, әлеуметтік-экономикалық ахуал, тәуелсіздік үшін күрес барысында қазақ зиялыларының тағдырына ауыр соққылар, тоталитаризмнің кешірілмес қылмыстары, Голощекиннің 1925 жылы өлкелік партия комитетіне келуімен басталған байлардың шарушылығын тәркілеу, күштеп ұжымдастыру мәселері қарастырылған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – ХХ ғасырдың басында ҚАКСР ОАК мен ХКК-нің «Байлардың шаруашылығын тәркілеу туралы» Қаулының қабылдануы оның себеп-салдарлары мен зардаптары және қолданылуы барысындағы әрекеттерін зерделеу; Кеңес үкіметі мен большевиктер партиясының халыққа қарсы саясатын көрсететін іс-әрекеттердің мәнін ашу. *Нәтижелер.* Тәркілеуді жүзеге асыруағы Алаш қайраткерлерінің көзқарасы, осы бағыттағы әрекеттері архив құжаттары негізінде зерделенді. *Қорытынды.* Қаулыны іске асыру барысында негізінен Қазақстанның солтүстік өңірінің бетке ұстар алғыр, сауатты, беделді өкілдерінің қасіретті тағдыры, шаруашылықтарының негізсіз тәркіленуі, қуғын-сүргінге ұшырауы жайында нақты деректер негізінде мысалдармен дәлелденді.

Түйін сөздер: Алаш қайраткерлері, байлар, тәркілеу, кәмпескелеу, Кеңес үкіметі, қаулы, қуғын-сүргін, тұлға, зиялы, құжат

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ХХ ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі және рухани мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14870568).

Дәйексөз үшін: Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С., Қабдөшев Б.Ж. Алаш зиялылары және байлардың шаруашылығын тәркілеу мәселелері (Солтүстік Қазақстан өңірі мысалында) // «edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 225–240 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_225–240.

АЛАШСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВОПРОСЫ КОНФИСКАЦИИ БАЙСКИХ ХОЗЯЙСТВ (НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА)

Ибраева Акмарал Госмановна^{1*}, Темирханова Асемгуль Сериковна², Қабдушев Болат Жоламанович³

¹Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева (д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: akmaral1971@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева (д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)

Доктор PhD, заведующий кафедрой истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин

 <https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>. E-mail: asema_sko@inbox.ru

³Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева (д. 126/1, ул. А. Байтурсынова, 050010 Алматы, Республика Казахстан).

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0009-0009-2658-4642>. E-mail: bolat_6464@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Ибраева А.Ф., Темирханова А.С., Қабдушев Б.Ж., 2023

Аннотация. *Введение.* В представленной вниманию читателей научной статье на основе данных республиканского и региональных архивов рассмотрены сложная политическая, социально-экономическая ситуация, сложившаяся в крае с установлением советской власти в начале XX века, тяжелые удары по судьбам казахской интеллигенции в ходе борьбы за независимость, непростительные преступления тоталитаризма, конфискация богатств, начавшаяся с приходом Голощекина в краевой партийный комитет в 1925 году, насильственная коллективизация. *Цель и задачи исследования* – изучение действий ЦКК и СНК «о конфискации хозяйства богатых» в начале XX века в ходе принятия и применения постановления о его причинах и последствиях; раскрытие сущности действий, отражающих антинародную политику советского правительства и партии большевиков. *Результаты.* Отношение деятелей Алаша к осуществлению конфискации, действия в данном направлении были изучены на основе архивных документов. *Вывод.* В ходе реализации постановления на примерах были обоснованы конкретные данные, в основном о трагической судьбе, необоснованных конфискациях, репрессиях со стороны компетентных, авторитетных представителей северного региона Казахстана.

Ключевые слова: деятели Алаш, бай, конфискация, советское правительство, постановление, репрессии, личность, интеллигенция, документ

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Северо-Казахстан начала XX века: Общественно-политическая деятельность и духовное наследие алашской интеллигенции» (регистрационный номер: АР 14870568).

Для цитирования: Ибраева А.Ф., Темирханова А.С., Қабдушев Б.Ж. Алашская интеллигенция и вопросы конфискации байских хозяйств (на примере Северного региона Казахстана) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 225–240. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_225–240.

Кіріспе

Қазіргі таңда жаңа әділетті Қазақстанды құру қоғам алдында тұрған маңызды міндет. Қоғамдық сананы жаңғыртудың ерекше бөлігі өткен әкімшілік-командалық жүйеден қалған стереотиптерден арылу, жаңа адамгершілік пен құқықтық сананы қалыптастыру арқылы әділ демократиялық қадамға аяқ басу сияқты істерді жүзеге асыру болып табылады. Ғылыми-сараптамалық қауымдастықта шешімін

табуы қажет мәселе Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 24 қарашасындағы «XX ғасырдың 20–50 жылдар аралығындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы аясында қыруар шаруаны атқарып, нәтижесін беру еді. Осыған орай, Солтүстік Қазақстан облысында тарихшы ғалымдарды топтастырған арнайы өңірлік комиссия құрылып, бірнеше бағытта архив қорларынан құжаттарға ізденіс жұмыстарын жүргізді. Жарғының қабылдануымен зерттеуші ғалымдарға көптеген архив қорларының есігі ашылды, бұрын беймәлім болған жабық қорлардың деректерімен танысуға мүмкіндік туды.

Қылышынан қан тамған Кеңестік жүйенің озбыр әрекеттерінен көптеген әлеуметтік топтың өкілдері зардап шекті. Солардың ішінде тәуелсіздік үшін күрескен Алаш арыстары мен әлеуметтік шығу тегі мен кәсібі бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған байларды, кулактар мен шаруаларды ақтау бойынша ізденіс жұмыстарын жүргізу, сараптамалық қорытындылар жасау және ұсынымдарды беру комиссия жұмысының маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

XX ғасырдың басында көкірегі ояу Алаш арыстарының бірегейлері Солтүстік Қазақстан өңірінде қызмет еткен. Сол тұлғалардың өмірі мен қызметін, құнды мұраларын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Мағжан Жұмабаев, Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов, Абдолла Байтасов, Бірмұхамет Айбасов, Ахмет Баржақсин, Мұхтар Саматов, ағайынды Мұсылманбек және Мұратбек Сейітовтардың есімін ерекше атап кетуге болады. Еліміздің тәуелсіздігі мен ұлтының жарқын болашағы үшін аянбай күрескен арыстардың сол кезеңде барлық мәселеде белсенділік танытқанын байқаймыз. Әсіресе, жаңа құрылған Кеңес үкіметінің ғасырлар бойы дәстүрлі қазақ қоғамының экономикалық қондырмасы болған, байлардың шаруашылығын тәркілеу саясаты, үлкен қасіретке әкелетінін түсінген алаш зиялылары, мұндай жолмен экономиканы дамытып, халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға болмайтынын ақылмен, біліктілікпен жеткізгілері келді. Бірақ олардың пікірлеріне құлақ асқан үкімет болмады. Нәтижесінде, миллиондаған адам қырылып, қазақ ұлты орны толмас қасіретке ұшырады. Ал Кеңес үкіметі өздерінен басқа билікті мойындағылары келмей, Ұлттық мемлекетті құру жолында күрескен Алаш зиялаларына қарсы жаппай қудалау жүргізді.

1929–1931 жылдары ұлт зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратқан репрессияның бірінші толқынын ұйымдастырса, 1932 жылы қолдан ұйымдастырған аштықпен халықтың жартысын қырып жіберуге қол жеткізді. Өміршіл-әкімшіл жүйенің барша мәнді белгілері — саяси қуғын-сүргін, шаруаны меншіктен ажырату, еш кінәсі жоқ адамдардың өмірін қию, ұлттық мәдени құндылықтарын аяқ асты қалдыру, бір адамның шексіз билігін орнату, тағы басқалар Голощекин басқарған жылдары Қазақстан үшін қалыпты тәртіпке айналады. 1930 жылғы 19 ақпанда БК(б)П Орталық Комитеті Қазақстанда «Қуатты шаруалар мен байларға қарсы күрес жүргізу туралы» шешім қабылдады. Осы шешім негізінде Қазақстан аумағында қуатты шаруа және байларға қарсы күрес науқаны басталды. Күштеп зорлықпен ұжымдастыруға жергілікті халық қарсылық көрсетті.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпты зерттеу барысында Солтүстік Қазақстан облысының XX ғасырдың басындағы тарихына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қатысты бұрыннан белгілі деректер мен ғылыми айналымға енгізіліп отырған архив басылымдары, мерзімдік баспасөз құжаттарын қарастыра отырып, объективті түрде баға беруді мақсат етіп қойылған.

Мақаланы жазу барысында көптеген осы уақытқа дейін жарық көрген ғылыми еңбектер сараланды, республиканың бірқатар белді архив қорларында бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген құнды деректермен жұмыс жасалды. Мәселен, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің қорларынан Солтүстік Қазақстан облысы бойынша тәркілеуге ұшыраған байлардың жеке істері, Қазақстан Республикасы Президентінің архивіндегі Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі, қилы тағдыры, құнды мұралары және тергеу істері; Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві; Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивіндегі XX ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің орнауымен қабылданған заңнамалық құжаттар, Алаш-Орда үкіметінің және қазақ зиялыларының тағдыры мен байлардың мал-мүлкін тәркілеуге қатысты құжаттар ғылыми мақала мазмұнының терең ашылуына арқау болды. Айталық, Алаш қайраткерлеріне қарсы құзырлы органдардың құпия іс-әрекеттерінің ұйымдастырылуы олардың жеке істерінде сақталған құжаттардан көрінеді. Қазақстанның бүкіл саласын қадағалап отырғысы келген большевиктер жоғары билік

орындары үшін кеңейтілген құжаттар кешенін даярлады. Партиялық басшылық үшін берілетін біріккен мемлекеттік саяси басқарманың құпия деректері сталиндік әміршіл-әкімшіл саясаттың орнығуына байланысты саяси мәселелерге ерекше мән берді. Алаш қайраткерлерінің барлық мәселеде білімділігі мен біліктілігін байқаған Кеңес үкіметінің құзырлы органдары олардың аграрлық реформаларға араласуы арқылы саяси курсты өзгертуге күш салуда деген пікірде құжаттар жасай бастады. Бүгінгі таңда осы және басқа да мәліметтер арқылы Алаш қайраткерлерінің қасіреті жан-жақты ашуға мүмкіндік туып отыр. Оның ішінде, Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың ақпараттық материалдарында алаштықтардың жергілікті халықпен қарым-қатынасы, большевиктердің реформаларына араласуы талданды. Тіпті тәркілеуге ұшыраған ауыл байларының айтқан сөздері, пікірлеріндегі Кеңес өкіметіне қарсы ойлар негізге алынды.

Біріккен мемлекеттік саяси басқарма және Бақылау комиссиясы Алаштықтарға қарсы тығыз жұмыс істеді, бір-бірімен байланыста отырды. Алдыңғы органдар сот үдерісіне даярланса, Бақылау комиссиясы партия қатарын тазалау жұмыстарын жүргізу мақсатында алдыңғы мекемелерге біршама материалдар жинап берді. БКП (б) Қазақ өлкелік комитеті үдерісті негізгі бақылаушыға айналды. Мекемелер деректері саяси репрессияның жасалу жолындағы жұмыстарды анықтап береді (Қозыбаев, 1990: 48).

Жоғарыда аталған зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері архив құжаттарын, мәліметтік жинақтарды, шолуларды, белгілі қоғам қайраткерлерінің естеліктері мен мақалаларын, сол кезеңдегі баспасөз жарияланымдарын, тақырыптық құжаттар мен жинақтарды біріктіріп отыр. Күрделі кезеңдердегі тарихи оқиғаларды зерттеу барысында архивтік деректердің ғылыми айналымға молынан қосылуы тақырыпты ашудың ерекшелігі болып табылады және олар бір жүйеге келтіріліп, сыни тұрғыдан талданды. Ғылыми зерттеу барысында тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы талдау сияқты әдіснама жиынтығы мен жинақтау, объективтілік, ғылыми таным ұстанымдары басшылыққа алынды. Мақалада нақты тарихи қажеттілік, тарихи тағылым, тарихи зерде негізінде қоғамдық-саяси мәселелер бойынша жаңа көзқарастар, ғылыми ойлар ескеріліп отырды.

Талқылау

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейін жазылған зерттеу жұмыстарының орны ерекше. Бұл еңбектердің құндылығы сонда, оларда Қазақстанның кеңестік кезеңдегі тарихына мұрағат қойнауларында ондаған жылдар бойы құпия сақталып, ғылыми айналымға түспеген құжаттар негізінде шынайы баға берілген еңбектер жарыққа шыға бастағаны анық. Талас Омарбеков еңбектерінде қазақ халқының дәстүрлі өмір сүру шаруашылығының қалай қарастырылып, кеңестік аграрлық реформалар нәтижесінде ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру зардаптары қарастырылған (Омарбеков, 1997: 59). Елімізде жүргізілген ұжымдастыру саясатының зардаптарын мен ауқатты шаруа қожалықтарын тәркілеудің салдарларын тарихшы-ғалым Талас Омарбековтың «Зобалаң», «Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері», «XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстан қасіреті» зерттеулерінде сталиндік-кеңестік кезеңнің қайшылықты тұстарының көлеңкелі, бірақ тарихымызда ұзақ жылдар «жабық» болып келген мәселелері жаңа, егемен елдің тарихы тұрғысынан мұрағат қорларынан алынған құжаттар негізінде қарастырады. Зерттеуші Қазақстандағы жаппай кеңестендіру саясатын, сауатсыздықты жою, қазақтандыру науқанын, мәдени құрылыс тарихын тың деректер арқылы ашуда Қазақ Орталық Атқару Комитетінің қызметіне тоқталып өткен.

Сонымен қатар Ж. Әбілхожиннің «Традиционная структура Казахстана» деген монографиясында қазақтың көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс-тіршілігі, оның шаруашылығы туралы теориялық пайымдаулары, оны бір мезгілде күштеп қаратудың трагедиялық сипаты аясында қарастырылған. Онда отырықшыландыру саясатына да талдау жасалған. Аталған мәселеге қатысты еңбектерде елімізде жүргізілген ұжымдастыру саясатының зардаптары талдана отырып, ауқатты шаруаларды тәркілеудің салдарларын жан-жақты сипатталады.

Кеңестік аграрлық саясат туралы ақиқат тұрғысынан жазылған зерттеулер XX ғасырдың 90-жылдарынан бастау алып, нәтижесінде арнайы зерттеулер мен монографиялар жарыққа шықты. Қазақстандағы 1920–1930 жж. элеуметтік-демографиялық үрдістер жан-жақты зерттеле бастады. М.Қ. Қозыбаевтың Қазақстан тарихындағы «ақтаңдақтарға» байланысты еңбектері және оның ұжымдастыру мен XX ғ. 30-жылдарындағы саяси қуғын-сүргін туралы зерттеулері бұл мәселені саралауға көп септігін тигізді. Сонымен қатар зерттеушілер Қ. Алдажұманов, Ж. Әбілхожин бірігіп

жазған мақаласы «Вопросы истории» журналы арқылы Москвада жарияланып, 30-жылдардағы алапат аштық пен босқындық зобалаңын әлемге алғаш рет әйгіледі. Қазақстанда жүргізілген 1930–1933 жылдардағы күштеп ұжымдастыру науқанының қасіреті мен шаруа қожалықтарын тәркілеудің тарихи салдарларын мұрағат құжаттарының негізінде талданады.

Нәтижелер

Ресейде 1917 жылғы Ақпан және Қазан революциялары Қазақстан сияқты отарланған өлкелерге де әсерін тигізді. Төңкеріс барысында елдің саяси ахуалы мен әлеуметтік-экономикалық өміріне үлкен өзгерістер әкелді. Осындай аласапыран кезеңде Алаш қайраткерлерінің алдында Қазақ елінің болашағына қатысты міндет тұрғанда, олар сол жауапкершілікті көтере алды. Өз алдына жеке мемлекет құру мәселесін күн тәртібіне қойып, Алаш Орда деген Ұлттық мемлекеттің дүниеге келуіне ықпал етті.

Ойымыз дәлелді болу үшін «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 225-санында басылып, ұлан-байтақ қазақ даласына «Алаш ұлына» деген тақырыппен таратылған мына бір Үндеуден үзінді келтіргенді жөн көрдік: «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұл күні теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлық та, құлдықта ұстаған жауыз үкімет, өзгеге қазған оры өзіне көр болып, қайтпас қара сапарға кетті. Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында ескі үкіметпен алысып, дарға асылып, оққа ұшып, басы айдауға, малы талауға түсіп жүрген сабаздар жасымай, бірі кемісе, оны артылып, ақырында, Россияда қол астындағы халықтардың бәріне: дін, ұлт, тіл айырмасына қарамай, азаттық әперді. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақ-сылықты өңімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген құдайға мың шүкірлік! Бұл бостаншылық кілтін ашқан ерлерге сансыз рахмет...!» Ғалихан, Мұстафа, Мирякуб. Петроград – 20/III» (Тайшыбай, 2022: 25). Дей келе, құжаттан байқап отырғанымыздай, бұл қазақ халқының Тәуелсіздікке деген үмітіне сәл де болса ұшқын түсірген алғашқы саяси құжат еді. Алаш зиялылары Қазақ елін дамытудың барлық салаларында аянбай қызмет етті. Дегенмен, жаңа құрылған үкімет барлық отарланған халықтардың азаттық алуға құқылы екенін ресми айтқанымен, іс жүзінде жағдай мүлдем басқаша болып шықты. Қанаты қатайып келе жатқан тоталитарлық әкімшіл-әміршіл кеңестік жүйемен ымыраласа алмаған дүниелердің бәрі қуғындала бастады. Мәселен, 1924 жылы Смағұл Сәдуақасұлы құрамында Мағжан Жұмабайұлы болған «Бірлік» үйірмесінің саяси мәніне тоқтала келіп, былай деді: «Ақпан төңкерісі болғанда мен мектеп орындығында едім. Революцияға қырғыз (одан әрі қазақтар – Ибраева А.) оқушыларының ешқайсысы, оның ішінде мен де мүлдем дайын емес екенімді атап өту қажет деп санаймын. Автократия кезіндегі саяси жұмысымыз «Бірлік» қырғыз жастарының үйірмесін ұйымдастыру болды. «Бірлік» ұйымының мақсаты оның жарғысында айтылғандай, қырғыздар арасында мәдениет пен ағартушылықты тарату, сондай-ақ, Қырғыз әйелін босату болды» (ҚР ПА. 20-қ. 1-т. 07875-іс. 23-п.).

Дегенмен, бұғанасы әлі қатая қоймаған Кеңес үкіметі 1918 жылы 31 мамыр – 1 маусым аралығында болған Чехословак корпусының бүлігі нәтижесінде Поволжьеде, Сібірде және Қазақстанның солтүстігінде, соның ішінде Петропавлда құлады. Осы мүмкіндікті пайдаланған Алаш жастары Омбыға жиналып алғашқы қазақ жастарының съезін өткізеді. Жалпықазақ жастарының ұйымын «Жас азамат» деген атпен құрып, орталық комитетін сайлайды. Алаш қайраткерлерінің өз алдына жеке мемлекет құрамыз деген мақсатының орындалу арманы да алыс емес сияқты көрінген еді. Осыған орай, Әлихан Бөкейхан бастаған Ұлттық Алаш-Орда үкіметі 1918 жылғы 11–24 маусым аралығында Кеңес үкіметінің заңнамасына қатысты, «Кеңес үкіметі автономды Алаш аумағында шығарған барлық жарлықтар жарамсыз деп танылсын» – деген Қаулы қабылдайды.

Елдегі қарбалас жағдайды пайдаланып, Алаш-Орда үкіметінің билігін бүкіл елде жүргізу мақсатында облыстар мен уездерде Алаш-Орда кеңестерін ұйымдастыру туралы туралы төмендегідей Қаулы қабылдаған:

«1) Алаш-Орда үкіметі Алаш автономиясының аумағын облыстық және уездік жергілікті кеңестер арқылы басқарады; 2) Облыстық және уездік кеңестердің құрамын Алаш-Орда уақытша тағайындайды; 3) Облыстық және уездік Кеңестер кемінде үш мүшеден тұрады; 4) Облыстық және уездік кеңестердің сайланбалы мүшелерін Алаш-Орда бекітеді; 5) Алаш-Орданың облыстық кеңестері:

– Алаш әскерін құру үшін жігіттерді шақырумен, ол үшін шақыру тізімдерін жүргізеді, шақырылатын жігіттердің санын анықтайды, оларды уездер бойынша бөледі, әскерге шақыру тәртібін анықтайды, әскердің қамтамасыз етілуіне қамқорлық жасаумен;

– 1917 жылғы 5–13 желтоқсанда Орынбор қаласында жалпы қырғыз кеңесі белгілеген салықтарды жинаумен;

– Алаш Құрылтай жиналысын шақыруға материалдар дайындаумен;

– Алаш халқының мәдени-экономикалық дамуын қамтамасыз етумен;

– Мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық тыныштықты сақтаумен айналысады...».

Төраға: А. Бөкейханов,

Мүшелері: М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов.

1925 жылдан бастап Алаш қайраткерлеріне қарсы саяси қудалау ашық түрге ие болды. «Ақ жол» газетін қудалаудан басталған шаралар алаштықтарға қарсы репрессияны одан сайын күшейтуге ықпал еткені сөзсіз. Сонымен қатар, осыдан бастап большевиктердің Алаш қайраткерлеріне басталған қуғын-сүргінді эмиграциядағы белгілі қоғам қайраткері Мұстафа Шоқаймен байланыстыруды көздегені құжаттар арқылы дәйектелді. Осыдан соң оқу ағарту, баспасөз саласында қазақ интеллигенциясын жаппай қудалау ресми түрде басталғаны деректермен айқындалды (Литвин, 1995: 65). Қазақстандағы қудалаудың келесі кезеңі БКП (б) Қазақ өлкелік комитетіне Ф.И. Голощекиннің келуі одан әрі жандандырылды. Ол басшылық етіп тұрған кезде, Қазақ Өлкелік Комитеті Өлкелік Бақылау комиссиясымен бірігіп, қазақ партия – кеңес қайраткерлеріне қарсы күресті күшейтті. Алаш зиялыларына қатысты деректер оларға қарсы үлкен сот үдерісінің даярланып жатқанын айғақтайды. Алаштықтардың коммунистік партиядан шығарылуы, әртүрлі қылмыстық істерге тартылуы, баспасөз беттерінде сыналуы, міне, осы мәселенің жасалуы жолын анықтады. Байларға және басқа категорияларға қарсы қуғын-сүргін жүргізудің заңды негізі Бүкілресейлік Орталық сайлау комиссиясы Президиумының 1928 жылғы 14 наурыздағы «Ірі байлар мен малшылардың отбасыларымен тұрақты тұратын жерлерінде жер пайдалану және тұру құқығынан айыру және олардың мүлкін тәркілеу туралы» Қаулысы болды. Осы құжат, сондай-ақ оның негізінде қабылданған «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» 1928 жылғы 27 тамыздағы Қазақ АКСР ОАК мен ХКК Қаулысы кеңес заңнамасы тұрғысынан 1928 жылғы 30 тамыздағы ОАК және Қазақ АКСР ХКК қаулысын қолдану жөніндегі Нұсқаулық болды (Карин, 2022: 88).

1928 жылғы 27 тамыздағы қазақ байларын тәркілеу туралы декреттің жүзеге асырылуы алаштықтарға қарсы заңнамалық негізде әрекеттер жасалуына ықпал етті. Әсіресе, қазақ зиялыларының өздері мен туыстарының мал-мүліктерін тартып алуға жасалған ашық шабуылдар жөніндегі бірқатар архивтік деректер мәселенің жан-жақты ашылуына арқау болды.

XX ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ байларының қоғамдағы әлеуметтік орны туралы мәселе әлі күнге дейін жаңаша көзқарасты қажет етіп отыр. Әлден соң, Кеңес үкіметі орнаған жылдары Қазақстанда байлардың, кедейлердің үлес салмағы қанша болды деген сауалға белгілі тарихшы-ғалым Т. Омарбековтің зерттеулерінен мына бір мәліметті келтіруге болады: 1924–1925 жж. 0,2 пайыз, 1925–1926 жж. 0,6 пайыз, 1926–1927 жж. 1,1 пайыз, 1927–1928 жж. 1,3 пайыз болған. Бұл мәліметтен байқап отырғанымыздай, 1928 жылға қарай ауқатты деген қазақтар қоғамның бір пайыздан астамын ғана құраса, керісінше кедей мен батырақтар халықтың 60 пайызын, олардан әл-ауқаты жоғарылар қалған үлес салмақты құраған.

Қазан төңкерісі туындатқан Азамат соғысынан кейін 1921 жылы қазақ ауылы ашаршылыққа ұшырады. Халықтың әл-ауқаты төмендеп, қолдағы бар малды есептегенде қырық тұяқтан асатын ауқатты қожалықтар барлық малдың 1,5 пайызына ие болса, тәркілеу қарсаңында 14,8 пайызына иелік еткен. Ал ірі қараға шаққанда қанша болатыны «Малдың бір түрін екінші түріне аудару коэффициенті туралы» Қазақстанның Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы шілденің 30-ында жарық көрген қаулысында: «бес қой, алты ешкі бір қара малға теңестірілген» (Абылгожин, 1991: 41). Өкінішке орай, қазақтың қасіреті Қазақстандағы билікке Ф. Голощекин келгеннен кейін басталды. 1925 жылғы қыркүйек айында Қазақ Өлкелік партия комитетінің басшылығына келе сала: «Қазақ Республикасында революцияға дейінгі ескі салттарды жою үшін ұйымдастырылған арнайы іс-шаралар ойдағы нәтижені бермей жатыр», деген қорытынды шығарып, байлар, хан-сұлтандар тұқымы Кеңес идеологиясын насихаттауға қарсы жұмыс жасауда, олар рушылдық пен ұлтшылдықты тудырып, республиканың мәдени және экономикалық дамуын тежеп тұр», деген тұжырым жасайды. Ондағы мақсат әлеуметтік

саралау арқылы дәстүрлі қауымдастықты жою, таптық күрес теориясының қисынына сүйене отырып, қазақ дәстүрлі қоғамында «әлеуметтік теңдікті» орнату үшін байлық институтының әлеуметтік-экономикалық және саяси негіздерін бұзу қажет деп санады.

Голощекиннің «Кіші Қазан» идеясы қазақ қоғамының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығын жойып қана қойған жоқ, ол қазақ халқына ұзақ жылдар бойы оңалмайтын қасірет әкелді. Қоғамды әлеуметтік жіктеуді «кедейлерді ғасырлар бойғы бай-феодалдық қанаудан босату», деген идеологиялық науқанмен жүзеге асырылды. Дей келе, таптық күрес теориясының қисынына сүйене отырып, қазақ дәстүрлі қоғамында әлеуметтік теңдікті орнату үшін ресми органдар байлық институтының өзінің әлеуметтік-экономикалық және саяси негіздерін бұзу қажет деп санады. Қазақ ауылында байлар өз отандастарына көбірек билік, бедел және басым ықпал етті. Республикада қолданыстағы режимге қауіп төндіретін ауыл тұрғындарының «байлар» бөлігін шектеу, содан кейін жою үшін бірқатар ірі шаралар қабылданды.

Осындай желеумен таптық күресте кедей-кепшік, жоқ-жұтандарды тәуелділіктен босату үшін Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті және Халықтық Комиссарлар Кеңесі шығарған арнайы бұйрықта: «Қазақ АКСР-де (Адай округі және бұрынғы Жетісу, Сырдария губерниялары мен Қарақалпақ автономиялық облысының мақталы аудандарынан басқа) ауылды «кеңестендіруге» қарсы, әлі де феодалдық көзқарас ұстайтын барлық жергілікті байды қудалау керек, «Кіші Қазанмен ауыл бойынша жүріп өту керек», делінген.

Бұл құжат негізінде, 1927 жылы желтоқсанда ірі байлардың шаруашылығын тәркілеу жөнінде Қазақстан Орталық Атқару Комитеті (ҚОАК) және Халық Комиссарлар Кеңесі жанынан заң жобасын әзірлейтін арнайы комиссия құрылды. Комиссияның төрағасы болып Е. Ерназаров тағайындалды. Оның құрамына — О. Исаев, Н. Нұрмақов, Ғ. Тоғжанов, О. Жандосов және т.б. кірді. Содан кешікпей 1928 жылдың 27 тамызында Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінде байлардың мал-мүлкін тәркілеу жөніндегі заң жобасы қабылданып, барлық ауданда тәркілеуді өткізу жөнінде нұсқаулар жіберілді. Осылайша Қазақстанда бай, кулактарды тап ретінде жою науқаны басталып кетті.

Күрделі науқанның басталуымен республиканың округтерінде тәркілеуді жүргізу жөніндегі уәкілдер тағайындалды. Тікелей ауылдарға мыңнан астам уәкілдер жіберілді. Осы құжатты қабылдау соттан тыс заңсыз органдар — үштік, бестік, ерекше кеңестермен жүзеге асырылған жазықсыз, бейбіт халыққа қатысты қуғын-сүргін саясатын жалғастыруға мүмкіндік берді (Kozybaeva, 2015: 562).

Қаулы бойынша тәркіленіп, жер аударылған тиісті қазақтар екі топқа бөлінген. Бірінші топ — «Ірі байлар», екінші топ — «Қауіпті элементтер» деп аталды. Бірінші топқа жататындарға қатысты қағида мынадай: «Үлкен байлығының арқасында, бұрынғы ата жуандығы, бектік, мықтылығына сүйеніп, ел ішінде рушылдықты қоздырып, кеңес жұмысының ілгері басуына кесел тигізіп келген Қазақстандағы ірі байлар жер аударылсын».

Бұл топ, яғни «ірі байлар» кімдер еді? Олар — «көшпелі аудандарда, барлық мал саны ірі қармен есептегенде 400-ден жоғары, жартылай отырықшы аудандарда — 300-ден, отырықшы аудандарда — 150-ден артық ірі қара малы бар байлар». Отырықшы аудандарда «ретіне қарай жоғары көрсетілген норманы 100 қараға дейін кемітуге Қазақ Халық Комиссарлары кеңесінің хақы бар», делінді. Бұл бапқа түсінік ретінде, малы көрсетілген мөлшерге жетпесе де, «жер аударылуға тиісті адамдардың қатарына кіретін болса, ондайларды Қазақ Халық Комиссарлары кеңесінің ерекше қаулысымен жер аударуға» болады, деп көрсетілгені тағы бар.

Сонымен қатар, БКП(б) Қазақ өлкелік комитеті жанындағы партия комиссиясы отырысының 1928 жылғы 30 тамыздағы № 10 хаттамасымен байлардың шаруашылығын қоныстандыру және көшіру аудандары айқындалды:

— «Сыр-Дария және Жетісу округтерінен шығарылғандар Орал округіне; Оралдан — Жетісу облысына; Гурьевтен — Петропавлға; Қарқаралы округінен — Орал округіне; Павлодардан — Ақтөбеге; Семейден — Шымкентке; Петропавлдан — Ақтөбеге; Қызылорда облысынан — Адаевскийге; Ақмоладан — Гурьевке; Ақтөбеден — Қарқаралыға; Қостанайдан — Семейге;

— қоныс аударушылардан бөлек ауылдар құрылмауы керек, оларды жұмыс істеп тұрған ауылдарға қоныстандыруы тиіс» (Қабылдинов, 2022: 156).

БМСБ-ның (ОГПУ) алдын ала болжамды мәліметтеріне сәйкес республика бойынша 700 шаруашылық тәркіленуге тиіс болды, олардың ішінде ірі меншік иелері ретінде — 600 адам, әлеуметтік қауіпті элементтер ретінде — 100 адам анықталды. Отандық тарихнамада мал 696 шаруашылықтан

алынды деп айтылған. Алайда, тәркіленген және шығарылған шаруашылықтардың жалпы саны 1034 бірлікке жетті деген қорытынды жеке меншікке біріктірілген бірнеше шаруашылықтардың бөліну фактісін куәландыратын Мемлекеттік салық құжаттарының негізінде жасалды.

1928 жылдың мамыр айының басында БКП(б) ОК Қазақстанның партия ұйымына берген директивасында: «Ірі мал иеленушілердің, сондай-ақ бұрынғы артықшылықтары әлеуметтік топ өкілдерінің экономикалық және саяси ықпалына қарсы күрес мақсатында мүлікті тәркілеуді жүргізу қажет» – деп санаған.

Осылайша республикадағы партиялық және кеңестік органдар қазақ халқының «жаулары» ретінде қазақ байларының беделін түсіруге бағытталған саяси науқан бастады. Бұл мәселе Қазақстан ОАК Президиумының 1928 жылғы 8 тамыз бен 5 қыркүйектегі «Қазақстанның барлық еңбекшілеріне» үндеуінде жарияланды. Губерниялық атқарушы комитеттер аудандық бюро мен ауылдық Кеңестердің төрағаларына жіберген баспасөзде және циркулярлық хаттарда Кеңес өкіметінің бұл іс-шарасы тек ауылдың кедей жіктерінің мүддесі үшін өткізіледі деген желеумен, әлеуметтік топтар арасында бір-бірін жеккөрушілік туғызды (Халидуллин, 2001: 112).

1928 жылы байлардың мүлкін тәркілеу науқанына дайындық кезінде Алаш қайраткерлері еңбек шаруашылығын анықтайтын малдың шекті нормасын арттыруға және сол арқылы оның саны белгіленген нормадан асқанын ғана жою арқылы бай шаруашылықтарының контингентін қысқартуға тырысты.

Архив құжаттарын саралай отырсақ, осы күрделі мәселеге байланысты Алаш қайраткерлерінің арасында хат алмасу жүргізілді, мәселе төңірегінде қоғамдық пікір құрылды және науқанға дайындық жұмыстарына қатысы бар Кеңестік аппараттың қызметкерлерімен, үкіметтің жоспарлаушы органдарының құрамында болған зиялылардың, үнемі байланыста болғанын байқаймыз.

Белгілі қоғам және мемлекет қайраткері М. Тынышпаев: «1928 жылы Қазақстанның үкімет органдары байлардың мал-мүлкін тәркілеу науқанына дайындық жүргізіп жатқан кезде, мал-мүлкі тәркіленіп өздері жер аударылуға кесілетін байлардың санын азайту үшін біз тәркіленуге жататын шаруашылықтың мал санының мөлшерін неғұрлым жоғары белгілеу туралы қоғамдық пікір қалыптастырдық... Мұның барлығы Мемлекеттік жоспарлау мекемесі мен Жер жөніндегі комиссариатқа тікелей байланысты еді. Ол кезде Мемлекеттік жоспарлау мекемесінде біздің ұйымның мүшесі Ғаббасов халел қызмет істейтін, ол біздің мақсатымызды жүзеге асыруға тырысты, ал біздің ұйымның ықпалында болған, біздің ұйымымызбен кездесіп, келіссөз жүргізген Сұлтанбеков Жер жөніндегі комиссариатта жұмыс істейтін» – деп көрсетті (ҚР ҰККА. 9-қ. 1-т. 2370-іс. 313-п.).

Кеңес үкіметінің байлардың мал-мүлкін тәркілеудің арты жақсылыққа әкелмейтінін түсінді. Себебі ғасырлар бой мал шаруашылығына негізделген қазақ қауымынан малын тартып алу мүлдем дұрыс әрекет емес екенін жеткізуге тырысты. Сондықтан, Алаш зиялылары Қаулының күшіне енген байлардың тізімін алдын-ала біліп, аудандарды аралап, алдағы науқан туралы оларға ескертті және оған қарсылық білдіруге шақырды. Мәселен, куәгер Байсеңгіровтың мына бір мәліметінен: «Міржақып Дулатов Мерке ауданында болған кезде өзінің маңына жиналған осы ауданның байларына ол тәркілеу науқанына қатысты мәселелер жөніндегі мақсатына қарсы бағытталған бірнеше нұсқаулар берді» – деп көрсетті (ҚР ҰККА. 9-қ. 1-т. 2370-іс. 888-п.).

Ал айыпталушы Мұхамеджан Тынышпаевтың тергеу ісінде бұл мәселе туралы былай делінген: «Біз, ұйым мүшелері, байлардың жер аударылуына және олардың мал-мүлкінің тәркіленуіне қарсы шара қолданып, оларға алдын-ала ескертіп отырдық, сөйтіп науқанның жүргізілуіне бөгет жасадық. Соның ішінде, менің өзім біреулер арқылы Тұрысбековтерге, Тәңірбергеновтерге және Есенқұлға және басқаларға, сонымен қатар Лепсі уезіндегі өзім шыққан «найман» руының байларына хабар бердім» (ҚР ҰККА. 9-қ. 1-т. 306-іс. 19-п.).

Колхоз құрылысы бойынша мен Ермаков және Досмұхамедовпен бірнеше рет сөйлестім. Әңгіме барысында ойымыз бір жерден шығып, негізінен колхоздарға қарсы болдық. Бірақ колхоздарды ұйымдастыру міндетті болғандықтан, біз қазақ халқы арасында шағын колхоздарды ұйымдастыруға қол жеткізу керек деген пікірге келдік. Ондағы ойымыз, қазақ қоғамындағы рулық жүйе әлі де өте күшті деген сенімге сүйене отырып, біріктірілген мал-мүлік өз иелерінің қолында қалуды жалғастыратын жартылай жалған колхоздардың құрылысы болу керек деген пікірді алға тарттық.

Бұл біздің ұйым мүшелерінің ортақ пікірі болды және біздің арамызда келіспеушіліктер болған жоқ, әсіресе біз Әлихан Бөкейхановтың және т.б. қайраткерлердің пікірін білдік. Біз кедейлердің бірігіп, рулық топтарда өмір сүріп, байдың артында тұруды жөн көрмейтініне сендік, өйткені бізде

рулық принциптер өте күшті. Біз бұл туралы көптеген партия және коммунист қызметкерлермен сөйлестік және олардың дәл осындай көзқараста екенін білеміз. Колхоз құрылысын жүргізуде бұл қағидат үлкен қиындық тудырмайтына сеніміміз мол болды. Осылайша, біз кедейлердің тапқа бірігуіне жол бермеуге және рулық тәртіпті сақтауға тырыстық. Біз мұны Бұралқиев, Кудерин сияқты кеңестік жандайшаптарға жеткізу арқылы жүзеге асыруға тырыстық. Бұл біздің көзқарастарымызға қайшы келмеді және бізден кеңес сұраған қазақтарға дәл осындай ұжымшарларды ұйымдастыруға кеңес бердік. Біз бұл идеяны колхоз құрылысы бойынша жұмыс жүргізген және осы жұмысқа басшылық еткен қазақ қызметкерлерінің санасына сіңетіндей етіп таратуға тырыстық» (ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 306-іс. 19-п.).

XX ғасырдың басында Қазақстанда жүргізіліп жатқан шаруашылық-саяси науқандар мен іс-шараларды Алаш қайраткерлері большевиктердің отарлау саясатының көрінісі ретінде қарастырды және оған қарсы бағытталған өзінің саяси қызметін жүзеге асыруға тырысты. Еуропалықтардың Қазақстанға қоныс аударуы, ет дайындау, байлардың мал-мүлкін тәркілеу, жер саясатын қоса алғанда жасалып жатқан әрекеттер Алаш қайраткерлерінің тарапынан большевиктердің отарлау саясатының нысаны ретінде қарастырылды.

Кеңес үкіметіне қарсы элемент ретінде байларға қарсы, бұрынғы патша қызметкерлеріне агентуралық материалдар 1928 жылғы шілденің басынан тамыздың 20-на дейінгі аралықта жинақталған. Бейнеткөр, Қызыл Әскер, Төңкеріс аудандарына қатысты мәліметтерге сүйенсек, байлардың шарушылығын тізімге алу, тәркілеу жұмыстары кеш басталған. Бұл мәселе бойынша түсіндірме жұмыстарын жүргізу үшін Округтік бөлімнің қызметкерлері тамыздың 9 күні арнайы іс-сапармен жоғары аталған аудандарға жіберілген. Олар аудандарға келісімен Қаулыны жүзеге асыру бағыттары бойынша тұрғындар арасында түсіндірме жүргізіп, байлардың шаруашылығын есепке алу ВКП (б) Округтік комитетінің арнайы әзірлеген анкеталық жүйесі (ірі қараға шаққанда 150 бастан жоғары, бұрынғы билер, болыстар т.б.) бойынша жүргізілді.

Құжаттарды саралап қарап отырсақ, Қаулының ережелерін халыққа түсіндіру, шаруашылықты есепке алу, тәркілеуге дайындық жұмыстары басқа аймақтарға қарағанда солтүстік өңірде шілде айында кеш басталғанын байқаймыз. Сонымен қатар, Округтік бөлімде тұрақты қызметкердің болмауы, іс-сапарға келген қызметкерлердің қазақ тілін білмеуі, бұл науқанның үстіртін жүргізілгенін көрсетеді.

БМСБ-ның Округтік бөлімінің өкілдері Қаулының В/директивасы бойынша санаттарға бөлгенде әр ауданның экономикалық қуаттылығы мен саяси жағдайының ерекшеліктерін негізге алды. Мәселен, Төңкеріс ауданы шаруашылық қуаттылығы және мал санына қарай көшпелі ауданға жатқызылғанымен, бірінші топқа енетін (150-ден астам ірі қара малы бар) бірде-бір бай шаруашылығы болмаған. Ал, Қызыл-Әскер ауданынан басқалары отырықшы аудан санатына енген. Егер әр байдың қоғамдық-экономикалық жағдайына әр аудан бойынша қарастыратын болсақ, онда мынадай көріністі байқаймыз: 100–150 бас малы (ірі және ұсақ) бар байдың 20-дан 40 десятинаға дейін шабындығы, 10-нан 70-ке дейін және одан да көп егістік алқабы, күрделі ауылшаруашылық машиналары, кейбіреуінде трактор мен бу бастырғышты, үйлер мен үй жабдықтарын, 2-ден 6-ға дейін батрактарды ұстайды (Төңкеріс, Бейнеткөр, Еңбекшілдер аудандары).

Осындай пайымдаулардан кейін ОГПУ-дың Округтік бөлімі бай шаруашылығын санаттарға бөлгенде ауданның көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы түріне емес, әр байдың жеке шаруашылығына қараған (ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 451-іс. 186-188-пп.).

Осы пайымдауларға сүйене отырып, ОГПУ Округтік бөлімі 6 аудандағы алдын-ала есепке алынған 96 бай шаруашылықтарының ішінен тек 40 ең ірі және қуатты шаруашылықтарды іріктеп алып, олардың иелерін бұқараны қанаушы, зиянды элемент деп есептеген.

Қазақстанның, оның ішінде Солтүстік Қазақстан облысының жерлері ежелден мал шаруашылығы мен егіншілікті жүргізуге өте қолайлы болған. Сондықтан жергілікті, автохтонды тұрғындардың едәуір бөлігі мал шаруашылығымен айналысып, бірқатары бай және ауқатты болды. Дегенмен, «таптық теңсіздікті» жою қағидасын ұстанған жаңа билік байлар кеңестерге қазақ ауылында жаңаша бетбұрыстарға кедергі келтірді, деп пайымдады. Шынымен де, байлары жергілікті тұрғындар, сондай-ақ қоныс аударған шаруалар арасында үлкен бедел мен құрметке ие болды. Мәселен, 1928 жылғы мәліметтер бойынша Солтүстік Қазақстан облысының аумағында «байлар» санатына жатқызылған 40-тан астам қазақ шаруашылықтары өте ауқатты болған. Олардың барлығы тәркілеу және әкімшілік қуғынға ұшырады.

Құжаттардан байқап отырғанымыздай, Қазақ АКСР ОАК мен ХКК 1928 жылғы 27 тамыздағы Қаулысы шықпай-ақ Өлкелік партия комитеті аймақтарға алдын-ала тапсырма беріп қойғанын мына бір құжаттан байқауға болады: «Ірі байларды тәркілеу және ауылдан көшіру жөніндегі дайындық іс-шаралары туралы» БКП (б) Петропавл округтік комитеті бюросының Резолюциясынан үзінді (Бюроның 1928 жылғы 14 тамыздағы № 5 хаттамасына қосымша).

Құжатта Кеңес үкіметі ірі байларды тәркілеу және тұрғылықты жерінен көшіру жөніндегі науқанға үлкен саяси мән бере отырып, іс-шараны күзгі кезең ішінде жүзеге асыру қажет деп ұйғарды, БКП (б) барлық аудандық комитеттеріне бұл мәселені ауыл мен барлық кеңестік қоғамдастығының назарына қою ұсынылды. Тәжірибелік шаралар ретінде мына шаралар аталды:

– қазақ аудандарының барлық партиялық комитеттері ауылдың кедей және орта таптарының арасында жұмысты өрістетіп, осы жұмысқа ауылдық белсенділердің ең үздік күштері жұмылдырылсын;

– БКП (б) аудандық комитеттеріне ауылдың ірі бай және басқа да әлеуметтік-зиянды элементтерін анықтау жөніндегі жұмысты күшейтуді және байларды, малдарды бөлу мен айдаудың жолын қарастыру шараларын қабылдау ұсынылсын;

– белгіленген іс-шараларды жүргізу үшін ауданға округ комитетінің уәкілдерін шұғыл жіберу қажет деп танылсын;

– Т. Ысқақовқа (аудандық комитеттің жауапты хатшысына) осы қаулыны бір тәулік ішінде БКП (б) аудандық комитеттеріне директивалық хат арқылы тарату тапсырылсын.

БКП (б) ОК бюросының хатшысы – Уразумбетов» (СҚОМА. 5-к. 1-т. 16-іс. 18–19-пп.).

Қазақстан Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулысы шыққан күннің ертеңіне Петропавл округтік партия комитетінің бюросы мынадай қаулы қабылдайды:

Қаулы етті: БКП (б) Өлкелік Комитетінің байларды тәркілеуді жүргізу туралы директивасы басшылыққа алынсын:

1. Аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары Т. Бураевтың төрағалығымен тауартанушы орынбасарымен аудандық атқару комитеті жанынан комиссия құру қажет деп саналсын. Кепілзаты және мүшелері: Округтік земстволық басқармадан (ОкрЗУ) – Бекенова, ОГПУ-дың округтік бөлімінен – Валиниек, Қосшыдан – Жолтаев, Округтік одақтардан, Округтік жер, орман бөлімінен – Қадырбаева және прокуратура төрағасы Т. Саттығұлов оның орынбасары болып тағайындалды.

Осылайша 1928 жылғы 20 тамыздағы жаңа науқан жағдайында алдағы уақытта байлардың мүлкін тәркілеуге байланысты олардың қызметі мынадай үш негізгі мәселе бойынша айқын көрінді: а) өз мүлкінің құнын қаржы түрінде сақтау үшін малды жаппай сату жолымен; б) шаруашылықтардағы малды жақын және алыс туыстар арасында бөлу; в) өздерінің табындары мен мүліктерімен сату арқылы шетелге көшуге батыл әрекет жасау. Байдың саяси көңіл-күйі де дәл осындай сәттермен анықталды (Уағана, 2012: 320).

Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің архивінде, Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінде, Солтүстік Қазақстан облыстық Полиция департаментінің архив қорларында жүргізілген ізденіс, құжаттармен ғылыми-сараптамалық жұмыстардың нәтижелері арқылы өңірде байлардың, кулактардың мал-мүлкін тәркілеу және оларды қуғын-сүргінге ұшырату жұмыстары туралы біраз маңызды мәліметтерді келтіруге болады. Мәселен, 1928 жылғы тамыздың 10 мен 20 аралығындағы байлардың шаруашылығын тәркілеуге дайындық жұмыстарын Петропавл округтік Біріккен мемлекеттік саяси басқару бөлімінің (ОГПУ) төмендегі мәліметтерінен байқауға болады.

1-кесте

№	Аудан атауы	Аудандардың сипаты (көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы)	Есепке алынған байлардың жалпы саны	Тәркілеуге белгіленген шаруашылықтар	Отбасы мүшелерінің жалпы саны	Олардың иелігіндегі малдың жалпы саны
1	Көкшетау	жартылай көшпелі	15	8	75	3425
2	Қызыл-Ту	жартылай көшпелі	20	8	47	2376
3	Бейнеткор	жартылай көшпелі	16	7	29	1486
4	Қызыл-Әскер	отырықшы	22	6	32	1013

5	Еңбекшілдер	жартылай көшпелі	16	5	34	1031
6	Төңкеріс	жартылай көшпелі	7	6	48	940
	БАРЛЫҒЫ		96	40	265	10271

Петропавл округтік Біріккен мемлекеттік саяси басқару бөлімінің (ОГПУ) бастығы Валениэк. ІБ аға уәкілі Валиев (ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 451-іс. 890-п.).

Бұл мәліметтен байқап отырғанымыздай, Кеңес үкіметі байлардың шаруашылығын тәркілеу жұмысына алдын-ала дайындықпен кіріскен. Жалпы біздің байқауымызша Петропавл округі бойынша ресми түрде есепке алынған шаруашылықтардың саны әр ауданда орта есеппен 30-дан алғанда, шамамен 200 шаруашылықты құраған. Жоғарыдағы кестеде келтірілген мәліметтер бойынша, бұл жердегі ең ауқатты деген байлардың шаруашылығына қатысты екенін байқаймыз. Ойымызды әрі қарай өрбітетін болсақ, біз қарастырған құжаттарда мал-мүлкі тәркілеуге және жер аударуға ұсынылған ауқатты байлардың тізімдері де берілген. Құжатты сол күйінде бергенді жөн көрдік.

I категорияға жататындар:

Көкшетау ауданы бойынша: Бекмұхамедов Нығметжан, Хасенов Жолдасқожа, Азнабаев Абжан, Кенжеғарин Шүкүм, Ташжанов Мұқлай, Байтқиков Аббас, Қожахметов Шәужан, Закрияев Құрманқожа;
Еңбекшілдер ауданы бойынша: Сатыбаев Жабай, Хасанов Бекқожа, Искенов Сабыр;
Төңкеріс ауданы бойынша: Әлтиев Сәдуақас, Арабаев Әбдер;
Октябрь ауданы бойынша: Мұжықов Нұрәли, Макинов Мұхамеджан;
Қызыл-Әскер ауданы бойынша: Нұрпейсов Мұхамедқали, Сабырлин Жылқыбай;
Бейнеткер ауданы бойынша: Жұмабаев Ахметжан;
Қызыл Ту ауданы бойынша: Абдулкәрімов Сәдуақас, Жанталин Селім, Шектібаев Рақымжан, Исин Сүлеймен.

II категорияға жататындар:

Қызыл Ту ауданы бойынша: Жанталин Қасым, Ташимов Шәміл, Абдурахимов Мұхамедрахым, Шаймерденов Әубәкір;
Қызыл-Әскер ауданы бойынша: Жәнібеков Раджап;
Еңбекшілдер ауданы бойынша: Омрақұлов Шәріп, Дүйсембаев Сыздық;
Көкшетау ауданы бойынша: Исин Жәнібек;
Бейнеткер ауданы бойынша: Ыдырысов Мәлік, Жұмабаев Бекен, Тақамбетов Исамберді;
Төңкеріс ауданы бойынша: Торсанов Шариаздан, Ибраев Хамза;
Октябрь ауданы бойынша: Мурзалин Баялы, Шүбеков Ямшит, Кемелев Нұртаза.
Сонымен қатар бұл тізімге бұрынғы болыс билеушілері Дүйсембаев Сыздық пен Жұмабаев Бекен, бұрынғы офицер Абдурахимов Сұлтан да енген (ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 451-іс. 892-п.).

Бұл ретте біз Сыздық Дүйсембаев, бұрынғы болыс басқарушы, Сұлтан Абдурахимов пен бұрынғы офицер және болыс басқарушысы Бекен Жұмабаевқа қарсы аймақтық бөлімде агентуралық материалдар болмағандықтан оларға меморандумдар берілмеген. Олар округтік комитеттің қазақ бөлімі мен Юсупбековтың талабы бойынша саяси, әлеуметтік-зиянды элементтер ретінде 2-ші санат бойынша шығарылғандар тізіміне енгізілді.

Осы ретте округтік бөлім бастығы Валинектің мәлідемесінде: «Тізімге енген 40 ең ірі шаруашылық иелері әлеуметтік және саяси зиянды болып табылып, қуғын-сүргінге ұшырайды деп белгіленді. Ал жалпы тізімге енгізілгендердің ішінен ең зияндысы ретінде келесі тұлғалар белгіленді: Баймұхамет және Хасанбай Майкутовтар, Абылай Рамазанов, Әлжан Жұманов, Исламбек Әлжанов, Мұқантай Омарқұлов. Олардың істері бойынша ОГПУ окротделі жасырын тергеуге кірісіп, сіздің санкцияңызды сұраймыз». Окрбөлім Бастығы Валинек. 6 / IX.1928 ж. № 4315/2. – делінген (ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 451-іс. 893-п.).

Тәркілеуге ұшыраған байлардың әрі қарай тағдыры қалай болды деген сауал үнемі көкейде тұрғандықтан, архив қорларымен жұмысты жалғастыру жұмыстары жүргізілді. Мұндай мәліметтерді біз Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен кездестірдік. Құжаттарды саралай келе, әр өңірде тәркілеуді ұйымдастыру және жүргізуге қатысты шешімдер қабылданған екен. Мәселен, Солтүстік Қазақстан бойынша Петропавл аудандық атқару комитеті «Ірі бай шаруашылықтарын тәркілеу және олардың иелерін шығару туралы» 1928 жылдың 21 қыркүйегінде қабылданған № 7 Қаулысында:

«Ескерту: 1-ші. Тұрмысқа қажетті және азық-түлік заттары, сондай-ақ еңбек шаруашылығын жүргізу үшін қажетті ең аз заттар тәркіленуге жатпайды.

2-ші. Ескертпе: еңбек шаруашылығын жүргізу үшін қалдырылатын жанды және жансыз заттары мен үй тұрмыстық заттарының нормалары Қазақ Орталық Аатқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы қаулысын қолдану жөніндегі ХКК нұсқаулығының 2, 3 және 4-тармақтары негізінде есептеледі.

2) Жоғарыда аталған барлық адамдарды, сол сияқты олардың отбасыларын Қазақ Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы Ақтөбе округіне көшіруге, оларға көшіру туралы хабарланған күннен бастап екі апталық кезеңде және кез келген жағдайда жоғарыда аталған жерге көшіру үшін 15-қазаннан кешіктірмей мерзім беруге міндетті. Егер көрсетілген мерзімде белгіленген адамдар мен олардың отбасылары округтің шегінен шықпаса, оларды Біріккен мемлекеттік саяси басқару органдары мен жұмысшы-шаруа милициясы арқылы мәжбүрлеп шығару жүргізілсін.

3) Осы қаулының жариялануымен бір мезгілде шығарылатын адамдарға берілуге тиіс барлық құжаттар тиісті Аудандық атқару комитетіне оларды соңғы шығарылатын адамдардың қолына тапсыру үшін берілсін.

4) Жоғарыда аталғандардан басқа ешбір шаруа қожалықтары тәркіленуге және көшірілуге және 27.VIII.1928 жылғы Қазақ Орталық Аатқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысының тәртібімен көшірілуге жатпайтыны белгіленсін. Округтің барлық кеңестік және шаруашылық органдары мен қоғамдық ұйымдарын өз жұмысын күшейтуге және ауыл еңбекшілерінің экономикалық өрлеуі мен мәдени дамуы үшін қажетті жағдайлар жасауға барлық шараларды қабылдауға міндеттелсін.

5) Көшіру және тәркілеу туралы ағымдағы жылдың 27 тамыздағы Қазақ Орталық Аатқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысына бағынбағаны үшін, сондай-ақ оны дамытуға және түсіндіруге шығарылған барлық қаулылар мен нұсқаулықтарға, қарсылық көрсеткені үшін, сол сияқты тәркілеуге және көшіруге қарсы қарсылықты ұйымдастырғаны үшін және осы іс-шараларға барлық басқа да қарсылық көрсеткені үшін кінәлі адамдарды Қазақстан аумағынан шығарып жібере отырып, қылмыстық жауаптылыққа тартуға құқылы.

6) Аудандық атқару комитеті және Біріккен мемлекеттік саяси басқару органдары мен жұмысшы-шаруа милициясы мекемелері осы қаулының іске асырылуын қадағалауға және атқарылған жұмыс туралы есептерді Округтік атқару комитетіне ұсынуға міндеттеу».

Округтік атқару комитетінің орынбасары Бураев

Хатшы Чуйкин (ҚР ОМА. 135-қ. 1-т. 546-іс. «Степная звезда» № 147(2190).

Кеңестік тоталитарлық әкімшіл-әміршіл жүйенің қасіретін тарқан, мал-мүлкі тәркілеуге ұшыраған Алаш қайраткері, сол кездегі Солтүстік Қазақстан өңірінің ауқатты азаматтарының бірі Абылай Рамазанов болатын. Ол 1871 жылы Майлының Қара томар деген жайлауында дүниеге келген. Жастайынан дәстүрлі қазақ қоғамының құндылықтарын бойына сіңірген Абалай Рамазанұлының кәмпескеден бұрын 1924–1925 жылдары 800-ге жуық жылқысы болған екен. Оның шаруашылығында ағайындары, көмекшілері, жұмысшылары болған. Патша үкіметінің санақ басқармасының көші-қон бөлімінің 1908 жылғы Ақмола облысының Петропавл уезінің ауылдарын зерттеудің қорытындысына сүйенсек, Абылай Рамазанұлының ауылында 24 ер, 17 әйел адам, оларда 2 ағаш, 13 киіз, 11 шым үйлері болған екен (Ibraeva, Temirkhanova, 2021: 88).

Кеңес үкіметінің Қазақстан жерінде жүргізген кейбір әрекеттеріне Абылай Рамазанұлы қарсы болды. Әсіресе, күштеп ұжымдастыру, байлардың мал-мүлкін тәркілеудің озбырлықтары мен қасіретін шыдай алмай, маңайына қарулы жігіттерді жинап, әділетсіз әрекеттерге қарсы шықты. Мәселен, Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінде сақталған құжаттарда, сол кезде Қостанай облысының Анновка селосының тұрғыны Дмитрий Ковалев бастаған қызыл партизандар ақтармен күресіп қана қоймай, жергілікті халықтың малын да айдап әкеткен. Мұндай тонаушылық бірнеше рет қайталанып, оған ыза болған Абылай Рамазанұлы жігіттерді бастап Ковалевтың Анновкадағы үйіне дейін барып, малын айдап әкеткен. Кейін, 1928 жылы оның ісін сотта қарағанда, осы ісін де айып еткен көрінеді.

Абылай Рамазанұлы көзі ашық, көкірегі ояу, текті жердің ұрпағы болған. Қазақ балаларын оқыту үшін мектеп ашып, көптеген игі істерге мердігерлік жасаған. Ол патша үкіметінің отарлау саясатының зорлығын көріп өсті, сондықтан тәуелсіздік жолында «тар жол, тайғақ кешіп» жүрген Алаш

азаматтарының көзқарасын, іс-қимылдарын, күресін қолдап, «Талап» деп аталатын, Алаш-Орда құрған қоғам басқармасының мүшесі болған (Мұқанов, 2018).

Елде жаппай кәмпеске науқанының болатынын Абылай Рамазанұлы да білген, оған ертерек қамданған. Мәселен, кәмпескенің алдында Абылай Рамазанұлының шаруашылығында 500-ден аса жылқы, 100-ден аса ірі қара, мал, 200-дей қой-ешкі болған. Тәркілеу және жер аудару туралы суық хабарды естігенде оларды және еккен егініннен түскен өнімді Ресейдің көршілес қала, аудандарына сатып, түскен пайданы керегіне жаратқан. Дегенмен, Абылайдың еңбекқор әрекетін көре алмаған ауылнайлары оған пәле жауып, құқық қорғау органдарына арыз түсере бергендіктен, 1928 жылдың наурыз айында қамауға алынған.

Осылайша, 1928 жылы 27 тамызда БМСБ-ның Петропавл округтік бөлімі Абылайға тағылған кінәлардың орынды екенін айта келіп, оны қылмыстық Кодекстің 58-2 және 58-10 баптары бойынша Ақтөбе облысының Елек ауданына жер аударуға шешім шығарды. Мұнымен қоймай, 1929 жылдың қазан айында Сібірге жер аударылады. Осылайша тағдырдың тәлкегіне түсіп, жүйкесі тозған асыл азамат ісік ауруына шалдығып, 1931 жылы қыркүйек айында қайтыс болды (ҚР ОМА. 135-қ. 1-т. 86-іс. 12-п.). Әрине, алдағы басқа мақалаларымызда Абылай Рамазанұлы туралы тереңірек тағы да тоқталамыз.

Елімізде кеңес үкіметінің ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру, байлардың мал-мүлкін тәркілеу барысында жіберілген қателіктер аштыққа ұласып, қазақ халқына үлкен нәубет әкелді. Оған Алаш зиялылары да халық та көз жұмып, қарап отыра алмады. Жоғары жаққа хат жазу, халықты қарсылық білдіруге шақыру, саяси, мәдени күрес жүргізу, қарулы көтеріліске шығу арқылы қарсылықтарын білдірді. Бүкіл Қазақстан бойынша толқулар 1929 жылы Семей өңірінің Өскемен, Самар, Қатон-Қарағай, Шемонаиха аудандарында, Сырдария өңірінің Бостандық ауданында, Қостанай өңірінің Батпаққара, Наурызым аудандарында т.б. жерлерде болды. Солтүстік Қазақстан өңірінде де толқулардың болғандығын архив құжаттарынан кездестірдік. Мысалы, Солтүстік Қазақстан өңірінде Алаш қайраткері Жұмағали Тілеулиннің қатысуымен болған осындай бір әрекетті мына мәліметтер дәлелдейді: «Тілеулин Жұмағали, 40 жаста, тұрақты тұратын жері Петропавл қаласы, қазақ. Округтік денсаулық сақтау жанындағы емдеу саласының инспекторы, фельдшер, үйленген және 4 отбасы мүшесі бар.

Айыпталды:

1. 1921 жылы контрреволюциялық ұйымның мүшесі Дулатовтың ұсынысымен Ташкенттен Петропавлға жаңа азамат соғысы бола қалған жайдайда қазақ тұрғындарын тонаушылықтан, апаттан құтқару үшін алдын-ала шаралар қабылдау мақсатында жұмысқа шақырылды. 1924–1925 жылдары «Алқа» заңсыз ұлтшыл үйірмелерінің саяси тұғырнамасын («Табалдырық» деген атпен) құрастыруға және ұжымдастыруға белсенді атсалысқан.

2. Осы қызметті жалғастыра отырып, ол Октябрь ауданында «Жат» (Жаңа төңкерісшілер – жаңа революционерлер) Кеңес үкіметіне қарсы көтеріліс жасау мақсатында бай-молдалардан көтерілісшілер ұйымын құрған. Бұл ұйым 1930 жылы наурызда таратылды (іс 1931 жылы Петропавл қаласында ОГПУ үштігінде қаралды) (ҚР ҰҚКА. 9-к. 1-т. 2370-іс. 126–127-пп.).

Кеңестер Одағында «экономиканы көтеру» бағытында жүргізілген тәркілеу науқаны басқа республикаға қарағанда Қазақстанда өте қарқынды жүзеге асырылды. 1928–1929 жылдары осындағы тәркілеу науқанына 696 бай ілікті. Белгіленген жоспар бойынша үкімет байлардан 225972 бас мал тәркілейміз деп үміттенген еді. Үміт ақталмады, барлығы 144474 бас мал ғана тәркіленді. Бұл – жоғарыда белгіленген меженің 64 пайызы.

Ал байлардан тәркілену арқылы тартып алынған малдардың 118919 басы жеке шаруашылықтарға (74,3 %) және колхоздарға (25,7 %) таратылып берілді. Тәркіленген малдар негізінде жаңадан 292 колхоз құрылып, 1929 жылдың 1 қазанынан 1930 жылдың 1 қаңтары аралығында 100 мыңдай кедей және орташалардың шаруашылықтары ұжымдастырылды (Омарбеков, 1988). 1928 жылы еліміздегі шаруа қожалықтарының тек 2 %-ы ғана ұжымдастырылса, 1930 жылы 50 %, 1931 жылдың қазанында 65 % ұжымдастырылды, яғни ұжымдастыру қарқыны жеделдетілді. 1931 жылы республикадағы 122 ауданның 78 ауданында ұжымдастырумен 70-тен 100 %-ға дейін шаруа қожалықтары қамтылды.

Қорытынды

Түйіндей келе, ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі шарушылыққа негізделген рулық-туысқандық жүйені байлардың мал-мүлкін жою арқылы күшпен ұжымдастыруды жүзеге асырмақ болған Кеңес

үкіметі қазақ даласында ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылықтың дәстүрлі мәдениетін күйретті. Жаппай ұжымдастыру науқанымен қатар, халықты отырықшыландыру барысында қазақтың ауылдық-рулық тұрмыстық жүйесінің ерекшеліктері ескерілмей, көшпелі немесе жартылай көшпелі қоғамды отырықшылыққа күштеу саясаты қазақ этносының өмір сүру қабілетін ондырмай бұзды. Мұндай қасіреттің зардабын әлі тартып отырмыз.

Дереккөздер

ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президент архиві
 ҚР ҰҚКА — Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік комитеті архиві
 СҚОМА — Солтүстік Қазақстан Облысы Мемлекеттік архиві
 ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

Sources

AP RK — Archive of the president of the Republic of Kazakhstan
 ANSC RK — Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan
 SANKR — State Archive of the North Kazakhstan region
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

- Козыбаев, 1990 — *Козыбаев И.М.* Историография Казахстана: уроки истории. Алма-Ата: Рауан, 1990. 136 с.
- Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.О.* 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Тайшыбай, 2022 — *Тайшыбай З.С.* Қызылжардың қилы тарихынан (XX ғасырдың басындағы Солтүстік Қазақстандағы саяси оқиғаларға шолу). Солтүстік Қазақстан және Алаш. Петропавл: Санат, 2022. 356 б.
- История, 1994 — *История Казахстана.* Хрестоматия. Составители И.М. Козыбаев, М.К. Козыбаев. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. С. 82.
- Kozybayeva, 2015 — *Kozybayeva M.M., Kabuldinov, Z.Y.* City family of north Kazakhstan in 1920–1930s // *Anthropologist.* 2015. № 22(3). Pp. 560–567.
- Литвин, 1995 — *Литвин А.* Следственные дела как исторический источник // *Эхо веков.* 1995. май. С. 170–175.
- Материалы, 2022 — *Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации политических репрессий (20–30 годы XX века).* Т. 2. / Под общ. Ред. Е.Т. Карина. Нур-Султан: Дәуір, 2022. 548 с.
- Абылгожин, 1991 — *Абылгожин Ж.Б.* Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.). Алматы: Ғылым, 1991. 275 с.
- Қабылдинов, 2022 — *Қабылдинов З.Е.* Баи Казахстана — опора казахского народа / «Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. Бас ред. Ғ. Нығыметов. Құрастырғандар: А. Ибраева, С. Мәлікова. Петропавл: Санат, 2022. 333 б.
- Uyama, 2012 — *Uyama T.* The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy. Uyama Tomohiko, ed. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts.* London: Routledge, 2012. Pp. 271–287
- Халидуллин, 2001 — *Халидуллин Г.Х.* Политика Советского государства в отношении казахских шаруа (1917–1940). Алматы: НИЦ Ғылым, 2001. 216 с.
- Ibrayeva, Temirkhanova, 2021 — *Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A.* Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiology // *Heritage Science,* 2021. № 9(1). 90 p.
- Мұқанов, 2018 — *Мұқанов Қ.* Абылай Рамазанов — Алаш қайраткері. Деректі ғұмырнама. Петропавл: Северный Казахстан, 2018. 185 б.
- Омарбеков, Атабаев, 1988 — *Омарбеков Т., Атабаев Қ.* Кооперативтендіру сабақтары // *Лениншіл жас.* 1988. № 31. 7 б.

References

- Kozybaev, 1990 — *Kozybaev I.M.* Istoriografija Kazahstana: ýroki istorii [Historiography of Kazakhstan: history lessons]. Alma-Ata: Raýan, 1990. 136 p. (In Russ.)
- Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.O.* 20–30 jylardaǵy Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20s–30s]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.)
- Taishybai, 2022 — *Taishybai Z.S.* Qyzyljardyń qıly tarihyndan (XX ǵasyrdyń basyndaǵy Soltústik Qazaqstandaǵy saıası oqıǵalarga sholý). Soltústik Qazaqstan jáne Alash [From the history of kyzylzhar (review of political events in northern Kazakhstan at the beginning of the XX century)]. Petropavl: Sanat, 2022. 356 p. (In Kaz.)
- Istoria, 1994 — *Istoria Kazahstana. Hrestomatia.* Comp. by I.M. Kozybaev, M.K. Kozybaev [History of Kazakhstan. Textbook]. Almaty: Atamura-Qazaqstan, 1994. 82 p. (In Russ.)
- Kozybayeva, 2015 — *Kozybayeva M.M., Kabuldinov Z.Y.* City family of north Kazakhstan in 1920s-1930s // Anthropologist. 2015. No 22(3). Pp. 560–567. (In Eng.)
- Litvin, 1995 — *Litvin A.* Sledstvennye dela kak istoricheskiı istochnik [Investigative cases as a historical source] // Eho vekov. 1995. may. Pp. 170–175. (In Russ.)
- Materialy, 2022 — *Materialy Gosýdarstvennoı komissii po polnoi reabilitatsii politicheskikh repressii (20–30 gody XX veka)* [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Political Repression (20–30 years of the twentieth century)]. Vol. 2. / Gen. ed. by E.T. Karnı. Nur-Sultan: Daur, 2022. 548 p. (In Russ.)
- Abylhojin, 1991 — *Abylhojin J.B.* Traditsionnaja strýktýra Kazahstana. Sosialno-ekonomicheskie aspekty fýnksionirovaniya i transformatsii (1920–1930) [The traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930s)]. Almaty: Gylym, 1991. 275 p. (In Russ.)
- Qabyldinov, 2022 — *Qabyldinov Z.E.* Bai Kazahstana — opora kazahskogo naroda [Bai of Kazakhstan — the support of the Kazakh people] / «Soltústik Qazaqstan jáne Alash» halyqaralyq ǵylymi-tájiribelik konferensianyń materialdar jınaǵy. Bas red. Ǵ. Nyǵmetov. Qurastyrgandar: A. Ibraeva, S. Málıkova. Petropavl: Sanat, 2022. 333 p. (In Russ.)
- Uyama, 2012 — *Uyama T.* The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy. Uyama Tomohiko, ed. Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. London: Routledge, 2012. Pp. 271–287. (In Eng.)
- Halıdýllin, 2001 — *Halıdýllin G.H.* Politika Sovetskogo gosýdarstva v otnoshenii kazahskikh sharıya (1917–1940) [The policy of the Soviet state in relation to the Kazakh Sharua (1917–1940)]. Almaty: NIS Gylym, 2001. 216 p. (In Russ.)
- Ibrayeva, Temirkhanova, 2021 — *Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A.* Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiology // Heritage Science, 2021. No 9(1). 90 p. (In Eng.)
- Muqanov, 2018 — *Muqanov Q.* Abylai Ramazanov — Alash qairatkeri. Derekti ǵumyrnama [Abylai Ramazanov is an Alash figure. Documentary biography]. Petropavl: Severnyı Kazakhstan, 2018. 185 p. (In Kaz.)
- Omarbekov, Atabaev, 1988 — *Omarbekov T., Atabaev Q.* Kooperativtendirý sabaqtary [Cooperative learning lessons] // Leninshil jas. 1988. No 31. 7 p. (In Kaz.)

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 241–255, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_241–255

ABOUT ALASHA KHAN AND THE FORMATION OF THE «ALASH» ASSOCIATION

Adilbek A. Karatayev^{1*}

¹Institute for the Study of Ulus Jochi (15B, Pushkin Str., 010008, Astana, Republic of Kazakhstan)
 Research Associate

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Karatayev A.A., 2023

Abstract. *Introduction.* The identity of Alasha Khan is one of the most debatable topics in Kazakh history. This is due to the importance of the topic, as Alasha Khan in the Kazakh legends is the founder of the Kazakh state and the association "Alash" and three zhuzes. *Goals and objectives of the research* – identification of the personality of legendary Alasha khan using previously unused sources and disclosure of etymology of the name "Alasha khan", the ethnonym "Alash" and analysis of historical events, which became a basis for the plot of folklore legends about Alasha khan. *Results.* It was proved that the legendary Alasha khan is Urus khan – the great-grandfather of khans Kerey and Dzhaniybek. The word "Alasha" in Oirat language meant 'murderer' and was given as a nickname to Urus by the Mogul and Oirat tribes, who did not accept Islam, with whom Urus waged war in Zhetysay. The union "Alash" originally was the name of the left wing troops of Urus-Khan, it became the self-name of the Kazakh people and was used until the beginning of the 20th century. *Conclusions.* Historical basis of the legends about Alasha khan was the events of the middle of 14th century connected to the administrative reforms of Uzbek khan who excessively centralized the system of state government in the Ulus Jochi, which subsequently led to internal dissatisfaction and civil war that followed after the death of Dzhaniybek khan, son of Uzbek. In the course of these events, the Jochid oylan Urus, who had migrated from Janibek khan, established his own ulus in Zhetysay, where he was proclaimed Alasha khan. Urus khan united under his authority the left wing of Ulus Jochi, which was in turmoil. His state included the majority of tribes that were called Alash and later formed the Kazakh nation.

Keywords: Alasha khan, Urus khan, Alash, Ulus Jochi, Uzbek khan, Janibek khan

For citation: Karatayev A.A. On Alasha khan and the formation of the "Alash" association. // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 241–255. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_241–255.

АЛАША ХАН ЖӘНЕ «АЛАШ» БІРЛЕСТІГІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӨНІНДЕ

Қаратаев Әділбек Әлбекұлы^{1*}

¹Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты (15 Б-үй, Пушкин көш., Байқоңыр ауд., 010008, Астана, Қазақстан Республикасы)
 ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕРІ

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Қаратаев Ә.Ә., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Алаша ханның тұлғасын сәйкестендіру қазақ тарихындағы ең талқыланатын тақырыптардың бірі болып табылады. Бұл тақырыптың маңыздылығының себебі – Алаша хан қазақ мемлекетінің, «алаш» бірлестігінің және үш жүздің негізін қалаушы болып табылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – бұрын пайдаланылмаған дереккөздердің көмегімен аты аңызға айналған Алаша ханның тұлғасын анықтау, сондай-ақ «алаш» этнонимінің этимологиясын ашу және Алаша хан туралы фольклорлық аңыздардың сюжеті үшін негіз болған тарихи оқиғаларды талдау. *Нәтижелер.* Аты аңызға айналған Алаша ханның – Керей мен Жәнібек хандарының арғы атасы Ұрыс хан екендігі дәлелденді. «Алаша» сөзі ойрат тілінде «өлтіруші» дегенді білдіреді және Ұрыс Жетісуда соғыс жүргізген кезде исламды қабылдамаған моғол және ойрат тайпалары Ұрысқа лақап ат ретінде берген. Бастапқыда Ұрыс хан әскерлерінің сол қанатының атауы болған «Алаш» бірлестігі қазақ халқының өзіндік атауына айналды және XX ғасырдың басына дейін қолданылды. *Қорытындылар.* Алаша хан туралы аңыздардың тарихи негізі XIV ғасырдың ортасында Жошы ұлысындағы мемлекеттік басқару жүйесін шамадан тыс орталықтандырған Өзбек ханның әкімшілік реформасына байланысты оқиғалар болды, бұл кейіннен ішкі наразылыққа және Өзбектің ұлы Жәнібек хан қайтыс болғаннан кейінгі азаматтық соғысқа әкелді. Аталған іс-шаралар барысында Жәнібек ханнан көшіп кеткен Ұрыс оғлан Жетісуда өзінің ұлысын құрды, ол жерде Алаша хан деп жарияланды. Ұрыс хан өз билігінде қиыншылықта болған Жошы ұлысының сол қанатын біріктірді. Оның мемлекетінің құрамына «Алаш» атауын алған және кейіннен қазақ халқын құраған тайпалардың көпшілігі кірді.

Түйін сөздер: Алаша хан, Ұрыс хан, алаш, Жошы Ұлысы, Өзбек хан, Жәнібек хан

Дәйексөз үшін: Қаратаев Ә.Ә. Алаша хан және «Алаш» бірлестігінің құрылуы жөнінде // «edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 241–255 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_241–255.

ОБ АЛАША ХАНЕ И ФОРМИРОВАНИИ ОБЪЕДИНЕНИЯ «АЛАШ»

Каратаев Адильбек Альбекович¹*

Научный институт изучения Улуса Джучи (д. 15Б, ул. Пушкина, р. Байконыр. 010008, Астана, Республика Казахстан)

научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Каратаев А.А., 2023

Аннотация. *Введение.* Идентификация личности Алаша хана является одной из самых дискуссионных тем в казахской истории. Это обусловлено значимостью темы, поскольку Алаша хан в казахских преданиях является основателем казахского государства, объединения «алаш» и трех жузов. *Цель и задачи исследования* – идентификация личности легендарного Алаша хана с помощью ранее не использованных источников, а также раскрытие этимологии имени «Алаша хан», этнонима «алаш», и анализ исторических событий, ставших основой для сюжетов фольклорных преданий об Алаша хане. *Результаты.* Было доказано, что легендарным Алаша ханом является Урус хан – прадед ханов Керей и Джанибека. Слово «Алаша» обозначало на ойратском языке «убийца» и было дано в качестве прозвища Урусу могульскими и ойратскими племенами, не принявшими ислам, с которыми Урус вел войны в Жетысу. Объединение «алаш» изначально являвшееся названием левого крыла войска Урус хана стало самоназванием казахского народа и использовалось вплоть до начала XX в. *Выводы.* Исторической

основой для преданий об Алаша хане являлись события середины XIV в. связанные с административной реформой Узбек хана, чрезмерно централизовавшей систему государственного управления в Улусе Джучи, что впоследствии привело к внутреннему недовольству, и последующей гражданской войне после смерти Джанибек хана, сына Узбека. В ходе данных событий джучидский оглан Урус, откочевавший от Джанибек хана, создал свой улус в Жетысу, где и был провозглашен Алаша ханом. Урус хан объединил под своей властью левое крыло Улуса Джучи, пребывавшее в смуте. В состав его государства вошло большинство племен, получившие название «алаш» и составивших впоследствии казахский народ.

Ключевые слова: Алаша хан, Урус хан, алаш, Улус Джучи, Узбек хан, Джанибек хан

Для цитирования: Каратаев А.А. Об Алаша хане и формировании объединения «Алаш» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 241–255. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_241–255.

Введение

Вопрос об идентификации личности Алаша хана является одним из самых дискуссионных в казахской истории. Это обусловлено значимостью вопроса, поскольку Алаша хан в казахских преданиях является основателем казахского государства, объединения «алаш» и трех жузов. Ответив на вопрос о том, кто скрывался под именем легендарного Алаша хана, исследователи могли бы получить ответы также и на другие сопутствующие вопросы, такие как: происхождение и история самоназвания «алаш»; исторические события и процессы, легшие в основу формирования казахского государства и этноса; образование трех жузов.

Основной проблемой в идентификации личности легендарного основателя казахского государства является отсутствие упоминания о нем в письменных источниках и большое количество разных версий предания о нем.

Количество научных трудов, прямо или косвенно касавшихся данного вопроса, является показателем высокого интереса к теме. Однако практически все данные труды основывались лишь на сведениях из фольклора, ввиду отсутствия данных об Алаша хане в письменных источниках. В данном исследовании мы постараемся восполнить данный пробел, привлекая ранее не использованные в исследовании данной темы письменные источники, которые содержат косвенные свидетельства о событиях, упоминающихся в предании об Алаша хане.

Материалы и методы

При исследовании данной темы были использованы письменные источники, относящиеся к категории «степная устная историография». К этой группе относятся источники, донесшие до нас устное историческое знание кочевников Улуса Джучи. В их число входит «Дафтари Чингиз наме» неизвестного автора, а также «Чингиз наме» и «Кара таварих» Утемиша хаджи, «Джами ат-таварих» Кадыргали Жалаира, «Тарихи Рашиди» Мухаммада Хайдара Дуглата, «Родословная тюрок» Абулгази и другие. Как отмечает В.П. Юдин: *«Сверка известий последней историографии с точно установленными фактами истории показывает, что источники степной устной историографии сообщают сведения верные. Большинство событий и лиц, о которых рассказывается в них, — историчны. Это дает основание сделать вывод, что и неизвестные события и лица этой историографии вполне реальны»* (Юдин, 1992: 61). Мы также согласны с данным выводом и используем в статье источники, относящиеся к данной группе.

Также были использованы фольклорные предания, записанные в трудах М.-Ж. Копеева (Артыкбаев, 2001), Ч.Ч. Валиханова (Валиханов, 1985), К. Халида (Халид, 1992), А.И. Левшина (Левшин, 1996), А.Д. Нестерова (История, 2007).

Все данные из письменных источников и фольклорных преданий были проанализированы и сопоставлены с последними исследованиями по данной тематике. В результате мы предлагаем новое обоснование гипотезы о тождестве личностей легендарного Алаша хана и Уруса, хана Улуса Джучи.

Новизной в методологии данного исследования является то, что были привлечены вышеуказанные письменные источники, ранее не использованные в исследовании данной темы. При работе с материалом были применены сравнительный и критический анализы, метод интерпретации данных фольклора и источников из группы «степная устная историография».

Сравнительный анализ был применен в части сравнения данных из фольклорного предания об Алаша хане и сведениями таких письменных источников, как «Дафтари Чингиз наме» неизвестного автора и «Джами ат-таварих» Кадыргали бека.

Критический анализ был применен к версии о происхождении термина Алаша хан от словосочетания «ала шапан хан», выдвинутой Ерофеевой И.В., а также к предположению о том, что под словами «*все войско алачинов*» в «Бахр аль-асрар» Махмуда ибн Вали, подразумевается казахское племя Алшин. Стоит отметить, что критический анализ в данной статье применен лишь в нескольких моментах.

Метод интерпретации данных фольклора используется при расшифровке сведений из предания об Алаша хане. К примеру, сравнив фольклорное предание и данные из «Дафтари Чингиз наме» мы пришли к выводу, что под фольклорным ханом-отцом подразумевается хан Улуса Джучи – Джанибек, сын Узбек хана, а под изгнанным сыном – Урус хан, ушедший из-под власти Джанибек хана. Под сыном в фольклоре подразумевалось подчиненное положение джучидского оглана Уруса в отношении Джанибека.

Также благодаря данному методу мы выяснили, что в фольклоре под темой династического брака подразумевается политическая борьба за власть. Для сравнения был приведен пример из эпоса «Телагыс, сын Жанбыршы» из цикла «Сорок батыров Крыма», в котором под темой брака Телагыса, сына Жанбыршы, и дочери Мамая, сына Мусы подразумевалась действительно происходившая в XVI веке политическая борьба между сыновьями Ямгурчи бия и Муса бия. Что касается исследуемой нами темы, под неудавшимся браком между Ааматом, сыном Гайсы и дочерью Джанибек хана, выданной за Темира, сына Мунгала, подразумевалась политическая борьба между уйсунским беком Ааматом, сыном Исы, и кипчакским беклярбеком Могул-Бугой.

Обсуждение

По данной теме в своих трудах выдвигали гипотезы многие исследователи, такие как Валиханов Ч.Ч. (Валиханов, 1985), Тынышпаев М. (Тынышпаев, 2007), Ерофеева И.В. (Ерофеева, 2016), Артыкбаев Ж.О. (Артыкбаев, 2001), Сабитов Ж.М. (Сабитов, 2007), Темиргалиев Р.Д. (Темиргалиев, 2022). Выдвинутые гипотезы можно разделить на две части: Валиханов Ч.Ч., Сабитов Ж.М., Темиргалиев Р.Д. считают, что легендарным Алаша ханом является Урус хан, а Тынышпаев М., Ерофеева И.В. утверждают, что Алаша хан это Хакназар хан. Существуют также и другие версии, которые мы не рассматриваем ввиду отсутствия либо слабости доказательной базы.

Наиболее ранней работой по данному вопросу является «Киргизское родословие» выдающегося казахского ученого Ч.Ч. Валиханова, опубликованная в 1857 году (Валиханов, 1985). В ней он приходит к тем же выводам, что и мы. В частности о том, что Урус хан является легендарным Алаша ханом, и что началом образования казахского народа можно считать смуты, возникшие в Улусе Джучи после смерти хана Джанибека, и его сына Бердыбека.

К числу исследователей XX в., пытавшихся установить личность Алаша хана, относятся Тынышпаев М. (Тынышпаев, 2007), Султанов Т.И. (Султанов, 1982), Зуев Ю.А. (Зуев, 1981). Все они утверждают, что казахский хан Хакназар, сын Касым хана является фольклорным Алаша ханом. Они основываются на сведениях, приведенных Левшиным А.И., который сообщает, что первым ханом-объединителем казахского народа является «Орус сей или Акнияз» (Левшин, 1986). Вышеупомянутые исследователи, игнорируя имя «Орус», и основываясь на имени «Акнияз» пытались доказать, то, что под Акниязом имеется ввиду Хакназар хан, и что именно он является Алаша ханом. Также они приводят доводы о том, что Хакназар изначально являлся подданным ногайских биев, а затем возглавив казахов, освободился из подчинения им и объединил казахские племена. В данной статье мы приводим свою версию касательно данных событий, доказывая, что под Алаша ханом подразумевался Урус хан, освободившийся из подчинения киятским бекам и объединивший под своей властью племена, составившие позднее казахский народ.

Большой вклад в изучение данной темы внесла Ерофеева И.В., которая посвятила ей отдельную статью «Знаковый персонаж казахских преданий Алаша-хан: историческая личность и миф» (Ерофеева, 2016). В этой статье предпринимается попытка доказать с помощью различных методов тождество личностей легендарного Алаша хана и казахского хана Хакназара. Также выдвигается гипотеза о происхождении прозвища Алаша хан от словосочетания «ала шапан хан», т.е. «хан в пестром халате». При этом упоминание о том, что фольклорный Алаша хан имел привычку носить пестрый халат, мы

не находим ни в одном из 22 вариантов предания об Алаша хане, перечисленных в труде Ерофеевой И.В.

Наиболее логичной и последовательной в плане аргументирования гипотезы о тождестве Алаша хана и Урус хана нам представляется позиция Ж.М. Сабитова, указанная в его статье «Алаша хан: миф и реальность» (Сабитов, 2007). В ней на основании различных источников приводятся аргументы в пользу версии об Урус хане.

Изучив вышеуказанные труды, мы приходим к выводу о том, что данная проблема является одной из самых дискуссионных и актуальных в казахстанской историографии. Каждый из указанных выше исследователей, внес значимый вклад в ее разрешение, основываясь на имеющихся в их распоряжении источниках. Однако сведений из этих источников, на наш взгляд, было недостаточно для того, чтобы полностью утверждать об идентификации личности Алаша хана.

В нашем исследовании мы доказываем, что Урус хан является легендарным Алаша ханом, привлекая ранее неиспользованные по данной теме письменные источники. В частности, мы приходим к выводу, что под фольклорным Алаша ханом скрывается Урус хан.

Урус являвшийся одним из джучидских огланов, пребывавших в подчинении у киятского бека Джир-Кутлу, приближенного к Джанибек хану, убивает Джир-Кутлу и уходит в сторону Алатауских гор в Жетысу. За ним следуют бывшие эмиры Джанибек хана: уйсунский бек Амата, аргынский бек Котан и алшинский бек Алау со своими сотнями воинов. Данные сотни, образовавшие первоначальное войско Урус хана, являлись основой первых казахских жузов во главе которых были поставлены сыновья Уруса. По их старшинству жузы и получили свои названия.

Сражаясь с местными ойратскими и могульскими племенами Урус получил от них прозвище «алачи», что означает «убийца», которое трансформировалось в Алаша хан. По названию своего предводителя, войско Уруса получило название «тысяча алашов». Далее численность войск Уруса стала расти и была разделена на две части – левое крыло «тысячи алашов» и правое крыло, состоявшее из воинов племени Катаган.

Причиной событий, легших в основу предания об Алаша хане, являлась административная реформа Узбек хана, чрезмерно централизовавшая власть в Улусе Джучи в руках хана и приближенных к нему беков. В результате чего в государстве возросло недовольство политической элиты, оттесненной от власти, что переросло в убийство Джанибек хана, и последовавшую за этим гражданскую войну. Яркими примерами данных событий являются убийство Урусом киятского бека Джир-Кутлу и его уход в Жетысу, а также политическая борьба уйсунского бека Амата с кипчакским беклярбеком Могул-Бугой, приведшая также уходу проигравшего Амата вслед за Урусом.

В ходе гражданской войны в Улусе Джучи, Урус хан объединяет под своей властью всю восточную часть Дешти Кипчака. В состав подданных Урус «Алаша» хана входили практически все племена, составившие в будущем казахский народ, и получившие название «алаш». Данное самоназвание использовалось казахскими племенами вплоть до начала XX в., параллельно с этнонимом «казах».

Результаты

Об Алаша хане. Вопрос об идентификации легендарного Алаша хана с реальными историческими личностями является одним из самых дискуссионных вопросов в казахской истории. Ученые, исследовавшие данный вопрос, опирались в своих исследованиях на имеющиеся версии предания об Алаша хане. Если выделить общие моменты, то мы видим, что в них повествуется о мальчике, изгнанном своим отцом-ханом, и вынужденном скитаться и разбойничать вдали от родных земель. Чтобы усмирить его, хан отправляет поочередно три сотни воинов во главе с Уйсунном, Аргыном и Алшином, которые остаются с изгнанником. В итоге они избирают мальчика ханом, и дают ему прозвище Алаша хан, а сами называются народом «алаш». От этих трех сотен и берет начало три жуза казахов. Таково краткое содержание преданий, на которые опираются исследователи данной темы (Артыкбаев, 2001). Однако есть другой источник, в котором повествуется о тех же событиях, но с другой точки зрения. Этим источником является «Дафтари Чингиз наме», ранее не использованный по данной теме. Благодаря нему мы можем подтвердить гипотезу о том, что Урус хан является легендарным Алаша ханом.

Интересующее нас предание из «Дафтари Чингиз наме» называется «Дастан об Амате, сыне Гайсы» (Дафтари, 2000: 33–35). В нем повествуется о том, что у Джанибек хана родилась дочь, рождения которой он не желал и приказал убить ее, пока он будет на охоте. Ханша передала ее сыну хана

Бердыбеку, а тот спрятал ее в Черкесии. Позже хан и весь народ узнают об этом. Сыновья Джанибека высказывают свое недовольство, и он их прогоняет. Затем успокоившись хан говорит, что отдаст в жены свою дочь тому, кто вернет его сыновей. Аамат, сын Гайсы вызвался исполнить повеление хана, если он даст ему земельный надел, и хан согласился. Они разыгрывают сценарий, по которому хан злится и прогоняет Аамата, и он убегает к Бердыбеку. Прибыв к нему, Аамат входит в его доверие. Познакомившись с его женой и слугой, он наущает их убить его, и в последний момент сам является в качестве спасителя, убив их обоих. Аамат убеждает Бердыбека, что здесь небезопасно, и предлагает вернуться к хану. На обратном пути они остаются в доме у Мангал бая, куда прибывает и Джанибек хан. Прибыв к баю, хан видит его сына Темира, который был несравненной красоты, и решает выдать свою дочь за него. Аамат гневается на хана и отправляется в другие края просить войска, но не получает их. Затем он возвращается в родные земли, и в отсутствие хана крадет его дочь и уходит с ней на берега Волги. Вернувшись, хан узнает об этом, но никто не знает куда они ушли. Через два года, узнав, где они, хан отправляет три сотни воинов во главе с Алау из племени Алшин за ними. Происходит поединок между Ааматом и Алау, в ходе которого Алау терпит поражение, и просит пощады ради старой дружбы. Аамат его прощает и они создают свой юрт в верховьях Волги. После смерти Джанибек хана они присоединяются к Бердыбеку и правят половиной его страны.

Данный дастан весьма примечателен тем, что имеет значительные сходства с легендой об Алаша хане, такие как: побег основного героя от хана, отправка ханом трех сотен воинов и создание отдельного владения от хана. Здесь упоминается о тех же событиях, что и в преданиях об Алаша хане, но вместе с тем, дастан более подробно раскрывает детали происходящего. Благодаря нему мы можем сделать вывод, что ханом, прогнавшим сына из предания об Алаша хане является Джанибек, сын Узбек хана. Второе, что можно заметить, это схожесть сюжетов о бегстве Аамата и изгнании ханского сына. Несмотря на это, мы не считаем их одним и тем же историческим лицом по нескольким причинам: Алаша был ханским сыном, и был изгнан, а Аамат бежал сам, и по данным источников происходил из племени Уйсун (Сабитов, 2014: 127); Алаша стал ханом и разделил народ на жузы, а Аамат не стал ханом и подчинился Бердыбеку. Третье, о чем следует упомянуть это отправка ханом трех сотен воинов в погоню за беглецами, которые в итоге остаются с ними. В дастане об Аамате говорится, что триста воинов были во главе с Алау батыром из племени Алшин, также и в предании об Алаша хане говорится, что во главе третьей сотни воинов был Алшин.

Таким образом можно утверждать, что в обоих преданиях говорится об одних и тех же событиях, однако о двух разных личностях, бежавших от Джанибек хана – о чингисиде, ставшим Алаша ханом и Аамате из племени Уйсун.

Следом возникает вопрос о том, кто являлся легендарным Алаша ханом, который назван сыном Джанибек хана. Предполагаем, что он не был сыном Джанибек хана, но был также джучидом, из числа его подданных. Ответ на этот вопрос мы находим у Кадыргали бека в «Джами ат-таварих»: *«Джанибек хан, приехав, разгромил область Вятки-Нукрата. Из-за раздоров Урус-хан ушел со своим войском в Алатаг»* (Кадыр Али-бек, 2022: 165). Учитывая, что Алаша хан являлся джучидом, жившим в эпоху Джанибек хана и бежавшим от него, а также принимая во внимание данный отрывок, мы можем утверждать, что под Алаша ханом в легенде имеется в виду Урус хан. Получается, что из-за раздоров, случившихся при правлении Джанибек хана, в ходе которых он разгромил область Вятка-Нукрат, Урус хану пришлось бежать со своим войском к горам Алатау на границе Улуса Джучи и Могулистана. Возможно, под войсками Урус хана подразумеваются три сотни уйсун, аргынов и алшинов, отправленные Джанибек ханом вслед за бежавшим джучидом.

Таким образом мы можем сделать вывод, что предания об Алаша хане, дастан «об Аамате, сыне Гайсы», и сведения Кадыргали бека повествуют об одних и тех же исторических событиях и личностях, и подтверждают гипотезу о тождестве личностей легендарного Алаша хана и Урус хана.

Дополнительные подтверждения этому мы находим в преданиях, записанных А.И. Левшиным, М.-Ж. Копеевым, Ч.Ч. Валихановым, Г.Н. Потаниным.

1. В предании о происхождении казахского народа, записанном А.И. Левшиным, говорится о том, что Урус изначально был полководцем ногайского хана Улянты, но затем отказался от повиновения ему, собрал разные племена и стал самостоятельным ханом, и разделил народ на три жуза между своими тремя сыновьями.

Мы предполагаем, что под ногайским ханом Улянтай подразумевается могущественный киятский бек Джиркутлу, который был убит Урус ханом. Обосновываем это тем, что имя Улянта на казахском языке звучит как Өлеңті, что значит «песенный», а Джиркутлу звучит как Жырқұтты, что значит «счастливая песня». Видимо, во время записи А.И. Левшиным преданий спустя пять веков после происшедших событий, настоящее имя бека Джиркутлу забылось в народной памяти и было использовано схожее по смыслу имя Улянта.

Согласно «Чингиз наме», Узбек хан после прихода к власти, отдал джучидских огланов в подчинение кияту Исатай беку (Юдин, 1992: 59). Эта традиция подчинения джучидов киятскому беку продолжилась и после его смерти, и огланы перешли в подчинение Джиркутлу, сыну Исатая. Видимо, Урус был из числа этих джучидов, и он, не желая терпеть власть Джиркутлу, убил его, после чего Джанибек хан разгромил улус Вятка-Нукрат (Кадыр Али-бек, 2022: 165). Это и послужило возможной причиной ухода Урус хана в Алатау. Это идентично сведениям из легенды об Алаша хане, в которых говорится об изгнании ханом-отцом пегого мальчика и его скитаниях, в ходе которых воины провозглашают его Алаша ханом.

Также стоит упомянуть, что сведения о разделении Урусом народа на три жуза между тремя сыновьями абсолютно идентичны сведениям из казахских преданий, в которых Алаша хан становится самостоятельным правителем и делит народ между своими тремя сыновьями, откуда и берут начало три жуза.

2. Интересны сведения Ч. Валиханова об Алаша и Урус ханах. Он пишет, что в предании, которое знают все казахи «претендующие на белобородство», рассказывается как Тамерлан в своем походе на Тохтамыш разгромил улусы и повесил двух ханов народа алаш – Амата и Самата, которые являются детьми Алаша хана (Валиханов, 1985: 159). Учитывая, что во время Тохтамыша правили уже дети Алаша хана, можем сделать вывод что скорее всего под Алаша ханом имеется в виду Урус хан, так как он правил в Улусе Джучи до Тохтамыша. Также говорится, что дети Алаша хана были убиты в битве с войсками Тамерлана, как и дети Урус хана.

3. Мы находим у Кадыргали бека, что уже при Урус хане левое крыло его войска носило название «Алаш мыңы», что значит «тысяча алашов» либо «тысяча Алаша» (Кадыр Али-бек, 2022: 171). Название алаш существовало уже в его время, что дает нам право утверждать, что Алаша ханом являлся Урус хан, но не ханы правившие позже него. Этот факт является аргументом против версии о тождестве Алаша и Хакназар ханов.

4. В предании, записанном А.Д. Нестеровым говорится о том, что детство и юность Алаша-хана относятся «ко времени пребывания на берегах Сыра ногаев», где молодой человек, происшедший из русских, позднее получивший имя Алаша, был одним из «рабов татарских ханов». Но, благодаря удачному стечению обстоятельств, Алаша проявил большую изобретательность и смелость, помог своим товарищам освободиться от рабства и «стать самостоятельным племенем», за что позднее они избрали его ханом (Ерофеева, 2016: 271).

Тот факт, что Алаша хан указан русским в данном предании, говорит о том, что речь идет об Урус хане. Сюжет предания очень похож на то, как Урус подчинился кияту Джиркутлу, убил его и стал самостоятельным ханом.

Основываясь на вышеприведенных доводах, мы можем утверждать, что Урус хан является легендарным Алаша ханом.

Следом возникают вопросы о том, почему Уруса прозвали Алаша ханом, а не иначе, и о значении данного прозвища. По нашему мнению, Урус был назван Алаша ханом по той же причине, что и могульский султан Ахмад Алача хан. В «Бабур наме» объясняется происхождение данного имени следующим образом: «*Моложе Султан-Махмуд-хана был Султан-Ахмед-хан, известный под именем Алача-хана. На языке калмаков и моголов убийцу называют «алача», а так как Султан Ахмед хан несколько раз побеждал калмаков и истребил много их людей, то его называли «алачи»; от частого употребления «алачи» превратилось в «алача»* (Бабур-наме, 2011: 26). Это единственное доказанное письменными источниками значение имени Алаша. Все остальные версии, основываются на фольклоре и имеют слабую доказательную базу.

Предполагаем, что Урус хан получил прозвище Алаша хан от могульских и ойратских племен, когда находился в Жетысу и воевал с ними. Спустя некоторое время в народном сознании видимо было забыто истинное значение прозвища, имеющего иностранное происхождение, а также действительная

личность его носителя. Причиной этому стало то, что после смерти Уруса и его сыновей, власть в Улусе Джучи перешла к другой династии. Поэтому народная память об Алаша хане осталась не как о предке казахских ханов Уруса, а как о легендарном Алаша хане.

Об истории самоназвания «алаш» и образовании трех жузов. В преданиях получение народом самоназвания «алаш» возводится ко времени Алаша хана (Артыкбаев, 2001: 10). Предполагаем, что подвластный Алаша хану народ получил название «алаш» по названию основателя объединения. Так же было и при Узбек хане, когда он установил ислам как государственную религию в Улусе Джучи, кочевое население, принявшее ислам, получило название «узбек». Таким образом, прозвище «алачи», полученное Урусом от ойратских и могульских племен, перешло и на подвластное ему население, которые стали называться «алаш» и сформировали левое крыло его войска, именуемое «тысяча алашов».

Также в преданиях упоминается, что три жуза образовались из трех сотен воинов, последовавших за Алаша ханом (Артыкбаев, 2001: 13). Считаем, что эти фольклорные сведения соответствуют действительности. В большей части вариантов прямо или косвенно упоминается их принадлежность к племенам Уйсун, Аргын и Алшин. Предполагаем, что во главе первой сотни уйсун в первоначальном отряде Уруса стоял вышеупомянутый Алат, сын Айсы, один из эмиров Джанибек хана, который известен в уйсунском шежире как Бораш, сын Ойсыла (Сабитов, 2016: 416). Во главе сотни аргынов во многих преданиях указан Котан, дед Караходжи, который является прародителем казахских аргынов (Артыкбаев, 2001: 13). Во главе сотни алшинов стоял Алау, известный в казахских шежире как прародитель племени Алшин, а также герой одноименного эпоса и эмир Джанибек хана (Сабитов, 2015а: 387). Таким образом Алат, Котан и Алау с большой долей вероятности были первыми главами трех жузов, править которыми Урус поставил своих сыновей. По старшинству сыновей Урус хана сотни и получили свои названия: Старший жуз, Средний жуз и Младший жуз.

Вполне вероятно, что войско Уруса стало пополняться новыми воинами и их число достигло тысячи. Данный отряд получил название «алаш мыңы» - «тысяча алашов». Далее число воинов достигло трех санов – тридцати тысяч, но оно сохраняло название «тысяча алашов». Это войско составляло левое крыло войска Уруса, а правое крыло состояло из войска племени Катаган, составлявшее два сана, что равно двадцати тысячам воинов (Кадыр Али-бек, 2022: 171). Утемиш хаджи называет подчиненный Урус хану народ «двусоставным элем». Видимо «тысяча алашов» левого крыла и катаганы правого крыла и являлись двусоставным элем Урус хана (Темиргалиев, 2022: 29).

Мы видим, что общая численность войска Алаша – Урус хана составляла пять санов. При его внуке Барак хане, вернувшем власть в восточной части Улуса Джучи потомкам Уруса, численность войск составляла семь санов, как это указано Утемишем хаджи в «Кара таварих» и Абдулгаффаром Кырыми в «Умдет ал-ахбар». Утемиш хаджи пишет: *«Говорят, когда в этой махалле Барак хан убил Мансур бека и взял его вилайат, Йетти Сан левой (руки) были внутренним элем и заместниками хана»* (Утемиш, 2017: 78). Ему вторит Кырыми: *«Из народа Йедисан, называемый сол (левая), были нукерами и приближенными упомянутого Барак хана»* (Кырыми, 2018: 83). Мы видим, что летописцы называют народ Барак хана – йети сан, что означает семь санов и указывает на численность его войска.

Весьма примечательно, что оба вышеуказанных автора пишут, что левое крыло этого войска было внутренним элем и приближенными хана. Стоит отметить, что левое крыло у тюрко-монгольских народов было выше по иерархии правого крыла (Абулгази, 1905: 163). Эти факты свидетельствуют о том, что деление на «тысячу алашов» и катаганов существовало и при Барак хане, и алаши были ближе к Барак хану, как и ранее к его деду Урус хану.

Косвенным подтверждением этого является то, что Кудуд бек из племени Алшин указан в вышеуказанных сочинениях как главный карачи бек Барак хана. Если алшинский бек был самым приближенным к Барак хану, соответственно его племя принадлежало к левому крылу «тысяче алашов». По мнению Ж. Сабитова данный алшин Кудуд бек является Кыдуаром, сыном вышеупомянутого Алау согласно шежире (Сабитов, 2015а: 387). Этот факт также указывает на преемственность левого крыла Барак хана от «тысячи алашов» левого крыла Урус хана.

Данное деление на два крыла просуществовало вплоть до правления Есим хана, в эпоху которого племя Катаган, поддержавшее его соперника Турсын хана, было разгромлено и исключено из родоплеменного состава казахского народа. После этого название алаш стало синонимом слова казах, так как оставшиеся казахи относились к «тысяча алашов» (Сабитов, 2015б: 1169).

После смерти Барака династия урусидов снова теряет власть в Улусе Джучи, которая переходит к Абулхаиру из династии шибанидов. Как известно, после смерти Абулхаир хана, сын Барака – Джанибек, а также его троюродный брат Керей возвращают власть династии Уруса. Согласно Мухаммаду Хайдару Дуглату, Керей и Джанибек бежали от притеснений Абулхаира в Могулистан, а после смерти последнего большая часть его подданных присоединилась к Керейю и Джанибеку, и все они получили название «узбек-казахи» или просто «казахи» (Ибрагимов и др., 1969: 222). Данное название было дано соседними народами, и изначально не применялось в качестве самоназвания, то есть являлось экзоэтнонимом.

Предполагаем, что в Казахском ханстве в основном использовалось самоназвание «алаш», как видно из фольклора. В частности, соратник Есим хана – алшин Жиёмбет называет казахов «алаш» (Тынышпаев, 2014: 79). Другой современник Есим хана – Кадыргали Жалаири также не использует слово «казах», рассказывая о своих предках, говоря лишь, что они «...были старейшинами рода тысячи алашов. Они известны и прославлены среди населения узбеков» (Кадыр Али-бек, 2022: 171). Также Махмуд ибн Вали пишет, что Есим хан «собрал все войско алачинов» (Кляшторный, Султанов, 1992: 301). Вопреки широко распространенному мнению, мы считаем, что здесь упомянуто не племя Алшин, а самоназвание «алаш», так как автор пишет, что было собрано «все войско». Если бы речь была об ополчении одного племени, то скорее всего автор не применял бы данное словосочетание.

Свидетельством более позднего употребления самоназвания «казах» приводит Курбангали Халид. Он пишет: «*Казахи в своих разговорах говорят: «все мы дети мусульман». Во вторых, говоря о родственных связях, они говорят: «у всех нас боевой клич «Алаш», все мы дети Узбек хана», показывая свою родственность к ногаям. В третьих они говорят: «все мы дети казахов, потомки трех жузов». Этими словами они отделяют себя от ногаев. В четвертых, они разделяются на Старший, Средний и Младший жузы, и далее делятся по предкам»* (Халид, 1992: 85). Здесь мы видим, что название «алаш» относится к тому периоду, когда казахи не считали себя и ногаев отдельными народами, то есть приблизительно до второй трети XVII века, когда казахи и ногаи были окончательно разделены калмыками, завоевавшими междуречье Волги и Урала, что также совпадает с временем конца правления Есим хана. В итоге, можем предположить, что название «казах» стало самоназванием народа приблизительно с середины XVII века.

Стоит отметить, что самоназвание «алаш», наряду с этнонимом «казах», использовалось казахами вплоть до начала XX века. Бухар жырау в XVIII веке называл казахов «он сан алаш» - «десять санов алашов» (Қалқаманұлы, 1993: 35), а М. Утемисов в XIX веке «алты сан алаш» - «шесть санов алашов» (Өтемісұлы, 1951: 54). Ярким примером использования данного этнонима в XX веке является название партии «Алаш» и автономии «Алаш Орда».

Об исторических событиях, послуживших основой для предания об Алаша хане. Ответив на вопросы об идентификации личности Алаша хана и истории этнонима «алаш», необходимо отдельно остановиться на событиях, являвшихся причиной ухода Уруса, Амата, Алау и их воинов из-под власти Джанибек хана на юго-восточные границы Улуса Джучи. Важность изучения данных событий заключается в том, что они легли в основу фольклорных преданий об Алаша хане и представлений казахов о начале своего народа и государственности, и привели к образованию объединения под названием «алаш», которое позже трансформировалось в этноним «казах».

После того, как Узбек хан пришел к власти в Улусе Джучи, он решил централизовать ее политическую систему, с целью нейтрализации потенциальных претендентов на трон и сосредоточения власти в своих руках. Для осуществления этой цели он провел административную реформу, суть которой заключается в отстранении джучидов от власти и привлечении к управлению государством племенных беков (Сабитов, 2012).

В итоге данных реформ были казнены до ста двадцати джучидов, которые могли претендовать на ханский трон. Остальные джучиды, оставшиеся в живых, были переданы в подчинение киятскому беку Исатаю, при помощи которого Узбек хан пришел к власти. Вместо данных джучидов в систему государственного управления пришли племенные беки, теперь непосредственно подчиняющиеся хану.

Согласно списку узбекских племен, в Улусе Джучи было 92 племени, которые составляли двадцать три улуса (Сабитов, 2012), то есть в каждом улусе находилось по четыре племени. Во главе каждого племени стоял бек, именуемый в мусульманских источниках титулом «эмир». Один из четырех беков в улусе получал титул улусбек, и управлял данным улусом. Из числа двадцати трех

улусбеков хан выбирал четырех, которые получали титул карачи-беков - советников хана. Один из карачи-беков выбирался ханом на должность беклярбека, который являлся вторым лицом в государстве.

Реформы достигли своей цели, и Узбек хан создал централизованную государственную систему, сосредоточив всю полноту власти в своих руках. Это привело к росту экономического благосостояния, усилению военной мощи Улуса Джучи и достижению политической стабильности.

Негативным последствием этих реформ было чрезвычайное усиление нескольких племен, вожди которых стали беклярбеками при Узбек хане, а также его родственниками посредством брачных связей.

В первую очередь речь идет о киятах во главе с беклярбеком Исатаем, дочь которого Урдуджа была женой Узбек хана, а сам он был женат на Иткучук, дочери Узбек хана (Сабитов, 2014: 121). В подчинении у Исатая, а затем у его сына Джиркутлу, и внука Тенгиз-Буги, оказались джучиды, переданные ему Узбеком. Одним из этих джучидов являлся Урус, убивший Джиркутлу.

После смерти Исатая, значительно усилились кыпчаки во главе с беклярбеком Могул-Бугой, родственница которого Тайдула являлась любимой женой Узбек хана, и матерью Джанибек хана (Сабитов, 2014: 123). Могул-Буга был беклярбеком и при Узбеке, и при Джанибеке, находясь на этой должности до смерти последнего.

Данные последствия реформ привели к появлению недовольства и усилению политической оппозиции к концу правления Джанибек хана. Оппозиция состояла из двух групп: джучиды, недовольные всевластием киятских беков, и племенные беки, тяготившихся чрезвычайной концентрацией власти в руках беклярбеков, и желавшие занять их места.

В итоге, Урус - один из джучидов, находившихся под властью киятского бека Джиркутлу, сына Исатая, убивает его. После данного убийства, Джанибек хан разоряет улус Вятка-Нукрат, после чего Урус уходит со своими воинами к горам Алатау в Жетысу, где создает свой улус и получает прозвище Алаша хан.

Позже, после смерти Бердыбек хана, сына Джанибека, остальные джучиды убивают кията Тенгиз-Бугу, сына Джиркутлу, и освободившись от гнета киятских беков, провозглашают ханом джучида Кара-Ногаю (Юдин, 1992: 60). Их улус находился на берегах Сырдарьи. После смерти Кара-Ногаю и его преемников, данный улус подчинится Урус хану (Ускенбай, 2013: 169).

Эти два события являются свидетельствами политической борьбы джучидов против чрезмерно централизованной государственной системы Улуса Джучи при Джанибек хане в лице киятских беков.

Второй группой, находившейся в оппозиции к центральной власти, являлись племенные беки, находившиеся в иерархии государственной власти ниже беклярбеков и карачи-беков.

В связи с этим интерес представляет вышеупомянутый «Дастан об Амате, сыне Гайсы» из «Дафтари Чингиз наме», а именно отрывок о том, как Аमत разгневался на Джанибек хана за выдачу обещанной ему ханской дочери замуж за Темира, сына Мунгал бая. Именно по этой причине Аमत оставил Джанибек хана и ушел казаковать (Дафтари, 2000: 34). Данные, казалось бы малозначимые детали, приоткрывают завесу над процессами, происходившими в верхнем эшелоне элиты Улуса Джучи при Джанибек хане.

В другом списке «Дафтари Чингиз наме» в качестве эмира Джанибек хана указан сын кыпчака Мунгала Темир бий. Ж. Сабитов утверждает, что кыпчак Мунгал — это Могул-Буга, беклярбек Джанибек хана. Мы также согласны с этой версией. Могул-Буга был родственником матери Джанибек хана – Тайдулы из племени Кыпчак. В платежной ведомости Тайдулы от 1358 года указано, что у Могул-Буги был сын Тимур (Сабитов, 2014: 127), что идентично с Темиром, сыном Мунгала из «Дастана об Амате, сыне Гайсы».

В казахском предании «Асан Кайгы и Амет батыр» рассказывается та же история с тем же сюжетом и героями, что и в «Дафтари Чингиз-наме». Джанибек хан, пообещавший свою дочь Амету, сыну Айсыла за спасение в сражении, выдает ее за сына Богалы бая (Бабалар сөзі, 2012: 183). Если в «Дафтари Чингиз наме» он указан как Мунгал, то в казахском предании он указан как Богалы, что является второй частью имени беклярбека Могул-Буги.

Стоит отметить, что тема неудавшегося брака в сюжете тюркского героического эпоса обычно указывает на политическую борьбу между сторонами. К примеру, в героическом эпосе «Телагыс, сын Жанбыршы» из цикла «Сорок батыров Крыма» повествуется о том, как Телагыс батыр, сын Жанбыршы, под которым подразумевается ногайский бий Агиш, сын Ямгурчи бия, пытается жениться на дочери Мамаю, одного из тридцати сыновей Муса бия. Однако сыновья Мусы отказывают ему в этом, после

чего разгорается конфликт между тридцатью сыновьями Муса бия с одной стороны и сорока батырами Крыма во главе с Телагысом с другой стороны (Бабалар сөзі, 2008). Данный сюжет иносказательно повествует о действительно существовавшем соперничестве между Агишом, сыном Ямгурчи, и Мамаем, сыном Мусы, за титул бия в Ногайской Орде.

Поэтому мы можем утверждать, что в «Дафтари Чингиз наме» упоминается о политической борьбе уйсунского бека Амата против беклярбека Могул-Буги за власть в Улусе Джучи. Как известно, женившийся на ханской дочери получал титул гурган – ханский зять, и это открывало для данного представителя племенной элиты возможность стать беклярбеком или, как минимум, карачи беком при хане. Ханскими зятьями в Улусе Джучи были беклярбек Кутлук-Тимур и карачи-бек Нангудай из племени Коньрат, беклярбек Исатай и его племянник беклярбек Мамай из племени Кият.

Видимо, эмир Аमत проиграл в этой борьбе и удалился из ближайшего окружения Джанибек хана, куда он входил согласно другому списку «Дафтари Чингиз наме» (Сабитов, 2014: 127). Это и послужило причиной его ухода из ханского окружения и присоединения к бежавшему Урусу.

Также наряду с уйсунем Аматом, согласно «Дафтари Чингиз наме» покинул Джанибек хана эмир Алау из племени Алшин. Причиной этому был возможный союз алшинов с уйсунями, так как в шежире казахских сиргели-уйсунов упоминается, что уйсун Аमत был женат на внучке алшина Алау, и его сын воспитывался у байулы-алшинов, родственников по матери, от чего его потомки получили прозвание Байулы Сиргели (Сабитов, 2016: 416). В казахской версии эпоса «Амет батыр» Алау и Амет указаны как близкие родственники, причем Алау упомянут как «қарт Алау», т.е. «старый Алау» в сравнении с молодым Аметом (Бабалар сөзі, 2008: 362). В «Дафтари Чингиз наме» говорится, что Алау со своими воинами последовал за Аматом и присоединился к нему (Дафтари, 2000: 35), что может указывать на то, что алшин Алау также присоединился к Урусу. Свидетельством этому является предание об Алаша хане, где главой третьей сотни, присоединившейся к Урусу, назван Алшин, под которым имеется в виду Алау из племени Алшин.

В предании об Алаша хане главой второй сотни, присоединившейся к нему, назван Котан (Артыкбаев, 2001: 13). Согласно шежире племени Аргын, Котан является дедом Караходжи, первопретка казахских аргынов (Сабитов, 2015б: 1167). В «Дафтари Чингиз наме» эмиром Джанибек хана указан аргын Караходжа (Сабитов, 2014: 125), который является сыном Темирходжи и внуком Котана. Согласно «Маджму ат-таварих» Караходжа и Темирходжа были современниками и соратниками Тохтамыш хана (Акерев, 2017). Следовательно, Котан жил раньше эпохи правления Тохтамыша, и это совпадает со временем правления ханов Джанибека и Уруса. Вполне возможно, что аргын Котан и являлся эмиром Джанибек хана из «Дафтари Чингиз наме», а затем ушел и присоединился к Урусу, как эмиры Аमत и Алау.

Таким образом, мы видим, что Урус хан ушел казаковать из-за политической борьбы с киятскими беками, а уйсунский эмир Аमत, и последовавшие за ним эмиры аргын Котан и алшин Алау, из-за аналогичной борьбы с кыпчакским беклербеком Могул-Бугой. Причиной этих событий, как было упомянуто ранее, была чрезмерная централизация власти в руках хана и беклярбеков.

Как писал Юдин *«еще до пресечения в Золотой Орде линии потомков Бату Восточный Дашт-и Кыпчак обрел фактическую независимость от Сарая, и в Казахских степях разыгрались драматические события борьбы за власть между соперничавшими группировками»* (Юдин, 1992: 75). Вне всякого сомнения, одной из этих группировок руководил Урус, в которую первыми вошли эмиры Аमत, Котан и Алау со своими племенами. Их объединение получило название «алаш» или «тысяча алашов», а глава этого объединения - Урус хан получил от калмаков прозвище Алаша. Улус Алаша хана располагался в Жетысу, у гор Алатау. Как пишет Кадыргали бек: *«Все оказали свое уважение Урус хану. Его посадили на царство. После Урус осел в землях, граничащих с Алатагом. То место было с великими, высокими горами и полно лугами и родниками. С тех гор образовывались нескончаемые воды. Край города Талас находился там. [Эти горы] были близки к линии городов Отрара и Сайрама. В этой области находились Чу, Талас, Иссык-Куль, Текелик, Алмалык, Иле и Каратал»* (Кадыр Али-бек, 2022: 165). Также он пишет, что старейшими эмирами объединения «алаш» были и его предки из племени Жалаир, а следовательно, и жалаиры входили в группировку Урус хана (Кадыр Али-бек, 2022: 171).

Стоит отметить, что не только эта группировка боролась против центральной власти. Один из ханских беков по имени Тоглубай из племени Канглы, который являлся аталыком Бердыбека, сына Джанибека, устроил заговор вместе с Бердыбеком и убил Джанибек хана (Тулибаева, 2022: 64), что

привело к началу смуты, охватившей Улус Джучи, и получившей в русских летописях название «Великая замятня».

Найманский бек Кутлу-Буга, который на короткий срок смог стать беклярбеком при Джанибеке, и был оттеснен кыпчаком Могул-Бугой, также ушел в оппозицию к батуидам и поддержал шибанида Хызр оглана (Сабитов, 2014: 129).

Коныратский бек Нангудай, бывший при Узбек хане карачи-беком (Сабитов, 2014: 128), пытался возвести на трон Лже-Кельдибека. Его сын – Хусейн Ак Суфий во время смуты фактически отделил Хорезм от Улуса Джучи и правил им независимо (Сабитов, 2012: 123). По мнению Ж.М. Сабитова, в итоге коныраты признали власть Урус хана, так как ибн Халдун говорит о том, что горные местности Хорезма являются владениями Урус хана.

Беклярбек Могул-Буга из племени Кыпчак, являвшийся одним из главных сторонников ханской власти, после смерти Джанибека утратил всякое влияние и пытался совместно с Нангудаем возвести на ханский престол Лже-Кельдибека. После данных событий кыпчаки видимо признали власть Урус хана, так как они упоминаются его подданными, наряду с аргынами, барынами и ширинами в «Чингиз наме» (Юдин, 1992: 116).

Великая замятня была закономерным результатом центробежных процессов, протекавших в Улусе Джучи во время правления Джанибек хана. Джучидские огланы и племенные беки желали ослабления центральной власти в Сарае, а также стремились к большей самостоятельности и власти, что в итоге и привело к данным событиям.

Что интересно, из девяноста двух племен Улуса Джучи в этой политической борьбе приняли активное участие и остались на страницах летописей только те племена, которые в будущем составили казахский народ. Это вышеупомянутые уйсуну, аргыны, алшины, канглы, жалаиры, найманы, кыпчаки и коныраты. Все они в итоге признали власть Урус «Алаша» хана, и вошли в состав его объединения «тысяча алашов», и, видимо, были распределены по трем жузам. Также к нему присоединилось крупное племя Катаган, которое самостоятельно могло выделить двадцать тысяч воинов, и поэтому составило отдельное правое крыло войска Урус хана. Также ему подчинялись такие племена как Кенегес, Мангыт, Ширин, Барын и другие, известные из письменных источников. В итоге все левое крыло Улуса Джучи было объединено Урус ханом. Но все же стоит отметить, что большая часть племен, подчинявшихся ранее Джанибек хану, находилась в правом крыле Улуса Джучи, которым правил киятский беклярбек Мамай (Юдин, 1992: 118).

Особо примечательно, что в таком же ключе о данных вопросах пишет и выдающийся казахский ученый Ч.Ч. Валиханов:

1. *«Народ казак образовался от союза разных племен турецких и монгольских во время междоусобий в Орде, начавшихся тотчас после смерти Бердибека»* (Валиханов, 1984: 164).

2. *«...подданство их хану Алача прекратилось вместе с убиением его сыновей Тамерланом и известно также, что степь их служила местом укрывательства для всех разбитых и изгнанных из Орды принцев»* (Валиханов, 1985: 161).

3. *«в степях Кыпчака и Чете, были два сильные владения: Улус-Могул под владычеством хана Дадана и Казак, и что в это-то время к казакам присоединились, или силою были присоединены, разные отпавшие от Золотой орды отделения многих народов, как-то: кыпчаки, найманы, конрады, джалаиры, канглы и другие отрасли, коих названия ныне носят сильнейшие поколения, роды и отделения орд киргиз-кайсаков...»* (Валиханов, 1985: 153).

Все данные события являлись предпосылками к созданию объединения «алаш», а также легли в основу преданий об Алаша хане, которые в исторической памяти казахов повествуют о началах казахской государственности и народа.

Заключение

Подводя итоги исследования, можем сделать вывод, что в ходе реформ Узбек хана государственная власть в Улусе Джучи стала чрезвычайно централизованной, и вся полнота власти перешла в руки хана и беклярбеков из племен Кият и Кыпчак. Во время правления Джанибек хана, сына Узбека, усилилось недовольство текущим положением среди представителей племенной элиты и джучидов, находившихся в подчинении у киятских беков. Все это вылилось в уход Уруса и эмиров племен от Джанибек хана к горам Алатау в Жетысу. С убийством Джанибека в государстве началась политическая нестабильность,

вылившаяся в гражданскую войну, в которой самое активное участие приняли племена, составившие в последующем казахский этнос. Урус, ставший ханом в Жетысу, получил прозвище Алаша хан и создал объединение «алаш», разделенное на три жуза. В ходе участия в гражданской войне в Улусе Джучи, он подчинил себе все улусы и племена в восточном Дешт-и Кипчаке, и включил их в состав своей двухкрыльевой системы. Таким образом, Урус заложил основу для создания казахской государственности и этноса, что сохранилось в исторической памяти казахов, и отразилось в народных преданиях об Алаша хане.

Литература

- Абулгази, 1905 — *Абулгази*. Родословное древо Тюрковъ. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1905. 224 с.
- Акерев, 2017 — *Акерев Т.* Маджму ат-Таварих как исторический источник (Полный перевод, анализ и комментарии). Бишкек, ОсОО «МАРТСНАБ», 2017. 348 с.
- Артыкбаев, 2001 — *Артыкбаев Ж.О.* Материалы к истории правящего дома казахов. Алматы: Ғылым, 2001. 204 с.
- Бабалар сөзі, 2008 — *Бабалар сөзі: Жүзтомдық*. Астана: Фолиант, 2008. Т. 51: Батырлар жыры. 448 б.
- Бабалар сөзі, 2012 — *Бабалар сөзі: Жүзтомдық*. Астана: Фолиант, 2012. Т. 85: Тарихи аңыздар. 416 б.
- Бабур-наме, 2011 — *Захириддин Бабур*. Бабур-наме. Баку, «Нагыл еви». 2011. 272 с.
- Валиханов, 1984 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция советской энциклопедии: Том I. 1984. 432 с.
- Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция советской энциклопедии: Том II. 1985. 416 с.
- Дафтари, 2000 — *Дәфтәре Чыңгыз-намә*. Казан. «Иман». 2000. 44 с.
- Ерофеева, 2016 — *Ерофеева И.В.* Знаковый персонаж казахских преданий Алаша-хан: историческая личность и миф // Тюркологический сборник. 2016. С. 256–292.
- Зуев, 1981 — *Зуев Ю.А.* Историческая проекция казахских генеалогических преданий (К вопросу о пережитках триальной организации у кочевых народов Центральной Азии) // Казахстан в эпоху феодализма (Проблемы этнополитической истории). Алма-Ата: Наука, 1981. С. 63–78.
- Ибрагимов и др., 1969 — *С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин*. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата: Наука, 1969. 648 с.
- История, 2007 — *История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. IX том*. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 500 с.
- Кадыр Али-бек, 2022 — *Кадыр Али-бек*. Джамии ат-таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 544 с.
- Кляшторный, Султанов, 1992 — *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алматы: «Рауан», 1992. 373 с.
- Кырыми, 2018 — *Абдулгаффар Кырыми*. Умдет ал-ахбар. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 200 с.
- Қалқаманұлы, 1993 — *Қалқаманұлы Бұқар*. Ай, Абылай, Абылай! Толғаулар. Алматы: Жалын, 1993. 96 б.
- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.
- Өтемісұлы, 1951 — *Өтемісұлы Махамбет*. Өлеңдері. Алматы: Қаз. Мем. Көркем Әдебиет баспасы, 1951. 138 б.
- Сабитов, 2012 — *Сабитов Ж.М.* Административная реформа хана Узбека // Ислам и Власть в Золотой Орде. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. С. 232–239.
- Сабитов, 2007 — *Сабитов Ж.М.* Алаша-хан миф и реальность // Изденіс – Поиск. 2007. № 4(1). Алматы. С. 110–116.
- Сабитов, 2016 — *Сабитов Ж.М.* Ахмет, сын Айсула (Исы) из рода Уйсун (Уйшин) как эпический образ // Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Черкесск, 2016. С. 414–418.
- Сабитов, 2015а — *Сабитов Ж.М.* Алшины (Алчи-татары) в истории Поволжья и Приуралья в XIII–XIX веках // Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. Выпуск 5. 2015. С. 383–393.

- Сабитов, 2015б — *Сабитов Ж.М.* Казахские жузы и клановая система Золотой Орды // «Молодой ученый». 2015. № 11(91). С. 1165–1170.
- Сабитов, 2012 — *Сабитов Ж.М.* Кунгираты в восточном Дешти-Кипчаке В XIII–XV веках // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. 2012. № 3(88). С. 121–124.
- Сабитов, 2014 — *Сабитов Ж.М.* Эмиры Узбек-хана и Джанибек-хана // Золотоордынское обозрение. № 2(4). 2014. С. 120–134.
- Султанов, 1982 — *Султанов Т.И.* Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. М.: Главная редакция восточной литературы, 1982. 132 с.
- Темиргалиев, 2022 — *Темиргалиев Р.* Урус-хан и его роль в истории Казахстана // Medieval history of Central Eurasia. 2022. № 1(3). С. 24–50.
- Тулибаева, 2022 — *Тулибаева Ж.М.* Сословие потомков Джүджі хана: перевод извлечений из «Мунтахаб ал-таварих-и Му'йни» // Bulletin of history. 2022. № 2(105). С. 58–70.
- Тынышпаев, 2007 — *Тынышпаев М.* История, этнография и археология казахского народа. Астана: Алтын кітап, 2007. 317 с.
- Тынышпаев, 2014 — *Тынышпаев М.* Материалы к истории киргиз-казахского народа. Алматы: Дом печати Эдельвейс, 2014. 88 с.
- Ускенбай, 2013 — *Ускенбай К.З.* Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013. 288 с.
- Утемиш, 2017 — *Утемиш-хаджи.* Кара таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 312 с.
- Халид, 1992 — *Халид Құрбанғали.* Тауарих хамса: (Бес тарих). Алматы: Қазақстан, 1992. 304 бет.
- Юдин, 1992 — *Юдин В.П.* Чингиз-наме. Алма-Ата: Гылым, 1992. 296 с.

References

- Abulgazi, 1905 — Abulgazi. Rodoslovnoe drevo Tjurkov [Genealogical tree of the Türks]. Kazan: Lithography of Imperial University. 1905. 224 p. (In Russ.)
- Akerov, 2017 — Akerov T. Madzhmu at-Tavarikh kak istoricheskij istochnik (Polnyj perevod, analiz i kommentarii) [Majmu at-Tavarikh as a historical source (Full translation, analysis and commentary)]. Bishkek. OsOO MARTSNAB, 2017. 348 p. (In Russ.)
- Artykbaev, 2001 — Artykbaev Zh.O. Materialy k istorii pravjashhego doma kazahov [Materials to the history of the ruling house of the Kazakhs]. Almaty: Gylym, 2001. 204 p. (In Russ.)
- Babalar sozi, 2008 — Babalar sozi: Zhuztomdyk [The Word of ancestors: Hundred volume]. Vol. 51. Heroic eposes. Astana: Foliant, 2008. 448 p. (In Kaz.)
- Babalar sozi, 2012 — Babalar sozi: Zhuztomdyk [The Word of ancestors: Hundred volume.]. Vol. 85. Historical legends. Astana: Foliant, 2012. 416 p. (In Kaz.)
- Babur, 2011 — Zahiriddin Babur. Babur-name [Babur-name.]. Baku: Nagil Evi, 2011. 272 p. (In Russ.)
- Daftare, 2000 — Daftare Chyngyz-name [Daftare Chyngyz-name]. Kazan: Iman, 2000. 44 p. (In Tatar)
- Erofeeva, 2016 – Erofeeva I.V. Znakovyj personazh kazahskih predanij Alasha-han: istoricheskaja lichnost' i mif [The iconic character of the Kazakh legends Alasha-khan: historical personality and myth] // Turkology collection. 2016. Pp. 256–292. (In Russ.)
- Halid, 1992 — Halid Kurbangali. Tauarikh hamsa: (Bes tarih) [Khalid Kurbangali. Tauarikh khamsa: (Five histories)]. Almaty: Kazakstan, 1992. 304 p. (In Kaz.)
- Judin, 1992 — Judin V.P. Chingiz-name [Chingiz-name]. Almaty: Gylym, 1992. 296 p. (In Russ.)
- Ibragimov et al., 1969 — Ibragimov S.K., Mingulov N.N., Pishhulina K.A., Judin V.P. Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov [Materials on the history of Kazakh khanates in XV–XVIII centuries]. Alma-Ata: Nauka. 1969. 648 p. (In Russ.)
- Istorija, 2007 — Istorija Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov. IX tom. [The history of Kazakhstan in Russian sources of XVI–XX centuries]. Vol 9. Almaty: Dike-Press, 2007. 500 p. (In Russ.)
- Kadyr Ali-bek, 2022 — Kadyr Ali-bek. Dzhami at-tavarikh. [Jami at-tavarikh.]. Kazan: Sh. Mardzhani Institute of History. 2022. 544 p. (In Russ.)
- Kljashturnyj, Sultanov, 1992 — Kljashtornyj S.G., Sultanov T.I. Kazahstan: letopis' treh tysjacheletij [Kazakhstan: the chronicle of three thousand years]. Almaty: Rauan, 1992. 373 p. (In Russ.)

- Kyrymi, 2018 — Abdulgaffar Kyrymi. Umdet al-ahbar [Umdet al-ahbar.] Kazan: Sh. Marjani Institute of History, 2018. 200 p. (In Russ.)
- Kalkamanyly, 1993 — Kalkamanyly Bykar. Aj, Abylaj, Abylaj! Tolgaular. [Ay, Abylai, Abylai! Poems.]. Almaty: Zhaly, 1993. 96 p. (In Kaz.)
- Levshin, 1996 — Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej [Description of Kirghiz-Kazak, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.)
- Otemisuly, 1951 — Otemisuly Mahambet. Olenderi. [Otemisuly Makhambet. Poems.] Kazakh State Publishing House. Almaty: Qazaqtyn Memlekettik Korkem Adebiet Baspasy, 1951. 138 p. (In Kaz.)
- Sabitov, 2012 — Sabitov Zh.M. Administrativnaja reforma hana Uzbeka [Administrative reform of Khan Uzbek // Islam and Power in the Golden Horde.] Kazan, 2012. Pp. 232–239. (In Russ.)
- Sabitov, 2007 — Sabitov Zh.M. Alasha-han mif i real'nost' [Alasha-Khan a myth and reality] // Izzdenis – Search. 2007. No 4(1). Pp. 110–116. (In Russ.)
- Sabitov, 2016 — Sabitov Zh.M. Ahmet, syn Ajsula (Isy) iz roda Ujsun (Ujshin) kak jepicheskij obraz [Akhmet, the son of Aysul (Isa) from the Uysun (Uyshin) family as an epic image] // Nogaytsi: XXI century. History. Language. Culture. From Origins to the Future. Cherkessk, 2016. Pp. 414–418. (In Russ.)
- Sabitov, 2015a — Sabitov Zh.M. Alshiny (Alchi-tatary) v istorii Povolzh'ja i Priural'ja v XIII–XIX vekah [Alshin (Alchi-Tatars) in the History of the Volga and Urals in the XIII–XIX centuries] // Historical Fates of the Peoples of the Volga and Urals. Issue 5. 2015. Pp. 383–393. (In Russ.)
- Sabitov, 2015b — Sabitov Zh.M. Kazahskie zhuzy i klanovaja sistema Zolotoj Ordy [Kazakh zhuzes and the clan system of the Golden Horde] // Young Scientist. No 11(91). 2015. Pp. 1165–1170. (In Russ.)
- Sabitov, 2012 — Sabitov Zh.M. Kungiraty v vostochnom Deshti-Kipchake v XIII–XV vekah [Kungirats in eastern Deshti Kipchak in XIII–XV centuries] // L.N. Gumilev ENU Bulletin. 2012. No 3(88). Pp. 121–124. (In Russ.)
- Sabitov, 2014 — Sabitov Zh.M. Jemiry Uzbek-hana i Dzhanibek-hana [Emirs of Uzbek-Khan and Dzhanibek-Khan] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2014. No 2(4). Pp. 120–134. (In Russ.)
- Sultanov, 1982 — Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaral'ja v XV–XVII vv. [Nomadic tribes of the Aral Region in XV–XVII centuries.]. Moscow: Main editorial office for Oriental literature. 1982. 132 p. (In Russ.)
- Temirgaliev, 2022 — Temirgaliev R. Urus-han i ego rol' v istorii Kazahstana [Urus-Khan and his role in the history of Kazakhstan] // Medieval history of Central Eurasia. 2022. No 1(3). Pp. 24–50. (In Russ.)
- Tulibaeva, 2022 — Tulibaeva Zh.M. Soslovie potomkov Dzhÿdzhÿ hāna: perevod izvlechenij iz «Muntahab al-tavārih-i Mu'īnī» [The descendants of Jochi khan: translation of extracts from "Muntahab al-tavārih-i Mu'ini"] // Bulletin of history. 2022. No 2(105). Pp. 58–70. (In Russ.)
- Tynyshpaev, 2007 — Tynyshpaev M. Istorija, jetnografija i arheologija kazahskogo naroda [History, ethnography and archeology of Kazakh people]. Astana: Altyn kitap. 317 p. (In Russ.)
- Tynyshpaev, 2014 — Tynyshpaev M. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda [Materials to the History of the Kyrgyz-Kazakh People]. Almaty: Edelweiss Press House, 2014. 88 p. (In Russ.)
- Uskenbaj, 2013 — Uskenbaj K.Z. Vostochnyj Dasht-i Kypchak v XIII – nachale XV veka. Problemy jetnopoliticheskoi istorii Ulusa Dzhuchi [Eastern Dasht-i Kypchak in XIII – the beginning of XV century. Issues of ethnopolitical history of Ulus Dzhuchi]. Kazan: Fen Publishing House, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2013. 288 p. (In Russ.)
- Utemish, 2017 — Utemish-hadzhi. Kara tavarikh [Kara tavarikh]. Kazan: Marjani Institute of History, 2017. 312 p. (In Russ.)
- Valihanov, 1984 — Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenij v pjati tomah [Collection of works in five volumes]. Vol. I. Alma-Ata: Main editorial office of the Soviet Encyclopedia, 1984. 432 p. (In Russ.)
- Valihanov, 1985 — Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenij v pjati tomah [A collection of works in five volumes]. Vol. 2. Alma-Ata: Main editorial office of the Soviet encyclopedia, 1985. 416 p. (In Russ.)
- Zuev, 1981 — Zuev Ju.A. Istoricheskaja proekcija kazahskih genealogicheskikh predanij (K voprosu o perezhitkah trial'noj organizacii u kochevyh narodov Central'noj Azii) [Historical projection of the Kazakh genealogical legends (To the question of relics of the trial organization among the nomadic peoples of Central Asia)] // Kazakhstan in the age of feudalism (Issues of ethnopolitical history). Almaty: Nauka, 1981. Pp. 63–78. (In Russ.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 256–266, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_256–266

ON THE PERSONS OF KAZAKH NATIONALITY AND NATIVES OF KAZAKHSTAN REPRESSED IN KYRGYZSTAN DURING THE STALIN PERIOD

*Bolotbek Dzh. Abdrakhmanov*¹, *Saltanat U. Asekova*^{2*}

¹Ata-Beyit National Historical and Memorial Complex (Chui region, Alamedinsky District, Chon-Tash village, Kyrgyz Republic).
 Doctor of Historical Sciences, Deputy Director of the Ata-Beyit Memorial Complex.
 Email: bolot.a.1958@mail.ru

²I. Arabaev Kyrgyz State University (51A, Razzakov Str., 720026 Bishkek, Kyrgyz Republic) Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of I. Arabaev KSU.

 <https://orcid.org/0009-0002-6387-8622>. E-mail: urumovna55@mail.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Abdrakhmanov B.Dzh., Asekova S.U., 2023

Abstract. *Introduction.* The theme of repressions of the 1930s in the historical science of modern Kyrgyzstan is still relevant and remains one of the little-studied problems of the past. Its study is necessary to develop approaches to assessing such problems at the present stage of the country’s development. This topic in relation to ethnic minorities is still insufficiently studied in Russian historiography. The study of the national issue is relevant not only from the point of view of the restoration of historical truth. Studying the experience of solving national problems in the past, both positive and negative, is necessary to form the right approach to these problems at the present stage. *Goals and objectives* – to analyze archival data based on which the social origin and situation of repressed persons of the Kazakh nationality and natives of Kazakhstan repressed in Kyrgyzstan are considered in detail in a statistical way. Therefore, the main purpose of this article is to summarize new materials revealing the nature and scale of mass repression and terror in the Republic. *Results.* In the article, based on the materials of the 10-volume “Books of victims of political repression of the Kyrgyz Republic (1920-1953)”, the social characteristics of the repressed persons of the Kazakh nationality and natives of Kazakhstan in Kyrgyzstan are studied. Some characteristics of the repressed are considered in detail in a statistical way. These data allowed us to make a fairly objective analysis of the repressed. *Conclusions.* The factual materials used in this study provide an opportunity to rethink and give a political assessment of the events of this difficult period.

Keywords: Kazakhs, statistics, terror, repression, punitive bodies, "troikas", extrajudicial powers, penalties

Acknowledgments. The article was prepared as part of the fulfillment of the points of the Cooperation Agreement between the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan) and the National Historical and Memorial Complex "Ata-Beyit" of the (Kyrgyz Republic) dated March 26, 2023.

For citation: Abdrakhmanov B.Dz., Asekova S.U. On the persons of Kazakh nationality and natives of Kazakhstan repressed in Kyrgyzstan during the Stalin period // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 256–266. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_256–266

СТАЛИНДІК КЕЗЕҢДЕ ҚЫРҒЫЗСТАНДА ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚ ҰЛТЫ МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТУМАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Абдрахманов Болотбек Джумашович¹, Асекова Салтанат Урумовна^{2*}

¹«Ата-бейіт» ұлттық тарихи-мемориалдық кешені (Шу облысы, Аламедин ауданы, Жоң-Таш ауылы, Қырғызстан Республикасы).

тарих ғылымдарының докторы, «Ата-бейіт» мемориалдық кешені директорының орынбасары
Email: bolot.a.1958@mail.ru

²И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (51а-үй, Раззаков көш., 720026 Бішкек қ., Қырғызстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, И. Арабаев ат. ҚМУ доценті.

 <https://orcid.org/0009-0002-6387-8622>. E-mail: urumovna55@mail.ru

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Абдрахманов Б.Д., Асекова С.У., 2023

Андатпа. *Kiricne.* Қазіргі Қырғызстанның тарих ғылымында 1930 жылдардағы қуғын-сүргін тақырыбы өзекті және аз зерттелген мәселелерінің бірі болып табылады. Аталған тақырыпты зерттеу ел дамуының қазіргі кезеңіндегі мазмұндас мәселелерді бағалау тәсілдерін әзірлеу үшін қажет. Этникалық азшылықтарға қатысты бұл тақырып бүгінге дейін отандық тарихнамада жеткілікті зерттелмеген. Ұлттық мәселені зерттеу тек тарихи ақиқаттылықты қалпына келтіру тұрғысынан ғана маңызды емес. Бұрынғы ұлттық мәселелерді шешудің жағымды және жағымсыз тәжірибелерін зерттеу қазіргі кезеңде осы мәселелерге дұрыс көзқарасты қалыптастыру үшін қажет. *Зерттеудің мақсаты мен міндеті* архивтік деректерді талдау болып табылады, оның статистикалық негізінде Қырғызстанда қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ ұлты мен Қазақстанның тумаларының әлеуметтік шығу тегі мен жағдайы егжей-тегжейлі қарастырылады. Сондықтан бұл мақаланың басты мақсаты республикадағы жаппай қуғын-сүргін мен террордың сипаты мен ауқымын ашатын жаңа материалдарды қорыту болып табылады. *Нәтижелер.* 10 томдық «Қырғыз Республикасының саяси қуғын-сүргін құрбандарының кітаптары (1920–1953 жж.)» мақаласында Қырғызстандағы қазақ ұлты мен Қазақстан тумаларының қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғаларының әлеуметтік сипаттамалары зерттелген. Статистикалық тұрғыдан репрессияға ұшырағандардың кейбір сипаттамалары егжей-тегжейлі қарастырылады. Бұл деректер қуғын-сүргінге ұшырағандарға жеткілікті объективті талдау жасауға мүмкіндік берді. *Қорытындылар.* Осы зерттеуде пайдаланылған нақты материалдар осы күрделі кезеңдегі оқиғаларды жаңа жолмен түсінуге және саяси бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қазақтар, статистика, террор, репрессия, жазалау органдары, «үштік», соттан тыс өкілеттіктер, жазалау шаралары

Алғыс. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты арасындағы ынтымақтастық туралы келісім тармақтарын орындау аясында дайындалды. 2023 жылғы 26 наурыздағы Қазақстан Республикасы және Қырғыз Республикасының «Ата-бейіт» ұлттық тарихи-мемориалдық кешені.

Дәйексөз үшін: Абдрахманов Б. Д., Асекова С. У. Сталиндік кезеңде Қырғызстанда қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ ұлты мен Қазақстанның тумалары туралы кейбір статистикалық мәліметтер туралы // «edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 256–266 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_256–266.

О ЛИЦАХ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ И УРОЖЕНЦАХ КАЗАХСТАНА, РЕПРЕССИРОВАННЫХ В КЫРГЫЗСТАНЕ В СТАЛИНСКИЙ ПЕРИОД

Абдрахманов Болотбек Джумашович¹, Асекова Салтанат Урумовна^{2*}

¹Национальный историко-мемориальный комплекс «Ата-Бейит» (Чуйская область, Аламединский район,

с. Чон-Таш, Кыргызская Республика)

Доктор исторических наук, заместитель директора Мемориального комплекса «Ата-Бейит»

Email: bolot.a.1958@mail.ru

²Кыргызский Государственный Университет им. И. Арабаева (720026, улица Раззакова 51А, г. Бишкек, Кыргызская Республика)

Кандидат исторических наук, доцент КГУ им. И. Арабаева

 <https://orcid.org/0009-0002-6387-8622>. E-mail: urumovna55@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Абдрахманов Б.Д., Асекова С.У., 2023

Аннотация. *Введение.* Тема репрессий 1930-х годов в исторической науке современного Кыргызстана до сих пор остается актуальной и одной из малоизученных проблем прошлого. Ее изучение необходимо для выработки стратегии дальнейшего развития и недопущения подобных трагедий в отношении собственного народа. Недостаточно изучена проблема репрессий в отношении этнических меньшинств, проживавших в тот период в Киргизской ССР. Исследование национального вопроса актуально как с точки зрения восстановления исторической истины, так и необходимо для формирования правильного подхода к этим проблемам на современном этапе. *Целью и задачей данной статьи* является анализ архивных данных, на основе которых подробно в статистическом аспекте рассмотрено социальное происхождение и положение репрессированных лиц казахской национальности и уроженцев Казахстана, подвергшихся репрессиям в Кыргызстане. Главной целью данной статьи является обобщение новых материалов, раскрывающих характер и масштабы массовых репрессий и террора в республике. *Результаты.* В статье по материалам 10-ти томника «Книги жертв политических репрессий Кыргызской Республики (1920–1953 гг.)» изучены социальные характеристики репрессированных лиц казахской национальности и уроженцев Казахстана в Кыргызстане. Проанализированы статистические данные, выявлены в ходе работы некоторые характеристики репрессированных. Указанные данные позволили сделать достаточно объективный анализ репрессированных: их социальное происхождение, род занятий, статьи обвинений и т.д. *Выводы.* Фактические материалы, использованные в данном исследовании, дают возможность по-новому осмыслить и дать политическую оценку событий этого сложного периода.

Ключевые слова: казахи, статистика, террор, репрессии, карательные органы, «тройки», внесудебные полномочия, меры наказания

Благодарность. Статья подготовлена в рамках исполнения пунктов Соглашения о сотрудничестве между Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Республики Казахстан и Национальным историко-мемориальным комплексом «Ата-Бейит» Кыргызской Республики от 26 марта 2023 года.

Для цитирования: Абдрахманов Б.Д., Асекова С.У. О лицах казахской национальности и уроженцах Казахстана, репрессированных в Кыргызстане в сталинский период // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 256–266. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_256–266.

Введение

Политические репрессии в республике начали осуществляться практически с момента установления советской власти, с 30-х годов начались массовые репрессии. Количество непосредственных жертв репрессий в Советском Кыргызстане (лиц, приговорённых за политические (контрреволюционные) преступления к смертной казни или лишению свободы, выселенных, сосланных) в период с 1920 по 1953 гг. исчисляются десятками тысяч человек. Кроме того, репрессии негативно отразились на демографических показателях, имели серьезные социально-культурные последствия для общества в целом (Батырбаева, 2003: 43).

Сегодня одной из сложных проблем в изучении истории Кыргызской Республики являются политические репрессии сталинского режима в первой половине XX века. Раскрытие сущности тоталитаризма, восстановление исторической справедливости диктуют целесообразность извлечения уроков из истории, в том числе для формирования новой платформы патриотизма, повышения гражданской ответственности и созидательного настроения общества.

Годы репрессий в истории народа Кыргызстана оставили глубокий трагический след. Репрессии были подвержены без исключения представители всех национальностей, конфессий, а также все социальные слои общества. В жернова тоталитарного режима попали и стар, и млад, крестьянин и рабочий, ученый и неграмотный, кыргыз, казах, русский, немец, татарин, башкир и др.

Репрессии были направлены не только против отдельных личностей, не согласных с политикой большевистской партии, но и против свободомыслия, национальных особенностей, демократии, целых социальных классов и слоев (Баберовски, 2007: 85).

Материалы и методы

Исследование осуществлено на базе большого разнообразного круга источников по истории СССР, в том числе документах карательных органов. Основу источниковой базы составили преимущественно архивные документы, законодательные акты, документы государственных органов, сборники документов, относящихся к исследуемой теме и периоду. Наиболее полные материалы по данной проблеме находятся в архивных документах Государственного комитета национальной безопасности Кыргызской Республики (ГКНБ КР) и они легли в основу исследования.

Работа базируется на методах научной диалектики, сопоставительном анализе, методе верификации источников, историзма. Историко-ситуационный метод использовался с целью рассмотрения происходящих событий изучаемой темы в контексте конкретной исторической ситуации, для иллюстративности отражения судеб отдельных категорий населения и личностей, в зависимости от политической ситуации в стране. Исследование опирается на методы диалектической логики, анализа – синтеза, индукции – дедукции, сопоставительный анализ и принцип историзма и идентификации источников. Исследование носит междисциплинарный характер, поскольку затрагивает некоторые темы социологии и исторической статистики, демографии. В исследовании применялся корреляционный анализ в рамках количественных и математических методов, систематизация исторических данных в виде динамических рядов позволившие наглядно визуализировать анализ динамики статистических показателей. Результаты статистического анализа показаны в статистических таблицах.

Обсуждение

В национальных республиках, образованных после развала СССР, стали изучать количество репрессированных разных этносов, подвергшихся политическим репрессиям. В Кыргызстане, как и в других соседних государствах, давно назрела необходимость объективно исследовать причины репрессий, реальные масштабы и последствия, какие этносы подверглись репрессиям, по каким статьям, куда и как отправлялись для отбывания наказания. Выяснить весь механизм репрессий, выявить конкретные данные репрессированных.

Основная задача, которую перед собой поставили авторы данной статьи заключается в выявлении лиц казахской национальности и уроженцев Казахстана в числе жертв политических репрессий Кыргызстана, проанализировать их численность, подробно в статистическом ключе рассмотреть их социальное происхождение, а также другие характеристики.

Прежде чем приступить к анализу численности лиц казахской национальности и уроженцев Казахстана в общей численности репрессированных, попытаемся на основе архивных данных составить объективную картину репрессированных по национальному признаку.

Итак, число репрессированных в Кыргызстане в период с 1920 по 1953 год, согласно данных десяти томов «Книги жертв политических репрессий Кыргызской Республики (1920–1953 гг.)» составляет 17134 человек (Абдрахманов, Абдырахманов, 2020).

Среди них, лиц кыргызской национальности в процентном отношении было арестовано 6393 или 37,3 % от общего числа репрессированных в республике. Русских репрессировано 3869 или их доля от общего числа репрессированных в республике составляет 22,58 %. Следующими по количеству репрессированных составляют лица уйгурской национальности 1839 или 10,73 %. Украинцев репрессировано 1358 или 7,9 %, узбеков – 1138 или 6,6 %. Лиц немецкой национальности было репрессировано 782 человека или 4,5 %. (Абдрахманов, 2022: 232–267).

Приведем данные о количестве казахов в рассматриваемые годы репрессий по Кыргызской ССР, 1926 год – 1800 чел. (ВПН 1926 г., 1999: 56), в 1937 году их численность достигло 25 тыс. человек (ВПН 1937 г., 2007: 64), в 1939 году – стало 24 тыс. человек (ВПН 1939 г., 1999: 75), а после ВОВ

1941–1945 гг. по данным Всесоюзной переписи населения 1959 года соответственно 20 067 человек (ВПН 1959 г., 1999: 85).

Общее количество казахов, подвергнутых репрессии с 1920 по 1953 годы согласно данных десяти томов «Книги жертв политических репрессий Кыргызской Республики (1920–1953 гг.)» составляет 85 человек или они составляли 0,5 % от общего количества репрессированных (Абдрахманов, Абдырахманов, 2020).

Казалось бы, численность казахской национальности в общей численности репрессированных не так велика, но для немногочисленной диаспоры казахов в Кыргызстане, насчитывающей (1939 г.) 24 тыс. это не так и мало. Если учесть, что за каждым репрессированным стояли их дети, жены, родственники, то эти репрессии выливались в трагедию целого поколения казахов, живущих в республике в первой половине XX века.

Из числа репрессированных казахов 10 родились в Кыргызской ССР, 70 в Казахской ССР, в других странах 5. Многие из них поддерживали тесную связь со своими родственниками, проживавшими на исторической Родине. Казахи Кыргызстана принимали активное участие в установлении советской власти. В первые десятилетия советской власти весь народ Кыргызстана, независимо от этнической принадлежности, принимал активное участие в социалистических преобразованиях. Казахи в их числе внесли посильный вклад в социально-экономическое, культурное развитие страны. Подверглись репрессиям: *Таукин Мусабек Ибраевич* занимавший должность заместителя председателя ЦИК Кыргызской ССР, наркома Рабоче-Крестьянской инспекции и председателя Областной (читай Республиканского-авт.) Контрольной комиссии Кыргызской ССР. *Сегизбаев Санжар Бактыбаевич* занимал должность председателя Верховного суда Кыргызской ССР, а до этого являлся заместителем председателя Казахского отделения Верховного суда РСФСР и многие другие. Указанные лица в последствии, как и все остальные руководители страны были репрессированы (Архив ГКНБ КР. Д. 2065-оф. т. 1. Л. 195, 375–380).

В настоящей работе впервые проанализированы социальные характеристики репрессированных лиц казахской национальности в Кыргызстане. В данном исследовании подробно в статистическом аспекте рассматриваются социальное происхождение и положение репрессированных, а также другие характеристики.

До настоящего времени обстоятельных исследований, реконструирующих социальный портрет жертв репрессий, не было.

Для анализа социального портрета были использованы материалы «Книги жертв политических репрессий Кыргызской Республики (1920–1953 гг.)», которые были опубликованы в книжном варианте на кыргызском и на русском языках в 2020 и 2021 г.

Настоящее издание представляет серию книг из 10 томов, призванных восстановить историческую справедливость по отношению к людям, необоснованно подвергнутым массовым политическим репрессиям, а также увековечить память невинно репрессированных граждан.

В нашу базу данных включались сведения о людях, пострадавших в период 1920–1953 гг. Это объясняется не только тем, что в данный период осуществлялись наиболее массовые репрессивные операции, но и тем, что процесс реабилитации, начатый в хрущевскую эпоху и возобновившийся во время перестройки, в первую очередь коснулся жертв именно сталинского террора, и прежде всего – жертв террора 1937–1938 гг.

При анализе наиболее часто выполнялись выработки по личным анкетным данным: по профессиям, национальностям, партийной, профессиональной и конфессиональной принадлежности, по месту проживания, по дате и месту смерти или расстрела и т.д. Указанные данные позволяли делать нам достаточно объективный анализ репрессированных.

Проведенное исследование и сделанные по нему выводы дают основание утверждать, что известные ранее сведения о количестве репрессированных граждан в Кыргызстане являются далеко не полными. По нашему мнению, данное исследование в известной степени восполняет пробел в научной разработке одной из сложных в историографии Кыргызстана проблем.

Таким образом, научная новизна исследования определяется попыткой дать максимально приближенную к реальности картину репрессий в Кыргызской ССР, а также уточнить количество людей, подвергшихся всем видам репрессий, опираясь на разнообразные источники, проанализировав, изучив и сопоставив данные архивных и опубликованных источников.

Проведенный обзор архивных источников показывает, что история политических репрессий в Кыргызстане получила в них достаточно широкое освещение. Исследуемые документальные материалы не лишены недостатков, которые нельзя не учитывать. К ним относятся неполнота данных и ограниченность сведений в справках, фальсификации НКВД. Так, например в следственных делах Таукина М.И. и Сегизбаева С.Б. соответственно указаны что они являются служащим и судебным работником. Также следует отметить плохую сохранность и отсутствие некоторых фрагментов документов, а порой и самих документов, поскольку многое писалось карандашом, некоторые из них из-за фактора времени без специальной аппаратуры прочитать невозможно.

В связи с тем, что делопроизводство репрессивных ведомств в указанный период велось на русском языке, а также с учетом того, что большинство сотрудников НКВД в рассматриваемый период в большинстве составляли лица русской, еврейской и др. национальностей ими допускались искажения при переводе некоторых имен, фамилий, населенных пунктов и биографические данные.

В процессе подготовки данной статьи авторы провели анализ жертв репрессий лиц казахской национальности, а также лиц других национальностей, уроженцев Казахстана, подвергшихся политическим гонениям в Кыргызстане в 1920–1953 годы.

В таблице № 1 приводятся данные по национальностям – уроженцах Казахстана.

Таблица № 1

№	Национальности, проживающие в Кыргызской ССР в 1920–1953 гг.	Количество репрессированных граждан, проживающих в Кыргызской ССР с 1920–1953 гг.	муж.	жен.
	ВСЕГО	540	496	44
1.	русские	295	263	32
2.	казахи	85	83	2
3.	немцы	39	35	4
4.	украинцы	57	51	6
5.	кыргызы	14	14	-
6.	уйгуры	13	13	-
7.	татары	14	14	-
8.	узбеки	10	10	-
9.	Другие национальности	13	13	-

Важной частью социального портрета репрессированных является их социальное положение. Именно его анализу в ходе исследования было уделено большое внимание. Дело в том, что «книга памяти» не содержат такой информации напрямую, поэтому ее пришлось восстанавливать по данным графы «профессия». Продемонстрируем некоторые результаты анализа в таблице № 2.

Итак, объектом репрессий в Кыргызской ССР среди уроженцев Казахстана стали: трудящиеся – колхозники, крестьяне – 47, из них лиц казахской национальности – 7, Работники сельского хозяйства в основном подвергались репрессиям в период так называемой «кулацкой операции», а также как «антисоветские элементы». Данную тенденцию в социальном положении репрессированных в этой характеристике социального портрета можно объяснить экономическим профилем республики. Так, в Кыргызской ССР, с ее высокой долей занятости в аграрной сфере, доминируют крестьяне (44.8 % колхозников).

- учителя – 22, из них лиц казахской национальности – 7;
- рабочие – 38, из них лиц казахской национальности – 7;
- военнослужащие – 34, из них лиц казахской национальности – 6;
- религиозные деятели – 5, из них лиц казахской национальности – 1;

**Социальное положение лиц казахской национальности,
а также лиц других национальностей, уроженцах Казахстана,
репрессированных в Кыргызской ССР**

Социальное положение	Кол-во человек	В процентах
Работники сельского хозяйства, в том числе:	47	8,7 %
Председатели колхозов	9	
Животноводы	3	
Единоличники	4	
Рабочие. Среди наиболее часто встречающихся профессий:	38	7 %
Сапожники	3	
Кузнецы	4	
Плотники и столяры	17	
Грузчики	8	
Служащие, в том числе:	50	9,2 %
работники финансовых, экономических, фискальных, банковских служб	21	
педагоги	22	
медицинские работники	5	
Творческая интеллигенция (писатели, ученые, журналисты, художники, артисты и др.)	2	
Военнослужащие	34	6,2 %
Сотрудники правоохранительных органов, в том числе:	5	
сотрудники НКВД	2	
Служители религиозного культа, в том числе:	5	
Служители ислама	2	
Лица без определенных занятий	3	
Студенты	2	
Учащиеся школ	1	

Из вышеприведенных данных можно сделать вывод, что репрессиям подверглись все слои населения: рабочие, колхозники, интеллигенция, служащие. Процент служащих (а среди них управленцев) была непропорционально высокой во всех регионах, это не может не говорить о том, что одной из целей репрессий была в том числе элита советского общества (Юнге и др., 2008: 629).

Список репрессированных руководителей предприятий, государственных органов республики, включенных в «Книгу жертв политических репрессий Кыргызской Республики (1920–1953 гг.)» состоит из 751 человека, которые представляют 18 национальностей (Абдрахманов, Абдырахманов, 2020).

В следующей таблице № 3 представлены статистические данные руководителей партийно-советских органов лиц казахской национальности и уроженцев Казахстана, репрессированных в Кыргызской ССР. На основе анализа архивных материалов можно проследить, что отмечая репрессивную деятельность органов НКВД республики в 30-е годы прошлого столетия как правило, большинство руководителей были репрессированы как члены «Социал-туранской партии» (Алаш и независимый Казахстан, 2008:). Их обвиняли в национализме. Однако в жернова репрессивной машины попадали и лица других национальностей, жившие и работавшие в Кыргызстане в рассматриваемый период.

Заслуживает внимание судьба казахских деятелей движения «Алаш» в Кыргызстане. В период начала и середины 1930-х гг. в Кыргызстане жили и работали несколько десятков казахских деятелей «Алаш», которые переехали в соседнюю республику, чтобы избежать гонений и преследований, обрушившихся на них в Казахстане. Так, можно отметить *Сатпаева Абикуй Зеиновича*, грамотного педагога, одного из активных членов казахского национал-освободительного движения «Алаш» (Архив ГКНБ КР. Д. 1756-оф. 7725-су.). Гонения на активных членов Алашского движения

заставили их покинуть родные места и переехать в братский Кыргызстан. Как показывают многочисленные примеры из жизни других казахских государственных и общественных деятелей, а также простых граждан, Кыргызстан для многих из них стал спасательным убежищем (Архив ГКНБ КР. Д. 8143-су. с. 234). Так и Сатпаев А.З. по приезду во Фрунзе в 1931 году устроился на работу преподавателем русского языка и литературы в Землеустроительный техникум при наркомате земледелия республики. Однако в самый разгар политических репрессий в феврале 1937 года Сатпаев А.З. был арестован и в 20. 08. 1937 года приговорен к высшей мере наказания. (Архив ГКНБ КР. 8143-СУ. Л. 203)

Таблица № 3

№	Руководители предприятий, государственных органов.	количество
1.	Руководители промышленных, строительных предприятий (заводы, лесхозы, фабрики, типографии, тресты, шахты, транспорт)	6
2.	Председатели колхозов	9
3.	Руководители подразделений советских органов (Госплан, наркоматы)	1
4.	Руководители подразделений торговых, финансовых предприятий (плановые, финансовые отделы, потребсоюзы, базы, склады)	1
5.	Руководители учебных заведений, в том числе ВУЗов, техникумов, школ, обл.рай ОНО	4
6.	Руководители творческих коллективов в т.ч. научных, редакторы газет (корреспонденты, переводчики)	1
7.	Руководители медицинских учреждений (больниц, начальники наркомздрава, обл-рай. здрава, физкультурных подразделений)	5
8.	Руководители правоохранительных органов (милиция, НКВД, прокуратура)	5
	ИТОГО	32

Большая категория арестованных органами государственной безопасности (ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ) по политическим обвинениям и приговоренные внесудебными органами («тройки», «двойки» и т.п.) инстанциями к смертной казни (к высшей мере наказания). По данным нашего издания из 17134 репрессированных к ВМН были приговорены 3639 человек или 21,2 %. Остальные к разным срокам заключения в лагерях и тюрьмах или к ссылке (Абдрахманов, Абдырахманов, 2020).

В таблице № 4 приведены данные на представителей лиц казахской национальности и некоторых национальностей, уроженцах Казахстана, проживающих в республике, которые были приговорены к высшей мере наказания.

Таблица № 4

№	Представители национальностей, приговоренные к высшей мере наказания	количество
1	русские	31
2	казахи	12
3	немцы	9
4	украинцы	4
5	кыргызы	1
6	уйгуры	6
7	татары	5
8	узбеки	3
9	армяне	1
10	поляки	2
	Итого вместе с другими представителями	74

Для получения необходимых показаний от подследственных они в массовом порядке подвергались издевательствам, избиениям и пыткам. Применение «мер физического воздействия» в ходе следствия в отношении «врагов» и «шпионов» было санкционировано высшим партийным и государственным руководством СССР. При подобных пытках и издевательствах со стороны сотрудников НКВД многие подследственные, не выдержав вынуждены были подписывать требуемые документы или умирали в ходе следствия.

Так, по статистическим данным «Книги жертв политических репрессий в Кыргызской Республике (1920–1953 гг.)» 591 арестованный умер в тюрьме, из них четверо – уроженцы Казахстана (Абдрахманов, Абдырахманов, 2020).

Заключение

Таким образом, исследование показало, что «книги памяти» позволяют изучить социальный портрет репрессированных гораздо более детально и разнопланово, чем представлялось до сих пор, их информационный потенциал оказался очень значимым.

Степень достоверности представленных сведений и цифровых данных достаточно высока, и, на наш взгляд, составляет более 90 процентов. Такой высокий процент мы называем потому, что мы заметили, что подавляющее количество дел, находящихся в распоряжении ГКНБ КР были рассмотрены на предмет реабилитации, и они использованы в Книге памяти жертв политических репрессий. Небольшая часть дел, не рассматривалась, поскольку механизм их реабилитации до сих пор не разработан.

Так как данная статья это первая работа по анализу «Книги жертв политических репрессий Кыргызской Республики (1920–1953 гг.)», то впереди предстоит более тщательный статистический анализ по многим параметрам.

Теперь мы можем с определенной степенью точности сказать: сколько тысяч советских граждан, в том числе и лиц казахской национальности были необоснованно подвергнуты аресту, сосланы из родных мест, заключены в лагеря, расстреляны. И все-таки эта цифра, не может быть точной. Рядом с каждым именем подвергнувшегося репрессиям человека логично было бы поставить имена его близких: матери, отца, жены, детей. Кто подсчитает их страдания и слезы, унижения и притеснения, которым они были подвергнуты? Помещенные в детские дома, исключенные из институтов, выгнанные из родного дома, дети не забывали своих матерей и отцов, не верили, что они были врагами народа. Политические репрессии первой половины прошлого века исковеркали судьбы миллионов людей-граждан бывшего Советского Союза.

Источники

Архив ГКНБ КР — Архив Государственного комитета национальной безопасности Кыргызской республики. Архив ГКНБ КР 8143-СУ. С. 203.

Документы и материалы следственных дел, снятых с учета. Материалы в отношении «СТП». Архив ГКНБ КР. Д. № 8143-су. 234 с.

Документы и материалы следственных дел, сфабрикованных НКВД в 1937–1938 гг. Архив ГКНБ КР. Д. № 1756-оф, 7725-су. Л. 95.

О грубых нарушениях социалистической законности в НКВД Кирг.ССР, имевших место в 1937–1938 гг. Арх. ГКНБ Кирг.Респ., ф.у.д. арх. № 2065. Т. 1. Л. 195. 375–380.

Sources

Archive SSSKR — Archive of the State Security Committee of the Kyrgyz Republic 8143 SU. p. 203.

Documents and materials of investigative cases removed from the register. Materials in relation to "STP". Archive of the State Security Committee of the KR., file No. 8143-su. 234 p.

Documents and materials of investigative cases fabricated by the NKVD in 1937–1938. Archive of the State Security Committee of the KR, file No. 1756-of, 7725-su. ll. 95.

About gross violations of socialist legality in the NKVD Kirg.SSR, which took place in 1937–1938. Arch. GKNB of Kyrgyz Republic. Collection of criminal cases. arch. No. 2065. Vol. 1. Pp. 195, 375–380.

Литература

- Абдрахманов, 2022 — *Абдрахманов Б.Дж.* Репрессивные меры карательных органов Кыргызстана в 30-е годы XX века. Причины и последствия. Дисс. д.и.н. Бишкек: Maxprint, 2022. 267 с.
- Абдрахманов, 2021 — *Абдрахманов Б.Дж.* Осуществление политики репрессий в Киргизской ССР в 1937–1938 годах // Журнал «Научный диалог». Екатеринбург, 2021. № 7. С. 307–325.
- Абдрахманов, Абдырахманов, 2020 — *Абдрахманов Б.Дж., Абдырахманов Т.А.* Кыргызстандагы саясий репрессиянын курмандыктары (1920–1953 жж.). 10 томдук. Бишкек, Бийиктик плюс, 2020.
- Алаш и независимый Казахстан, 2008 — *Алаш и независимый Казахстан: преемственность идей и позиций* / Материалы международной научно-практической конференции 21 ноября 2008 года. Алматы, 2008. 476 с.
- Баберовски, 2007 — *Баберовски Й.* Красный террор: История сталинизма / Пер. с нем. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2007. 278 с.
- Батырбаева, 2003 — *Батырбаева Ш.Д.* Население Кыргызстана в 20–50-е годы XX века: историко-демографический анализ. Бишкек: Кыргызский национальный университет, 2003. 273 с.
- ВПН 1926 г., 1999 — *Всесоюзная перепись населения 1926 года: основные итоги.* СПб.: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1999. 392 с.
- ВПН 1937 г., 2007 — *Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов* / Сост. В.Б. Жиромская, Ю.А. Поляков. Москва: РОССПЭН, 2007. 320 с. ВПН, 1999 — *Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги* / Отв. ред., Поляков Ю.А. Институт российской истории РАН; Российский государственный архив экономики. СПб.: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1999. 207 с.
- ВПН 1959 г., 1999 — *Всесоюзная перепись населения 1959 года: основные итоги.* СПб.: Русско-Балтийский информационный центр Блиц, 1999. 85 с.
- Кабульдинов, 2022 — *Кабульдинов З.Е., Балтабаева К.Н.* Казахи в Средней Азии: история и судьбы (1920–1950 гг.): Коллективная монография. Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Алматы: ИП Алма, 2022. 472 с.
- Юнге и др., 2008 — *Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р.* Вертикаль Большого террора. История операции по приказу НКВД №00447. М.: Адмирал Ушаков, 2008. 352 с.

References

- Abdrakhmanov, 2022 — *Abdrakhmanov B.J.* Repressivnyye mery karatel'nykh organov Kyrgyzstana v 30-ye gody XX veka. Osobennosti i posledstviya [Repressive measures of the punitive bodies of Kyrgyzstan in the 30s of the twentieth century]. Causes and consequences. Dissertation of Doctor of Historical Sciences. Bishkek: Maxprint, 2022. Pp. 232–267. (In Russ.)
- Abdrakhmanov, 2021 — *Abdrakhmanov B.J.* Osushchestvleniye politiki repressiy v Kirgizskoy SSR v 1937–1938 gg. [Implementation of the policy of repression in the Kirghiz SSR in 1937–1938] // Scientific Dialogue, 2021. No. 7. Pp. 307–325. (In Russ.)
- Abdrakhmanov, 2020 — *Abdrakhmanov B.J., Abdrakhmanov T.A.* Kyrgyzstandagy sayasiy repressiyanin kurmandyktary (1920–1953-ij.) [Victims of political repression in Kyrgyzstan (1920–1953)]. 10 Vol. Bishkek, Biyiktik Plus, 2020. (In Russ.)
- Alash and Independent Kazakhstan, 2008 — *Alash i nezavisimyy Kazakhstan: preyemstvennost' idey i pozitsiy* [Alash and Independent Kazakhstan: continuity of ideas and positions]. Materials of the international scientific and practical conference. November 21, 2008. Almaty, 2008. 476 p. (In Russ.)
- Baberowski — *Baberowski J.* Krasnyy terror: Istoriya stalinizma [The Red Terror: The History of Stalinism / Translated from German]. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN); Foundation of the First President of Russia B. N. Yeltsin, 2007. 278 p. (In Russ.)
- Batyrbaeva — *Batyrbaeva Sh.D.* Naseleniye Kyrgyzstana v 20–50-ye gody XX veka: istoriko-demograficheskiy analiz [Population of Kyrgyzstan in the 20–50s of the XXth century: historical and demographic analysis]. Bishkek: Kyrgyz National University, 2003. 273 p. (In Russ.)
- Junge et al, 2008 — *Junge M., Bordyugov G., Binner R.* Vertikal' bol'shogo terrora. Istoriya operatsii po prikazu NKVD №00447 [The Vertical of the Great Terror. The history of the operation by order of the NKVD No. 00447.]. Moscow: Admiral Ushakov, 2008. 352 p. (In Russ.)
- Kabuldinov, Baltabayeva 2022 — *Kabuldinov Z.E., Baltabayeva K.N.* Kazakhi v Sredney Azii: istoriya i sud'ba

(1920–1950 gg.): Kollektivnaya monografiya [Kazakhs in Central Asia: history and destinies (1920–1950): Collective monograph]. Almaty: Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Almaty: IP Alma, 2022. 472 p. (In Russ.)

VPN 1926 g., 1999 — *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda: osnovnyye itogi* [All-Union population Census of 1926: main results]. Saint Petersburg: Blitz, 1999. 56 p. (In Russ.)

VPN 1939 g., 1999 — *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda: osnovnyye itogi*. [All-Union Population Census of 1939: main results]. Ed. Yu. A. Polyakov. Saint Petersburg: Blitz, 1999. 207 p. (In Russ.)

VPN 1959 g., 1999 — *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1959 goda: osnovnyye itogi* [All-Union Population Census of 1959: main results]. Saint Petersburg: Blitz, 1999. 85 p. (In Russ.)

VPN 1937 g., 2007 — *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 goda: Obshchiye itogi. Sbornik dokumentov i materialov* [All-Union population Census of 1937: General results. Collection of documents and materials. Comp. V.B. Zhiromskaya, Yu.A. Polyakov]. Moscow: ROSSPEN, 2007. 320 p. (In Russ.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 267–277, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_267-277

LABOR OF WOMEN OF KAZAKHSTAN IN THE REAR DURING THE SECOND WORLD WAR

Dinara M. Akhmetova^{1*}, *Raushan Zh. Mukhamedjanova*²

¹Alikhan Bokeikhan University (9\1, Fizkulturnaya Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
 PhD Student

 <https://orcid.org/0000-0001-9726-873X>. E-mail: Dinara0706@bk.ru

*Correspondent author

²Alikhan Bokeikhan University (11, Mangilik El Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0009-0008-9029-4917>. E-mail: raushan150159@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE 2023

© Akhmetova D.M., Mukhamedjanova R.Zh., 2023

Abstract. *Introduction.* The times of the participation of the USSR in the Second World War remained in the memory of the people of the Soviet Union as the most difficult years of the history. One of the main manifestations of the severity of the war was that the rear operations were in a very difficult state. During the war years, the experience of Kazakh women in the rear, including in the national economy, was very extensive. It is worth mentioning that the contribution of Kazakh women on the front line contributed to the victory of the Soviet Army. *Goals.* The main purpose is to form a new attitude and vision about the courage and labor contribution of women of Kazakhstan to the national economy and production during the war years, as well as about changing the role and activities of women in society and the formation of an innovative attitude to the study of the issue. *Result.* Therefore, the main tasks are to study the burden of the war on the rare, the self-sacrificing work, moral endurance, patience and faith of the Kazakh women there. During the study of the topic, in the study of documents and facts, problematic-chronological, comparative-historical, historical-systematic and historical synthesis methods of research were used. When writing the article, archival and periodical printed materials were used as a source. The novelty of the work is a complex differentiation of the work of Kazakhstan women in the national economy during the war years, including some attention paid to aspects that were previously little or not mentioned at all. *Conclusions.* The circulation of the facts and their names, which show the previously unpublished achievements of women during the war.

Keywords: The Second World War, the Great Patriotic War, Kazakhstan, rare workers, women of Kazakhstan

For citation: Akhmetova D. Labor of women of Kazakhstan in the rear during the second world war // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 267–277. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_267-277.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ТЫЛДАҒЫ ЕҢБЕГІ

Динара Мейрангалиевна Ахметова^{1*}, Раушан Журтпаевна Мухамеджанова²

¹Әлихан Бөкейхан университеті (9\1-үй, Физкультурная көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-9726-873X>. E-mail: Dinara0706@bk.ru

*Автор-корреспондент

²Әлихан Бөкейхан университеті (11-үй, Мәңгілік Ел көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0009-0008-9029-4917>. E-mail: raushan150159@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Ахметова Д.М., Мухамеджанова Р.Ж., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Екінші дүниежүзілік соғыстың Кеңес Одағы қатысқан жылдары отандық тарихтың ең ауыр кезеңі ретінде халық жадында мәңгі сақталды. Соғыстың ауыртпалығының басты көрінісінің бірі — ол тыл жұмыстарының өте ауыр жағдайда болуымен байланысты еді. Соғыс жылдарында тылда, оның ішінде халық шаруашылығында, Қазақстан әйелдерінің қызметі мен еңбегі өте ауқымды болды. Ең маңыздысы, Қазақстан әйелдерінің тыл жұмыстарында атқарған еңбектері кеңес әскерінің жеңіске жетуіне өзіндік үлесін қосты. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – соғыс жылдарындағы тылдағы Қазақстан әйелдерінің халықшаруашылығы мен өндіріс орындарындағы ерлігі мен еңбек үлесі жайында, қоғамдағы әйелдің рөлі мен қызметінің өзгеріске ұшырауы және оған деген жаңашыл көзқарастың қалыптасуы болып табылады. Соғыстың тыл жағдайындағы елге түсірген ауыртпалығы, ондағы қазақстандық әйелдердің жанқиярлық еңбегін, моральдық төзімділігін, сабырлылығы мен олардың жеңіске деген сенімдері. Тақырыпты зерттеу барысында, құжаттар мен фактілерді зерделеуде зерттеудің проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихилық, тарихи-жүйелілік және тарихи синтез әдістері қолданылды. Мақаланы жазу барысында бірден-бір дерек көздері ретінде архив және мерзімдік баспасөз мартеиалдары пайдаланылды. *Нәтижелер.* Соғыс жылдарындағы Қазақстан әйелдерінің халықшаруашылығындағы еңбегінің жан-жақты саралануы, оның ішінде бұрындары аз айтылған немесе назарға алынбаған бағыттарына біршама көңіл бөлінді. *Қорытынды.* Зерттеуде тың деректер негізінде әйелдердің соғыс кезіндегі жетістіктері көрсетілген фактілер және олардың есімдері ғылыми айналымға енгізілді.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, Ұлы Отан соғысы, Қазақстан, тыл майданы, тыл еңбеккерлері, Қазақстан әйелдері

Дәйексөз үшін: Ахметова Д.М. Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Қазақстан әйелдерінің тылдағы еңбегі // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. С. 267–277. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_267–277.

ТРУД ЖЕНЩИН КАЗАХСТАНА В ТЫЛУ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Динара Мейрангалиевна Ахметова^{1*}, Раушан Журтпаевна Мухамеджанова²

¹Alikhan Bokeikhan University (д. 9\1, ул. Физкультурная, 071412 Семей, Республика Казахстан)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-9726-873X>. E-mail: Dinara0706@bk.ru

*Корреспондирующий автор

²Alikhan Bokeikhan University (д. 11, ул. Мәңгілік, 071412 Семей, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0009-0008-9029-4917>. E-mail: raushan150159@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Ахметова Д.М., Мұхамеджанова Р.Ж., 2023

Аннотация. *Введение.* Времена участия СССР во Второй мировой войне остались в памяти народа, как самые тяжелые года Отечественной истории. Самое тяжелое бремя войны несли наши тыловики. Нужно отметить, что усердный труд женщин Казахстана в тылу внёс свой вклад в победу Советской Армии. Основная цель статьи является сформировать новое отношение и видение о мужестве и трудовом вкладе женщин Казахстана в народное хозяйство и производство в годы войны, а также об изменении роли и деятельности женщин в обществе и формировании инновационного отношения к данному вопросу. *Цель и задачи исследования* статьи является изучение бремени войны в тылу, самоотверженного труда, моральной стойкости, спокойствия казахстанских женщин и их веры в победу. При изучении темы, документов и фактов использовались проблемно-хронологические, сравнительно-исторические, историко-систематические и исторические методы синтеза и исследования. *Результаты.* Всесторонняя дифференциация заслуг женщин Казахстана в народном хозяйстве в военные годы, в том числе значительное внимание к ранее малоизвестным или неизвестным сторонам. *Выводы.* При написании статьи в качестве источника использовались архивные и периодические печатные материалы. Поэтому, выпуск в научную среду новых фактов, примеров героизма, а также публикация имён героинь своего времени несомненно является новизной.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, Казахстан, труженики тыла, женщины Казахстана

Для цитирования: Ахметова Д.М. Труд женщин Казахстана в тылу во время второй мировой войны // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 267–277. (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_267–277.

Introduction

The most critical and difficult period in the history of Soviet Kazakhstan is characterized by the Great Patriotic War against Nazi Germany in 1941–1945. thousands of Kazakhs were sent to the front. What is considered the most important indicator of human resources, and the next basic need is material resources. The Republic of Kazakhstan was considered the main material and technical base in the Soviet Union. The main example of this was the relocation of plants and factories from the allied states to the western regions of the USSR, namely Ukraine, Moldova, Belarus, and the evacuation of people. From the first days of the war, the front lacked weapons and material needs (clothes, food, etc.).

Since Kazakhstan mobilized a large number of troops to the front, there was clearly not enough manpower. Despite the lack of manpower and production resources, Kazakhstan was one of the main rear areas. The main work in the rear was agriculture, production, the most important of which was the material production necessary for the war, which required a lot of manual labor. The leadership of the state has taken appropriate measures to streamline the personnel in rear operations. The rear is the second front! The work in the rear was also difficult and was considered the next front of the war. The reason is that the work in the rear was very difficult.

As we already mentioned, due to the lack of labor for rear work, women were attracted to front-line work in the same way as men. Thus, at first in Soviet society, women were sent to the fronts as soldiers, and now they were recruited as an additional labor force to work in the rear. As part of the slogan of the Soviet people “Everything for the front!” women carried out large-scale rear work to procure materials needed for the war front, and showed their courage on a par with men. Based on this, the women of Soviet Kazakhstan became the strongest part of Soviet society, bearing the burden of the country in the difficult days of the war. After the Great Patriotic War, the heroism of the rear, including women, was no less mentioned in Soviet science. However, time has shown that for individual republics, regions and regions there is a need for an in-depth study of this topic. Based on this, the relevance of the historical study of the contribution of Kazakhstan women to the provision of rear work during the Great Patriotic War has increased.

Further, if we focus on the problem partially in certain areas, the need for studying and evaluating the continuous labor activity of women in Kazakhstan is revealed. The reason is that during the Soviet period, Kazakh women who became rear fighters were usually praised, but what kind of work they did has not been thoroughly studied to this day. Women’s work was presented only as the work of rear cadres and was described

as a requirement of a socialist society. However, new ideas and conclusions, born in accordance with the passage of time, have shown the need for a comprehensive discussion of the work of Kazakhstan women, not only in the media. Since independence, there has been a need not only to study the contribution of women in Kazakhstan during the war years in the home front and its successes based on real facts, but also to determine the true reasons for the unlimited involvement of women in home front work. Undoubtedly, all this will lead to the publication of new studies on the work of women in the home front and its fate. All this, of course, indicates that this issue is on the agenda.

Materials and methods

The issue mentioned in this article has not been studied in historical science (including in national history). At one time, Soviet scientists, including Kazakh historians, dealt with this problem to one degree or another. In connection with the previous ideological situation, it can be said that in these studies the activities of those who worked in the rear, in the national economy, were mainly studied one — sidedly. In many cases, the methods of excessive pressure used in the organization of labor, mistakes made in labor protection, and so on, were not mentioned. For example, the work of G. Nurbekova “Women of Kazakhstan to the front”, which showed that a Kazakh woman worked on an equal footing with men in all areas of the state, economic, social, political and cultural life of the Republic, and that she was in the same position as men, characterizing the high role of the Communist Party, proves that the dominance of the traditional party tradition prevails. However, the researcher emphasizes the role of women in society and elevates her to a certain status. Of course, the work of G. Nurbekova refers to deep research. The work is written on the basis of real and statistical data (Nurbekova, 1988: 102).

After the collapse of the Soviet system and the removal of ideological oppression, new studies began to be published related to this new topic. The first works related to the work of women in the home front in the national economy during the Great Patriotic War include the collective monograph “Women of Central Kazakhstan in the Great Patriotic War. 1941–1945” published by Z.G. Saktaganova with other authors. In this paper, to a certain extent, the work of women in Kazakhstan in the national economy of those years is considered. Basically, as the name implies, the study focuses on the situation in Central Kazakhstan. The main feature of this work is that attention is paid to the daily life of home front workers. Here memoirs of women, interviews with veterans are written. That is, a new approach, research by a new method is provided. Until today, according to the data, the high rate of women’s work in enterprises, agriculture and party work is written only in numbers, and in history women are considered as tireless, forced people. In the above, and in other studies, Z.G. Saktaganova, K.K. Abdrakhmanova attaches great importance to the moral and psychological image and soul of a woman of that time. In general, at present, research on the fate of working women during the war years in national history is limited to the works of such well-known authors as Z.G. Saktaganova (Saktaganova, 2020: 310).

The main part of the material used in the research work is archival materials. As a result of the analysis of archival materials and introduction into scientific circulation, new names of women of Kazakhstan become known, who became the best rear soldiers during the Great Patriotic War. In the research work, collections of materials prepared on the basis of documents and archival materials of the Central Archive of the Republic of Kazakhstan (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan) and Municipal state institution “Center for Documentation of Contemporary History” were used. Among them, previously unknown materials helped to fulfill the main tasks of scientific work. Based on this, there was a great opportunity to get acquainted with the new names of long-unknown heroes of the rear, see their photographic materials, and thanks to this, evaluate their courage in the rear and their historical contribution to the cause of the front.

The documentary basis of scientific work is made up of specially prepared collections of documents (Akzhanov, 1967: 528) and memoirs of women, including individuals, who served in the interior regions of Kazakhstan, as well as similar materials. Such materials help to reveal the peculiarities of the labor activity of women in the village of Kazakhstan, who worked tirelessly to ensure the defense of the state during the Great Patriotic War. With the help of these and other documentary materials and photographic materials, the activities of the rear forces during the war years can be characterized from other sides. Using previously published and unpublished archival materials, statistical materials and other documents, one can take a fresh look at the level of work of women in the home front. At the same time, it allows for an extensive analysis of their social status and participation in front-line work, as well as working and living conditions. Most

importantly, we can provide enough information about the work of hardworking women in the home front and its history.

The theoretical and methodological basis of the research work is closely related to the conceptual issues of the topic. According to the scale and depth of the scientific issues raised in connection with the work of Kazakhstan women who worked in the rear, its methodological foundations were formed. In particular, the historical meaning and content of this topic is very broad, and it lays the foundation for relying on new views and discoveries. The theoretical and methodological basis of the problem can be associated with the history of everyday life and social history, which are widely known in Western education today.

In addition to the traditional methods that have developed in historical science, it is determined that the problem can be described from a multifaceted point of view, based on the available information and data. Analyzing the conceptual basis of the research topic, it was determined that it should be singled out from the Soviet point of view and analyzed on the basis of updated domestic historical thought. With the use of modern principles and methods of historical science, a new assessment was given to the work of home front workers. The main theoretical positions of Soviet, foreign and domestic historians-scientists who were involved in research work were also oriented.

Discussion

As proven in the history of our country and even in world history, regardless of the period, the role and place of women during the war was special. In the same way, the Great Patriotic War, in turn, went down in history as the most significant event characterizing the courage of women. During the Great Patriotic War, socio-economic conditions were unprecedented in the history of the country. All this clearly showed that our country and the Soviet Union were not ready for war. The economy and rear of the USSR were not ready to fight German fascism. The main example of this was the rapid penetration of the German army into the territory of the USSR at the beginning of the war.

Further, measures were taken to ensure the front of the war, according to which the state leadership was to create a rear front and take intensive measures on it. At that time, although there were sufficient manpower for the war front, material shortages were great and had to be prevented. Therefore, men who were not able to go to war at first were recruited into a special rear front. However, all this could not compensate for the material shortage. The republic did not have enough manpower to work in industries brought from other union republics and to provide other jobs. Therefore, the leadership of the state decided to mobilize women to perform such work in the rear and ensure the overall sustainability of the rear (Saktaganova, 2020: 123).

With the outbreak of war in the Soviet Union and Soviet Kazakhstan, the role and place of women began to emerge. Women's help was discussed at local collective gatherings, and according to the decisions made there, women began to be involved in hard work on an equal basis with men. Finally, on March 8, 1942, at an extraordinary plenum of the Central Committee of the party, a resolution was adopted to mobilize women's help for rear work. However, on the basis of previous decisions, women's work was carried out in the rear. In June 1942, a decision was made to mobilize 30 thousand girls to the rear units and institutions of the Red Army (Saktaganova, 2020: 187–190).

According to this decision, adopted on International Women's Day, party organizations in all localities had to widely explain to working women that at the present time, when the fathers and brothers of each family are on the front line, defending their homeland, the sacred duty of every Soviet citizen at this moment is to help the front selfless work. In this regard, the employment of women in cities, villages, collective farms and state farms throughout the republic was promoted. One of the main slogans set forth in the decree reads: "The success of the Soviet country in the home front depends on the labor of millions of Soviet women" (Murmantseva, 1974: 27).

The transfer of industrial enterprises from the front to the eastern regions of the country — along the Volga, Urals, Western Siberia, Kazakhstan and Central Asia was aimed at creating the country's main arsenal for the needs of the front. It was carried out according to a single plan and immediately took on huge proportions. The task was set to move to the east of the country, together with their labor collectives, many large enterprises and industrial giants. The number of enterprises and institutions evacuated from the western regions of Ukraine and Russia to the Semey region exceeded 36. Among them are sewing, shoe, hosiery, cotton and wool factories. Food and light industry enterprises were diverse, and their products (shoes, clothing, raw hides, meat, etc.) were the main products sent to the front. So, in 1940, in the Semey region, including local

industry, there were 1244 industrial enterprises, which employed about 14 thousand workers, and the total cost of production reached 168.4 million rubles (CDMH.F.7. I. 1. C. 25. P.97.).

It was not easy to set up production at the evacuated factories, but people gave all their strength to make a significant contribution to the defeat of the enemy with their work. During the war years, all rear services faced new tasks that required additional forces and material resources. Among them were providing assistance to areas liberated from occupation, caring for the families of soldiers, orphans, collecting money and, of course, collecting and sending things to the country's defense fund.

The agenda was to increase the knowledge of women in the rear to a certain level and the exchange of professional experience before hiring them. Appropriate measures have been taken to improve the education of women who will be employed in remote areas and to prepare them for skilled or responsible work on July 7, 1941, the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan and the Council of People's Commissars of Kazakhstan decided to organize short-term training of 37,467 female workers. According to it, the education of rear workers should increase and illiteracy should be eradicated (Akzhanov, 1964: 164). Consequently, plans for the use of women's labor in the rear were already being considered in Soviet Kazakhstan.

In the process of transferring the agriculture of Soviet Kazakhstan to the military sphere, it was very difficult to solve the problem of providing it with qualified personnel. The war made women the main force in the countryside, significantly increasing their share not only in the total labor force, but also among the leaders of collective farms at various levels. In Kazakhstan, women were also trained to drive and use tractors in the field. For example, in the period from July 15 to August 15, 1941, 47156 female tractor combine operators were trained in the Kazakh SSR. In addition, 2,758 women received the profession of a driver in a short period of time in the republic. And soon, until June 1942, 55,306 women received the profession of a locksmith at the Machine and Tractor Stations of Kazakhstan (Akzhanov, 1964: 48). The number of female tractor drivers and mechanics in Kazakhstan has increased rapidly. In 1943, 3,754 tractor drivers, 451 women's tractor teams of the Republic of Kazakhstan, which united 5,002 tractor drivers who were not part of the women's tractor team, took part in the All-Union Socialist Competition.

In order to ensure the continuous work of drivers of tractors, combines and trucks in the Red Army, the need to recruit women is widely observed in the regions. For example, in the East Kazakhstan region, at machine and tractor stations, enterprises, chairmen of collective farms employed more than 200 women and girls, tractor drivers, 100 combine operators, 50 drivers and worked with a full shift (Rifel, 2010: 15–16).

From the first days of the war in various regions and districts of Kazakhstan, work began to provide assistance to the front. First, it was necessary to solve the problem of supplying the front with food, and these problems were raised in areas where animal husbandry and fish farming were carried out. Along with other agricultural products, fishing was of great importance. On September 19, 1941, the report of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR to the Council of People's Commissars of the USSR indicated that more than two thousand women were employed in fish farming in the republic, and the same number of women were trained in the specialties of fish processing. In 1943, 53.4 % of all workers in the fishing industry in Kazakhstan were women, and in Balkhash – 61 %. In addition, fishing was well developed in the Aral Sea and rivers, and women from Soviet Kazakhstan also worked there. Although Kazakhstan was not closely related to water management, fish production occupied a special place in its source of income (Murmantseva, 1974: 31).

Thus, from the first days of the war, the women of Soviet Kazakhstan were actively engaged in front-line work in all corners of Kazakhstan. In the first years of the war, the exploits of women became known. With the beginning of the war, Kazakhstan women, having overcome enormous difficulties, took the place of their husbands, fathers and brothers, were transferred to work on machine tools at plants and factories, mastered the male profession, increasing productivity every day.

Results

One of the most difficult situations for women workers in the countryside was the deteriorating situation of children with mothers. Next to their mothers and brothers and sisters, the youngest citizens of the country, pioneers and schoolchildren, worked, they were sent to places where the help of their elders was needed. The main difficulty of the labor front was the heavy burden on the shoulders of women and children. In the same way, the main work in collective farms and state farms fell on the shoulders of women and adolescents. Children who lost their childhood went through all the difficulties together with adults, without showing

pessimism. A number of events are worth mentioning here as examples. In the 25th issue of the newspaper “Ekipindi”, published in 1943, it was written that it is very difficult for schoolchildren to get to the village of Aksuat of the Komsolmol rural district from the wintering place of Uzynbulak in winter. It is written that they walked 18 kilometers in the morning and only returned home in the evening. Then their mothers, without using the property of the state, gave their children only a handful of wheat, and three students from one house ate only a handful of grain during the whole day (Smirnov, 1941: 3). This shows that children during the war showed psychological and moral tolerance and clearly saw the realities of life.

Young children and women did hard work instead of men who went to the front. Hundreds of them came to the factory, worked hours at the machines, stood in line for a bread list, raised children and did not bend under the pain of grief. These were real heroes of the labor front, worthy of praise, contributing to the approach of Victory. They had to perform production tasks in extremely difficult conditions.

During the Great Patriotic War, the pace of production increased every year. Women spared no effort in working in the mines. Only from the beginning of the war until October 1941, 140 women and 25 teenagers got jobs in the mines of Zhezkazgan. As you can see, the women of the Karaganda region made a great contribution to the victory in the Great Patriotic War (Saktaganova et al., 2016: 10–15). The Zhezkazgan industrial zone plays an important role in defeating the enemy. To fully provide the army and navy with military equipment and weapons, it was first necessary to increase the production of metal and increase the capacity of existing enterprises and build new ones. In a short time, all work in the Zhezkazgan industrial zone was rebuilt on a military basis, turning it into a reliable rear of the front. The region became one of the main suppliers of manganese ore and supplied our country with 60 percent of this metal. The intensive development of the Zhezkazgan deposit made it possible to increase copper smelting at the Karsakpai copper smelter.

Among the home front workers, women also worked in the fields of the Karaganda and Zhezkazgan regions. As mentioned above, 20 mines and 3 coal mines have been built and put into operation. For 4 years of the war, 45.8 million tons of coal were mined from the Karaganda coal basin. The Balkhash Mining and Metallurgical Combine played an important role. In total, 25 new mines and processing plants were launched in the non-ferrous metallurgy of Kazakhstan during the war years. A new branch of industry was created – ferrous metallurgy, which became the basis for the development of mechanical engineering (Asylbekov et al., 2010: 454). The ranks of women working in the mines were considerable. Among them, Alpysbaeva Aksulu, Alipbekova Shaiza, Dautova Kopeybala, Zhunusova Shamsia, Smagulova Kulman, Tankybaeva Bal and Imanbaeva Kaden were awarded the medals “Hero of Labor” and “For Heroic Labor”.

In order to fully restore the image of a Soviet Kazakh woman during the Great Patriotic War, to appreciate her courage in the rear, her selfless work for the good of the Motherland, it is necessary to supplement their work with the events of the Great Patriotic War. Everyday life, work and life of women during the war years were difficult. The hardest work in the rear fell on 1941–1945 in all regions of Kazakhstan, including the East and Central Kazakhstan regions, where the work of women in the rear was immense.

In particular, during the war years, more than 150 production facilities operated in the East Kazakhstan region. Among them were the Leninogorsk lead and Irtysh copper smelters for production, the Sokolny, Zyryansky, Belousovsky mines for ore extraction, the Leninogorsk and Zyryansky ore beneficiation plants (Saktaganova, Abdrakhmanova, 2018: 4). During the war years, the main attention was paid to the non-ferrous metallurgy of Kendy Altai. This is due to the fact that the smelters of this region provided most of the weapons during the war. Kazakh women worked at these enterprises. The majority of the labor force was in the hands of women. Almost all products made by women were sent to the front. Among them, in the mechanical workshops of the Leninogorsk polymetallic plant, there were several special workshops for the production of ammunition, where women worked and their activity was very high (Potapov, 1974: 200–218).

Along with the Central and Eastern regions of Kazakhstan, the South Kazakhstan region was in first place in the production of metallurgy. In Kazakhstan, in August 1942, the first youth brigades appeared at the Chimkent Lead Plant. Among them were girls. The Chimkent lead plant was registered as an enterprise with a large share in the defense of the state. The significance of the plant reflected the shift of the industrial center of the USSR to the east during the war years. (Zharkynbaeva, Doskaliyeva, 2022: 66–67). The workers of the Chimkent lead plant, which operated on an all-Union scale, declared that, like the workers of the entire Soviet Union, they were working to protect the country and land, to supply the Red Army and Navy with ammunition, to meet general material needs, that they were working to provide for the front (CSA RK. Coll. 1660. Cat 1. File. 44. P. 26–27.).

A “Socialist competition” was organized among women in the field. This especially happened at the height of the war, that is, in 1942–1944. The diligence of many worker detachments contributed to the development of production reserves to increase the production of defense products, the solution of complex tasks of reconstructing the national economy, depending on the needs of the front. During the competition, labor productivity increased, production technology, factory equipment, etc. were improved. By the end of the war, 2,750 brigades and 19,559 people worked at the enterprises of the republic. The best teams were awarded prizes of the Komsomol Central Committee and People’s Commissariats.

In Eastern Kazakhstan, women’s work was measured by production. Considering that Eastern Kazakhstan is richer in industrial facilities than other regions of the republic, most women (70 %) worked in factories and factories, in small and medium-sized workshops (Kozybayev, 1970: 45). This determines the complexity of the labor process and the working capacity of women in East Kazakhstan. Industrial facilities require additional strength and hard work from women. And the women of the republic’s southern districts mainly worked in the agricultural sector, which required significant adaptation.

During the war, a mass movement of Stakhanovite women was active in the Kazakh frontline, and the share of women in it increased over time. The Stakhanov movement was so popular among the Kazakh front-line soldiers that even the students of general education schools tried their best to contribute to this movement. They showed high examples of labor productivity, working as seniors, helping their country (CSA RK. F. 1660. I. 1. C. 45. P. 12–13).

For example, the growth in the number of Stakhanovites at the Kharkov garment factory “Bolshevik Ukraine” in the Semipalatinsk region was due to the organization of specialized educational institutions and regular training of Stakhanovites with average indicators in other areas by means of personal training. The Stakhanovka woman Varchenko shared her experience with the worker Grushina, and her daily rate reached 96 %, and her student – 112 %. Also, as a result of the exchange of experience with employee Krvachenko, Stakhanovite Savurenko increased his daily rate from 62 % to 130 % and was included in the ranks of Stakhanovites (CDMH. Coll. 1378. Cat. 1. File. 7. P. 10.).

Thus, according to the annual report of the factory, certain works were systematically carried out in the field of improving the qualifications of Stakhanovites and female workers, the issue of promotion to the position of manager. According to the report of 1940, among the students of professional orientation: a) if according to the annual plan, 25 people graduated from the Stakhanov school; b) 15 people completed the 2nd course of evening training at the factory; b) if only the director of the factory attended individual training, only 140 people were planned to be trained, then 186 people were trained this year. This is 131 %. Among the women promoted for professional growth and to managerial positions, shift masters Tetik and Zelenskaya were appointed head of the clothing workshop and head of the closed workshop, and former stakhanov workers Ivashchenko and Eremina were appointed head of the division (CDMH. Coll. 1378. Cat. 1 File. 14. Pp. 12–15.).

The working population of Kazakhstan was in close contact with the 8th Guards Division of General I.V. Panfilov and the 73rd Guards Stalingrad Division, which was stationed in Kazakhstan. Letters and thanks coming from the military front inspired the workers. At that time, the name of E. Baryshnikova, a very active rear worker, became widespread among the women of the Union. Followers of E. Baryshnikova appeared in all regions of the country. Similarly, the activity of women in the rural areas of Kazakhstan increased, and they also took an active part. All this happened especially during the decisive period of the war.

Front-line troops sent special praise for the work of the “Stakhanovist” movement. On September 2, 1943, in one of the letters received from the front, Lieutenant Vasily Vorontsov wrote a letter to the workers of the Chimkent lead plant, in which he expressed gratitude for their work at the front: “Dear comrades! Remember, a few more grams of lead, allocated more than planned, will kill another German, that is, there will be one less enemy in our homeland, so you will be closer to victory over the enemy thanks to the work of the Stakhanovites,” he wrote (CSA RK. Coll. 1660. Cat. 1. File. 3. Pp. 168–169.). Many enterprises of the city of Semipalatinsk participated in the production of products for the Red Army. Basically, tanneries produced and sent sheepskin coats, woolen vests, mittens, and trade union artels sent wadded pants, overcoats, globes, padded jackets, camouflage suits, etc. (CDMH. Coll. 7. Cat. 1. File. 2510. Pp. 97.). Letter from the fighters of the region: “Dear compatriots! Today we received your handicrafts. Amazing changes! We know that Semey has never produced such products. Congratulations on a great labor victory. Products of excellent quality. Thank you fellow countrymen!” he wrote (Tushkenova, 1942).

However, for many women whose husbands were draft-deferred and dependent on their working husbands,

food rations were meager, on the verge of starvation. For example, according to average Union norms, dependents should receive only 400 grams of bread per day, and sugar - only 400 grams per month. In rural areas, the situation was even more difficult, because during the Great Patriotic War the system of rules did not work here. Consequently, village women were deprived of even a minimal amount of food and were forced to solve the problem of providing for themselves and their family members.

There was also a lack of coherence and organization of work in the rear, which was especially evident in the area of providing the population with housing. During the war, the living conditions, housing and social level of the front-line soldiers were different. Party, Soviet nomenklatura, business executives lived in good conditions — in apartments, in private houses. However, for the majority of the population, the main types of housing in the cities and villages of the region were barracks, hostels, dugouts, sheds and other poorly adapted premises, but there were also apartments and private houses. Living conditions in barracks and dormitories were far from normal.

However, despite all the difficulties, women were able to respond to the resistance of fascism with their work on the front line. Interestingly, Kazakh women were also interested in going to the fronts and providing medical care. There were many women who applied to be sent to the front from Kazakhstan (Kashkenbaev, 1977: 209). But medical literacy was essential for this. The main reason is that medical education increased only when socialist construction began in the republic and medical education developed in the country. Thousands of Kazakhstan women and girls decided in advance to master the profession of a nurse. At their request, during the first two months of the war, 206 nursing courses were opened in the republic, 248 cultural centers were created. About 200 thousand women and girls received medical education (Kozybaev, 1970: 44).

In the first period of the war, the widespread involvement of women in the production process led to a change in gender groups among workers, the peak of women's activity in the economy occurred in 1944. This trend continued until the end of the war. In all regions of Kazakhstan, the work of women was valued, their role in society increased. Even after the end of the war, this trend continued and the importance of the concept of gender in Soviet society increased. During the years of the Great Patriotic War, women's and men's perceptions of the war were equivalent, special importance was attached to the attitude of women to the war, their endurance and courage, their place and role. Therefore, it is important to discuss and study the topic from a gender perspective when describing the work and courage of women on the home front in modern studies, and drawing appropriate conclusions will give a new impetus to such studies (Zharkynbaeva, Anufrieva, 2020: 15–18).

In fact, the proportion, prestige and position of women in society began to increase. Any social work for women was performed equally with men. Women were active both at the front of the war and in the rear. The proportion of women in all positions was high. For example, according to statistics provided by the Union, in 1944, 80 % of able-bodied collective farmers were women. In many union republics, the proportion of women was even higher. And also in some regions and districts of Kazakhstan, the indicator was also higher (Akzhanov, 1967: 111)

Conclusion

The path to victory in the Great Patriotic War was very difficult, because the USSR, including Soviet Kazakhstan, suffered huge human and material losses as a result of the war. The rear soldiers, including women, made a significant contribution to the victory in the Great Patriotic War and, together with the people, felt the sweet taste of victory. The women of Kazakhstan worked conscientiously, despite the numerous difficulties that arose in the front-line work, not succumbing to various obstacles. The community of women, united as one family, regardless of nationality and origin, showed an example of great courage and skill. However, the Great Victory was not easy. The price of victory turned out to be very heavy for the women's home front community. Its main examples are difficult living conditions, material and social needs, moral difficulties, hunger, loss of loved ones, poor health — all this will forever remain in the memory of the people. Today's Kazakhstans do not forget the service and their courage of women behind the scenes of a terrible war and, accordingly, highly appreciate it. After the end of the war in Soviet Kazakhstan and the Union as a whole, home front workers were hired for public and state services. The people and the authorities enjoyed very high confidence in them, thousands of employees were recruited from among the rear workers. All of them were awarded high – level orders and medals, enjoyed the respect of the people and remained forever in the memory of the country. The contribution of women who worked tirelessly during the war years is inscribed in golden letters in the heroic annals of the Great Patriotic War. The working capacity and activity of women during the war years

diversified and complicated the division of labor in the spheres of education, industry and agriculture of the republic.

The proportion of women in these areas has increased several times, and this has not become a short-term phenomenon. In peacetime after the war, the share of women in established professions did not decrease.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

CDMH — "Center for documentation of modern history" of the Department of culture, language development and archival affairs of Abay region.

Источники

ЦГА РК — Центральный Государственный Архив Республики Казахстан.

ЦДНИ — КГУ «Центр документации новейшей истории» управления культуры, развития языков и архивного дела области Абай.

References

Akzhanov, 1964 — *Akzhanov B.* (Comp.). Kazakhstan v period VOV: 1941–1945: sb. documentov i materialov. T.1. 1941–1943 [Kazakhstan during the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945: a collection of documents and materials]. Vol.1. Alma-Ata: Nauka, 1964. 596 p. (In Russ.)

Akzhanov, 1967 — *Akzhanov B.* (Comp.) Kazakhstan v period VOV: 1941–1945: sb. documentov i materialov. T.2. 1941–1945 [Kazakhstan during the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945: a collection of documents and materials]. Vol.2. Alma-Ata: Nauka, 1967. 528 p. (In Russ.)

Asylbekov, 2010 — *Asylbekov M., Aldazhumanov S., Kozybaev M.* (Comp.) Kazakstan tarikhly (Kone zamannan buginge deiin). [History of Kazakhstan. From ancient times to the present day]. 5 volumes edition. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2010. 768 p. (In Kaz.)

Kashkenbaev, 1970 — *Kashkenbaev Z.Sh.* Voenno-organizatorskaia rabota Kompartii respublik Srednei Azii i Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Military organizational work of the Communist Parties of the Republics of Central Asia and Kazakhstan during the Great Patriotic War]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1970. 296 p. (In Russ.)

Kozybaev, 1970 — *Kozybaev M.K.* Kazakhstan — arsenal fronta [Kazakhstan — the arsenal of the front]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1970. 476 p. (In Russ.)

Murmantseva, 1974 — *Murmantseva V.S.* Sovetskie zhenshchiny v Velikoi Otechestvennoi voine [Soviet women in the Great Patriotic War]. Moscow: Mysl', 1974. 272 p. (In Russ.)

Nurbekova, 1988 — *Nurbekova G.D.* (1988). Zhenshchiny Kazakhstana — frontu. Trudovoy podvig zhenshchin Kazakhstana v promyshlennosti i selskomkhoziaistve respubliki v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Women of Kazakhstan — to the front. The labor feat of women of Kazakhstan in the industry and agriculture of the republic during the Great Patriotic War]. Alma-Ata, 1988. 168 p. (In Rus.)

Potapov, 1974 — *Potapov A.V.* Gvardeitsy fronta i tyla: (Rudnyi Altai v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg.) [Front and rear guards: (Rudny Altai during the Great Patriotic War 1941–1945)]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1974. 248 p. (In Russ.)

Rifel, 2010 — *Rifel L.P.* Vostochnyi Kazakhstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941–1945gg. Sbornik dokumentov, vospominanii [East Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941–1945. Collection of documents, memoirs]. Ust'-Kamenogorsk, 2010. 656 p. (In Russ.)

Saktaganova, 2016 — *Saktaganova Z.G., Tursunova Zh.Zh., Smagulov A.Zh.* Zhenshchiny Tsentralnogo Kazakhstana v gody Velikoi i Otechestvennoi voiny. 1941–1945 gg. [Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941–1945]. Karaganda: Publishing House of KarGU, 2016. 256 p. (In Russ.)

Saktaganova, 2018 — *Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova, Zh.* Tylovoi geroizm zhenshchin Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: povsednevnost i zhenskii istorii [Rear heroism of women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: everyday life and women's stories]. // Edu.e-history.kz. 2018. No 3(15). P. 129–138. <https://edu.e-history.kz/index.php/history/issue/view/11/20> (access date: 06.04.2023). (In Russ.)

Saktaganova, 2020 — *Saktaganova Z.G.* Zhenshchiny Kazakhstana i Velikaia Otechestvennaia voina: problem mobilizatsiina front v 1941–1945 gg. [Women of and the Great Patriotic War: problems of mobilization to the front in 1941–1945]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya "Istoriia. Filosofii" //

Bulletin of the Karaganda university History. Philosophy series. 2020. No 3(99). Pp. 187–199. (In Russ.)

Saktaganova, 2020 — *Saktaganova Z.G. Zhenshchiny Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: vospominaniia i interviu. Sbornik materialov [Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: memories and interviews. Collection of materials]. Karaganda: Karaganda, 2020. 400 p. (In Russ.)*

Smirnov, 1941 — Smirnov K. Aielder erligi [Heroism of women] // “Ekpindi” newspaper. 1941. No 58. 3 p. (In Kaz.)

Tushkenova, 1942 — Tushkenova M. Organizatsionnaia rol’ jenshin. [Organizational role of women] // Kazakhstanskaia Pravda. 1942. January 21. (In Russ.)

Zharkynbaeva, Anufrieva, 2020 — *Zharkynbaeva R.S., Anufrieva E.V. Gendernye aspekty istorii i Velikoi Otechestvennoi voiny v Kazakhstane i Rossii: makro i mikro uroven: kollektivnaia monografiia [Gender aspects of the history of the Great Patriotic War in Kazakhstan and Russia: macro and micro level: collective monograph]. Almaty: Kazakh Universiteti, 2020. 272 p. (In Russ.)*

Zharkynbaeva, Doskaliyeva, 2022 — *Zharkynbaeva R., Doskaliyeva M. Svinets dlia pobedy: usloviia zhizni i truda rabotnikov Chimkentskogo svintsovogo zavoda [Lead for Victory: Living and Working Conditions for Workers at the Chimkent Lead Plant] // Bulletin of history. 2022. No 3(106), Pp. 66–74. (In Russ.)*

Литература

Рифель, 2010 — *Рифель Л.П. Восточный Казахстан в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. Сб. документов, воспоминаний. Усть-Каменогорск, 2010. 656 с.*

Жаркынбаева, Ануфриева, 2020 — *Жаркынбаева Р.С., Ануфриева Е.В. Гендерные аспекты истории Великой Отечественной войны в Казахстане и России: макро и микроуровень: коллективная монография / Под общ. ред. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 271 с.*

Жаркынбаева, Доскалиева, 2022 — *Жаркынбаева Р., Доскалиева М. Свинец для победы: условия жизни и труда работников Чимкентского свинцового завода // Bulletin of history. № 3(106). 2022. С. 66–74*

Сактаганова, 2020 — *Сактаганова З.Г. Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны: воспоминания и интервью. Сб. материалов. Караганда: Караганда, 2020. 400 с.*

Смирнов, 1941 — *Смирнов К. Әйелдер ерлігі // «Екпінді» газеті. 25 қыркүйек, 1941 ж. № 58. С. 3.*

Казахстан в период ВОВ, 1964 — *Казахстан в период ВОВ: 1941–1945: сб. документов и материалов. Т. 1. Июнь 1941–1943. /Сост.: Б.А. Акжанов. Алма-Ата: Наука, 1964. 596 с.*

Казахстан в период ВОВ, 1967 — *Казахстан в период ВОВ: 1941–1945: сб. документов и материалов. Т. 2. 1944–1945. /Сост.: Б. А. Акжанов. Алма-Ата: Наука, 1967. 528 с.*

Тушкенова, 1942 — *Тушкенова М. Организационная роль женщин // Казахстанская правда. 21 январь, 1942.*

Кашкенбаев, 1970 — *Кашкенбаев З.Ш. Военно-организаторская работа Компартий республик Средней Азии и Казахстана в годы ВОВ [Текст]. Алма-Ата: Казахстан, 1970. 296 с.*

Козыбаев, 1970 — *Козыбаев М. К. Казахстан — арсенал фронта [Текст]. Алма-Ата: Казахстан, 1970. 476 с.*

Қазақстан тарихы, 2010 — *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. / Сост. С. Асылбеков, К. Алдажуманов, М. Қозыбаев. Алматы: Атамұра, 2010. 768 б.*

Мурманцева. 1974 — *Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. М., «Мысль», 1974. 272 с.*

Нурбекова, 1988 — *Нурбекова Г.Д. Женщины Казахстана — фронту. Трудовой подвиг женщин Казахстана в промышленности и сельском хозяйстве республики в годы Великой Отечественной войны. Алма-Ата, 1988. 168 с.*

Потапов А.В, 1974 — *Потапов А.В. Гвардейцы фронта и тыла: (Рудный Алтай в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.). Алма-Ата: Казахстан, 1974. 248 с.*

Сактаганова және т.б., 2016 — *Сактаганова З.Г., Турсунова Ж.Ж., Смагулов А.Ж. Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. / под общ. ред. З.Г. Сактагановой. Караганда: Изд-во КарГУ, 2016. 256 с.*

Сактаганова, Абдрахманова, 2018 — *Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Тыловой героизм женщин Казахстана в годы Великой Отечественной войны: повседневность и женские истории // Edu.e-history.kz. 2018. № 3(15). С. 129–138. <https://edu.e-history.kz/index.php/history/issue/view/11/20> (дата обращения: 06.04.2023).*

Сактаганова, 2020 — *Сактаганова З.Г. Женщины Казахстана и Великая Отечественная война: проблемы мобилизационного фронта в 1941–1945 гг. // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». 2020. № 3(99). С. 187–199.*

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 278–289, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_278-289

KAZAKHSTAN DURING THE YEARS OF PERESTROIKA AND ACCELERATION POLICY IN THE USSR (1985–1991)

Sayyn Moldagalievich Borbasov^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: Borbaso54@mail.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Borbasov S.M., 2023

Abstract. *Introduction.* The author analyzes the phenomena that had a significant impact on the socio-political development of the USSR in 1985–1991. *Goals and objectives.* Kazakhstan, as part of the Soviet Union, was in the orbit of the processes taking place in this vast empire. M. Gorbachev, who came to power in 1985, began to reform the economy and politics in order to bring the country out of the crisis. It is noted in the article that these reforms in the policy of the CPSU were named the “restructuring of public relations” (“perestroika”) and the “acceleration of socio-economic development”. The article reveals the nature and essence of the processes of “restructuring” (“perestroika”) and “acceleration”, determines their impact on Kazakhstan. The reasons for introducing elements of a market economy and putting the idea of “market socialism” on the agenda are shown. *Results.* The reasons for the crisis of this policy are analyzed, because it was not possible, with the preservation of an authoritarian and totalitarian system, to implement the democratization of public relations. On the example of Kazakhstan, the essence and meaning of the policy of “restructuring” (“perestroika”) and “acceleration” are analyzed. It is shown that the use of a larger share of national income for the maintenance of the military-industrial complex, the raw nature of the economy, excessive centralization, the economic disenfranchisement of regions, the decline in quality as a result of the dominance of gross indicators, the economic crisis and others have become the reasons for the failures of the processes of “restructuring” (“perestroika”) and “acceleration”. On the basis of archival materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the archive of the President of the Republic of Kazakhstan, media materials of those years, the reasons for the failure of the policy of “restructuring” (“perestroika”) and “acceleration” in Kazakhstan are shown. *Conclusions.* For Kazakhstan, the opportunity to go into the future as a civilized society depended on the goal of becoming a sovereign state. The systemic crisis of the Soviet Union opened the prospect of Kazakhstan’s becoming an independent state.

Keywords: USSR, the process of perestroika, acceleration of socio-economic relations, openness, transparency, reforms, public consciousness, crisis situation, social contradiction, market economy

Acknowledgments. The study was conducted within the framework of the project “Development of the academic publication «History of Kazakhstan from ancient times to the present day” in 7 volumes» (Registration number OR11465469).

For citation: Borbasov S.M. Kazakhstan during the years of perestroika and acceleration policy in the USSR (1985–1991) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 278–289. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_278–289.

ҚАЗАҚСТАН КСРО-ДАҒЫ ҚАЙТА ҚҰРУ ЖӘНЕ ЖЕДЕЛДЕТУ САЯСАТЫ ЖЫЛДАРЫНДА (1985–1991)

Сайын Молдағалиұлы Борбасов^{1*}

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

саяси ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: Borbaso54@mail.ru

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Борбасов С.М., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1985–1991 жылдарда КСРО-дағы қоғамдық-саяси дамуға елеулі ықпал жасаған құбылыстар талданады. *Мақсаты мен міндеттері.* Кеңес Одағының құрамында болған Қазақстанның осы алып империяда болып жатқан үдерістердің орбитасында болғандығын көрсету. 1985 жылы КСРО билігіне келген М.Горбачев елді өзгертуге бағытталған реформалар жасауды қолға алып, бұл саяси бағытты қоғамдық қатынастарды қайта құру және әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету деп бағалағаны белгілі. Қайта құру мен жеделдету үдерістерінің табиғатын талдап, олардың Қазақстанға ықпалын анықталау. Сонымен қатар, Кеңес Одағы құрамындағы Қазақстанда нарықтық қатынастардың алғашқы қадамдарының басталуы және «нарықтық социализм» идеясының күн тәртібінде тұруының себептерін көрсетілу. *Нәтижелер.* Зерттеуде М. Горбачев бастаған КОКП билігінің авторитарлық, тоталитарлық жүйені сақтай отыра, қоғамдық қатынастарды демократияландыру саясатының іске аспауының себептері көрсетіледі. Қазақстан мысалында Кеңес Одағындағы қоғамды қайта құру және дамуды жеделдету саясатының мән-мағынасы талданады. Әскери-өнеркәсіп кешеніне табыстың қомақты бөлігінің жұмсалуды, экономиканың шикізаттық сипаты, шектен тыс орталықтандыру, аймақтардың экономикалық тәуелсіздігі болмауы, сандық көрсеткіштерге басымдылық беру кесірінен сапаның төмендеуі, экологиялық дағдарыс т.б. себептердің қайта құру мен жеделдету үдерістерінің іске асуына мүмкіндік бермегендігі ашылады. ҚР Орталық мемлекеттік архиві, ҚР Президент архивінің құжаттары, сол жылдардағы БАҚ материалдары негізінде Қазақстанда қайта құру және жеделдету саясатының іске аспауының себептері көрсетіледі. *Қорытынды.* Қазақстан үшін болашақ, өркениетті адамзат көшіне ілесе алу мүмкіндігі егеменді мемлекет болу мақсатына тәуелді болды. Кеңес Одағының жүйелі дағдарысы Қазақстанға тәуелсіз мемлекетке айналу перспективасына жол ашты.

Түйін сөздер: КСРО, қайта құру үдерісі, қоғамдық-экономикалық қатынастарды жеделдету, ашықтық, жариялылық, реформалар, қоғамдық сана, дағдарыстық ахуал, әлеуметтік қайшылық, нарықтық экономика

Алғыс. Зерттеу «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы» академиялық басылымын жеті томдық етіп әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: OR11465469).

Дәйексөз үшін: Борбасов С.М. Қазақстан КСРО-дағы қайта құру және жеделдету саясаты жылдарында (1985–1991) // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. С. 278–289. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_278–289.

КАЗАХСТАН В ГОДЫ ПЕРЕСТРОЙКИ И ПОЛИТИКИ УСКОРЕНИЯ В СССР (1985–1991)

Сайын Молдағалиевич Борбасов^{1*}

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

доктор политических наук, профессор, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: Borbaso54@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Борбасов С.М., 2023

Аннотация. *Введение.* Автор анализирует явления, которые оказывали значительные влияния на общественно-политическое развитие СССР в 1985–1991 гг. *Цель и задачи* статьи – показать, как Казахстан в составе Советского Союза находился в орбите процессов, происходящих в этой огромной империи. Пришедший к власти 1985 году Горбачев М., в целях вывода страны из кризиса, начал проводить реформы в экономике и политике. Эти реформы в политике КПСС получили названия “перестройка общественных отношений” и “ускорение социально-экономического развития”. В статье раскрывается природа и суть процессов перестройки и ускорения, определяется их влияние на Казахстан. Показываются причины ввода элементов рыночной экономики, и постановку на повестку дня идеи “рыночного социализма”. *Результаты.* Анализируются причины кризиса данной политики, ибо невозможно было при сохранении авторитарной и тоталитарной системы провести демократизацию общественных отношений. На примере Казахстана анализируется суть и смысл политики перестройки и ускорения. Показывается, что использование большей доли национального дохода на содержание военно-промышленного комплекса, сырьевой характер экономики, чрезмерная централизация, экономическая бесправность регионов, снижение качества в результате доминирования валовых показателей, экономический кризис и другие стали причинами неудачных процессов перестройки и ускорения. На основе архивных материалов Центрального государственного архива РК, архива Президента РК, материалов СМИ тех лет показывается причины провала политики перестройки и ускорения в Казахстане. *Вывод.* Для Казахстана возможность идти в будущее как цивилизованное общество зависела от цели стать суверенным государством. Системный кризис Советского Союза открыл перед Казахстаном перспективы стать независимым государством.

Ключевые слова: СССР, процесс перестройки, ускорение общественно-экономических отношений, открытость, гласность, реформы, общественное сознание, кризисная ситуация, социальное противоречие, рыночная экономика

Благодарность. Исследование проведено в рамках проекта программно-целевого финансирования «Разработка академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в 7 томах» (регистрационный номер: OR11465469).

Для цитирования: Борбасов С.М. Казахстан в годы перестройки и политики ускорения в СССР (1985–1991) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 278–289. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_278–289.

Кіріспе

Кеңес Одағы 1985–1991 жылдары қоғамдық қатынастардың негізгі салаларында терең дағдарысқа ұшырады. Дағдарыстық ахуалды еңсеруге КОКП бастаған кеңестік саяси жүйенің шамасы келмеді. Орталықтанған, жоспарлы социалистік экономика нарықтық еркіндікке негізделген капиталистік экономикадан әлсіз екендігін көрсетті. Алып империяны бір орталықтан, қатаң басқару баянсыз болып шықты. М. Горбачев бастаған КОКП басшылығы мен идеологтары Кеңес Одағының терең дағдарысқа ұшырағанын түсінді. Әлеуметтік-экономикалық дағдарысты еңсерудің кешенді шаралары ретінде қоғамдық қатынастарды қайта құруды, дамуды жеделдету концепциясын ұсынып, іске асырмақ болды. Бұл үдерістердің іргетасы ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін пайдалану болады деп жоспарланды. Табиғат ресурстарын, шикізатты, қуат көздерін тиімді пайдалану, үнемдеу, сандық

көрсеткіштерден бас тартып сапалық көрсеткіштерге ден қою сияқты дұрыс ұсыныстар айтылды. Қайта құру мен жеделдету саясатын идеологиялық тұрғыдан жариялық пен ашықтық дүниетанымы қамтамасыз етуге тиісті болды.

Өкінішке орай негізінен дұрыс саяси таңдау орындалған жоқ. Оның басты себептері: Кеңес Одағында қалыптасқан орталық биліктің диктаты, республикалар мен аймақтардың саяси-экономикалық бостандықтарының болмауы, Кеңес халықтарының көңілінен шығатын әлеуметтік және ұлттық саясаттың іске асырылмауы, халықтың материалдық әл-ауқатының мүлдем жақсармауы, тұтыныс және азық-түлік тауарларының дефициті, әлеуметтік әділеттілік принциптерінің аяққа тапталмауы, ең бастысы, тоталитарлық жүйе мен КОКП диктатының сақталуы т.б. болды.

Аталған дағдарыстық құбылыстар КСРО құрамына кіретін барлық одақтас республикаларға, аймақтарға тән болатын. Оның үстіне мұнайға, газға, түсті металдарға деген әлемдік бағаның құлдырауы, соғыс-өнеркәсіп кешеніне жұмсалатын шығындардың арта беруі де қайта құру мен жеделдету саясатын қаржыландыруға мүмкіндік бермеді. Тоталитарлық саяси жүйе жағдайында экономиканы дұрыс өркендету бос әурешілік болып қалды.

Осы кезеңде Қазақ КСР КСРО құрамында барлық қиыншылықтарды, қайшылықтарды бастан кешірді. Азық-түлік, тұтыныс тауарларының зәрулігі, гиперинфляция, әлеуметтік әділетсіздіктердің орнауы, тілдік-этникалық мәселелердің асқынуы сияқты дағдарыстық құбылыстар республика халқының Кремльге сенімін мүлдем жоғалтты. КОКП билігі ұсынған кеңестік қоғамды қайта құру және әлеуметтік-экономикалық дамуды жеңілдету саясаты тиімді өзгерістерге әкелген жоқ. Себебі, КОКП-ның тоталитарлық билік жүйесін қоғамды жаңартумен ұштастыру мақсаты мүлдем нәтиже бермейтін әрекет болатын.

Зерттеудің мақсаты – Кеңес Одағының терең экономикалық, саяси-әлеуметтік дағдарысқа түскендігін Қазақ КСР-ның 1985–1991 жылдардағы жағдайы контекстінде көрсету. Дағдарыстық үдерістердің шығу себептері мен тереңдеуін Қазақстан қоғамы өмірі арқылы талдау жасау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мақалада әлемдік дамудың ортақ заңдылықтары мен өркениетке, әрбір мемлекетке тән ерекшеліктерін біртұтас үдеріс ретінде қарастыратын өркениеттілік принципі басшылыққа алынады. Кеңес Одағындағы дағдарыстың түп тамары ретінде, оның күйреуінің себебі ретінде оның әлемдік өркениеттілік заңдылықтарын бұзуы қарастырылады. Цивилизациялық принциптің қазіргі қоғамға қатысты сигменті индустриалдық революциялар теориялары. КСРО әлемдегі дамыған мемлекеттер бастан кешірген және іске асыруға ұмтылған индустриалдық революцияларды толыққанды бастан кешіре алған жоқ. Кеңес Одағының қайта құру мен жеделдету саясатына ден қоюдың негізгі себебі осында деген қағидат басшылыққа алынады (Шваб, 2018:13–172).

Сонымен қатар әлемдік қоғамдық ғылымға тән дағдарыстар мен қайшылықтар теориялары ұстанымдары зерттеу мазмұнын айқындауға көмектеседі. Тарих ғылымына тән тарихи объективтілік, салыстырмалы талдау әдістері қолданылады. Өркениеттілікке қол жеткізудің негізгі сара жолы тәуелсіз мемлекет ретінде дамуды қамтамасыз ету деген стратегиялық ұстанымдарға ден қойылады.

Зерттеу материалдары ретінде КСРО-дағы қайта құру мен жеделдету үдерістерінің мақсатын, мәні мен мазмұнын ашуға көмектесетін мемлекет қайраткерлерінің еңбектері, ғалымдардың зерттеулері, теориялық еңбектер және БАҚ құралдарындағы материалдар пайдаланылады. Сонымен қатар тарихи деректер ретінде қарастырылған жылдардағы қазақстандағы экономикалық, әлеуметтік жағдайды ашатын ҚР Орталық мемлекеттік архивінің 1137-қоры (ҚР ОМА, 1137) мен ҚР Президенті архивінің 708-қор (ҚР ПА, 708) құжаттары пайдаланылды.

Талқылау

Қазақстандағы 1985–1991 жылдар аралығындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси ахуал тақырыбына арналған жеке монографиялық зерттеулер жарияланбаған. 5 томдық Қазақстан тарихы іргелі еңбектің бірнеше тараушаларында осы тақырып біршама ашылған.

Сол жылдарда КСРО мен КОКП-ны басқарған Михаил Горбачевтің еңбектерінде Кеңес Одағында қайта құру және әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету саясатының мақсаты, міндеттері мен мазмұны ашылады. КОКП басшылығы Кеңес Одағының аса ауыр дағдарысқа душар болғандығын біліп оны еңсерудің жолы ретінде қайта құру және жеделдету саясатын таңдады. Алайда, тоталитарлық, бір

партиялық жүйені сақтау жағдайында қоғамдық қатынастарды демократияландыру іске аспайтындығына көз жеткізу болмады. Горбачев КОКП диктатурасын сақтаудың жолдары ретінде жаңаша саяси ойлау, ғылыми-техникалық прогреске ден қою, ресурстарды үнемдеу т.б. көптеген ұсыныстар айтумен болды. Бірақ та, КСРО саяси жүйесіне тән сөз бен істің алшақтығы дағдарысты еңсеруге мүмкіндік берген жоқ.

Тақырыптың өзекті мәселелері қайта құру мен жеделдету үдерістерін зерттеген Л. Абакиннің, А. Селезневтің, Ж. Яхшликовтің т.б. еңбектерінде талданады. Олар социализмнің тынысын ашу мақсатында ғылыми-техникалық революция жетістіктеріне ден қоюды, экологиялық ахуалды жақсартуды, адам факторын күшейтуді, өндірістегі тәртіпті жақсартуды, «ісініп кткен» әкімшілік аппаратты қысқартуды, табиғат ресурстарын үнемдеуді, қалдықсыз өндіріс орындарын көбейтуді, ірі кәсіпорындарда экологиялық стандарттарды сақтауды, халықтың материалдық әл-ауқатын жақсартуды т.б. тиімді шешімдерге қол жеткізуді ұсынды.

Қайта құру және жеделдету саясаты кезеңіндегі Қазақстандағы ахуал туралы БАҚ көптеген мақалалар жариялағанымен, жеке монографиялық зерттеулер жазылған жоқ. М. Тәтішевтің еңбектерінде 1985–1991 жылдардағы ахуал демографиялық даму контекстінде қарастырылады. Басқа зерттеулер, оқулықтар мен көптомдықтарда осы кезең кешенді зерттелмейді.

Нәтижелер

Қазақстан ХХ ғасырдың 70–80 жылдарында Кеңес Одағының құрамында «тоқырау» кезеңін басынан өткізді. Осы жылдарда қоғамды дамытуға бағытталған түбегейлі экономикалық реформалар болмады. Қоғамдық қатынастарда шешілмеген экономикалық және әлеуметтік-саяси мәселелер қордаланып жинақтала берді. КСРО басшылығы тоқыраудан шығудың жолдарын іздестіре бастады. 1985 жылы КОКП ОК Бас хатшысы болып сайланған М.С. Горбачев партияның 1985 жылғы сәуір пленумында әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету, қоғамдық қатынастарды қайта құру үдерісін іске асыруды ұсынды. «Жеделдету» ғылыми-техникалық прогреске сүйенуге тиіс болды. М. Горбачев «ғылыми-техникалық прогресті жеделдетуді партия өзінің экономикалық стратегиясының басты бағыты ретінде қарастырады. Ол халық шаруашылығын интенсификациялау мен тиімділігін арттырудың, яғни, маңызды қоғамдық мәселелерді шешудің тиімді тетігі», - деп көрсетті (Горбачев, 1985: 3–4.).

КОКП ОК Саяси бюросы 70-ші жылдардан елдің экономикалық дамуында белгілі қиындықтар басталғанын мойындады. Оның негізі себептері экономикалық ахуалды түбегейлі өзгеруіне, құрылымдық саясат пен басқару әдіс-тәсілдерінің жаңаруына, шаруашылық психологиясының өзгеруіне назар аудармау, дамудың интенсивті жолына түсе алмау делінді.

КОКП басшылығы Кеңес Одағындағы экономикалық-әлеуметтік және саяси қатынастарды «қайта құру» керек деп шешті. Қайта құру социализмді дағдарыстан шығарып, жан-жақты жетілдірудің практикалық негізі болады деп есептеді.

«Қайта құру» қоғамдық қатынастарды «жеделдетуден» басталуы керек делінді. 1985–1991 жылдарда КОКП билігі осы бағыттағы саясат жүргізуге талпынды. «Қайта құру» (перестройка) «жеделдету» (ускорения) мемлекеттік басымдылық ретінде тандалып, осы бағыттағы үгіт-насихат Кеңес Одағы бойынша аса белсенді жүргізіле бастады. «Қайта құру» үдерісі қоғамдық қатынастардың барша салаларын қамтуға тиісті болды. Экономикадан бастап еңбек қатынастарына дейін қайта құру қажеттілігі көрсетілді. Себебі КСРО-да ресурстар шашылып, талан-таражға түсіп жатты.

Экономиканың эктенсивті дамуы елдің тоқырауға түсуіне әкелгені белгілі болды. Тоқыраудан шығудың және елдің әлеуметтік экономикалық дамуын «жеделдету және қайта құру» авторларының бірі академик Л. Абалкин «әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету партияның стратегиялық бағыты. Ол уақытша шара емес. Жеделдету стратегиясы бүгінгі және болашақтағы көп ірі мәселелерді қамтиды. Ол кеңес қоғамы өмірінің барлық салаларын сапалы өзгертуге бағытталған: материалдық-техникалық базаны ғылыми-техникалық прогресс негізінде түбегейлі жаңарту, еңбектің мазмұны мен сипатын өзгерту арқылы қоғамдық қатынастарды жетілдіру, адамдардың материалдық-рухани жағдайын жақсартып, бүткіл саяси, қоғамдық, идеологиялық жүйенің белсенділігін арттыру», - көзделеді деп есептейді (Абалкин, 1986: 15–16.).

КОКП басшылығы қайта құру жеделдету концепциясын ұсына отыра КСРО-дағы шаруашылық жүйесін жаңартып, әлеуметтік-экономикалық жетістіктерді жақсартуды көздеді. Өндіргіш күштерді дамыту арқылы қоғамдық өмірдің барлық салаларына сапалы өзгерістер әкелу мақсаты қойылды. Кеңес қоғамының ғылыми-техникалық потенциалын көтеру арқылы социализмнің әлі де күш қуаты, даму

резервтері бар екендігін әлемге дәлелдейміз деген пікір айтылды. М. Горбачев бастаған КОПК билігі 1971–1985 жылдарда Кеңес Одағын қамтыған «тоқырау», яғни әлеуметтік-экономикалық дамудағы стагнация құбылысынан құтылуды мақсат етті. КОКП ОК Саяси бюросы Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ұсынылған «коммунистік құрлысты кең көлемде жүргізуі», «социализмді жетілдіру», «кемелденген, дамыған социалистік қоғам», «адам келбетіндегі социализм» т.б. идеялық доктриналардың орындалмағандығын, КСРО-ның дамыған капиталистік мемлекеттерден мүлдем артта қалып қойғандығын түсінді. 1985 жылы билікке келген М.С. Горбачев бастаған КОКП билігі Кеңес Одағын да социалистік құрлысты сақтап оны «қайта құрып», жеделдетудің жаңа жолдарын іздестірді.

Сондай жолдардың бірі ретінде «нарықтық социализм» доктринасы ұсынылды. Осыған сәйкес орталық билік өндіріс құрал-жабдықтарына мемлекеттік меншікті сақтай отыра, экономиканың дамуының жалпы жоспарын жасайды. Әрбір кәсіпорын өз мүмкіндіктерін өздері анықтап, пайда табудың ұрымтал жолдарын өздері қарастырды. Әр кәсіпорынның экономикалық бостандықтары негізінде еркін нарық алаңы қалыптасады. Нарықтық социализмнің экономикалық моделін Қытай, Вьетнам, Лаос сияқты мемлекеттер тиімді қолданғанымен Кеңес Одағында «нарықтық социализм» дұрыс іске асырылмады. Оның басты себебі, тоталитарлық жүйемен Орталық билігі барлық аймақтарға өз әдетінше бұйрықтарымен басқара бергісі келді. Командалық-әкімшілік жүйемен нарықтық социализм ұштаса алмады. КСРО-да аралас экономика жасалынбады. КОКП орталықтан жоспарлаудан бас тарта алмады. М. Горбачев бастаған билік қайта құруды 1985 жылы арақ ішуге қарсы күрес шараларынан бастады. Қазына алкогольден түсетін қаржыдан айрылды. Елді жаңартуға тиісті кооперативтер құру, жерді жалға беру, жеке адамның еңбегін ынталандыру, қоғамдық талқылаулар т.б. реформалар «қайта құруды» жүзеге асыруды мақсат тұтты. «Жаңаша саяси ойлау» қайта құрудың идеологиялық платформасына айналуға тиіс болды.

Кеңестік қоғамдық-саяси ғылым марксизм-ленинизм концепциясы тұрғысынан КСРО-да орын алған дағдарыстық құбылыстар мен қайшылықтардың себептерін ашуға тырысты. Кеңестік жүйеде қалыптасқан «нақты шындықтарға» күдік келтірмеу қателігі үлкен зардаптар әкелді деп есептейді белгілі философ Ж. Яхшиликов (Яхшиликов, 1989: 5–6.). Ол социализм дағдарысының негізгі себептерінің бірі КСРО-дағы әлеуметтік әділеттілік принципінің бұзылуы деген пікір айтады. Әсіресе, еңбекші бұқараның материалдық әл-ауқатының жақсаруына көңіл бөлмеу, қаржылық және материалдық ресурстарды тиімсіз салаларға бағыттау социализмдегі негізгі ауруға, қайшылыққа айналды деп көрсетеді Ж. Яхшиликов. Әлеуметтік мәселелердің шешілуін екінші кезекке ысыра беру социализм идеясын дағдарысқа әкелді. Әсіресе жастар социалистік құрлысқа деген сенімінен айрылды. Қоғамның субъективті факторы: адамдар, халық бұқарасы, таптар, әлеуметтік топтар, ұжымдар әлеуметтік-экономикалық және рухани өркендеуге үлесін төмендетті. Социализмде белгілі философ И.Е. Зувейт айтқандай «Адамдар, өздерінің даму тарихын жасаушы, өзінің қоғамдық болмысы мен санасын дамытушы, субъективті фактор болып табылады» (Зувейт, 1986: 213.). Осы субъективті, «адам факторы» КСРО-дағы шешуші әлеуметтік күшке айналған жоқ. Ол социализмдегі әлеуметтік әділеттілік мәселелерінің шешілуіне басымдық берілмеуінен көрінді. Әсіресе, ұлттық аймақтарда мектептердің, бала бақшаларының, тұрмыстық қызмет көрсету мекемелерімен ауруханалардың жағдайы сын көтермеді. Мысалы, 20 жылда елдегі ақылы қызмет көрсету көлемі өзгермеді. Ол азаматтардың шығындарының 9 пайызын ғана құрады. Мұндай жағдай адам факторының өсуіне тұсау болып, халықтық тұрмыстық сұраныстарын орындауда күрделі жағдай туғызды (Территориальные..., 1988: 214.). КСРО халқының ішінде Қазақстан халқы да кедейлене берді. Қазақстанда экологиялық апаттар, әскери полигондар, өндірістің шикізатқа байлануы қосымша қиындықтар туғызды. Қазақстандағы Ертіс, Есіл, Орал сияқты ірі өзендерге жылына тазартылмаған 0,5 млрд. куб лас өндіріс сулары құйылды (ҚР ОМА. 1137-қ. 20-т. 813-іс. 248-п.). Қазақстанның металлургия, түсті металл өндіруші ауаға 14155 тонна көлеміндегі зиянды қалдықтарды шығарып отырды (ҚР ОМА. 1137-қ. 25-т. 826-іс. 40 п.).

1985–1991 жылдарда КОКП-ның М. Горбачев бастаған Орталық Комитеті халықтық материалдық әл-ауқатын түбегейлі жақсарту мәселесін қолға алудың орнына «демократияға үйрену, демократияландыру мен жариялылық жағдайында өмір сүру» ұрандарын бірінші орынға шығарып, кеңестік азаматтардың саяси мәдениетін тәрбиелеумен айналысып кетті (Политика..., 1988: 33). Кеңес Одағында жасалған «материалдық-технологиялық база елеулі жаңартуды талап етті, қоғамдағы негативті үрдістерді жеңудің ерекше зәрулігі сезілді» (Стратегия ускорения, 1986: 11.).

Кеңес Одағында еңбекші бұқараның әлеуметтік мүддесін көздейтін күшті әлеуметтік саясатты

жүргізу туралы көп айтылды. Бірақта, нақты істе бұлай болмады. ЖІӨ қомақты мөлшері әскери-өндірістік кешенді, бюрократиялық аппаратты, қауіпсіздік органдарын қаржыландыруға, социалистік туысқан елдерге көмек беруге т.б. жұмсады. Мәдениетке, өнерге, білім мен денсаулыққа халық шаруашылығында пайдаланылған іргелі қаржының 1961–1965 жж. – 6,2 %, 1981–1985 жж. 4,7 %, 1987 ж. – 5,5 % ғана жұмсалды (Селезнев, 1989: 96.). 1960–1980 жылдарда КСРО-дағы ұлттық табыстың өсімінің 2/3 бөлігі қосымша ресурстарды-адам күшін, отынды, шикізатты, яғни экстенсивті факторлар арқылы алынды (Предпосылки, 1987: 6). Осының кесірінен КСРО-да әлеуметтік саланың дамуы тіптен артта қалды. «А» тобын-өндіріс құрал жабдықтарын өндіруде біршама жетістіктер болғанымен, «Б» тобын-тұтыныс заттарын өндіру кенжелеп қалды. Сондықтан кеңістік билік 80-ші жылдардың ортасында КОКП ОК 1987 жылғы маусым пленумының шешімдеріне сәйкес тұтыныс тауарлары мен қызметтерін өндіруді жедел дамыту және оны халықтың талап-тілегіне сәйкестендіру туралы шешім қабылдады.

Сонымен қоғамды қайта құру мен әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету саясаты КСРО-да қордаланған мәселелерді шешіп, социалистік құрылыстың даму потенциалын ашуды мақсат тұтты. Алайда, өкінішке орай, қайта құру мен жеделдету саясаты іске аспай қалды. Қоғамдық қатынастарды түбегейлі өзгертетін нақты реформалар жасалған жоқ. КСРО бұрынғыша табиғат ресурстары мен қазба байлықтарын сатуға негізделген шикізаттық экономикадан құтылған жоқ. Экономикада бұрынғыша экстенсивті даму үрдістері сақталды. Саяси жүйеде демократияландырудың орнына кеңестік тоталитарлық жүйе бұзылған жоқ. 1970–1980 жылдарды қамтыған кеңес қоғамының тоқырау үдерістері 1985–1991 жылдарда оның терең әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарысына ұласты. Кеңес Одағының құрамында Қазақ КСРО-да осы үдерістерді толықтай өз басынан өткерді. Қазақстан халқы КСРО дағдарысының және күйреуінің куәгері болды.

Қазақстанда 1985–1991 жылдар аралығында аталған идеялар мен концепциялар негізінде экономикада жаңа даму серпілісі жасалмады. Осы кезеңде республика экономикасы бұрынғыша экстенсивті сипатта жұмыс жасалды. Өндірісті алдыға сүйрейтін ешбір мегатрендтер іске асырылған жоқ. Өндірісті ұйымдастыруда, технологиялық процесстерде елеуші өзгерістер енгізілмеді. Қазақстан экономикасы құрылымы өзінің шикізаттық сипатын сақтады. Орталық министрліктер мен ведомствалар ел экономикасының 50 пайыздан астамына толықтай өз билігін жүргізді. 80-ші жылдарда Қазақстандағы шикізат өндіруші салалардың үлесі, Кеңес Одағының басқа аймақтарынан 1,7 есе көп болды (Энциклопедический справочник, 2001: 91).

Шикізат өндіретін ірі компаниялар табиғатты қорғаумен жүйелі айналыспады. Аса мол табыс таба отырып республика бюджетіне аз төледі. Олар әлеуметтік инфро-құрылымды жақсартуға айтарлықтай ат салыспады. Халықтың денсаулығын қорғау шараларын жасалмады. Одақтық министрліктер мен ведомствалар республиканың табиғат ресурстарын қанап, байлығын алумен айналысты. Қазақстан экономикасында билік құрған алып кәсіпорындардың шикізаттық сипаты оларда ғылыми жаңалықтарды, заманауи технологияларды енгізуге бөгет болды. Шикізатты өңдеуші, өндіріс құралдары мен тұтыныс заттарын жасайтын кәсіпорындар салалары кенжеледі. Республика халқы тұтынатын күнделікті тауарлардың 60 пайызы сырттан әкелді (Энциклопедический справочник, 2001: 92). Республика экономикасында Одақтық экономикаға тән деформациялар анық байқалды. 9, 10, 11 бесжылдықтар жоспарлары орындалмай қалды. Қазақстанда ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, сақтау және тапсыру өте нашар ұйымдастырылды. Халықтың материалдық әл-ауқаты нашарлай берді. Ауыл-селоларда медициналық, білім беру жүйесі, балалар бақшалары қызметтерін қалдықты қаржыландыру олардың сапаларын төмендетті. Тұрғын үй салу, мәдени-тұрмыстық нысандар салу халық тұтынысынан артта қалды. Одақтық билік республика халқына қатысты әлеуметтік әділеттілік принципін өрескел бұрмалады. Қазақстан халқы КОКП билігіне, әділетсіз саясатына іштей наразылық психологиясында болды.

Кеңес Одағы билігі экстенсивті экономикасы бар Қазақстан елдің орталық аймақтарына масыл, бергенінен алғаны көп болып отырған республика деген ұстанымда болды. «Қазақстанды Одақ асырап отыр»-деген шындықтан алшақ көзқарас қалыптасты. Ресей Федерациясы халқы «біз қазақты адам етіп отырмыз»,-деген сыңайдағы ұлы державалық бағыттағы ұстанымдарын ресми болмаса да, қоғамдық пікірде айтып жүрді. КОКП билігі мен Кремлдің экономистері де «Қазақстан дотациясындағы Республика, Одаққа бергенінен алғаны көп» деген ұстанымда болды. Шындығында Қазақстанда тұрып Одаққа қараған кәсіпорындар жылына 15 млрд.сом пайда тауып отырса, содан 30 млн.сом ғана республика бюджетіне түсіп отырған. Одақтық министрліктер мен ведомствалар Қазақстан өнімдерін

сыртқа сатудан жылына 2 млрд. сом пайда тапса, соның 1 % ғана, яғни 20 млн сом республикаға бөлініп келген (Қазақстан коммунисі, 1990: 8).

Айтылған деректер Қазақстанның Одақтық экономикаға қосып отырған үлес салмағының қаншалықты бұрмаланып, кемітіліп көрсетілгендігін нақты айғақтайды. Қазақстан экономикасын билеген Одақтық өндірістің үлесі Қазақстан халқына тиесілі болмай келді. Ірі кен-байыту комбинаты қазақ жерінде, оның қазба байлықтарын игеріп зор пайда табады. Оның 2–3 пайызын ғана Қазақстанға берді. Нағыз диктат, әлеуметтік әділеттілік принципінің бұзылуын осындай орталық зорлығынан анық көреміз. Сонымен қатар әскери ведомствалар тегін 20 млн. гектар Қазақстан жерін иеленді. Бір ғана Қызылорда облысының Ленинск (Байқоңыр) қаласы аймағында 570 мың шаршы шақырым жерін космодром мен полигон ретінде тегін пайдаланды (Егеменді Қазақстан, 1992: 2).

Кеңес Одағында Қазақ КСР-ның отарлық, бодандық сипаты сақталғандығын, оның Ресей империясы кезіндегідей әділетсіз қанауда болғандығын республика халқының материалдық әл-ауқатының төмендігінен көруге болады. 1989 жылғы бағамен әр жан басына 75 сомнан келетін отбасылар КСРО бойынша халықтың 15 пайызы болса Қазақстанда ондай кедей отбасылар үлесі 50 пайыз болған. Ал, шикізат өндімейтін, негізінен тауар шығаратын Балтық жағалауы республикаларында бұл көрсеткіш 1 % ғана болған. Қазақстан жерінен өтетін газ құбырларының бойында 2 мыңнан астам елді мекен отырса, солардың 78-іне ғана газ берілген. Ал, ауыл-селоар үстінен өтетін электр жүйелерінің тең жартысынан астамы елді мекендерге энергия бермеген (Қазақстан коммунисі, 1990: 8).

Одақтық министрліктер мен ведомствалардың жергілікті мәселелерге жете көңіл бөлмеуі, партиялық аппараттың диктаты, әкімшілдік-әміршілдік басқару, өндіріс ұйымдары мен совхоз, колхоздардағы еркіндіктің болмауы, мемлекеттік меншіктің талан-таржыға ұшырауы т.б. фактарлар жинақталып Кеңес Одағы 1965–1980 жылдардағы тоқыраудан кейін 1985–1991 жылдарда әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарыс фазасына келді. Бүткіл Кеңес Одағын, оның ішінде Қазақстанда да жалған ақпарат беру, көзбояушылық, формализм биледі. Жәй жүріп, терлеп енбектенбей ақша алуға ұмтылатын, жалқау, өтірікші, қызғаншақ, жалақор «photo soweticus» деп аталған кері кеткен әлеуметтік топ пайда болды. Халықтың моралдық деградацияға ұшырауына ұлттық және жалпы-азаматтық ізгілікті құндылықтарды мемлекеттің қолдамауы себеп болды. Барлығы Орталыққа, КОКП-ға бағынуға тиісті деген адамзаттың, халықтардың даму табиғатына жат идеология үстемдік құрды.

Сталиндік әкімшілдік-әміршілдік жүйеде КОКП шаруашылық, Кеңес органдарын алмастырды. Партия өзіне тән емес шаруашылық, мәдени т.б. жұмыстарды басқаратын жағдай қалыптасты. Партиялық диктат жағдайында атқару комитеттері, өндіріс орындары, колхоз, совхоздар өз еркінше, мүмкіндіктері деңгейінде қызмет ете алмай қалды. Өндіріс пен ауыл шаруашылығын басқарудағы мұндай теңсіздік пен қайшылық түптің-түбінде терең экономикалық дағдарысқа алып келді. 1985–1991 жылдарда жаппай тұтыныс заттары мен азық-түлік тауарларының жаппай жетіспеушілігі орын ала бастады. 1985 жылы Қазақстанда еңбек өнімділігі мүлдем өскен жоқ. Ол 1970 жылға қарағанда 10 % төмен болды (ҚР ПА. 708-қ. 135-т. 334-іс. 62-п.).

IX, X, XI бесжылдықтар КСРО бойынша орындалмады. IX бесжылдық 12,6 пайызға, X бесжылдық 25 % XI бесжылдық 3,6 % орындалған жоқ. (Қазақстан (Қазақ елі) тарихы, 2016: 425). Осының салдарынан ұлттық табыстық өсуі құлдырады. Жалған есептер беру, материалдық құндылықтарды талан-таражға түсіру, жоспарды өзгерту сияқты келеңсіз құбылыстар етек алды. 1985 жылы Қазақстан колхоз, совхоздарының 53 % шығынмен жұмыс істеді. Шығындар көлемі 1,2 млрд. сомнан асты. Орал облысында совхоздардың 78 %, Целиноградта – 60 % рентабелді болмады. Қазақстанның 16 облысы ірі қара етін өндіруде пайда көрмеді, 13-і қой етін, 13 шошқа етін, 6-құс етін, 11-жүнді, 11-картопты, 11-көкөністі табыссыз өндірді (ҚР ПА. 708-қ. 48-т. 140-іс. 62-п.). Ауыл шаруашылығының ең осал тұсы қыс кезінде мал шығындарының көбеюі болды. Мысалы, тек 1985 жылы ғана 321 мың бас ірі қара қырылды. Бір жылда шөп жетіспеушілігінен 3,5 млн. бас қой азайып кетті (ҚР ПА. 708-қ. 135-т. 334-іс. 23-п.). КСРО-ның экономикалық саясатын билеген үлкен көлемге қол жеткізу мақсаты халық шаруашылығының дамуын теріс ағымға бұрып әкетті. Металл, мұнай, көмір, астықты ірі көлемде өндіру бірінші кезекке шықты да, сапа мен пайдалы тұтынысты қамтамасыз ету екінші орында қалды. Әсіресе халыққа қажетті тұтыныс заттары тапшы болды. Мысалы, 1985 жылы Қазақстанда тұтыныс заттарының ЖІӨ көлемі 25 пайызға төмендеді (История Казахстана, 2010: 630.). Индустрияландырудың сталиндік моделіндегі өндіріс құралдарын өндіруге («А» тобына) басымдылық берілуі 80-ші жылдардың ортасында тұтыныс заттарын өндіру («Б» тобына) дамуына кері ықпалын көрсетті. Ұлттық

табыстың жалпы өсімі халықтың материалдық әл-ауқатын көтеруді қамтамасыз ете алмай қалды. Халыққа қажетті, көптеген күнделікті тұтынатын заттардың дефициті пайда болды. Сапалы косметика, балалардың киім-кешегі, сапалы тамақтар түрлері жетіспеушілігі айқын байқалды. Дүкендер алдында тамақ пен киімге тұрған ұзын-сонар кезек үйреншікті іске айналды. Тіптен, тіс пастасы мен тіс щеткаларының болмай қалуы орын алды. Халық тұтыныс заттарына кезекке тұрып, 80-ші жылдар ортасында 65 млрд адам-сағат жоғалтқан. Бұл дегеніміз 35 млн адамның еңбек ету уақытымен пара-пар болған (Пацис, 1988: 181). Кеңес Одағы халық ақшасына қажетті тауарларын ала алмайтын қалге жеткен. Автомашина, жиһаз алу үшін жұмыскерлер кәсіподақтыққа, әкімшілікке кезекке тұрды. Партия мен шаруашылыққа басшылары жең астынан жалғасып қымбат, сапалы заттарды арнайы қоймалардан таныстықпен, кезексіз алды. Обком, райком қызметкерлеріне берілетін арнайы пакеттерде қымбат кәмпиттер, шәй, шұжық, ірімшік, уылдырық сияқты дефицит өнімдер беріліп тұрды. Халық пен биліктің арасындағы бөлініс осы кезден басталып, күшейе берді. Шаруашылық-партиялық номенклатура жеке билеуші, басқарушы тапқа айналды.

1981–1991 жылдарда Қазақстандағы халықтық материалдық жағдайы нашарлай түсті. Экологиялық ахуалда шиеленісті. Халықтық КОКП билігіне, саясатына деген сенімі азая берді. Орталық билік идеологтары Қазақстан дотациялық республика, ол Орталық аймақтарға масыл болып келеді деуден тайған жоқ. Қазақстан өзіне қараған 7 % өнеркәсіп орындарымен қандай биікке шыға алатындығын ешкім есепке алмады. 93 пайыз кәсіпорындар Одаққа тікелей бағынып, табысын Қазақстан қазынасына құймай отырды. Түсті металдар мен минералдық байлықтар қорлары бойынша Қазақстан Одақта Ресей федерациясынан кейін 2-ші орында тұрды. Республика Одақта өндірілетін мыстың – 30 пайызы, мырыштың – 40 пайызы, қорғасынның 60, титанның – 40, хромның – 95, сары фосфордың – 93 пайыздарын берген (Қазақстан коммунисті, 1990: 8).

Қазақстан агроөнеркәсіп өнімдері бойынша да Ресейге, Одаққа масыл болмағандығын астық көрсеткіштері де дәлелдейді. Мысалы, бұрынғы КСРО-ға халықта тамақтандыру үшін 48 млн. тонна бидай болса, соның 13,5 млн.тоннасын Қазақстан беріп отырды. Нан пісіруге арналған, аса сапалы клейковинасы 28 % астам болатын 10 млн.т. бидай керек болса, соның 8 млн. тоннасын Қазақстан беріп келген. Бұрынғы КСРО бойынша жүннің 28 % Қазақстан дайындаған. Сол жүнді арзанға алған аймақтар оған өз жүнінен тігілген киімдерді 10-15 есе қымбат бағамен қайта сатып отырған (Назарбаев, 1989: 2).

Шикізат күйінде сыртқа шығарылған қыруар қазынадан Қазақстан халқы пайда көрмеді. Тіптен, аса сапалы, әлемдік стандарттар деңгейіндегі тауарлардан Қазақстан пайда көре алмады. Мысалы, М.И. Калинин атындағы Шымкент қорғасын зауыты шығарған негізгі өнім-қорғасын 1989 жылы Лондон брижасында эталон ретінде тіркелді. Одақтық қорғасынның 50 % осы зауыт берді. Одақ арқылы жылдық өнімінің 40 % экспортқа шығаратын Шымкент қорғасын зауытын табысынан 1 тиын Қазақстанға бұйырмады. Барлық табыс Мәскеудегі «Разино-импорт» мекемесіне түсіп тұрды (Қадыров, 1991: 3).

Қазақстан халқы социалистік қоғамды қайта құру және әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету саясатына қарсы болмады. КОКП-ның басшылығының жаңа стратегиялық бағытына қарсылық жасау ниеті мен харекеттері болған жоқ. 1985–1991 жылдарда қазақ халқы өкілдері республикада демографиялық басымдылыққа қол жеткізді. 1921–1922, 1931–1933, 1937, 1941–1945 жылдарда орын алған аштық, саяси құғын-сүргін, соғыс салдарынан болған аса зор адам шығынының орын толтыруға қол жеткізді. 1989 жылғы КСРО бойынша жүргізілген халық санағының нәтижелері бойынша қазақтардың республика тұрғындары арасындағы үлес салмағы 39 % жетті. Қазақстанда 1939 жылдан кейін жергілікті халық саны орыстардан 1,9 % асып, 307 мың адамға көп болып бірінші орынға шықты. 1989 жылғы санағы бойынша Қазақстанда 6,6 млн. қазақтар, 6,2 млн. орыстар, 957 мың немістер, 896 мың украиндықтар, 332 мың өзбектер, 328 мың татарлар, 185 мың ұйғырлар, 182 мың беларустар, 130 мың керейлер, 90 мың азербайжандықтар, 59 мың поляктар, 49 мың шешендер, 49 мың түріктер, 41 мың башқұрттар т.б. өмір сүріп жатты (Жұмасұлтанов, 1990:11–12). Осы жылдарда Қазақстан шын мәніндегі полиэтникалық поликонфессиялық және көп тілді, көп мәдениетті республика болды.

1985–1991 жылдардан бастап Қазақстанда орыс диаспорасының үлес салмағының азайуы басталды. Бұл үдеріс қазіргі уақытқа дейін сақталуда. 1989 жылы орыстардың үлес салмағы 1939 жылғы 40,2 пайыздан 37,8 пайызға төмендеп екінші орынға түсті. 3 жылда 1989–1992 жылдар аралығында Қазақстандағы орыстар саны 1 пайыз кеміді. Қазақтар саны осы үш жылда 6,6 млн адамнан, 7,2 млн. адамға дейін өсіп 39,7 пайыздан 42 пайызға дейін көтерілді. Қазақтар 2,3 пайыз артып, 600 мың адамға өсті

(Тәтімов, 1992: 4.). Қарастырылып отырған кезеңнен бастап Қазақстанның этнодемографиялық дамуында славян халықтарының азайып, түркі тектес халықтарының көбейуі үдерісі басым бола берді. Орыстар, украиндықтар, беларус, поляк халықтары өкілдері өздерінің тарихи отандарына біртіндеп, өз еріктерімен кетуі көбейді.

1985–1991 жылдарда Қазақстандағы экологиялық ахуал тіптен ушығып кетті. Осы кезеңде 16,6 млн халқы бар республиканың көптеген аймақтары экологиялық апат аймақтарына айналып кетті. Әсіресе, Семей ядролық полигоны, Арал теңізі, аймақтарында жағдай тіпті қиын болды. КСРО-да жүргізілген мақта өндіруді өсіру саясаты салдарынан Сырдария мен Әмудария өзендерінің сулар есепсіз пайдаланып Арал теңізіне құйылатын судың азайуы кесірінен теңіз 27 мың шаршы шақырымға суалып, жағалауы 70–150 шақырымға шегінді. Судың тұздылығы 5 есеге артып, 1 литр суда 30 граммға дейін тұз құрамы болды. 1950 жылы 500 мың тонна балық өндірілетін теңізде балықтың 20 түрі жойылып, балық шаруашылығы мен кеме жасау жұмысы дағдарысқа ұшырады. Құрғап қалған теңіз түбінің тұзы жыл сайын 100 млн.т. дейін ауаға көтеріліп жергілікті 3,5 млн.халықпен қоса барлық әлемдік атмосфера мен флора-фаунаға кері әсер ете бастады (Қазақстан (Қазақ елі) тарихы, 2016: 429).

КСРО-ның әскери-өндірістік кешенінің Қазақстанды әскери сынақтар полигонына айландыруы халықтың денсаулығын одан әрмен нашарлатты. 1985 жылы 43 ірі әскери кәсіпорын жұмыс істеп тұрды. Осы кезеңде Қазақстанда 6 әскери-сынақ полигондары жұмыс жасады. Олар: 929-шы Мемлекеттік жазғы сынақ орталығы (929 ГЛИЦ) Батыс Қазақстанда; «Ембі» полигоны Ақтөбе облысында, «Сарышаған» сынақ полигоны Жамбыл, Қарағанды облыстары жерінде, 4-ші мемлекеттік сынақ полигоны (4 ГЦП) Батыс Қазақстанда, «Байқоңыр» космодромы Қызылорда облысы жерінде. Ең ірісі Семей ядролық полигоны Семей, Павлодар, Қарағанды облыстарының жерінде орналасты. Осы жылдары әскери объектілер республиканың 18 млн. га жерін алып жатты (Борбасов, 2015: 193–194.). Олардың аумағы тың игеру кезінде іске қосылған егістік көлеміне жете қабыл болды. 1949 жылдан бастап жұмыс істеп тұрған Семей ядролық полигонында 500-дей жерасты, жерүсті ядролық сынақтары жасалынды. Олардың жалпы қуаты 1945 жылы Хиросимо қаласына тасталған АҚШ-тың ядролық бомбасынан 2,5 мың есе артық болды (Қазақстан тарихы, 2020: 340–341.). Ондаған мың жергілікті халық сәуле аурауларына ұшырады. Онкологиялық аурулар ядролық сынақ аймағында 7 есе өсті. Кеңестік биліктің әлсіреуін пайдаланған жергілікті билік халық талабының өсуіне сәйкес 1990 жылы 29 тамызда Семей ядролық полигоны жабуға қол жеткізді. Полигонды жапқызу барысында сол кезеңгі Семей облыстық партия комитетінің 1-ші хатшысы Кешірім Бозтаев, «Семей–Невада» антиядролық қозғалысының жетекшісі, ақын Олжас Сүлейменов зор қызмет жасады. Қазақстан антиядролық әлемдік қозғалыстың көшбасшысына айналды.

Қорытынды. Кеңес Одағының күйреуі орталық биліктің әлсіреп, дезинтеграция үдерістеріне байланысты шындыққа айналды. Одақтас Республикалар жеке тәуелсіз мемлекеттерге айналуы мақсат тұтты.

Қазақстан халқы КОКП бұрынғыша басқара бере алмайтындығын түсінді. Экологиялық дағдарысқа қосымша, азық-түлік тауарларының зәрулігі, тұтыныс заттарының жетіспеушілігі анық байқалды. Республика халқының басым көпшілігіне айналған қазақ ұлтының тілі «екінші сортты», құрудың алдында тұрған тілдер қатарына түсті. Ұлттық мектептер саны азайып, ЖОО мен ғылым орыс тіліне көшті. Орталықтанған тоталитарлық билік интернационализм, халықтар достығы ұрандарымен қазақ ұлтының мақсат-мұраттарын, тәуелсіздік армандарын аяқ асты қалдырды. Қазақстан үшін болашақ, өркениетті адамзат көшіне ілесе алу мүмкіндігі егеменді мемлекет болу мақсатына тәуелді болды. Кеңес Одағының жүйелі дағдарысы Қазақстанға тәуелсіз мемлекетке айналу перспективасына жол ашты.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президенті архиві

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
AP RK — Archive of the president of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

- Абалкин, 1986 — *Абалкин Л.М.* Курсом ускорения. Москва: Политиздат, 1986. 215 с.
- Борбасов, 2015 — *Борбасов С.М.* Қазіргі жаһандық үрдістер және әлемдік саясат. Алматы: Айтұмар, 2015. 233 б.
- Горбачев, 1985 — *Горбачев М.О.* Коренной вопрос экономической политики партии. Доклад на совещании в ЦК КПСС по вопросам ускорение научно-технического прогресса 11 июня 1985 г. Москва: Политиздат, 1985. 32 с.
- Жұмасұлтанов, 1990 — *Жұмасұлтанов Т.* Халықтар және ұлттар // Қазақстан коммунисті. 1990. № 3.
- Зуев, 1986 — *Зуев И.Е.* Объективное и субъективное в познании и практической деятельности. Москва, 1986. 247 с.
- История Казахстана, 2010 — *История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах.* Т. 4. Алматы: Атамұра, 2010. 768 с.
- Қадыров, 1991 — *Қадыров Е.* Өзімізге бұйырмаған қымбат қазына // Социалистік Қазақстан. 1991. 30 наурыз. 3-б.
- Қазақстан (Қазақ елі) тарихы, 2016 — *Қазақстан (Қазақ елі) тарихы. 4 кітаптан тұратын оқулық.* 3-кітап. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 460 б.
- Қазақстан тарихы, 2020 — *Қазақстан тарихы. Энциклопедия.* Алматы: Литера-М., 2020. 824 б.
- Егеменді Қазақстан, 1992 — *Қазақтың жері зарыштың төрі десек те...* (ред. мақала) // Егеменді Қазақстан. 1992. 28 мамыр.
- Назарбаев, 1989 — *Назарбаев Н.Ә.* Қуатты орталық-қуатты республика // Қазақ әдебиеті. 1989. 17 март. 2-б.
- Қазақстан коммунисті, 1990 — *Ой салатын он дерек* // Қазақстан коммунисті. 1990, №3.
- Пацис, 1988 — *Пацис О.* Цена равновесия // Знамя. 1988. № 2. 181 с.
- Политика, 1988 — *Политика как фактор ускорения: Сборник научных трудов.* Свердловск: УрГУ, 1988. 128 с.
- Предпосылки, 1987 — *Предпосылки и условия ускорения социально-экономического развития социалистического общества (Социально-философские аспекты).* Москва, ИНОИОН: 1987. 207 с.
- Энциклопедический справочник, 2001 — *Республика Казахстан. Энциклопедический справочник.* Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. 584 с.
- Селезнев, 1989 — *Селезнев А.З.* Фактор времени в стратегии ускорения. Москва: Мысль, 1989. 205 с.
- Стратегия ускорения, 1986 — *Стратегия ускорения. Учебное пособие. Для системы политической учебы* / Ред. В.В. Куликов. Москва: Политиздат, 1986. 255 с.
- Тәтімов, 1992 — *Тәтімов М.* Жинал қазақ жерінде – егеменді елінде // Егеменді Қазақстан. 1992. 26 қыркүйек. 4-б.
- Территориальные, 1988 — *Территориальные и отраслевые факторы ускорения экономического развития.* Ленинград: Наука, 1988. 223 с.
- Шваб, 2018 — *Шваб К.* Төртінші индустриялық революция. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. 200 б.
- Яхшиликов, 1989 — *Яхшиликов Ж.* Диалектика ускорения социально-экономического и духовного прогресса при социализме. Москва: Высшая школа, 1989. 144 с.

References

- Abalkin, 1986 — *Abalkin L.M.* Kursom uskoreniya [Acceleration course]. Moscow: Politizdat, 1986. 215 p. (In Russ.)
- Borbassov, 2015 — *Borbassov S.M.* Kazirgi zhahandyk urdister zhane alemdik sayasat [Current global trends and world politics]. Almaty: Aytumar, 2015. 233 b. (In Kaz.)
- Gorbachev, 1985 — *Gorbachev M.* Korennoj vopros ekonomicheskoy politiki partii [The root question of the economic policy of the party]. Moscow: Politizdat, 1985. 32 p. (In Russ.)
- Zhumasultanov, 1990 — *Zhumasultanov T.* Halyktar zhane ulttar [Peoples and nations] // Kazakstan kommunisti. 1990. No 3. (In Kaz.)
- Zuev, 1986 — *Zuev I.E.* Ob"ektivnoe i sub"ektivnoe v poznanii i prakticheskoy deyatel'nosti [Objective and subjective in cognition and practical activity]. Moscow, 1986. 247 p. (In Russ.)
- Istoriya Kazahstana, 2010 — *Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnei v pyati tomah*

[History of Kazakhstan from ancient times to our days in five volumes]. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2010. 768 p. (In Russ.)

Kadyrov, 1991 — *Kadyrov E. Ozimizge bujymagan kymbat kazyna* [A precious treasure that we do not deserve] // *Socialistik Kazakstan*. 1991. March 30. P. 3. (In Kaz.)

Kazakstan tarihy, 2016 — *Kazakstan (Kazak eli) tarihy* [History of Kazakhstan (Kazakh country)]. Textbook in 4 books. Book 3. Almaty: Kazak universiteti, 2016. 460 p. (In Kaz.)

Kazakstan tarihy, 2020 — *Kazakstan tarihy. Enciklopediya* [History of Kazakhstan. Encyclopedia]. Almaty: Litera-M, 2020. 824 p. (In Kaz.)

Egemendi Kazakstan, 1992 — *Kazaktyn zheri garyshtyn tori desek te...* [Even if we say that the land of Kazakhs is the size of space...] // *Egemendi Kazakstan*. 1992. May 28. (In Kaz.)

Nazarbaev, 1989 — *Nazarbaev N.A. Kuatty ortalyk-kuatty respublika* [A powerful center is a powerful republic]. // *Kazak adiebiet*. 1989. March 17. P. 2. (In Kaz.)

Kazakstan kommunisti, 1990 — *Oj salatyn on derek* [Ten thought-provoking facts] // *Kazakstan kommunisti*. 1990. No 3. (In Kaz.)

Pacis, 1988 — *Pacis O. Cena ravnovesiya* [Cost of Balance] // *Znamya*. 1988. No 2. 181 p. (In Russ.)

Politika, 1988 — *Politika kak faktor uskoreniya: Sbornik nauchnyh trudov* [Politics as an accelerating factor]. Sverdlovsk: Ur GU, 1988. 128 p. (In Russ.)

Predposylki, 1987 — *Predposylki i usloviya uskoreniya social'no-ekonomicheskogo razvitiya socialisticheskogo obshchestva (Social'no-filosofskie aspekty)* [Prerequisites and conditions of acceleration of social and economic development of socialist society (Social and philosophical aspects)]. Moscow: INION, 1987. 207 p. (In Russ.)

Enciklopedicheskiy spravochnik, 2001 — *Respublika Kazahstan. Enciklopedicheskiy spravochnik* [Republic of Kazakhstan. Encyclopedic reference book]. Almaty: Kazak enciklopediyasy, 2001. 584 p. (In Russ.)

Seleznev, 1989 — *Seleznev A.Z. Faktor vremeni v strategii uskoreniya* [Time factor in acceleration strategy]. Moscow: Mysl', 1989. 205 p. (In Russ.)

Strategiya uskoreniya, 1986 — *Strategiya uskoreniya: Uchebnoe posobiye. Dlya sistemy politicheskoy ucheby* [Acceleration strategy: Tutorial. For the system of political studies] / Ed. V.V. Kulikova. Moscow: Politizdat, 1986. 255 p. (In Russ.)

Tatimov, 1992 — *Tatimov M. Zhinal kazak zherinde – egemendi elinde* [Gather on Kazakh land – a sovereign country] // *Egemendi Kazakstan*. 1992. 26 kyrkujek. P. 4. (In Kaz.)

Territorial'nye, 1988 — *Territorial'nye i otraslevye faktory uskoreniya ekonomicheskogo razvitiya* [Territorial and sectoral factors of acceleration of economic development]. Leningrad: Nauka, 1988. 223 p. (In Russ.)

Shvab, 2018 — *Shvab K. Tortinshi industriyalyk revolyuciya* [The fourth industrial revolution]. Almaty. Ul'tytk audarma byurosy, 2018. 200 p. (In Kaz.)

Yahshilikov, 1989 — *Yahshilikov Zh. Dialektika uskoreniya social'no-ekonomicheskogo i duhovnogo progressa pri socializme* [Dialectics of acceleration of social-economic and spiritual progress under socialism]. Moscow: Vysshaya shkola, 1989. 144 p. (In Russ.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 290–302, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_290-302

THE “TATAR LETTER” ADRESSED TO THE POP OF INNOCENT IV IN 1246 AND ITS INVOLVEMENT WITH TÖREGENE QATUN

Bakhyt Ezhenkhan-uli^{1*}

¹Center of Turkology and Atastics, L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satbayev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow

 <https://orcid.org/0000-0002-2724-7447>. E-mail: bakejen08@gmail.com

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Ezhenkhan-uli B., 2023

Abstract. *Introduction.* this article hopes to shed new light on the study of the so-called “Güyük khan’s Tatar letter to the pop of Innocent IV in 1246”. *Goals.* Previously, scholars made a tentative inference that the mentioned “Tatar letter” was written in Mongolian, in the name of Güyük khan. However, giving the remaining Turkic words and sentence in the Persian version of the letter that has reached us, the author believes that the original of the “Tatar letter” should be in Turkic language. So why was this letter written in Turkic? And what is the historical story behind it? This article aims to discuss and clarify these historical issues. *Results.* Based on the historical and philological analysis of the relevant sources, the author of this article presents some new opinions on the historical issues related to the mentioned document. In addition, the article also discusses the status and influence of Töregene qatun in the history of the Mongol Empire. *Conclusions.* The author of this article argues that the letter, usually being taken to be Güyük khan’s, was written at the behest of Töregene qatun, a Naiman, mother of Güyük khan, and the regent of Mongol Empire after the death of Ögödei khan; The strong Turkic content in the Persian translation version of the letter indicates that the mother tongue of Töregene, namely the language of the Naimans was Turkic.

Keywords: “Tatar letter”, Turkic, Naiman, Plano Carpini, Innocent IV, Güyük khan, Töregene qatun

For citation: The “Tatar Letter” Addressed to the Pop of Innocent IV in 1246 and Its Involvement with Töregene Qatun // Edu.e-history.kz. 2023. T. 10. № 2. С. 290–302. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_290-302.

1246 ЖЫЛЫ РИМ ПАПАСЫ ИННОСЕНТ ІV-ГЕ ЖАЗЫЛҒАН «ТАТАР ХАТЫ» ЖӘНЕ ОНЫҢ НАЙМАН ТӨРЕГЕНЕ ХАТҮНМЕН ҚАТЫСЫ

Бахыт Еженханұлы^{1*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Түркітану және алтайтану орталығы (2-үй, Сәтбаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-2724-7447>. E-mail: bakejen08@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Бахыт Еженханұлы, 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Мақала Рим папасы Иннокентий IV-нің елшісі Плато Карпинидың 1246 жылы әкеткен «татар хаты» туралы баяндалады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері:* Осыған дейін ғалымдар аталмыш «татар хаты» моңғол тілінде, Күйік ханның атынан жазылған деген тұжырым жасап келген. Алайда, хаттың бізге жеткен парсы тіліндегі аударма нұсқасында аударылмай қалған түркі сөздері мен сөйлемге қарап, аталмыш хаттың түпнұсқасы асылы түркі тілінде болғандығын байқауға болады. Ендеше, бұл хат не үшін түркі тілінде жазылған? Оның артында қандай тарихи сыр жатыр? Міне, бұл мақала осы тарихи мәселелерді анықтауды міндет етеді. *Нәтижелер.* Тиісті тарихи материалдарға тарихи-филологиялық талдаулар жасау негізінде, автор аталмыш құжатқа байланысты бірсыпыра тарихи мәселерге тың ғылыми пікірлер ұсынады. Сонымен қатар, мақалада Төрегене хатұнның Моңғол империясы тарихындағы орны мен ықпалы туралы да сөз қозғайды. *Қорытынды.* Автор мақалада мынадай тың тұжырым жасайды: жұртқа көбінесе «Күйік ханның татар хаты» деген атпен танылған бұл хат ісжүзінде Күйіктің анасы, тегі найман болып келетін, Үгедей хан қайтыс болғаннан кейін Моңғол империясының регенті болған Төрегене хатұнның қолынан шыққан; Хаттың бізге жеткен парсы тіліндегі аударма нұсқасындағы түркі мәтін — Төрегене хатұнның ана тілінің, яғни найман тілінің қандай болғандығын паш етеді.

Түйін сөздер: «татар хат», түркі тілі, найман, Плато Карпини, Иннокентий IV, Күйік хан, Төрегене хатұн
Дәйексөз үшін: Бахыт Еженханұлы. 1246 жылы Рим папасы Инносент IV-ге жазылған «татар хаты» және оның найман Төрегене хатұнмен қатысы // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 290–302 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_290–302.

«ТАТАРСКОЕ ПИСЬМО» АДРЕСОВАННОЕ ПАПЕ ИННОКЕНТИЮ IV В 1246 ГОДУ И ЕГО СВЯЗЬ С ТОРЕГЕНЕ КАТУН

Бахыт Еженханұлы^{1*}

«Научно-исследовательский центр тюркологии и алтаистики» при Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева (ул. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-2724-7447>. E-mail: bakejen08@gmail.com

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Бахыт Еженханұлы, 2023

Аннотация. *Введение.* Данная статья призвана пролить новый свет на изучение так называемого «Татарского письма Гуюк-хана папе Иннокентию IV в 1246 году». *Цели и задачи.* Ранее ученые пришли к предварительному заключению, что упомянутое «татарское письмо» было написано на монгольском языке от имени Гуюк-хана. Однако, приводя остальные тюркские слова и предложения в дошедшем до нас персидском варианте письма, автор полагает, что оригинал «татарского письма» должен быть на тюркском языке. Так почему же это письмо было написано на тюркском языке? И какое историческое событие стоит за этим? Данная статья призвана обсудить и прояснить эти исторические вопросы. *Результаты.* На основе историко-филологического анализа соответствующих источников автор данной статьи представляет некоторые новые взгляды на исторические вопросы, связанные с указанным документом. Кроме того, в статье также рассматриваются статус и влияние Төрегене катун в истории Монгольской империи. *Выводы.* Автор данной статьи утверждает, что письмо, обычно приписываемое Гуюк-хану, было написано по воле Төрегене катун, найманки, матери Гуюк-хана и регентши Монгольской империи после смерти Угэдэй-хана; Сильное тюркское содержание в персидском переводе письма указывает на то, что родным языком Төрегене, а именно языком найманов, был тюркский.

Ключевые слова: «татарское письмо», тюркское, найманское, Плато Карпини, Иннокентий IV, Гуюк хан, Төрегене катун

Для цитирования: Бахыт Еженханулы. «Татарское письмо» адресованное папе Иннокентию IV в 1246 году и его связь с торегене катун // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 290–302. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_290–302.

Кіріспе

1920 жылы Крил Каралевский есімді христиан сопысы Ватиканның мұрағат қорынан бір дана көне хаттың түпнұсқасын тауып алады. Екі жылдан кейін, әйгілі француз шығыстанушы ғалым П. Пелио (Peliot, 1922–1923) аталмыш хатқа өзінің алғашқы зерттеулерін жүргізіп, хаттың 1246 жылы Ұлы Моңғол ұлысы билеушісінің атынан сол кездегі Рим папасы Инносент IV-ге жазған екендігін анықтайды. Жұртқа мәлім, 1246 жылы Рим папасының елшісі болып Пано Карпини Моңғол империясының астанасы Қарақорымға барған және елшілік сапарға байланысты естелік қалдырған. Сол естелігінде ол өзінің моңғол билеушісінен хат тапсырып алғандығын, және сол хаттың 3 нұсқасы болғандығын жазады. Карпинидің айтуынша, хаттың бір нұсқасы «татар тілінде» жазылған, екіншісі сол татар тілінен «саррасин» тіліне, яғни мәлім бір мұсылман тіліне аударылған нұсқа, ал үшіншісі хаттың латын тіліндегі аудармасы. Латын тіліндегі нұсқаны біз Карпини естелігінен-ақ көре аламыз, ал Пелиодың пайымдауынша, Крил Каралевскийдің Ватикан мұрағатынан тапқан құжаты — осында айтылған екінші нұсқа, яғни Карпини естелігінде «саррасин тілінде» деп көрсетілген нұсқа шын мәнінде парсы тілінде болып шыққан (осы мақаламыздың соңында берілген құжаттың көшірмесіне қараңыз). Өкініштісі, аталмыш хаттың бірінші нұсқасы, яғни «татар тілінде» хатталған нұсқасы табылмаған. Дегенмен, Карпини тарапынан айтылған «татар тілі» деген ұғымға байланысты ғалымдар (оның ішінде Пелио да бар) мынадай тұжырым жасап үлгірген: «татар тілі» деп бұл жерде Карпини моңғол тілін меңзеген (Peliot, 1922–1923: 11). Дегенмен, бұл тұжырым күмәнді. Өйткені, хаттың бізге жеткен парсы тіліндегі аударма нұсқасында аударылмай қалған түркі сөздер мен сөйлемге қарағанда, аталмыш хаттың түпнұсқасы асылы түркі тілінде жазылған ба деген ой туады. Ендеше, бұл хат расында түркі тілінде жазылған ба? Осы хат жазылған дәуірдегі «татар тілі» денен ұғым, сірә, нені білдірген? Егер бұл хат расында түркі тілінде жазылған болса, онда оның артында қандай тарихи сыр жатыр? Міне, осы сұрақтарға жауап іздеу үшін біз тарихи дереккөздер мен тиісті ғылыми зерттеулерге қайта үңілуімізге тура келеді.

Материалдар мен әдістер.

Жоғарыда айтылғандай, «татар хаты» — Пано Карпини әкеткен хаттың бір нұсқасы ғана, оның тағы парсы және латын тілдеріндегі нұсқалары бар. Біздің қолымызға жеткен хаттың соңғы екі нұсқасы, әсіресе оның парсы тіліндегі нұсқасы зерттеуімізге ең негізді тарихи дереккөз болып табылады. Әрине, хаттың өзіне ғана сүйенсек, аталмыш тарихи жұмбақтарды шеше алмаймыз. Сондықтан, біз хат жазылған кезеңге жақын келетін дәуірде қалыптасқан мынадай тарихи дереккөздерге үңілуді жөн көрдік: қытай және парсы жылнамалары, XIII ғасырдағы Моңғол империясының шығыс бөлігіне барған қытай және еуропалық саяхатшылар мен діндарлардың жазбалары, сондай-ақ Юань патшалық дәуірдегі кейбір қытай қаламгерлерінің жеке әдеби жынақтарында сақталған мәліметтер. Зерттеу барысында, біз әуелі өзімізге жеткен хат мазмұнына филологиялық талдаулар жасау арқылы «татар хатының» тілдік қасиетін анықтамақпыз. Сонымен қоса, біз аталмыш тарихи дереккөздердегі тиісті мәліметтерге тарихи-деректанулық талдаулар жасау арқылы жоғарыда аталған мәселелер анықталмақ.

Талқылау және нәтижелер

Табылған хаттың парсы тіліндегі нұсқасына басылған мөр расында моңғол тілінде жазылып, онда Күйік ханның мансабы көрсетілген. Дегенмен, осы нұсқаның негізгі мазмұны парсы тілінде жазылғандығына және мөрдегі жазудың моңғол тілінде екендігіне қарамастан, мұнда түркі тілдік мазмұн да айқын көрініс тапқан. Мысалы, мәтін жолдарында мынадай түркі сөздері сақталған:

6-жолындағы كنگاش (keñäš), яғни «кеңес» сөзі;

6-жолындағы اونك (ötüg), яғни «өтініш» сөзі;

6-жолындағы ايلي بندگی (el-i bendegī, «бағынышты ел») тіркесіндегі ايل (el), яғни «ел» сөзі;

7-жолындағы ايلچی (elči), яғни «елші» сөзі;

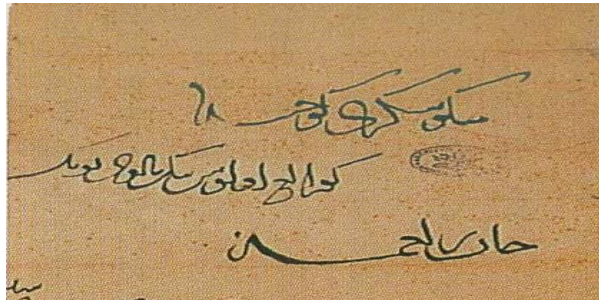
27-жолындағы ايل (el), яғни «ел» сөзі;

27-жолындағы كوچ دادن (küç dādan, «күш беру») тіркесіндегі كوچ (küç), яғни «күш» сөзі. Асылы, бұл сөздің моңғол тіліндегі баламасы «küçün», ал Пелеодың мақаласында айтылғандай, бұл жерде хат авторы осы сөздің моңғолша нұсқасын емес, түркі тіліндегі нұсқасын алған (Pelliot, 1922–1923: 23);

29-жолындағы ياغى (yağī), яғни «жауы» сөзі.

Осы сөздерге қарап, Пано Карпинидың әкеткен хаттың үш нұсқасының бірі болып табылатын әлгі «татар» тіліндегі нұсқа — шын мәнінде моңғол тілінде емес, түркі тілінде хатталған болса керек деген ой туады.

Ал хаттың парсы тіліндегі нұсқасының бірінші сөйлемі біздің ойымызды одан әрі растайды. Төменде хаттың парсы тіліндегі осы нұсқасының бірінші сөйлемі жазылған бөлігінің көшірмесі¹:

Мұндағы сөздер араб әріптерімен хатталған. П. Пелио бұл сөйлемді былай деп оқып шыққан: «M(ā)ḡgü t(ā)ḡrī küç(ü)ndä / qur(u)l(u)ḡ ulusn(u)ḡ taluynuḡ / khan y(a)rl(i)ḡ(i)m(i)z» («Мәңгі тәңірі күшінде / құрылық ұлысының талуынның / хан жарлығымыз») (Pelliot, 1922–1923: 24). Ал Владислав Котвич, Игорь де Рахевильц сынды ғалымдар П. Пелио «qur(u)l(u)ḡ ulus» деп оқыған сөз тіркесін «kü uluḡ ulus» («барша Ұлық ұлыс»), яғни «барша ұлы [Моңғол] ұлысы» деп оқыған². Қалай болмасын, мұнда мына жайттар анық: хаттың парсы тіліндегі нұсқасында сақталған осы бірінші сөйлем түркі тілінде жазылған; Ал бұл сөйлем араб-парсы жазуымен хатталғанда шалағайлық пайда болғандығы байқалады, өйткені, мұндағы біраз арабша әріптеріндегі (ت, ج, ن, خ, ي) нүктелер мүлдем қойылмай қалған.

Ендеше, заңды сұрақ туындайды: егер Пано Карпинидың айтқан «татар тілі» расында моңғол тілі болса, онда хатта не үшін осыншалық түркі сөздер пайда болып, тіпті хаттың басындағы сөйлем түгелдей түркі тілінде хатталған?

Осы сұраққа байланысты әуелі мұндағы «татар» деген ұғымды айқындап алу керек. Ватикан мұрағатынан табылған аталмыш хатқа зейін салушылар жаппай осындағы «татар» сөзін моңғол тілімен ғана байланыстырады, алайда, жұртқа әлдеқашан мәлім болғандай, «татар» сөзі тек қана моңғол жұртымен байланысты болмаған, ол тарихтағы көптеген түркі тілдес елдерге де қатысы бар атау. «Күлтегін ескерткіші», «Білге қаған ескерткіші» сынды көне түркі дәуіріндегі ескеркіштерге қарағанда, татарлар көне түркілердің құзырында болған; XI ғасырдағы парсы қаламгері Гардизидің мәлімдеуі бойынша, кімек елін құрайтын 7 рудың бірі — «татар» болған (Minorsky, 1937: 304–305). XIII ғасырдың 20-жылдары жазылған «Мэн да бэй лу» атты кітапта татарларды «шикі (жабайы) татар», «қара татар» және «ақ татар» деп бірнеше топтарға бөлген (Мэн Гун, 1983: 1^a–2^b), зерттеушілер сондағы «ақ татарлар» деген топтың оңғыттармен қатысты екендігіне шүбә келтірмейді. Ал Моңғол империясы құрылғаннан кейінгі Еуразия даласындағы түркі-моңғол елдері еуропалық қаламгерлер тарабынан жаппай «татар» аталғандығы да тарихи шындық. Осыған байланысты мына бір тарихи жағдай біздің назарымызды аударады: Пано Карпинидан тыс, XIII–XIV ғасырларда шығысқа келіп кеткен өзге де бірсыпыра еуропалық жиһанкездердің естеліктерінде «татар тілі» деп оңғұттардың немесе қыпшақтардың тілін меңзеген жағдайлар кездеседі.

Оңғұттардың тілін «татар тілі» деп атаған жағдай Пано Карпиниден жарты ғасыр кейін жазылған тарихи құжаттарда кездеседі. XIII ғасырдың соңында, католик францискандар ағымының діндары Джованни Монтекорвино Молғол жеріне барып, өмірінің соңына дейін оңғұттардың арасында

¹Хаттың толық көшімесі осы мақаланың соңында берілген. Қараңыз: Қосымша 1.

²Мұндағы сөз тіркес ағылшын тіліне «whole Great Nation (the Great [Mongol] Nation)» деп аударылған.

миссионерлік қызмет атқарады. Сол қызыметі барысында, ол Моңғол жерінен өзінің Еуропадағы діни қауымына рапорт ретінде екі хат жазып, ол хаттар францискандардың мұрағатында сақталып қалған; Кейін келе ол хаттар ағылшын тіліне аударылған. Бізді сол хаттарда айтылған мына жайттар қызықтырады:

Аталмыш екі хаттың біріншісінде, Джованни Монтекорвино несторияндық діни жолын ұстап келген Джордж есімді патшамен жақсы қарым қатынас орнатып келіп, сол елде өзінің миссионерлік қызметін жақсы бастағандығын айта келе: «Мен татар тілі мен жазуын меңгеріп алғанмын, бұл барша татарлар түсінетін тіл. Қазірге дейін, мен «Жаңа өсиет» кітабы мен «Псалтер» кітабын түгелдей осы тілге аударып, аудармаларымды құсни хатпен көшіргізіп үлгірдім ... Әуелінде, мен асылы жоғарыда аталған Джордж патшамен бірге жоспар құрып, оның көзі тірісінде латын тіліндегі мінәжәт өлеңдерін (Latin Office) түгелдей аударып, Джордж патшаның құзырындағы жерлерде кеңінен шырқатпақ болғанмын ... Аталмыш Джордж патшаның ұлына менің атым беріліп, Джон деп аталған» деп жазады (Dawson, 1955: 227). Ал Джованни Монтекорвино өзінің екінші хатында тағы мынадай сөздер қалтырған: «Осыған дейін, мен сауатсыз адамдарға уағыз жүргізу мақсатында «Ескі өсиет» пен «Жаңа өсиет» кітаптарына қатысты 6 сурет салғанмын. Сондай-ақ, мен ол суреттердің төменгі жағына латын, түрік және парсы тілдерінде түсіндірмелер жазып қалдырғанмын, сондықтан, осы үш тілді (үш тілдің біреуін) оқи алатын кезкелген адам сол суреттерді де түсіне алады» (Dawson, 1955: 228).

Ғылыми қауым осыған дейін мынадай ортақ пікірлерге келген: 1. Жоғарыдағы хаттарда айтылатын «Джордж патшан» — Юань патшалығына арналған «династиялық стандарт тарихыта», яғни «Юань ши» кітабында өмірбаяны сақталған әйгілі тарихи тұлға, XIII ғасырдың соңындағы оңғыт елінің билеушісі Колицзисы (阔里吉思) («Юань ши», 118-цзюань, «Колицзмсының өмірбаяны»), мұндағы есімді білдіретін 4 иероглиф «Korgiz (George)» сөзінен келген. Ал аталмыш қытай дереккөзі бойынша, Колицзисының ұлының есімі — Джуань (朱安) («Юань ши», 118-цзюань, «Колицзмсының өмірбаяны»), бұл екі иероглиф «John» сөзінен келгендігі даусыз. Осы жайттар Джованни Монтекорвиноның жоғарыдағы хаттарында сақталған мәліметтермен сәйкеседі; 2. Оңғыттардың түркі тілдес халық екендігін (Гумилев, 2013: 454; Paulillo 2013: 237–252) және олардың несториян дініне сенгендігін дәлелдейтін нақты тарихи ескеркіштер бар, оның ішінде әсіресе оңғыттар өмір сүрген өңірден сирия әріпіндегі түркі жазуымен жазылған біраз құлпытас ескерткіштерінің табылғандығы бұл мәселені түбегейлі айқындап берген (Martin, 1938: 232–249; Гай Шаньлин, 1992).

Ал қыпшақ түркі тілін «татар» ұғымымен байланыстыратын жайтты төмендегі екі тарихи деректен білуге болады.

Бірінші дерек католик францискандар ағымының діндары, тегі испандық болып келетін Паскалдың (Pascal) 1338 жылы Алмалы³ жерінен өз ауылындағы, яғни Испанияның Виттория (Vittoria) жеріндегі досына хат жазып, өзінің Алтын ордаға қарасты Сарай және Үргеніш сынды қалалар арқылы Алмалыға барған сапары туралы, сондай-ақ өзінің Алмалыға жеткеннен кейін сонда көрген-білгендері туралы баяндап береді. Әңгімесінің арасында мына жайттар да жазылған: «Мен жолдасымнан ертерек аталмыш жерге жетіп, әрі қарай бірнеше грек адамымен бірге Сарай қаласына дейін арбамен жол жүріп бардым. [Кейінірек.] жолдасым бірнеше діндарлармен бірге Үргеніш қаласына барған. Мен басында онымен бірге жүрсем дегенмін, алайда, жағдайды сұрастырып келе, мен әуелі осы елдің тілі мен жазуын үйреніп алсам деген шешімге келдім. Жаратушының қолдауы арқасында, мен кумания⁴ тілін, ұйғыр жазуын үйреніп алдым, ал аталмыш тіл мен жазу Татар, Парсы, Халдей, Мидия⁵ және Қытай⁶ сынды патшалықтар мен империялардың барлығында жалпылай қолданылады» (Yule, 1915: 82–83).

Екіші дерек флоренциялық көпес Пегуттидің (Francesco Balducci Peguotti) 1340 жылы жазған «[Сауда] қадамдарының кезеңдері және өзге де мәселелерге арналған кітап» («Libro di Divisamenti di

³Қазіргі қазақ-қытай шекарасы болып келетін Қорғастың шығысында орналасқан жер. Бұл жер Шағатай хандығының астанасы болған, сол себептен Паскал сынды католик миссионерлері осында жіберілген.

⁴Біз сүйеніп отырған дереккөзінде бұл атау «Chamanian» деп алынған. Бұл сөз «Cuman» сөзінің өзгеше жазылуы екендігі анық. Сол дәуірдегі еуропалықтар «Cuman» деп қыпшақты атаған.

⁵Біз сүйеніп отырған дереккөзінде бұл атау «Medes» деп алынған. Бұл жерде Шағатай хандығы меңзеліп тұрса керек.

⁶Біз сүйеніп отырған дереккөзінде бұл атау «Chathay» деп алынған.

Passi. etc.”)⁷ атты еңбегінде сақталған. Шығысқа барып келген адамдардың айтып берген әңгімелері негізінде қалыптасқан бұл кітаптың «Аталмыш Қытай жеріне сапар шеккісі келетін көпестерге керекті дүниелер» деп аталатын екінші тараушасында былай делінген: «Тана жерінде болған кезде тілмаш ізлеу керек ... тілмаштан тыс, тағы екі жақсы ер күтушіні ертіп жүру керек. Бұлардың барлығы кумания (Cumania) тілін білу керек. Қаласа, Танадан аттанған көпес бір әйел ертіп жүруге де болады ... оның ерткен бұл әйелі де әлгі ерлер сияқты кумания тілін білсе жақсы болады» (Yule, 1915: 151–152).

Жоғарыдағы аталмыш жағдайларды ескере келе біз мынадай пікір айтуымызға болады: Плато Карпини айтқан «татар тіліндегі» хаттағы мөр моңғол тілінде екендігіне қарамастан, бұл хаттың негізгі мәтіні шын мәнінде моңғол тілінде емес, түркі тілінде жазылған. Ендеше, мұнда тиісінше бір сұрақ туындайды: моңғол билеушісі Күйіктің мөрін пайдалана отырып өз тілінде мұндай хат жаза алатын адам, сірә, кім? Осы сұраққа жауап іздеу үшін, біз сол дәуірдегі Моңғол империясының саяси өміріне байланысты қытай және парсы дереккөздерін, сондай-ақ Карпинидің жолжазбасын тексере келе мына жайттарды байқадық:

- «Юань ши» кітабының айтуынша, Үгедей қайтыс болған соң, оның әйелі Төрегенеге 4 жыл регент болып, ханшайым міндетін атқарған. Ол Күйікті қаған тағына отырғызғаннан кейін де ұлыстың саяси өмірінде шешуші рөл атқарған. «Юань ши» кітабы тіпті былай деп жазады: «Күйік таққа отырғанымен, саяси шешімдерді тек қана алтыншы ханшайым⁸ қабылдап тұрды» («Юань ши», 2-цзюань, «Динзун патшаның өмірбаяны»). Бұл жағдайды растайтын дерек парсы тарихшысы Жувайнидың кітабынан да кездеседі, мысалы, онда былай делінген: «Күйік өз шешесінің жанына қайтып келгенімен, ол мемлекет ісіне араласпаған; Ханның орнын ұлына бергенімен, Төрегенеге хатұн бәрібір империялық шешімдерді қабылдап тұрған» (Juwayni, 1958: 244).

- Плато Карпини дәл Күйіктің таққа отырғызылған шағында Моңғол ордасына жеткен. Сонда Карпинилерден ешқандай сый-сияпат ала алмағандықтан, Күйік хан оларға оң қабақ танытпаған. Сол себептен, олар аштан өліп қала жаздаған. Ал осындай қиын жағдайда қалған Карпинилерге деркөзінде қамқорлық көрсетіп, оларды қабылдаған және кері жолға салған адам өзге емес, дәл Төрегенеге хатұн болатын (Dawson, 1955: 28, 82).

- Юань патшалық қытай дереккөздерінде сақталған кей мәліметтерге қарағанда, аталмыш кезеңде Юань патшалығына нақты билігін жүргізген Төрегенеге хатұн өз ұлының, яғни Күйіктің мөрі басылған бос қағазды пайдаланып, өзінің бұйрық хаттарын жазып отырған. Аталмыш жағдай Үгедай билік құрған соңғы кезеңде де болған, оның нақты дәлелі ретінде біз қытай ғалымы Цай Мейбяодың 1951 жылы Пекин университетінің кітапқорларының біріндегі көне құлпытас ескерткіштерінің эстамптары арасынан тапқан «Еке хедунь да хуанхоу ичжи бин чжу фэуцы ичжи» (也可合敦大皇后懿旨并诸妃子懿旨), яғни «Ұлы хатұн мен өзге де ханшайымдардың бұйрығы» деп аталатын, 1240 жылы түсірілген қытай-моңғол қостілді жарлықты (жарлықтың эстампын) көрсетуге болады. Даосизм ғибадатханасына қолдау көрсету мақсатында «Еке хедунь», яғни «Ұлы хатұнның» атынан түсірілген бұл жарлықтағы басылған мөр қытайша «Ханди чжи бао» (皇帝之宝), яғни «Патша мөрі» деп жазылған. Демек, аталмыш жарлықтағы мөр — Үгедей ханның мөрі⁹. Зерттеушілер аталмыш жарлықта айтылатын «ұлы хатұнды» әуелі Төрегенеге хатұнның өзі деп межелеген, алайда, кейін келе бұл пікірден бас тартқан ғалымдар да бар. Бұл пікірді әуелі жарлықты тапқан қытай ғалымы Цай Мэйбяо айтқан. Ол өзінің 1955 жылы шығарған «Юаньдай бэйхуа бэй цзилу» (元代白话碑集录, «Юань патшалық дәуіріндегі қарапайым қытай тілінде жазылған құлпытас ескерткіштерінің жинағы») атты жинағында аталмыш «ұлы хатұнды» Төрегенеге теңестіреді (Цай Мэйбяо, 1955: 7). Кейінірек, Цайдың бұл пікірімен көптеген ғалымдар келіскен, олардың қатарында Клифс, Раквилц сынды әйгілі моңғолтанушы ғалымдар да бар (Ceaves, 1960–1961: 62–75; Rachewiltz, 1981: 38–63). Алайда, профессор Цай кейін келе өзінің бұл ойынан айынып, аталмыш «ұлы хатұн» асылы Төрегенеден бұрын Үгедейдің бәйбішесі болған Борақчин болса керек деген пікір айтқан (Цай Мэйбяо, 1989: 12–29). Қалай болмасын, Төрегенеге

⁷Бұл кітаптың атауы кейін «Коммерциялық практикалар» (“Practica della Mercatura”) деп өзгертілген. Біз сүйеніп отырған дереккөзде осы кітап атауының соңғы түрі алынған (қараңыз: Yule, 1915: 151–152).

⁸Юань патшалық қытай дереккөздерінде Төрегенеге хатұн «лю хуанхоу» (六皇后), яғни «алтыншы ханшайым» деп те аталады. Бұл туралы қараңыз: Цай Мейбяо, 1989: 12–29; Rachewiltz 1999: 71–76.

⁹Аталмыш мөр туралы қараңыз: Cleaves 1960–1961: 68, n. 28.

хатұнның регент болған кезінде патшаның мөрі пайдалынып өз билігін жүргізген, бұл туралы нақты мәлімет бар. «Го чао вэнь лэй» (国朝文类) атты Юань патшалық әдеби жинағында Сун Цзичжэнь есімді қаламгердің Елюй Чуцайдың (бұл адам Үгедей билік құрған заманда және Күйік қаған атанған дәуірде Ұлы Моңғол ұлысының ең ықпалды уәзірлердің бірі әрі әйгілі қаламгер болған) ескерткіш құлпытасына арнап жазған естелігінде мынадай мәлімет сақталған: «Осы кезде ханшайым¹⁰ регент болып үлгірген. Ол патшаның мөрі басылған бос қағазды Одулахэманьға¹¹ беріп, оған «білгеніңше жаза бер» дейтін»¹².

Жоғарыдағы жайттар мынаны көрсетеді: Ватикан мұрағатынан табылған жұмбаққа толы, түпнұсқасы бізге жетпеген аталмыш «татар» хатты жазған (жазғызған) және оны Карпиниге тапсырған адам — Күйіктің туған анасы Төрегене хатұн. Жоғарыдағы қытай дерегінде айтылғандай, ол Күйіктің мөрі басылған бос қағазға хаттың үш нұсқасын да жаздырған. Ал П. Пелио сынды ғалымдардың назарына ілінген хаттың парсы тіліндегі нұсқасындағы түркі сөздеріне қарап, біз оның әлгі Карпини тарабынан «татар хаты» деп аталған нұсқасының түркі тілінде, наймандар қолданған «көне ұйғыр жазуында» жазылғандығын межелеп білуге болады. Ал «Юань ши» кітабында Төрегененің найман елінен шыққандығы анық көрсетіледі¹³, демек, Карпини әкеткен «Күйік ханның татар хаты» — наймандардың тілі мен жазуында хатталған тарихи құжаттардың бірі, оның біраз мазмұны хаттың шала аударылған парсы тіліндегі нұсқасында сақталған. Яғни, жоғарыда көрсетілген осы хаттың парсы тіліндегі нұсқасының басындағы мәтінді сол кездегі найман тілінің толық бір сөйлемі ретінде қарастыруымызға болады.

Жоғарыдағы негізгі талқылаудан тыс, біз Төрегене хатұнның өмірбаяны туралы қосымша мәліметтерді беріп кетуді жөн санадық.

Найман қызы Төрегененің Ұлы Моңғол ұлысы тарихындағы орны ерекше болған: егер тек қана билік құзыры немесе ықпалы жеткен жер аумағын ескерсек, Төрегене хатұн жарты әлемді бақандай 4 жыл билеген әйел болып шығады — бұл адамзат тарихында сирек кездесетін құбылыс. Жоғарыда біз Ватикан мұрағатынан табылған, өз кезінде Карпини тарабынан «татар хаты» деп аталған құжаттың асылы Төрегене хатұнның бұйрығымен түркі (найман) тілінде жазылғандығын айтып өткенбіз. Енді сол хаттың мазмұнына да тоқталып өтсек. Хаттың негізгі идеясы мынадай: «Сен, папа, бізді кінәләп, бізді өздеріңе бағынуға шақырыпсың. Бұл қылығың бізге ұнамайды. Батыстағы сендер емес, керісінше, біз тәңірдің нағыз өкіліміз, өйткені, тәңірдің өмірі тек бізге түскен, сол себептен, біз қара жер бетіндегі барша елдерді билеуге құқылы болып отырмыз. Сондықтан да, егер біреуіміз екіншімізге бойсыну керек болса, онда бойсынуға тиісті ел біз емес, керісінше, сендерсіңдер. Жандарың барда, бізге бағынып келіңдер!».

Сірә, мұндай текаппарлық Төрегене хатұнға кездейсоқ пайда болмаған болса керек. Бұл қасиет Төрегене хатұнға ана сұты мен ата тәрбиесі арқалы келгендігіне шүбә жоқ. Ал найман мәдениетінің арғы жағында Көк Түрік қағанаты кезінде-ақ қалыптасқан, Еуразия кеңістігіне үлкен ықпал жасаған түркілік елдік сана мен саяси дәстүр жатыр.

Ендеше, осы бір қасқа мінезді әйел туралы тарихи жазбаларда тағы не айтылған? Ханшайым, регент ретінде Төрегене Моңғол империясының тарихында өзге қандай іздер қалдырған?

Төрегененің ертерек кездегі өмірі туралы мардымды дерек жоқ, дегенмен, оның шыққан тегі туралы «Юань ши» кітабының бірнеше жерінде тиісті мәліметтер сақталған:

¹⁰Яғни Төрегене хатұн.

¹¹Одулахэмань (奥都刺合蛮) — арабша «‘Abd ar-Rahman» деген есімнің қытайшаластырылған түрі. Аталмыш тұлға Төрегене хатұнның кезінде Моңғол ұлысының қаржы істері сынды салаларға жауапты билік өкілі ретінде Қытай жеріне жіберілген. Бұл адам туралы қараңыз: Juwayni, 1958: 243.

¹²Сун Цзичжэнь, *Чжуншунлинь Елюй гун шэндаобэй» (Чжуншунлинь мансабында болған Елюй мырзаға арналған құлпытас / Юань патшалық дәуірі қаламгер) Су Тяньцзюэ (құрастырған), «Го чао вэнь лэй» кітабы, 57-цзюань (бумасы), біз бұл еңбектің 1920-жылдары құрастырылған «Сы бу сун кань чубянь» нұсқасын пайдаландық (宋子贞: 《中书令耶律公神道碑, 《国朝文类》, 第57卷, 《四部丛刊初编》本。并见: 谢方点校: 《湛然居士文集》附录一, 中华书局, 1986年)。Мәтін қытайша былай деп жазылған: 奥都刺合蛮方以货取朝政... 时后已称制, 则以御宝空纸付奥都刺合蛮, 令从意书填。*

¹³«Юань ши», 2-цзюань; 106-цзюань; 114-цзюань. Төрегене хатұнның өміріне байланысты төменде берілген баяндамаға қараңыз.

- «Тайзун патшаның (Үгедейдің) өмірбаянында»: «Жэнь-инь жылы (壬寅年, 1246 ж.) көктемде, наймачжэнь (乃马真) текті алтыншы ханшайым¹⁴ регент ретінде билік құрған» («Юань ши», 2-цзюань, «Тайзун патшаның өмірбаяны (太宗纪)»);

- «Динзун патшаның (Күйіктің) өмірбаянында»: «(Динзунның) анасы «алтыншы ханшайым» деп аталады, оның тегі наймачжэнь, бин-инь жылы (丙寅, 1206 ж.) (Динзун) патшаны туған» («Юань ши», 2-цзюань, «Динзун патшаның өмірбаяны (定宗纪)»);

- «Ханшайымдардың өмірбаян кестесінде»: Төрегененің титулы «Төрегене алтыншы ханшайым наймачжэнь текті» деп берілген («Юань ши», 106-цзюань, «Ханшайымдардың өмірбаян кестесі (后妃表)»).

Деректердегі қытайша «наймачжэнь» (乃马真) деп жазылған сөз моңғолша «найман (әйел) адамы» деген мағынаны береді (мұндағы үшінші иерошлиф «чжэнь» (真) молғолша жұрнақ «чин»-нен келген). Демек, Төрегененің тегі найман екендігі анық.

«Жамиғат тауарих» пен «Юань Чао Пи Ши» (яғни кейінгі жұрт «Моңғолдардың құпия шежіресі» деп атап жүрген еңбек) сынды дереккөздерде сақталған мағлұматтарға қарағанда, найман қызы Төрегене өз дәуіріндегі әйгілі сұлулардың бірі болған. Ол әуелі меркіттердің басшысы Тоқтаның ұлы Құжыға ұзатылып, одан кейін көп ұзамай, меркіттер елдігінен айырылған шақта, ол олжа ретінде моңғолдардың қолына түседі де, Шыңғыс хан оны Үгедейге береді¹⁵. Сөйтіп, Төрегене Үгедейдің әйелдерінің бірі болады. Әуелінде, Төрегененің мәртебесі соншалықты жоғары болмаған тәрізді, өйткені, Төрегененің алдында Үгедейдің бәйбішесі Борақчин болған еді, ал Үгедейдің ең сүйген әйелі Мүге екендігі туралы да жазбалар бар. Алайда, Үгедейге Күйік, Көтән, Көчү, Қарачар, Қаршы деп аталатын 5 ұл туып бергеннен соң (ал Борақчин мен Мүге хатұндардан ұрпақ болмаған), Төрегененің ордадағы орны айқындалып, мәртебесі өскен. Дегенмен, Төрегененің Моңғол империясы тарихындағы ерекше орны оның Күйік сынды ұлдарды дүниеге әкелгендігінен емес, оның күйеуі қайтыс болғаннан кейін сол империяны билегендігінде болып тұр.

Көзі тірісінде, Үгедей аталмыш 5 ұлдың үшіншісін, яғни Көтәнді жақсы көріп, әуелі соны хан тағына мұрагер етіп талдаған. 1236 жылы, Көтән соғыста қаза тауып, Үгедей немересін, яғни Көтәннің ұлы Шиременді тақ мұрагері етіп сайлайды. Алайда, Үгедей қаған 1241 жылы желтоқсан айында қайтыс болған соң, Төрегене хатұн Шиременнің әлі жас, ұлыстың ауыр жүгін көтеруге қауқарсыз екендігін ескере отырып, Үлкен ұлы Күйікті хан тағына отырғызуды жөн көреді. Сөйтіп, ол Күйікті таққа отырғызу мақсатында Шыңғыс хан әулетінің мүшелері мен өзге де игі-жақсыларды құрылтайға шақырады. Дәл осыдан бұрынырақ батыс өңірлерге қаратып жүргізілген «үлкен ханзадалар жорығында» Жошының үлкен ұлы Баду Күйікпен жанжалдасып қалған, сол себептен, Төрегене хатұн шақырған аталмыш құрылтайға Баду келуден бас тартады. Осындай жағдайда, Төрегене хатұн Шағатай әулетінің қолдауымен Ұлы Моңғол ұлысының регенті болады да, билікті өз қолына алады.

Билік құрғаннан кейінгі Төрегененің тарихы туралы қытай және парсы дереккөздерінде біраз жағымсыз мағнадағы сөздер жазылған, мысалы, оның регент болған кезде Қытай, Орта Азия және Парсы жерлеріндегі көптеген көне шенеуніктерді алмастырып, өз адамдарын маңызды билік орындарына қойған әрекеттері көптеген қытай және парсы авторларының көңілдерінен шықпаған (бұл туралы төмендегі мәтінге қараңыз). Әрине, осындай сынни сөздердің көбісі объективді түрде айтылмаған; Онда аталмыш жазбаларды қалдырған авторлардың сол дәуірдегі өздерін билеген әулеттің, яғни Күйік ханнан кейін Ұлы Моңғол ұлысының билік тізгінін Үгедей әулетінен тартып алған Төле әулетінің Қытай мен Иран жерлеріндегі өкілдеріне жағымпаздық көрсетіп, Үгедей әулетін, соның ішінде Төрегене хатұнды кемсіту пиғылы жатқандығы анық; Сонымен қатар, мұнда аталмыш еңбектерді жазған авторлардың дәстүрлі мәдениеттерінің түркі-моңғол көшпенді мәдениетінен алшақтау екендігін, онда салыстырмалы түрде әйелдерді төмен санайтындығын да ескерген жөн.

¹⁴Бұл атау туралы жоғарыдағы 8-түсіндірмеге қараңыз.

¹⁵«Юань Чао Пи ши» кітабында: «Әуелінде, меркіттің елі олжалаған шақта, (Темучин меркіт басшысы) Тоқтаның ұлы Худудың әйелін (Төрегенені) Үгедейге берген» деп жазады (ЮЧПШ, 8-цзюань). Ал Рашид ад-Дин де Төрегененің меркіттерден тартып алынғандығын айтады, дегенмен, ол Төрегененің кімнен тартып алынғандығына келгенде екі түрлі әңгіме ұсынған: еңбегінің бір жерінде ол Төрегене меркіттердің Дайыр-Усун есімді өзге бір басшысының әйелі дей келе, өзге бір жерде ол (Төрегене) осы тайпадан (меркіттерден) шыққан, алайда, ол Дайыр-Усунның әйелі емес» деп жазады (СЛ, том II, С. 9).

Қандай болмасын, Төрегене хатұнның тарихи рөліне басқаша баға беруге тиістіміз, өйткені, тарихи деректерді оқи келе біз Төрегене хатұнның мынадай жетістіктерге жеткендіні байқаймыз: Біріншіден, дәл соның билеуінде Ұлы Моңғол ұлысының іргесі кеңейген; Екіншіден, дәл соның еңбегінің арқасында Шыңғыс хан әулетінің ауызбіршілігі сақталған. Осы жетістіктердің арқасында, Төрегене хатұн өзінің саяси мақсаттарына ақыры жетіп, Күйікті Моңғол империясының тағына отырғызады. Ол осы мақсаттарға жету үшін мынадай нақты қадамдарға барған: 1242 жылы Төрегене хатұн ордадағы орнын мықымдап, регент мәртебесін алған соң, өз кезінде марқұм күйеуіне қызмет еткен, алайда өзіне ұнамайтын біраз уәзірлерге шүйіліп, олардың кейбіреулерін тұтқындамақ болған. Сонда, өз кезінде бас уәзір болған Синқай (қытайша «Чжэньхай 镇海») және Махмұд Ялавач (қытайша «Ялаовачи 牙老瓦赤») есімді уәзірлер Төрегенеден туылған бес ұлдың біріне, яғни Солтүстік Қатайды билейтін Көтэнге бас сауғалап барып, соны паналайды. Ал өз кезінде Ұлы Моңғол ұлысының Орта Азиядағы өкілі болған Мақсуд Бек есімді адам Алтын орданың билеушісі Баду ханға қашып барады. Сонымен бірге, Төрегене хатұн Иран жерінде қарсылық көрсеткен Көргүзді тұтқындатқызып, оны Шағатай ханның жесіріне тапсыртқызады (кейін, Шағатай ұлысының ханы болған Қара-Хүләгү Көргүзді өлім жазасына кеседі); Сонымен бірге, Төрегене хатұн ойрат елінен шыққан Арғұн-ағаны Парсы жерінің билеушісі етіп тағайындайды («Töregene Khatun» // https://en.wikipedia.org/wiki/Töregene_Khatun).

Әрине, марқұм күйеуінің көптеген уәзірлерін биліктен ығыстыру Төрегененің қандай да бір қисық ниетінен шыққан әрекет болмаса керек, оның мақсат-мұраты — Ұлы Моңғол ұлысының империялық тұтастығын сақтап, сол ұлыстың билігін нығайту болғандығы анық. Осы мақсат үшін, ол моңғол билігіне пайдалы уәзірлердің мәртебесін бұрынғыдан да биіктетіп өсірген кездері де болған. Мысалы, ол кезінде Үгедейдің Солтүстік Қытайдағы салық жинаушысы болған Абдур Рахман есімді ортаазиялық адамды Солтүстік Қытай жеріндегі әкімшілік істерге жауапты бас уәзір етіп тағайындаған. Сонымен қатар, ол өзіне өте жақын болып келген Фатима есімді тәжік (немесе парсы) әйелдің өз кезінде тұтқын ретінде ордаға әкелінген тарихына қарамаста, оны өзінің ең сенімді билік өкілі етіп тағайындаған. Ал, қытай және парсы дереккөздерінде сақталған мәліметтерге қарағанда, Төрегене хатұн осы адамдар арқылы Қытай сынды жерлердегі салық саясатын күшейткен, сол саясаттың салдарынан аталмыш өңірлердегі халықтарға ауыртпашылық ұлғайған. Қытай және парсы авторларына Төрегене хатұнның жек көрінішті болғандығының бір себебі де осыдан болса керек.

Әкімшілік істерге жауапты болып келген бұрынғы шенеуніктермен тіресе де, ол марқұм күйеуінің Қытай жеріне жіберген әскери қолбасшыларымен жақсы қарым-қатынаста болған, және кейін Қытай жерінде болған әскери операциялардың барысын бақылап, соғыс істеріне де нұсқау беріп тұрған. Әуелінде, моңғол әскери күшімен Сун династиясының армиясы Чэнду жерінде соғыса бастағанда, Төрегене хатұн өз елшілерін жіберіп, Сун династиясымен бітімге келмек болған, алайда, Сунның билеушілері бітімге келудің орнына әлгі елшілерді қамап тастайды. Моңғол күші Ханьчжоу жерін басып алып, әрі Сычуан өлкесіне басып кірген кезде, Төрегене Чжан Жоу және Чаған есімді қолбасшыларға Сун династиясына қарсы шабуыл жасау туралы бұйрық түсіреді, ал аталмыш қолбасшылар бастаған маңғол күші Сун патшалығына қарасты жерлерге, ондағы ел-жұрттарға ауыр соққы жасаған.

Батыстағы біраз жерлердің Ұлы Моңғол ұлысына бағынуы да Төрегененің билік құрған тұсында іске асқан. Үгедей ханның кезінде, Рүм сұлтандығы (Селжүк сұлтандығы) моңғол күшінің қолбасшысы Чормағанмен тату-тәтті болу үшін оған салмақты тарту-таралғы беріп келген. Кейін, моңғол билеушілері аталмыш сұлтандығының елбасшысы Гийас ад-Дин Кей-Хосров II-нің өз басымен Моңғол жеріне барып аманатта болуын және моңғолдар тарабынан тағайындалатын «даруғашы»-ны, яғни моңғолдардың жат елге жіберетін билік өкілін қабылдауды талап етеді. Осындай жағдайда, аталмыш сұлтандық пен моңғолдар жауласса бастайды. Бұлардың арасындағы соғыс Төрегене хатұн билік құрған кезеңге дейін жалғасады. 1243 жылы, Байжу бастаған моңғол күші «Көсе-дағ соғысы» деп аталатын әйгілі шайқаста аталмыш сұлтандық пен оның одақтастарының біріккен әскери күшін ойсырата жеңеді.

Сөйтіп, Селжүк сұлтаны және оның одақтастары, сондай-ақ Ұлы Моңғол ұлысының батыс өңірлердегі өзге де елдердің көсемдері арты-артынан Қарақорым жерінде орналасқан Төрегене хатұнның ордасына елшілерін жіберіп, өздерінің Ұлы Моңғол ұлысына бағынышты болғандықтарын мойындайды. Осылардың қатарында Бағдаттағы Аббасилер халифатының және Грузия елінің патшасы Давид

VII Улудың өкілдері, сондай-ақ орыс князьі Александр Невскийдің әкесі Ярослав Всеволодович де бар еді¹⁶.

Төрегене хатұн марқұм күйеуінің тағайындап кеткен Шиременді хан мұрагерліктен қалдырып, Күйікті сол орынға қойған кезде де кейбір моңғол шонжарларының қарсылығына ұшыраған. Тіпті, Шыңғыс ханның кіші інісі Темүге Отчигин өз әскерлерін жинап алып, Үгедейден қалған хан атағына өзі ие болсам деген ниетпен хан ордасына шабуыл жасамақ болған. Осындай қауіпті шақта, Төрегене хатұн өзінің дипломатиялық шеберлігін көрсетіп, Темүге Отчигинді сөзбен жеңу арқылы билікке төнген үлкен қауіпті сейілткен.

1246 жылы, Төрегене хатұн билік тізгінін ақыры Күйікке тапсырып, өзі Еміл өзені бойындағы Үгедейдің ескі жұртына, яғни наймандардың байырғы жеріне көшіп кетеді. Бірнеше айдан соң, Төрегене хатұнға да ажал келіп жетеді. Осылайша, Ұлы Моңғол ұлысының регенті ретінде жарты әлемді билеген найман қызының тарихы да тамам болады.

Қорытынды

Жоғарыдағы талқылаулар негізінде біз мынадай қортындыларға келіп отырмыз: Біріншіден, жұртқа көбінесе «Күйік ханның татар хаты» деген атпен танылған тарихи құжат ісжүзінде Күйіктің анасы, тегі найман болып келетін, Үгедей хан қайтыс болғаннан кейін Моңғол империясының регенті болған Төрегене хатұнның қолынан шыққан; Хаттың бізге жеткен парсы тіліндегі аударма нұсқасындағы түркі мәтін — Төрегене хатұнның ана тілінің, яғни найман тілінің қандай болғандығын паш етеді. Екіншіден, аталмыш тарихи құжатты жазған (немесе жаздырған) адам, яғни Төрегене хатұн — тарихнамаларда, оның ішінде Отанедық тарихнамада алтын әріппен дәріптеуге татитын ұлы тұлға. Ол Ұлы Моңғол ұлысының империялық тұтастығын сақтап, сол ұлыстың билігін нығайтуға, сол ұлыстың территориясын кеңейтуге аса зор еңбек көрсеткен саяси қайраткер. Ал Төрегене хатұнның бойындағы ерекше қасиеттер кездейсоқ пайда болмаған. Найман мәдениетінің арғы жағында Көк Түрік қағанаты кезінде-ақ қалыптасқан, Еуразия кеңістігіне үлкен ықпал жасаған түркілік елдік сана мен саяси дәстүр Төрегене хатұнның бойындағы сол қасиеттердің қалыптасуына нәр бергендігі даусыз.

Әдебиеттер

Гай Шаньлинь, 1992 — *Гай Шаньлинь*. Иншань уангу (Иншань жеріндегі оңғут елі). Хухэхаотэ (Көкхот), 1992 (盖山林: 《阴山汪古》, 呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 1992 年).

Гумилев, 2013 — *Гумилев Л.* Энциклопедия / Гл. ред. Е.Б. Садыков, сост. Т.К. Шанбай. Москва: Издательство Художественная литература, 2013. 454 с. \

Мэн Гун, 1983 — *Мэн Гун*. Мэн да бэй лу. 1^а-2^б бб. Шанхай: «Шанхай гуцзи шу дянь» (Шанхай тарихи жазбалар кітапханасы), 1983 ж. (孟珙: 《蒙鞑备录》, 上海古籍书店, 1983. 第一叶正面至第二叶背面).

Ceaves, 1960–1961 — *Ceaves F. W.* The Sino-Mongolian Inscription of 1240 // *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 1960–1961. No 23. Pp. 62–75.

Dawson, 1955 — *Dawson, Ch.* The Mongol Mission: Narratives and letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. New York, 1955. 227 p.

Juwaynī, 1958 — *Juwaynī, Alā al-Dīn*. Translated by John Boyle, *The history of the world conqueror*. Manchester university press, 1958. 244 p.

Martin, 1938 — *Martin, D.* Preliminary Report on Nestorian Remains North of Kuei-Hua, Suiyüan // *Monumenta Serica* 3. 1938. Pp. 232–249.

Minorsky, 1937 — *Minorsky V.* (Translated and Explained), *Ḥudūd al-'Ālam* ('The Regions of the World' — A Persian Geography, 372 A.H – 982 A.D.). Pp. 304–305. London, 1937.

Paurillo, 2013 — *Paulillo M.* White Tatars: The Problem of the Öngüt conversion to Jingjiao and the Uighur Connection / Tang, Winkler (Ed.), *From the Oxus River to the Chinese Shores: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia (orientalia – patristica – oecumenica)* (2013). Pp. 237–252.

Pelliot, 1922–1923 — *Pelliot P.*, Les Mongols et la Papauté // *Revue de l'Orient Chrétien*, XXIII. 1922–1923. Pp. 1–30.

¹⁶Тарихи деректерге қарағанда, осы орыс князьі Төрегене хатұнның қонақасынан кейін қайтыс болған, сондықтан, оны Төрегене хатұн у беріп өлтірді деген пікір айтушылар да бар.

- Rachewiltz, 1981 — *Rachewiltz de I.* Some Remarks on Töregene's Edict of 1240 // *Papers on Far Eastern History*. 23 March 1981. Pp. 38–63
- Rachewiltz, 1999 — *Rachewiltz de I.* Was Töregene Gatun Ögödei's "Sixth Empress" // *EAST ASIAN HISTORY*. 1999. No 17/18. Pp. 71–76.
- Rachewiltz, 2019 — *Rachewiltz I. de.* Qan, Qa'an and the Seal of Güyüg // *East Asian History*. 2019. No 43. Pp. 97, 99 note 20.
- СЛ, 1946–1960 — Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Т. 1-3. / Рашид-ад-Дин. Москва–Ленинград: Изд. Академии наук СССР, 1946–1960.
- Сун Цзичжэнь, 1920 — *Сун Цзичжэнь*. Чжуншулин Елюй гун шэндаобэй» (Чжуншулин мансабында болған Елюй мырзаға арналған құлпытас / (Юань патшалық дәуірі қаламгер) Су Тяньцзюэ (құрастырған), «Го чао вэнь лэй» кітабы, 57-цзюань (бумасы), біз бұл еңбектің 1920-жылдары құрастырылған «Сы бу сун кань чубянь» нұсқасын пайдаландық (宋子贞：《中书令耶律公神道碑》·《国朝文类》·第 57 卷，《四部丛刊初编》本。并见：谢方点校：《湛然居士文集》附录一·中华书局·1986 年).
- Töregene Khatun, 2022 — «*Töregene Khatun*» // https://en.wikipedia.org/wiki/Töregene_Khatun (мәтіннің соңғы өңделген күні — 3 қараша 2022 ж.) (қаралған күн: 05.05.2023)
- «Юань ши», 118-цзюань, «Колицзмсының өмірбаяны» (《元史》第118卷, 《阔里吉思传》).
- ЮЧПШ, 1936 — *Юань Чао Пи Ши*. Біз бұл кітаптың 1936-жылы құрастырылған «Сы бу цун кань сяньбянь» нұсқасын пайдаландық.(《元朝秘史》, 《四部丛刊三编本》).
- Yule, 1915 — *Yule H.* Cathay and the Way Thither: Being A Collection of Medieval Notices of China (4 Volumes). Vol. 3. P. 82–83. London: Hakluyt Society, 1915.
- Цай Мейбяо, 1989 — *Цай Мейбяо*. Толиегэна хоу шиши каобянь (Төлегене хайшайымға қатысты тарихи оқиғалар туралы талдаулар) // Монгу ши янцзю (Моңғол тарихы туралы зерттеулер). № 3. 1989. 12–29 бб. (蔡美标：《脱列哥那后史事考辨》·《蒙古史研究》第 3 辑 (1989 年), 第 12–29 页);
- Цай Мэйбяо, 1955 — *Цай Мэйбяо*. «Юаньдай бэйхуа бэй цзилу» (《元代白话碑集录》), 7–б., 2-түсіндірме. Пекин, 1955 ж.

References

- Ceaves, 1960–1961 — *Ceaves F. W.* The Sino-Mongolian Inscription of 1240 // *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 1960–1961. No 23. Pp. 62–75 (In Eng.)
- Dawson, 1955 — *Dawson, Ch.* The Mongol Mission: Narratives and letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. New York, 1955. 227 p. (In Eng.)
- Gai Shanlin, 1992 — *Gai Shanlin*. Inshan uangu (Inshan' zherindegi oñgüt yeli) [Yinshan uangu (Yonghut country in Yinshan)]. Huhehaote (Kokhot), 1992 (盖山林：《阴山汪古，呼和浩特：内蒙古人民出版社，1992 年》). (In Chin.)
- Gumilev, 2013 — *Gumilev L.* Encyclopedia [Encyclopedia] / Ch. ed. E.B. Sadykov, comp. T.K. Shanbai. Moscow: Publishing house "Hudozhestvennaya literatura", 2013. 454 p. (In Russ.)
- Juwaynī, 1958 — *Juwaynī, Alā al-Dīn*. Translated by John Boyle. The history of the world conqueror. Manchester: Manchester university press, 1958. 244 p. (In Eng.)
- Martin, 1938 — *Martin, D.* Preliminary Report on Nestorian Remains North of Kuei-Hua, Suiyüan // *Monumenta Serica* 3. 1938. Pp. 232–249. (In Eng.)
- Minorsky, 1937 — *Minorsky V.* (Translated and Explained), *Ḥudūd al-Ālam* [The Regions of the World — A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D.]. London, 1937. Pp. 304–305. (In Eng.)
- Meng Gong, 1983 — *Meng Gong*. Meng da bei lu. 1^a–2^b p. Şañxay: «Şañxay gwczi şw dyan» (Şanxay tarixi jazbalar kitapxanası), 1983 zh.) [Shanghai Historical Records Library, 1983 y.]. (孟珙：《蒙鞑备录》，上海古籍书店，1983. 第一叶正面至第二叶背面). [Meng Gong: "Mongolia Preparatory Records", Shanghai ancient books bookstore, 1983. The front of the first leaf to the back of the second leaf]. (In Chin.)
- Paulillo, 2013 — *Paulillo M.* White Tatars: The Problem of the Öngüt conversion to Jingjiao and the Uighur Connection / Tang, Winkler (ed.), *From the Oxus River to the Chinese Shores: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia (orientalia – patristica – oecumenica)* (2013). Pp. 237–252. (In Eng.)
- Pelliot, 1922–1923 — *Pelliot P.*, Les Mongols et la Papauté // *Revue de l'Orient Chrétien*, XXIII. 1922–1923. Pp. 1–30. (In Fr.)

Rachewiltz, 1981 — *Rachewiltz de I.* Some Remarks on Töregene's Edict of 1240 // Papers on Far Eastern History. 23 March 1981. Pp. 38–63 (In Eng.)

Rachewiltz, 1999 — *Rachewiltz de I.* Was Töregene Gatun Ögödei's "Sixth Empress? // East Asian History. 1999. No 17/18. Pp. 71–76. (In Eng.)

Rachewiltz, 2019 — *Rachewiltz de I.* Qan, Qa'an and the Seal of Güyüg // East Asian History. 2019. No 43. Note 20. Pp. 97, 99. (In Eng.)

Rashid ad-Din, 1946–1960 — *Rashid ad-Din.* Collection of annals. Vol. 1–3 / Rashid ad-Din. Moscow-Leningrad: Academy of Sciences of the USSR, 1946–1960. (In Russ.)

Song Jizhen, 1920 — *Song Jizhen.* Chzhunshulin Yelyuy gun shendaobey (Tombstone for Mr. Yelui during Zhongshulin career / (Yuan dynasty writer) Su Tianjue (Comp.), Guo Chao Wen Lei, Vol. 57, we refer to the 1920s version of this work, the Si Bu Sun Kan Chubian we used (宋子贞：《中书令耶律公神道碑》·《国朝文类》·第57卷，《四部丛刊初编》本。并见：谢方点校：《湛然居士文集》附录一，中华书局，1986年)。 [Song Jizhen: "Zhongshuling Yelugong Shendaobey", "Guochao Wenlei", Volume 57. Four Series. First Edition. See also: Xie Fang's proofreading: Appendix I of "Zhan Ran Layman Collection", Zhonghua Book Company, 1986]. (In Chin.)

Töregene Khatun, 2022 — «*Töregene Khatun*» // https://en.wikipedia.org/wiki/Töregene_Khatun (the date of the last revision of the text — november 3, 2022) (access date: 05.05.2023) (In Eng.)

Yuan shi — *Yuan shi*, 118-czyuan, «Koliczmsiniñ ömirbayanı» [juan 118, "Biography of Colicism"] (《元史》第118卷，《阔里吉思传》) ["Yuan Shi" Volume 118, "The Biography of Korigis"]. (In Chin.)

Yuan, 1936 — *Yuan Chao Pi Shi.* Biz bul kitaptıñ 1936-jılı qurastırılğan «Sı bw cwn kan syanbyan» nusqasın paydalandıq [We compiled this book in 1936 «Si bu tsung kan xianbian» used the version.] (《元朝秘史，《四部丛刊三编本》)。 [Secret History of the Yuan Dynasty, Four Series and Three Editions]. (In Chin.)

Yule, 1915 — *Yule H.* Cathay and the Way Thither: Being A Collection of Medieval Notices of China (4 Volumes). Vol. 3. London: Hakluyt Society, 1915. Pp. 82–83. (In Eng.)

Cai Meibiao, 1989 — *Cai Meibiao.* (蔡美标：《脱列哥那后史事考辨》·《蒙古史研究》第3辑 (1989年，第12–29页) [Analyzes of historical events related to Tolegene khayshayim] // Research on Mongolian History. No 3, 1989. Pp. 12–29. (In Chin.)

Cai Meibiao, 1955 — *Cai Meibiao.* Yuan'day beykhua bey tszilu [Yuan dai beihua bei jilu] (《元代白话碑集录》) [Yuan Dynasty Vernacular Style Collection]. Beijing, 1955. Comment 2. P.7. (In Chin.)

Қосымша 1

1246 ж. Рим папасы Инносент IV-ге жазылған «татар хатының» парсы тіліндегі нұсқасы.

Дереккөзі: *Dschingis Khan und seine Erben* (exhibition catalogue), München 2005, p. 221

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 303–317, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_303-317

THE CURRENT STATE AND PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN MUSEUMS AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN KAZAKHSTAN

Daniyar Zh. Kussainov^{1*}, *Gulfira E. Otepova*²

¹NPJSC "Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University" (60, Mira Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)

PhD Student in History

 <https://orcid.org/0000-0002-2327-478x>. E-mail: daniyar.k.zh@mail.ru

*Correspondent author

²NPJSC "Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University" (60, Mira Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan).

Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. E-mail: g.oteпова.hist@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Kussainov D.Zh., Otepova G.E., 2023

Abstract. *Introduction.* The article provides an analysis of the current state of the problem of interaction between museums and educational organizations in Pavlodar region. The introductory part contains a brief overview of the cultural and educational activities of museums. The fundamental influence of the works of German and American teachers on the development of museum pedagogy is noted. The degree of study of the issue in the Kazakh scientific space is described. *Goals and objectives* – to assess the current state of the problem of interaction between museums and educational organizations on the example of the Pavlodar region. *Results.* The research part outlines a positive trend in key indicators of cultural and educational activities of museums. The growth of the number of museum exhibits transferred to electronic format is emphasized; modern forms of museum work with the youth of the region are described; positive dynamics in the number of created school and university museums compared with the beginning of the 21st century is highlighted. The results of a survey conducted with students of the Faculty of History of Pavlodar Pedagogical University, school teachers and university teachers are presented. The total coverage of the respondents was 159 people. *Conclusions.* According to the results of the survey and interviews, it was revealed, in general, a positive attitude towards the problem of research on the part of students and teachers. The advantages and disadvantages of using the museum's resources in the educational process are noted.

Keywords: Museum pedagogy, education, exhibit, school museums, virtual exhibition, history teaching

For citation: Kussainov D. Zh., Otepova G. E. The current state and problems of interaction of museums and educational organizations in Kazakhstan // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 303–317. (In Russ.). DOI: [10.51943/2710-3994_2023_10_2_303-317](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_303-317).

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰРАЖАЙЛАР МЕН БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Данияр Жақсылықұлы Құсайынов^{1*}, Гүлфира Елубайқызы Өтепова²

¹Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті КЕАҚ (60-үй, Мир көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

«Тарих» мамандығының докторанты

 <https://orcid.org/0000-0002-2327-478x>. E-mail: daniyar.k.zh@mail.ru

* Автор-корреспондент

²Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті КЕАҚ (60-үй, Мир көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы).

тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Құсайынов Д.Ж., Өтепова Г.Е., 2023

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақалада Павлодар облысындағы мұражайлар мен білім беру ұйымдарының өзара әрекеттесу мәселесінің қазіргі жағдайына талдау жасалады. Кіріспе бөлімде мұражайлардың мәдени-білім беру қызметі туралы қысқаша шолу бар. Неміс және американдық педагогтардың еңбектерінің мұражай педагогикасының дамуына түбегейлі әсері атап өтілді. Мәселенің қазақстандық ғылыми кеңістікте зерттелу дәрежесі сипатталады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Павлодар облысының мысалында мұражайлар мен білім беру ұйымдарының өзара іс-қимыл мәселесінің ағымдағы жай-күйін бағалау. *Нәтижелер.* Зерттеу бөлімінде мұражайлардың мәдени-білім беру қызметінің негізгі көрсеткіштері бойынша оң динамика байқалады. Электронды форматқа аударылған мұражай экспонаттары санының өсуіне баса назар аударылады; мұражайлардың аймақ жастарымен жұмысының заманауи формалары сипатталады; ХХІ ғасырдың басымен салыстырғанда құрылған мектеп және университет мұражайларының саны бойынша оң динамика ерекшеленеді. Павлодар педагогикалық университетінің тарих факультетінің студенттерімен, мектеп мұғалімдерімен және ЖОО оқытушыларымен жүргізілген сауалнама нәтижелері келтіріледі. Сауалнамаға қатысқандардың жалпы саны 159 адамды құрады. *Қорытынды.* Сауалнама және сұхбат нәтижелері бойынша оқушылар мен оқытушылар тарапынан зерттеу мәселесіне жалпы оң көзқарас анықталды. Білім беру процесінде мұражай ресурстарын пайдаланудың артықшылықтары мен кемшіліктері атап өтілді.

Түйін сөздер: Мұражай педагогикасы, білім беру, экспонат, мектеп мұражайлары, виртуалды көрме, тарихты оқыту

Дәйексөз үшін: Құсайынов Д.Ж., Өтепова Г.Е. Қазақстандағы мұражайлар мен білім беру ұйымдарының өзара іс-қимылының қазіргі жағдайы мен мәселелері // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 303–317 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_303–317.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МУЗЕЕВ И ОРГАНИЗАЦИЙ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Данияр Жақсылықович Куцаинов^{1*}, Гүлфира Елубаевна Өтепова²

¹НАО «Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан» (д. 60, ул. Мира, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)

докторант специальности «История»

 <https://orcid.org/0000-0002-2327-478x>. E-mail: daniyar.k.zh@mail.ru

* Корреспондирующий автор

²НАО «Павлодарский педагогический университет имени Элкей Марғұлан» (д. 60, ул. Мира, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)
 доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Кусайынов Д.Ж., Отепова Г.Е., 2023

Аннотация. *Введение.* В статье приводится анализ современного состояния взаимодействия музеев и организаций образования в Павлодарской области. Вводная часть содержит краткий обзор по вопросу культурно-образовательной деятельности музеев. Авторы отмечают фундаментальное влияние работ немецких и американских педагогов на развитие музейной педагогики, анализируют степень изученности вопроса в казахстанском научном пространстве. *Цель и задачи исследования* – оценить текущее состояние взаимодействия музеев и организаций образования, а также выявить основные проблемы их взаимодействия для дальнейшего развития музейной педагогики. *Результаты.* В исследовательской части отмечается положительная динамика по ключевым показателям культурно-образовательной деятельности музеев. Подчеркивается рост количества музейных экспонатов, переведенных в электронный формат; описываются современные формы работы музеев с молодежью региона; отмечается положительная динамика по количеству созданных школьных и университетских музеев по сравнению с началом XXI века. Приводятся результаты анкетирования, проведенного со студентами исторического факультета Павлодарского педагогического университета, учителями школ и преподавателями ВУЗов. Общий охват опрошенных составил 159 человек. *Выводы.* По результатам опроса и интервью было выявлено, положительное отношение к проблеме исследования со стороны учащихся и преподавателей. Определены преимущества и недостатки использования ресурсов музея в образовательном процессе.

Ключевые слова: Музейная педагогика, образование, экспонат, школьные музеи, виртуальная выставка, преподавание истории

Для цитирования: Кусаинов Д.Ж., Отепова Г.Е. Современное состояние и проблемы взаимодействия музеев и организаций образования в Казахстане // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 303–317. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_303–317.

Введение

На сегодняшний день функционал казахстанских музеев стал намного обширнее и не ограничивается лишь хранением коллекций экспонатов. За последние десятилетия музеи республики значительно расширили возможности и методы взаимодействия со школами и ВУЗами. Образование стало, если не главным, то одним из приоритетных направлений работы республиканских и местных музеев. Со стороны образовательных институтов также прослеживается тенденция к установлению тесных связей с музеями. Постоянно меняющиеся стандарты в области педагогической науки, развитие современных технологий заставляют переосмыслить некоторые подходы в обучении в целом, и обучении гуманитарным наукам в частности. Выступая с обращением к народу Казахстана, президент страны Касым-Жомарт Токаев сказал: «В целом перед казахстанским образованием и наукой стоит масштабная, неотложная задача – не просто поспевать за новыми веяниями, а быть на шаг впереди, генерировать тренды» (Акорда, 2021). Таким образом, на первый план выходит способность культурно-образовательных институтов быстро адаптироваться к реалиям современного мира, используя при этом все доступные им средства для успешного функционирования в сегодняшнем социуме.

Прежде чем приступить к анализу текущего состояния проблемы взаимодействия музеев с образовательными учреждениями, необходимо выяснить, как ученые, исследователи, педагоги изучали и рассматривали данные аспекты в своих исследованиях.

Серьезное влияние на становление и развитие музейной педагогики оказали труды немецких ученых. Так, А. Лихтварк подчеркивал ключевую роль музеев в образовательном процессе. Многие из тех способов взаимодействия с аудиторией, которые он практиковал во время работы, применяются и сегодня, в том числе в казахстанских музеях. Среди них – организация тематических фотовыставок, художественных клубов, освещение событий и новостей музея на страницах еженедельных изданий (Priem, Mayer, 2017: 200). Г. Фройденталь одним из первых сформулировал принципы организации

учебного процесса для школьников (Khodzhaev, 2020: 2804). Он настаивал на том, что весь процесс обучения в музее должен строиться вокруг ученика и его интересов. Особая роль, при этом отводилась музейным работникам. В частности, он считал необходимостью иметь среди сотрудников музея человека с педагогическим образованием.

Американский ученый Джон Дьюи разработал модель идеальной школы, которая включала в себя наличие библиотек и музеев, работающих как единый механизм. При этом ценность музея он находил не в богатстве коллекций и экспонатов, а в том, что они способствуют активной внешкольной деятельности (Hein, 2004: 415).

Роль музеев в педагогическом процессе исследуется в трудах российских ученых Медведевой Е.Б. и Юхневича М.Ю. В частности, ими были сформированы методы и рекомендации по работе с музейной аудиторией (Медведева, 1997), (Юхневич, 2001).

Выделяя зарубежные научные исследования по данной теме, опубликованные за последние три года, необходимо отметить работу Э. Хэмилтон, где описывается модель взаимодействия «музей» - «университет» и ее влияние на развитие компетенций у педагогов (Hamilton, Margot, 2020). Польский педагог А. Цабала проводит анализ образовательных проектов, которые реализовывались в Национальном музее Кракова, и подчеркивает необходимость дальнейшего диалога между музеями и образовательными учреждениями для выстраивания их эффективного взаимодействия (Sabala, Grzelak, 2020). К. Корниш в своей статье делится опытом реализации проекта «Мобильный музей», когда экспонаты музеев активно использовались непосредственно на уроках в школе. Автор приходит к выводу о том, что проект способствовал развитию у учащихся навыков креативного и критического мышления, а также умения работать в группе (Cornish et al., 2021).

На сегодняшний день, среди отечественных научных трудов, мы можем выделить работы А.К. Мынбаевой. В своей монографии она раскрывает сущность понятий «музейная образовательная среда» и «музейное образовательное пространство», обобщает опыт деятельности педагогических музеев и делится практическим опытом по созданию этнопедагогического музея в университете (Мынбаева, 2016). Культурно-образовательная деятельность музеев Казахстана освещается в трудах Г.Ш. Файзуллиной. В частности, она приводит хронику современной музейной практики и осуществляет анализ проектной деятельности музеев республики (Файзуллина, 2005).

Таким образом, на основе выше изложенного можно утверждать, что вопрос интеграции музейных ресурсов в образовательный процесс не является новшеством с точки зрения педагогики и культурологии, так как он изучался многими зарубежными исследователями еще в прошлом веке. Однако, описанные ими идеи и методы не теряют своей актуальности по сей день, активно исследуются современными зарубежными авторами и могут использоваться в практике преподавателей и музейных работников. В то же время, стоит обратить внимание, что проблема функционирования музеев в образовательном поле в Казахстане не является объектом многочисленных исследований. Приходится констатировать, что в отечественной научной среде встречается не так много фундаментальных работ по этой теме, что свидетельствует о необходимости проведения дальнейших исследований в данном направлении.

Цель данной статьи – оценить текущее состояние и проблемы взаимодействия музеев и организаций образования на примере Павлодарской области. Поставленная цель позволяет определить следующие задачи исследования: изучить существующие формы культурно-образовательной деятельности музеев в Павлодарской области; выявить степень заинтересованности студентов и преподавателей истории областных школ и ВУЗов в использовании ресурсов музея в своей работе; зафиксировать преимущества и положительные стороны модели «Музей — Образовательное учреждение»; определить препятствия на пути к эффективному взаимодействию музеев и школ; найти пути решения выявленных проблем.

Материалы и методы

Для решения поставленных задач были определены следующие методы исследования: сравнительный анализ, метод анкетирования, беседа, интервью:

1) для проведения сравнительного анализа были использованы статистические данные Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам республики Казахстан; для анализа текущей ситуации в вопросе функционирования школьных и университетских музеев использовались данные из официальных электронных ресурсов (ресурс отдела образования

г. Павлодар; официальные сайты музеев Павлодарской области; официальные ресурсы Павлодарского педагогического университета и «Toraigrov University»).

2) с целью выявления отношения студентов к проблеме исследования было организовано анкетирование студентов высшей школы гуманитарных наук Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана. В ходе анкетирования было опрошено 57 студентов образовательных программ «История», «История-религиоведение». Анкета включала в себя 10 вопросов, однако ввиду того, что 6 из этих вопросов не относятся к теме настоящего исследования, нами было принято решение отразить выводы по 4 из вопросов анкетирования. Результаты представлены в виде таблиц и диаграмм в исследовательской части статьи. Авторы статьи решили не привлекать к анкетированию учащихся школ, поскольку в ходе проведенных с преподавателями школ интервью была получена исчерпывающая информация, касающаяся вовлечения учеников общеобразовательных школ в музейные мероприятия.

3) для выявления отношения преподавателей истории к проблеме исследования среди них было проведено анкетирование. В ходе анкетирования было опрошено 102 преподавателя истории, из них преподавателей ВУЗов – 34 человека:

- 2 доктора исторических наук;
- 14 кандидатов исторических наук;
- 11 докторов PhD;
- 4 кандидата культурологических наук.

Стаж педагогической деятельности респондентов распределился следующим образом:

- менее 5 лет – 28 %;
- до 10 лет – 45 %;
- 10 и более лет – 27 %.

Из общего количества опрашиваемых преподавателей 22 человека согласились принять участие в интервью и подробно изложить свое мнение по исследуемой проблеме.

Общее количество респондентов среди преподавателей и студентов составило 159 человек.

Обсуждение

По сравнению с началом 2000-х годов, в Павлодарской области прослеживается положительная динамика по основным показателям культурно-образовательной деятельности музеев. Так, согласно данным Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, в 2001 году в области насчитывалось 7 музеев (Бюро, 2021). В 2021 году количество музеев увеличилось до 12. Фонды павлодарских музеев регулярно пополняются новыми экспонатами, представляющими ценность для изучения истории и этнографии Казахстана. В сравнении с 2001 годом количество экспонатов основного фонда увеличилось более чем на 47 тысяч единиц и на текущий момент составляет 172492 единиц хранения. Среднее количество проводимых экскурсий увеличилось с 1889 единиц в 2001 году до 4273 единиц в 2021 году. Кроме того, более чем в 3 раза увеличилось число организованных лекций в стенах областных музеев (См. Таблица 1).

Показатель	2001 г.	2021 г.	Динамика
Количество экспонатов, ед.	125470	172492	+37%
Количество музейных лекций, ед.	439	1591	+262%
Число экскурсий, ед.	1889	4273	+126%
Число посещений, тыс.	108,5	77,7	-28%

Таблица 1 – Сравнение основных показателей работы музея в 2001 г. и 2021 г.

[Table 1 – Comparison of the main indicators of the museum in 2001 and 2021]

Сравнивая данные показатели, необходимо отметить значительное падение количества посещений музеев Павлодара местными жителями. Логично предположить, что резкое снижение числа визитов обусловлено последствиями недавней пандемии. В пользу этого говорит тот факт, что в год предшествующий введенным карантинным мерам количество посещений составило около 180 тысяч. Необходимо отметить, что кризис, вызванный пандемией, затронул деятельность музеев по всему миру. В докладе UNESCO подчеркивается, что, в глобальном масштабе, из 95000 музеев, 85 000 (что составляет

90 %) были временно закрыты как минимум в течение пяти месяцев. Это повлекло за собой снижение посещаемости в среднем на 70 % и доходов на 50 % (ЮНЕСКО, 2020: 13).

С другой стороны, это позволило павлодарским музеям качественно перестроиться на дистанционный режим работы. Результатом этого стал рост количества экспонатов, переведенных в электронный формат и пересмотр форматов работы с молодой аудиторией. Так, число артефактов, доступных для просмотра в режиме онлайн увеличилось с 26647 единиц в 2018 году до 60229 в 2021 году. Кроме того, руководством музеев уделяется большое внимание работе в виртуальном медиа пространстве. 8 из 12 музеев области имеют страницы в популярных социальных сетях. Это особенно актуально в свете задачи привлечения внимания молодого поколения к ресурсам музея. Согласно выводам Р.Б. Франчески и Л.М. Альварез, виртуальные музеи являются эффективным педагогическим инструментом, способствующим повышению мотивации учащихся и развитию у них навыков визуального и эстетического восприятия (Franceschi, de Miguel Álvarez, 2021: 472). В другом исследовании, которое посвящено диагностике эффективности внедрения музейно-образовательных проектов в школе, авторы приходят к выводу, что использование цифровых ресурсов музея в учебном процессе положительно влияет на развитие когнитивных способностей и ассоциативного мышления у учащихся (Ferrara, Sapia, 2013: 1355).

Социальные сети и электронные ресурсы музеев Павлодарской области используются не только в качестве рекламы собственных услуг или для других коммерческих целей. Анализ официальных интернет страниц позволяет выделить несколько форматов работы, ориентированных на воспитание подрастающего поколения. Так, в Павлодарском историко-краеведческом музее функционирует постоянная рубрика «История одного экспоната», где на обозрение аудитории выставляется один из наиболее интересных артефактов. Доступным языком описывается его функции, происхождение и история его находки. Большой популярностью пользуется формат «Музей Live», благодаря которому учащиеся имеют возможность оценить новые экспозиции, не посещая стен музея. На сайте музея зрителям предоставлена возможность посетить виртуальный тур (ПОИКМ, 2023). Это обеспечивает доступность музейных коллекций для учащихся школ и высших учебных заведений, которые проводят значительную часть свободного времени в виртуальном пространстве.

На сегодняшний день взаимодействие музеев Павлодарской области с организациями образования выражается в таких формах мероприятий, как экскурсии, встречи с творческими личностями и почетными гражданами республики. Помимо традиционных экскурсий, для студентов регулярно организовываются краеведческие уроки, круглые столы, музыкальные вечера. Встречи с известными личностями проходят не в одностороннем порядке. Учащиеся, как правило, задают много вопросов и перенимают опыт старшего поколения. С целью разнообразить познавательный процесс в ходе музейных занятий, педагоги часто организовывают квест-игры и викторины. Для проведения мастер-классов приглашаются ведущие специалисты области. В ходе такой деятельности обучающиеся имеют возможность самостоятельно попытаться создать макет посуды или одежды того или иного периода истории. Это позволяет воспитывать чувство уважения к национальным обрядам, традициям, культуре.

Одним из динамично развивающихся направлений модели взаимодействия «Музей — Образование» является открытие школьных музеев. Практика создания музеев при школах широко распространена за рубежом, где они рассматриваются как проект, способствующий развитию ключевых навыков и компетенций учащихся. В частности, итальянский исследователь Ф. Пиццигони, описывая собственный опыт создания и работы со школьным музеем, выделяет его роль в развитии у школьников навыков проектной деятельности и активному вовлечению в творческий процесс не только учеников, но и самих преподавателей (Pizzigoni, 2022).

Согласно проведенному анализу на основе официальных ресурсов городских отделов образования, в настоящее время в городе Павлодар функционирует 25 школьных музеев. Продолжая отслеживать динамику, можем отметить, что большая часть школьных музеев была создана после 2000 года. Это говорит о стремительном росте популярности музеев такого типа. Говоря о преимуществах школьных музеев, нужно подчеркнуть активное вовлечение учеников в их создание и дальнейшую работу по пополнению фонда и проведению выставок. Нередко сбор экспонатов для музея проходит при непосредственном участии не только преподавательского состава, но и самих учащихся и их родителей. Другим характерным преимуществом школьных музеев является удобство в использовании во время урока (отсутствует необходимость предварительной договоренности с музеем, транспортировки и т.д.).

Тематика музеев подбирается в соответствии с типом учебного заведения, однако наиболее распространенными видами таких музеев в Павлодаре являются музеи, посвященные истории школы и музеи боевой славы. Среди ярких примеров можно выделить Музей боевой славы им. Панфилова СОШ № 14, открывшийся в 2015 году к 70-летию победы в Великой Отечественной войне (НПВШ, 2020). В ходе комплектации фондов музея принимали участие не только граждане Казахстана, но и коллеги из других государств, включая Россию, Украину, Эстонию. В музее представлено больше десяти разделов: разделы 316-ой и 302-ой стрелковой дивизии, раздел, посвященный воинам-интернационалистам Прииртышья, раздел Международной вахты памяти «Ржев. Калининский фронт» и др. Благодаря работе актива музея, куда помимо преподавателей, входят учащиеся школы, коллекция музея регулярно пополняется новыми экспонатами, и на сегодняшний день насчитывает более 250 единиц.

Внедрение средств музейной педагогики в учебный процесс также выражается в создании организаций музейного типа при университетах. Среди высших учебных заведений Павлодарской области, особую функцию по вовлечению молодежи в поисковую работу и приобщению студентов к истории региона выполняет археологический комплекс «Margulan Centre», созданный в 2017 году на базе Павлодарского педагогического университета. Его сотрудники регулярно привлекают студентов ВУЗа к археологическим раскопкам. Собранные в ходе полевых раскопок экспонаты выставлены в стенах комплекса. На базе «Margulan Centre» функционирует пять научно-исследовательских лабораторий: археологической реконструкции, строительно-экспериментальной археологии дистанционного зондирования, «Археотур», «Сакральной географии», «Рухани Жаңғыру». В ходе практической деятельности студенты приобретают навыки полевых раскопок, знакомятся с новейшими технологиями извлечения археологических находок и их дальнейшего изучения. Все обнаруженные артефакты после реставрационных работ доступны для использования исследователям и преподавателям университета.

В «Toraigrov University» ведет работу комплекс из 8 музеев, включающий в себя археологический музей, музеи казахской этнографии и истории техники, а также музей истории ПГУ. В фондах музеев хранятся найденные в ходе раскопок экспонаты различных эпох. Музей принимает активное участие в образовательном процессе, регулярно организывает лекции, семинары для учащихся и преподавателей Павлодарской области. Студенты соответствующих специальностей имеют возможность проходить практику и отражать результаты своей деятельности в научных исследованиях и публикациях.

Таким образом, музеи Павлодара играют большую роль в деятельности школ и университетов не только в культурном, но и образовательном аспекте. Их материальная база представляет большую ценность для учителей школ и преподавателей гуманитарных дисциплин ВУЗов и позволяет использовать экспонаты на уроках истории. Коллекции традиционных музеев выделяются большим числом экспонатов, охватывающих широкий спектр исторических тем. В то же время, школьные и университетские музеи удобны в практическом применении в ходе урока или семинара и не требуют предварительной логистической подготовки (См. Таблица 2).

Компонент	Традиционные музеи	Организации музейного типа при университетах	Школьные музеи
Нравственно-патриотическое воспитание	+	+	+
Полный охват исторических тем	+	-	-
Виртуальные туры	+	-	-
Удобство при использовании в учебном процессе	-	+	+
Практическое участие обучающихся в работе музея	-	+	+

Таблица 2 – Сравнительный анализ видов музеев в образовательном контексте
[Table 2 – Comparative analysis of the types of museums in the educational context]

Результаты исследования

Оценка степени эффективности взаимодействия университетов и музеев невозможна без диалога с основными реципиентами образовательных услуг – студентами. В этой связи, посредством анкетирования авторы статьи провели анализ и получили следующие выводы.

В ходе анкетирования студентам был задан вопрос: «Как часто Вы посещаете музеи?». В результате 19 % респондентов ответили, что посещают музеи «регулярно», 37 % студентов выбрали пункт «часто». 28 % учащихся отметили, что посещают музеи «редко». Оставшиеся 16 % не посещали музеи в течение длительного времени (См. Диаграмма 1).

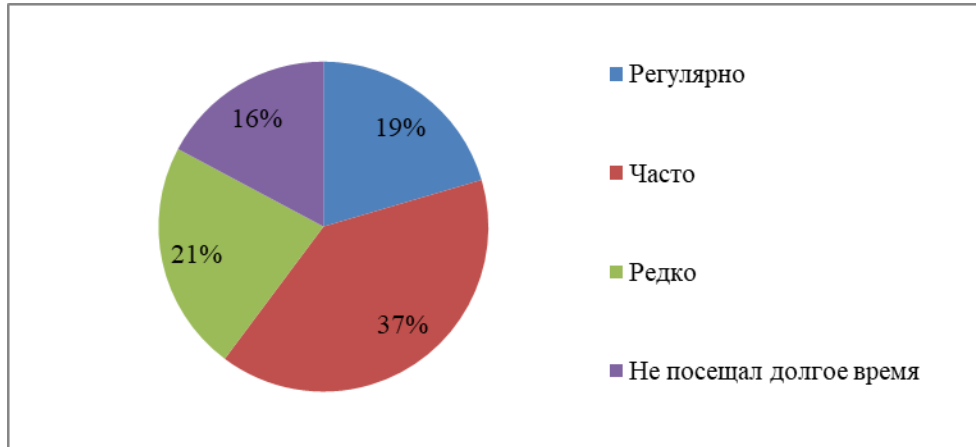

Диаграмма 1 – «Как часто вы посещаете музеи?»
[Diagram 1 – "How often do you visit museums?"]

Таким образом, количество студентов, отметивших пункт «регулярно» и «часто», превалирует над выбравшими варианты «редко» и «не посещал». Необходимо сказать, что результаты не стали неожиданностью для авторов исследования, поскольку преподаватели высшей школы гуманитарных наук Павлодарского педагогического университета регулярно задействуют студентов в музейных мероприятиях. Так, в предыдущем году с участием учащихся были проведены такие мероприятия, как памятный вечер «Связь поколений» посвященный 95-летию Заслуженного работника культуры КазССР Сейсенбекова Б.Б., вечер памяти «Наследие мастера», посвященный 85-летию народного мастера Сагандыкова Б.Ж., мастер-класс «Чудеса из бисера» совместно с художником-ювелиром Султановой В. и др.

Далее, студентам было предложено ответить на вопрос, «Какие музейные мероприятия вызывают у Вас повышенный интерес?». (См. Диаграмма 2).

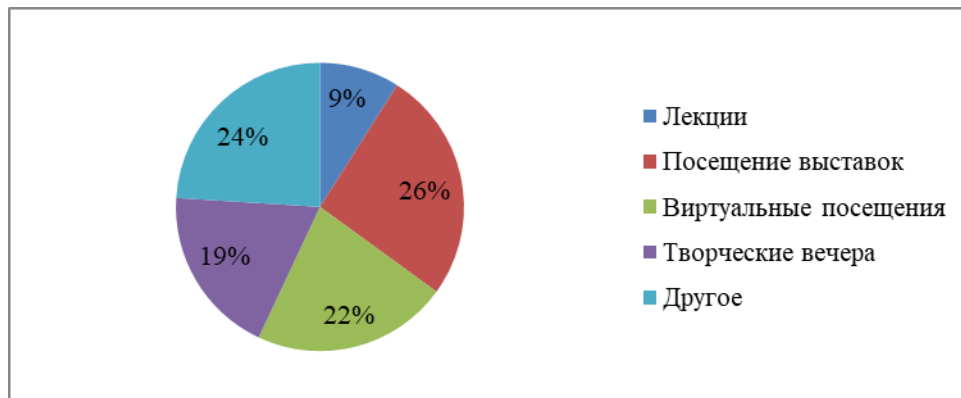

Диаграмма 2 – «Какие музейные мероприятия вызывают у Вас повышенный интерес?»
[Diagram 2 – "Which museum events are of particular interest to you?"]

Результаты показали равный разброс между тематическими, виртуальными музейными выставками, а также творческими встречами с известными личностями (26 %, 22 % и 19 % соответственно). Меньший интерес вызывают музейные лекции (9 %). Вариант «Другое» выбрало 11 студентов (24 %), отметивших такие мероприятия, как «Ночь в музее» (15 %), мастер-классы (7 %) и музыкальные вечера (2 %).

Следующие 2 вопроса преследовали цель выявить преимущества и недостатки в ходе взаимодействия студентов с музеями. По результатам анкетирования были выявлены такие преимущества, как разнообразие учебного процесса, лучшее усвоение материала, знакомство с известными деятелями области. К недостаткам студенты отнесли эпизодичность посещений музеев и невозможность потрогать экспонат собственными руками. (См. Таблица 3).

Преимущества	Недостатки
Разнообразие учебно-воспитательного процесса	Невозможность в большинстве случаев потрогать экспонат
Возможность диалога с известными творческими личностями	Эпизодичность визитов в музей
Визуальное наблюдение за экспонатами и экспозициями позволяет лучше закрепить учебный материал в памяти	Не всегда тематика музейных выставок и мероприятий совпадает с областью интересов студентов
Эстетическое удовольствие от просмотра выставок	

Таблица 3 – Отмеченные студентами преимущества и недостатки в ходе взаимодействия с музеями
[Table 3 – Advantages and disadvantages noted by students in the course of interaction with museums]

Результаты анкетирования позволяют сделать вывод о том, что большинство студентов проявляют интерес к музейным формам работы. Особый интерес вызывают такие форматы, как тематические и виртуальные экскурсии. Посещение музеев помогает им запоминать материал, вести диалог с творческими личностями и воспитывать в себе культуру наблюдения за историческими экспонатами.

Мнения преподавателей о проблеме исследования. Для того чтобы рассмотреть проблему взаимодействия музеев со школами и университетами с точки зрения преподавателей, обратимся к результатам анкетирования и интервью среди преподавателей.

Целью первого вопроса было выявление личного отношения преподавателей к проблеме исследования. Это имеет большое значение, поскольку если учитель равнодушен или негативно настроен к музейно-педагогическим технологиям, то он не будет применять их в своей практике. Так, в статье В. Павлоу одним из условий эффективной работы модели «музей-образование» называется вера учителя в образовательный потенциал музея и осознание сложностей процесса преподавания с использованием музейных ресурсов (Pavlou, 2022: 258). На вопрос о том, «Считаете ли Вы, что взаимодействие музеев с организациями образования эффективно в ходе обучения истории?», большая часть преподавателей и профессорско-преподавательского состава (86 %) однозначно признала наличие существенного образовательного потенциала казахстанских музеев.

В ходе интервью респондентами отмечалось, что использование нетривиальных подходов к организации занятия и новые форматы работы всегда находят положительный отклик у студентов.

Магистр педагогических наук, преподаватель общеобразовательной школы:

– Использование музейного потенциала для учителей истории должно войти в норму. Я знаю, что сейчас много работы проводится со школьной аудиторией – их вывозят на экскурсии в музеи, для них проводят мероприятия. С нашими школьниками регулярно выезжаем на экскурсии.

Доктор PhD, доцент кафедры истории:

– Это довольно интересная тема для исследования. Время от времени я прибегаю к использованию материалов музея на уроке. Несколько раз в год стараюсь организовывать визиты в музей. Хотя это носит эпизодический характер, но студенты в большинстве случаев дают позитивный отклик на такие методы.

Кандидат культурологических наук, ассоциированный профессор:

– Если взглянуть, к примеру, на страны Запада или США, у них это практикуется долгие годы. Посещение музеев включено в учебную программу, преподаватели сами планируют ход музейного визита

и проводят подготовительную работу. Я считаю, что это вносит разнообразие в учебный процесс, позволяет, в буквальном смысле, прикоснуться к истории.

На вопрос, «К каким формам взаимодействия с музеями Вы прибегаете в ходе вашей профессиональной деятельности?», 68 % преподавателей дали развернутый ответ. Оставшаяся часть респондентов затруднилась ответить на вопрос. Это свидетельствует о том, что 32 % опрошенных не осуществляют взаимодействия с музеями. В ходе интервью были выявлены наиболее распространенные форматы работы преподавателей в стенах музея – круглые столы, конференции, публичные выступления, лекции и диалоговые площадки.

Следующий вопрос был посвящен цели выявления преимуществ использования базы музея на уроках истории. Из общего числа респондентов, 18 % испытали затруднения с ответом на вопрос «Перечислите преимущества, выявленные Вами в ходе работы в музеях со студентами». Оставшейся частью преподавателей были отмечены такие плюсы использования музейных форм обучения, как повышение мотивации учеников и студентов, развитие навыков работы в группе и другие. Результаты опроса позволили сгруппировать отмеченные преимущества по нескольким категориям (См. Таблица 4).

Когнитивные	Воспитательные	Профессиональные
Развивают навык критического мышления	Играют роль в формировании национального самосознания	Позволяют преподавателю разнообразить учебный процесс
Позволяют проследить причинно-следственные связи исторического события или явления	Воспитывают патриотизм и чувство гордости за страну	Позволяют закрепить теоретический материал
Позволяют развить навыки визуального восприятия исторических объектов	Воспитывают чувство уважения к традициям и культуре прошлого	Повышают мотивацию студентов и учащихся к изучению предмета
Способствуют формированию исторического мышления		

Таблица 4 – Отмеченные преимущества использования музейных форм обучения
[Table 4 – Noted advantages of using museum forms of education]

На вопрос «Используете ли Вы экспонаты музеев на своих уроках?», 44 % ответило отрицательно, 34 % «используют редко», 22 % «используют достаточно часто». Вариант «использую регулярно» не был выбран ни одним из респондентов. Необходимо отметить, что несколько информантов поделились своим опытом использования экспонатов в ходе уроков:

Докторант образовательной программы «История», преподаватель колледжа:

– Я нахожусь в постоянном поиске новых методик. В своих уроках делаю акцент на биографиях исторических личностей. Всегда стараюсь выстраивать учебный план таким образом, чтобы ученикам было интересно. Музеи посещаем не так часто, но я пользуюсь виртуальными изображениями экспонатов. Демонстрирую на электронной доске исторические фотографии и экспонаты, и вместе с учениками проводим дискуссию.

Докторант образовательной программы «История»:

– Я сам являюсь коллекционером монет, интересуюсь нумизматикой. Когда провожу мероприятия в школах или практические занятия в университете стараюсь организовывать мини-выставки своих коллекций. Ученики всегда с интересом реагируют, больше вовлечены в процесс.

Также в ходе интервью один из преподавателей отметил, что интерес могут представлять не только историко-краеведческие музеи, но и галереи, хранящиеся в художественных музеях. Данное мнение находит подтверждение в практическом опыте многих исследователей. В частности, согласно убеждениям А. Лихтварка, визуализация и непосредственно процесс наблюдения за объектами в художественном музее положительно сказывались не только на развитии у посетителей чувства эстетики, но и на образе их мышления (Fishman, 1966: 12).

Проблемы и трудности использования музейно-педагогических технологий на уроках истории. В ходе опроса были выявлены некоторые ключевые проблемы и недостатки в вопросе внедрения элементов музейной педагогики в программу обучения.

На вопрос о том, «Считаете ли Вы целесообразным внедрение элементов музейной педагогики в учебную программу?», были получены различные отзывы. 34 % опрошенных полагает, что включение в учебную программу, безусловно, окажет положительное влияние на образовательный процесс. 11 % опрошенных затруднились с ответом. Оставшаяся часть респондентов предоставила смешанные отзывы. В частности, во время интервью информанты отмечали, что процесс внедрения музейно-педагогических технологий в процесс обучения требует комплексного подхода.

Доктор исторических наук, профессор:

– Я всегда поддерживаю применение инновационных технологий, но сейчас довольно остро стоит вопрос загруженности преподавателей. На занятия выделяется определенное число кредитов, а во внеурочное время не все студенты согласятся заниматься. Поэтому этот вопрос нужно обсуждать, проводить диалоговые площадки, искать пути решения проблемы.

Учитель истории городской школы:

– Необходимо реально смотреть на вещи. На сегодняшний день нужна большая и кропотливая работа, чтобы гармонично внедрить музейные визиты в учебный процесс. Так чтобы это не отнимало время, не отвлекало преподавателя.

Учитель истории сельской школы:

– Разумеется, это интересная тема. Но, на мой взгляд, музеи могут выступать только как вспомогательный инструмент. Не думаю, что на сегодняшний день существует методика преподавания истории, основанная только лишь на использовании музеев. Этот вопрос требует тщательного исследования.

Учитель истории сельской школы:

– Как и везде, есть свои преимущества, недостатки. К сожалению, в большинстве музеев запрещается прикасаться к экспонатам, фотографировать их без соответствующего разрешения. А ведь это важная часть практической составляющей визитов в музей.

Таким образом, большая часть преподавателей с осторожностью воспринимают идею о включении регулярных музейных уроков в учебную программу. Причинами тому служат малая степень изученности проблемы и отсутствие необходимой методологической базы. В этой связи, целесообразно обратиться к зарубежному исследованию 2010 года, в котором помимо вышеперечисленных ограничений и трудностей, выделяется также отсутствие отлаженного механизма взаимодействия преподавателей и музейных работников (Gurta et al., 2010: 686).

Последний вопрос анкеты был поставлен следующим образом: «С какими трудностями Вы сталкиваетесь в ходе планирования музейного урока или визита в музей?». Из общего числа респондентов 38 % испытали затруднения с ответом на вопрос. Ответы оставшихся участников анкетирования позволили авторам сгруппировать отмеченные проблемы в 3 основные категории (См. Таблица 5):

Организационно-финансовые	Документальные	Методологические
Отсутствие возможности для транспортировки учащихся	Отсутствие нормативных документов, регулирующих вопрос сотрудничества музея с организацией образования	Отсутствие у преподавателей необходимых компетенции для эффективного проведения музейного занятия
Отсутствие финансирования для выезда групп учащихся	Необходимость заключения договоров и меморандумов для бесплатного визита с группой учащихся	Отсутствие необходимой методологической базы для использования преподавателями
Время, затрачиваемое на логистическую подготовку к уроку		Отсутствие методических пособий по использованию возможностей музеев, каталогов экспонатов музеев, описание экспонатов, электронные разработки по темам
Многочисленные формальности, связанные с организацией урока в музее (замена расписания,		

разрешение руководства и т.д.)		
--------------------------------	--	--

Таблица 5 – Отмеченные недостатки использования музейных форм обучения
 [Table 5 – Noted disadvantages of using museum forms of education]

В ходе интервью информанты поделились своими предложениями по решению определенных проблем, связанных с внедрением музейной педагогики в образовательный процесс:

- а) необходимо разработать учебные пособия, дидактические материалы и методические рекомендации по внедрению элементов музейной педагогики на уроках истории;
- б) необходимо разработать курсы повышения квалификации, включающие в себя секцию по использованию экспонатов и артефактов музея в образовательном процессе;
- в) необходимо регулярно включать в учебный план проведение занятий на базе музеев;
- г) необходимо составить общедоступный электронный каталог экспонатов, хранящихся в музеях, что позволит преподавателям эффективнее внедрять в учебный процесс музейно-педагогические технологии;
- д) необходимо создать конкретную нормативно-документальную базу, позволяющую беспрепятственно и регулярно взаимодействовать музеям и организациям образования (меморандум о сотрудничестве, сетевой график мероприятий, договор об оказании услуг).

Таким образом, мнения респондентов и информантов по заключительному вопросу отражают насущные проблемы и препятствия для использования музейных экспонатов в учебном процессе, требующие тесного сотрудничества специалистов в области исторических наук и музейной педагогики.

Заключение

Проведенный анализ позволил оценить текущее состояние и выявить проблемы взаимодействия музеев и организаций образования. Музеи города Павлодара предоставляют большой спектр образовательных услуг для школьников и студентов области. Помимо традиционных форматов работы, в виде выставок и экскурсий, учащимся предлагается множество мероприятий в виде диалоговых площадок, круглых столов, творческих вечеров. С каждым годом растет количество школьных и университетских музеев, которые хоть и не могут соперничать с традиционными музеями в плане количества экспонатов в своих фондах, обладают уникальными преимуществами, которые прослеживаются в доступности коллекций и высокой степени вовлеченности учащихся и студентов в работу музея.

Проведенное анкетирование и интервью позволило прийти к выводу, что большинство преподавателей и студентов признают эффективность модели взаимодействия «музей – университет» и принимают активное участие в совместных мероприятиях. Наиболее популярными форматами работы в музее студенты называют классические выставки, виртуальные туры и тематические вечера.

Таким образом, результаты исследования показывают, что казахстанские музеи в целом, и павлодарские в частности, обладают значительным образовательным потенциалом. Но в настоящее время, несмотря на количественный рост музеев, до сих пор не полностью и не во всех образовательных учреждениях используется их педагогический потенциал. Одной из ключевых проблем, которая затрудняет процесс внедрения элементов музейной педагогики в учебный процесс, заключается в отсутствии разработанных методических пособий, затрагивающих темы по дисциплине «История Казахстана», а также электронных каталогов музейных экспонатов. Для внедрения технологий музейной педагогики в учебный процесс необходимо провести большую предварительную исследовательскую работу, выяснить возможности и особенности музейной педагогики, раскрыть и показать функции музеев в образовательном контексте.

Литература

Акорда, 2021 — *Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана*. [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (дата обращения: 11.01.2023 г.)

Бюро национальной статистики, 2021 — *Статистика культуры*. [Электронный ресурс] URL: <https://new.stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/> (дата обращения: 21.01.2023 г.)

- Медведева, 1997 — *Медведева Е.Б.* Музейная педагогика Германии в прошлом и настоящем // Музейная педагогика за рубежом: работа музеев с детской аудиторией / сост. М.Ю. Юхневич. Москва: Российский институт культурологии. С. 45–64.
- Мынбаева, 2016 — *Мынбаева, А.К.* Музейное образовательное пространство. Проектирование для развития личности: монография. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 157 с.
- НПВШ, 2020 — *Нравственно-патриотическое воспитание школьников.* Сайт отдела образования города Павлодар, 2020 [Электронный ресурс] URL: <https://goo.edu.kz/blogs/view/1/98514?lang=ru> (дата обращения: 14.01.2023 г.)
- ПОИКМ, 2023 — Павлодарский областной историко-краеведческий музей, 2023. *Официальный сайт.* [Электронный ресурс] URL: <https://pavlkraimuz.kz/> (дата обращения: 14.01.2023 г.)
- Файзуллина, 2005 — *Файзуллина Г. Ш.* Культурно-образовательная деятельность музеев Казахстана в период независимости: 1991–2005 гг.: Диссертация кандидата исторических наук. Москва: 2005. 197 с.
- Юхневич, 2001 — *Юхневич, М.Ю.* Я поведу тебя в музей: учебное пособие по музейной педагогике. Москва: Российский институт культурологии. 224 с.
- Cabala, Grzelak, 2020 – *Cabala, A., Grzelak, A.* In search of the Museum – School cooperation model: Face culture programme of the national museum in Cracow. *Muzealnictwo.* Vol. 61. Pp. 10–20. DOI: 10.5604/01.3001.0013.9514
- Cornish et al., 2021 – *Cornish, C., Driver, F., Nesbitt, M., Willison, J.* Revitalizing the School Museum: Using Nature-Based Objects for Cross-Curricular Learning. *Journal of Museum Education.* Vol. 46. No. 3. Pp. 334–347. <https://doi.org/10.1080/10598650.2021.1953324>
- Ferrara, Sapia, 2013 – *Ferrara, V., Sapia, S.* How technology helps to create new learning environments by use digital museum resource. *Social and Behavioral Sciences.* Vol. 106. Pp. 1351–1356. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.150>
- Fishman, 1966 — *Fishman S.* Alfred Lichtwark and the Founding of the German Art Education Movement. *History of Education Quarterly.* Vol. 6. No. 3. Pp. 3–17. <https://doi.org/10.2307/367618>
- Franceschi, de Miguel Álvarez, 2021 — *Franceschi, R. B., de Miguel Álvarez, L.* Bibliographic review. Existence of virtual museums for educational purposes is applied to the professional environment. *Journal of Educational Technology & Online Learning.* Vol. 4. No. 3. Pp. 464–474. Doi: <http://doi.org/10.31681/jetol.947155>
- Gupta et al., 2010 – *Gupta, P., Adams, J., Kisiel, J., DeWitt, J.* Examining the complexities of school-museum partnerships. *Cultural Studies of Science Education.* Vol. 5, No. 3. Pp. 685–699. DOI:10.1007/s11422-010-9264-8
- Hamilton, Margot, 2020 – *Hamilton, E., Margot, K.* Learning to teach in a museum: benefits of a museum–university partnership. *Journal of Museum Education.* Vol. 45. No. 4. Pp. 462–475. <https://doi.org/10.1080/10598650.2020.1807242>
- Hein, 2004 — *Hein, G.* John Dewey and Museum Education. *Curator the Museum Journal.* Vol. 47. No. 4. Pp. 413–427. <https://doi.org/DOI:10.1111/j.2151-6952.2004.tb00136.x>
- Khodzhaev, 2020 — *Khodzhaev B. K.* Museum Pedagogy As A Forming Scientific Discipline. *Psychology and Education.* Vol. 57. No. 9. Pp. 2803–2810.
- Pavlou, 2022 – *Pavlou, V.* Museum education for pre-service teachers in an online environment: Challenges and potentials. *The International Journal of Art & Design Education.* Vol. 41. No. 2. Pp. 257–267. <https://doi.org/10.1111/jade.12404>
- Pizzigoni, 2022 – *Pizzigoni, F.* The school museum as a tool for continuing education for teachers. *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.* Vol. 39. Pp. 67–93. DOI: 10.2436/20.3009.01.273
- Priem, Mayer, 2017 — *Priem, K., Mayer, C.* Learning how to see and feel: Alfred Lichtwark and his concept of artistic and aesthetic education. *Paedagogica Historica.* Vol. 53. No. 3. Pp. 199–213. <https://doi.org/DOI:10.1080/00309230.2016.1267779>
- UNESCO, 2020 — *Museums around the world.* [Электронный ресурс] URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373530> (дата обращения: 12.01.2023 г.)

References

- Akorda, 2021 — *Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana*. [Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan]. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (access date: 11.01.2023). (In Russ.)
- Bjuro nacional'noj statistiki, 2021 — *Statistika kul'tury* [Culture statistics]. Available at: <https://new.stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/> (access date: 21.01.2023) (In Russ.)
- Medvedeva, 1997 — *Medvedeva E.B.* Muzejnaja pedagogika Germanii v proshlom i nastojashhem. Muzejnaja pedagogika za rubezhom: rabota muzeev s detskoj auditoriej [Museum pedagogy of Germany in the past and present. Museum pedagogy abroad: the work of museums with a children's audience]. Comp. by M. Ju. Juhnevich. Moscow: Rossijskij institut kul'turologii. Pp. 45–64. (In Russ.)
- Mynbaeva, 2016 — *Mynbaeva, A.K.* Muzejnoe obrazovatel'noe prostranstvo. Proektirovanie dlja razvitija lichnosti: monografija [Museum educational space. Designing for personal development: monograph]. Almaty: Kazak universiteti. 157 p. (In Russ.)
- Otdel obrazovanija goroda Pavlodar, 2020 — *Nravstvenno-patrioticheskoe vospitanie shkol'nikov* [Moral and patriotic education of schoolchildren]. Available at: <https://goo.edu.kz/blogs/view/1/98514?lang=ru> (access date: 14.01.2023). (In Russ.)
- Pavlodarskij oblastnoj istoriko-kraevedcheskij muzej, 2023 — *Oficial'nyj sayt* [Official website]. Available at: <https://pavlkraimuz.kz/> (access date: 14.01.2023). (In Russ.)
- Fajzullina, 2005 — *Fajzullina G. Sh.* Kul'turno-obrazovatel'naja dejatel'nost' muzeev Kazahstana v period nezavisimosti: 1991–2005 gg. [Cultural and educational activity of museums of Kazakhstan during the period of independence: 1991–2005]. Candidate of Historical Sciences Dissertation. 24.00.03. Moscow, 2005. 197 p. (In Russ.)
- Juhnevich, 2001 — *Juhnevich, M.Ju.* Ja povedu tebja v muzej: uchebnoe posobie po muzejnoj pedagogike [I'll take you to the museum: a textbook on museum pedagogy]. Moscow: Russian Institute for Cultural Research. 224 p. (In Russ.)
- Cabala, Grzelak, 2020 – *Cabala, A., Grzelak, A.* In search of the Museum – School cooperation model: Face culture programme of the national museum in Cracow. *Muzealnictwo*. Vol. 61. Pp. 10–20. DOI: 10.5604/01.3001.0013.9514 (In Eng.)
- Cornish et al. – *Cornish, C., Driver, F., Nesbitt, M., Willison, J.* Revitalizing the School Museum: Using Nature-Based Objects for Cross-Curricular Learning. *Journal of Museum Education*. Vol. 46. No. 3. Pp. 334–347. <https://doi.org/10.1080/10598650.2021.1953324> (In Eng.)
- Ferrara, Sapia, 2013 – *Ferrara, V., Sapia, S.* How technology helps to create new learning environments by use digital museum resource. *Social and Behavioral Sciences*. Vol. 106. Pp. 1351–1356. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.150> (In Eng.)
- Fishman, 1966 — *Fishman S.* Alfred Lichtwark and the Founding of the German Art Education Movement. *History of Education Quarterly*. Vol. 6. No. 3. Pp. 3–17. <https://doi.org/10.2307/367618> (In Eng.)
- Franceschi, de Miguel Álvarez, 2021 — *Franceschi, R. B., de Miguel Álvarez, L.* Bibliographic review. Existence of virtual museums for educational purposes is applied to the professional environment. *Journal of Educational Technology & Online Learning*. Vol. 4. No. 3. Pp. 464–474. Doi: <http://doi.org/10.31681/jetol.947155> (In Eng.)
- Gupta, Adams, Kisiel, DeWitt, 2010 – *Gupta, P., Adams, J., Kisiel, J., DeWitt, J.* Examining the complexities of school-museum partnerships. *Cultural Studies of Science Education*. Vol. 5, No. 3. Pp. 685–699. DOI:10.1007/s11422-010-9264-8 (In Eng.)
- Hamilton, Margot, 2020 – *Hamilton, E., Margot, K.* Learning to teach in a museum: benefits of a museum–university partnership. *Journal of Museum Education*. Vol. 45. No. 4. Pp. 462–475. <https://doi.org/10.1080/10598650.2020.1807242> (In Eng.)
- Hein, 2004 — *Hein, G.* John Dewey and Museum Education. *Curator the Museum Journal*. Vol. 47. No. 4. Pp. 413–427. <https://doi.org/DOI:10.1111/j.2151-6952.2004.tb00136.x> (In Eng.)
- Khodzhaev, 2020 — *Khodzhaev B. K.* Museum Pedagogy As A Forming Scientific Discipline. *Psychology and Education*. Vol. 57. No. 9. Pp. 2803–2810. (In Eng.)

Pavlou, 2022 – *Pavlou, V.* Museum education for pre-service teachers in an online environment: Challenges and potentials. *The International Journal of Art & Design Education*. Vol. 41. No. 2. Pp. 257–267. <https://doi.org/10.1111/jade.12404> (In Eng.)

Pizzigoni, 2022 – *Pizzigoni, F.* The school museum as a tool for continuing education for teachers. *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*. Vol. 39. Pp. 67–93. DOI: 10.2436/20.3009.01.273 (In Eng.)

Priem, Mayer, 2017 — *Priem, K., Mayer, C.* Learning how to see and feel: Alfred Lichtwark and his concept of artistic and aesthetic education. *Paedagogica Historica*. Vol. 53. No. 3. Pp. 199–213. <https://doi.org/DOI:10.1080/00309230.2016.1267779> (In Eng.)

UNESCO, 2020 — *Museums around the world*. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373530> (access date: 12.01.2023) (In Eng.)

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 318–333, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_318-333

THE STRUGGLE OF THE SOVIET AUTHORITIES AGAINST SHAMANISM AND «WANDERING MULLAHS»

Mambetova G. Abaikyzy^{1*}

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University (34, Moldagulova Ave., Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan)
 PhD Student

 <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331>. E-mail: guldanamambetova@gmail.com

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Mambetova G.A., 2023

Abstract. *Introduction.* This article discusses some aspects of the policy of the Soviet authorities in relation to shamanism in the traditional Kazakh society, which was presented as a religion of an illiterate people. The government authorities criticized the Bucksy (healers) for their religious ceremonies and accused them and the "wandering mullahs" of counter-revolutionary propaganda. *Goals and objectives.* The article analyzes the activities of "wandering mullahs" on the territory of the Kazakh SSR, reveals the influence and role of shamans, "wandering mullahs" in strengthening propaganda and measures against religions. They often pointed out in their reports and materials that the bucksy are the destroyers of workers' health and the Soviet government saw its role in saving the working class from shamanism. The image of a shaman in Soviet literature of the 1920s–1930s gets a particularly extremely negative connotation. The source base of the study was archival sources, materials of periodicals, statistical reports of the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR, as well as previously published documents. To disclose the content of historical data and formulated facts, the article used the methods of forecasting, comparison and analysis. *Results.* The author of the article gives a detailed description of the concepts of "wandering mullahs", "bucksy" and analyzed the features of the struggle of the Soviet authorities against these institutions. The purpose of the research is to study and reconstruct an objective picture of shamanism, analyze the situation and the nature of the activities of "wandering mullahs" on the territory of the Kazakh SSR. *Conclusions.* In religion, the issue of shamanism has been and remains one of the most difficult. In Soviet times, shamanism, as a religious manifestation and a "relic of the past", was banned, and the institution of “wandering mullahs” was formed by the Soviet government itself, through its own policy based on the prohibition of freedom of religious activity and worship, destroying mosques and prayer houses, subjecting official mullahs and priests to various persecutions.

Keywords: bucksy, shamanism, "wandering mullahs", religion, Soviet power, counter-revolutionary agitation, religious rites, Islam

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Historical figures of the Great Steppe of the XVIII – 30s of the XX century (based on materials from Western Kazakhstan)” (Registration number AP 09259029).

For citation: Mambetova G.A. The struggle of the soviet authorities against shamanism and «wandering mullahs» // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 318–333. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_318-333.

КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ШАМАНИЗММЕН ЖӘНЕ «КЕЗБЕ МОЛДАЛАРМЕН» КҮРЕСІ*Мамбетова Гүлдана Абайқызы^{1*}*

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (34-үй, Молдағұлова даңғ., 030000 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)

PhD доктарант

 <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331> E-mail: guldanamambetova@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Мамбетова Г.А., 2023

Түйіндеме. *Кіріспе.* Аталған мақала дәстүрлі қазақ қоғамына тән бақсы-балгерлікті сынап, оны қараңғылықтың бастауына балап, қазақ жеріндегі шамандық оқиғаларды есепке алып, сол арқылы ислам дінін таптық, сауатсыз, надан халықтың діні ретінде көрсетуге тырысқан кеңес билігінің саясатының кейбір аспектілерін қарастыруға арналған. Кеңес үкіметі бақсы, шамандар мен «кезбе молдаларды» контрреволюциялық үгіт-насихат жүргізуде деп олардың діни рәсімдерін, іс-әрекеттерін сынап, олармен күрескен. Сонымен бірге «кезбе молдалар» мен «бақсы» шамандарға жан-жақты сипаттама беріліп, кеңес билігінің аталған екі институтпен күрес ерекшеліктері талданған. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Қазақ КСР аумағындағы «кезбе молдалар» қызметінің ерекшелігі мен сипатын талдау, шаманизмнің объективті көрінісін зерттеу, Сондай-ақ, автор аталған институттардың Қазақ КСР-і аумағындағы қызметіне сипаттама беріп, талдау жасау арқылы, дінге қарсы шаралар мен үгіт-насихат жұмыстарын күшейтуде шамандық, «кезбе молдалардың» ықпалын көрсетеді. *Нәтижелер.* Кеңес үкіметіндегі дінге қарсы іс-әрекеттермен айналысқан беделді органдар өздерінің есептері мен баяндамаларында «бақсылар» қарапайым еңбекшілердің денсаулығын бұзушы екенін және жұмысшы табын шамандықтан құтқаруда белгілі бір рөл таңдағанын жиі көрсетіп отырды. Әсіресе, XX ғ. 20–30 жылдардағы кеңес әдебиетінде бақсы, шаман образы шектен тыс жағымсыз рөлге ие болды. Зерттеу мұрағаттық дереккөздер, мерзімді басылымдар, КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңестің статистикалық есептері және бұрын жарық көрген документтер негізінде жазылды. Мақаладағы тарихи деректер мен тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға болжам жасау, салыстыру және талдау жасау тәсілдері қолданылды. *Қорытынды.* Дінде шамандық мәселесі ең күрделі мәселелердің бірі болған және болып қала береді. Кеңестік дәуірде діни көрініс және «өткеннің жәдігері» ретінде шаманизмге тыйым салынды, ал «кезбе молдалар» институтын Кеңес үкіметінің өзі діни қызмет пен құлшылық еркіндігіне тыйым салу, мешіттер мен намазханаларды қирату, ресми молдалар мен діни қызметкерлерді түрлі қуғын-сүргінге ұшырату негізіндегі өз саясаты арқылы қалыптастырды.

Түйін сөздер: бақсы, шамандық, «кезбе молдалар», дін, кеңес өкіметі, контрреволюциялық үгіт-насихат, діни ғұрыптар, ислам

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XVIII ғ. – XX ғ. 30-жж. Ұлы даланың тарихи тұлғалары (Батыс Қазақстан материалдары негізінде)» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 09259029).

Дәйексөз үшін: Мамбетова Г.А. Кеңес үкіметінің шаманизммен және «кезбе молдалармен» күресі // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 318–333 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_318–333.

БОРЬБА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ ШАМАНИЗМА И «БРОДЯЧИХ МУЛЛ»*Мамбетова Гүлдана Абайқызы*^{1*}¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова (д. 34, пр. Молдагуловой, 030000 Актобе, Республика Казахстан)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331>. E-mail: guldanamambetova@gmail.com

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Мамбетова Г.А., 2023

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматриваются некоторые аспекты политики советского правительства по отношению к шаманизму в традиционном казахском обществе, который представлялся как религия малограмотного народа. За проводимые религиозные обряды правительственные органы боролись и обвиняли баксы, шаманов и «бродячих мулл» в контрреволюционной пропаганде. *Цель и задачи исследования.* Изучение и воссоздание объективной картины шаманизма, анализ положения и характер деятельности «бродячих мулл» на территории Казахской ССР. В статье раскрывается их роль и влияние на противодействие усилившимся антирелигиозным мерам и пропаганде. Источниковую базу исследования составили материалы архивов, периодической печати, статистические отчеты Уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР, а также ранее опубликованные документы. *Результаты.* В исследованных отчетах и донесениях часто указывается, что баксы являются разрушителями здоровья трудящихся, поэтому роль Советской власти заключается в спасении рабочего класса от шаманства. Особенно крайне негативную окраску получает образ шамана в советской литературе 20–30-х гг. XX века. Автор статьи дает подробную характеристику понятиям «бродячие муллы», «баксы» и выявляет особенности борьбы Советской власти против этих институтов. Для раскрытия содержания исторических фактов и сформулированных в статье понятий и категорий были использованы методы прогнозирования, сравнения, анализа и синтеза. *Выводы.* В религии проблема шаманизма была и остается одной из самых трудных. В советское время шаманизм, как религиозное проявление и «пережиток прошлого», был под запретом, а институт «бродячие муллы» сформировала сама советская власть, посредством собственной политики, основанной на запрете свободы религиозной деятельности и вероисповедания, уничтожая мечети и молитвенные дома, подвергая различным гонениям официальных мулл и священников.

Ключевые слова: баксы, шаманизм, «бродячие муллы», религия, советская власть, контрреволюционная агитация, религиозные обряды, ислам

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Исторические личности Великой степи XVIII – 30-гг. XX вв. (на материалах Западного Казахстана)» (регистрационный номер: AP 09259029).

Для цитирования: Мамбетова Г.А. Борьба советской власти против шаманизма и «бродячих мулл» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 318–333. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_318–333.

Введение

В культуре народов мира существуют множество традиций и обычаев. Культура казахского народа также изобилует различными традициями и обычаями со свойственными только им особенностями, которые, все еще верят в шаманов, различные суеверные ритуалы. Не смотря на XXI век, называемый веком новых информационных технологий, в каждодневной бытовой рутине, вопреки многолетней борьбе против религий и религиозности нашего народа со стороны советской власти, в социуме все еще сохраняются некоторые элементы шаманства наравне с традиционным исламом. Исходя из этого, хочется отметить, что данная статья раскрывает духовную культуру казахов, корни которого уходят в глубокую древность. Советская власть в силу идеологических причин своей целенаправленной и

продуманной агитации, способствовала нарушению данных традиционных цепочек передачи знаний и спаду религиозной грамотности в изучаемый период.

Понятие «шаманизма» (шаманства, «шаманского закона») было введено в литературный оборот еще в XVIII в. упоминания о шаманах народов Сибири имеются в письменных источниках еще более раннего времени: в «отписках» и «доездах» русских служилых людей, в ясных книгах и других документах XVII в., а немного позднее, и в сочинениях иностранцев (Токарев, 1990: 267). По определению Н. Баилова, «Шаманство, как культурное явление, идеология и социальный институт является порождением первобытного строя и раннеклассовых обществ. Оно известно почти всем народам мира. В Средней Азии и в Казахстане представлена поздняя стадия шаманства, закономерная для его существования в условиях полного господства монотеистической религии» (Баилов, 1991: 3).

Казахи своих шаманов называли «баксы», а киргизы и полукочевые в прошлом узбеки – «бакшы». По мнению историка В. Бартольда, происхождение слова «бахши» связано с санскритским «бикшу», которое первоначально обозначало буддийского отшельника, потом, также, шаманского жреца и лекаря (Бартольд, 1998). В туркменском языке и некоторых говорах полукочевых в прошлом узбеков и каракалпаков оно имело значение поэт, сказитель (Жирмунский, Зафиров, 1942: 25).

Начало научному изучению шаманства у казахов было положено Ч. Валихановым в статьях «Следы шаманства у киргизов», «Тенгри» («Бог») и других.

По мнению К. Шаниязова, происхождение слова «баксы» все же связано с алтайской, тюркской средой. «Не вникая глубоко в семантику слова баксы хотелось бы отметить, что в понимании самих казахов оно есть производное от глагола «бағу» которое в переносном смысле обозначает «лечить»», – пишет автор (Шаниязов, 1964: 158). Высказывая свое недоумение по поводу этимологии слова «баксы» от тюркского «бак» В.Н. Баилов отмечает: «источники не фиксируют слово бакши/шаман раньше XIV века» (Баилов, 1991: 13).

Другой исследуемый институт стал замечен только в годы массовых гонений советского государства на верующих. Здесь мы говорим о «бродячих муллах». Российские исследователи А.Н. Старостин и А.П. Ярков (Старостин, Ярков; 2020: 13–14) анализируют историю образа «бродячих» мулл через смыслы ряда коннотаций: «нелегальные», «неофициальные», «безметные», «неуказные».

Устанавливается, что это сформированный на территории Центральной Азии институт служителей исламского культа, не имевшего приписки к мечетям. Уточняется, что на некоторых исторических этапах они служили, не обладая официальным статусом. И делаются выводы о том, что широкий спектр значений образа «бродячих мулл» находился в плоскости взаимоотношений верующих и государства (Сибирского ханства, Российского государства, Советского Союза).

Анализируя объем понятий «шаман» и «бродячий мулла» складывается мнение, что два этих института представляют собой единое целое, однако, это далеко не так. Советский этнограф С.Токарев отмечает, что «с одной стороны, шаманство вытесняется религиями чисто традиционного типа, сохраняясь лишь как пережиток, например, так было у монголов и восточных бурят, у казахов и киргизов, у коми-зырян и пермяков. С другой стороны, шаманство может принимать сугубо модифицированные и нетипичные формы, как у маньчжуров» (Токарев, 1990: 291).

А образ «бродячих мулл» складывается из особенных характеристик: разъездные муллы, без религиозного образования, но имевшие среди людей авторитет и влияние. Иногда в архивных материалах, таких как отчеты Уполномоченного Совета по делам религий Казахской ССР, их деятельность описывается как пережитки шаманизма. Следует отметить, что, по свидетельству архивных материалов, такие бродячие религиозные люди были также у христиан – так называемые «попы-передвижники». Заявленная тема не была предметом отдельного рассмотрения для исследователей истории ислама Азиатской части России.

Возникновение института «бродячих мулл» было связано с тем, что органы советской власти массово отказывали им (как и служителям других конфессий) в регистрации. Проведение обрядов и проповедь без регистрации были запрещены и карались в административном и уголовном порядке. Однако, «бродячие муллы» составляли подавляющее большинство мусульманского духовенства. По оценкам представителей советской власти, в начале 1980-х годов «бродячих мулл» было более, чем в 10 раз больше, чем зарегистрированных (Кобзев, 2012: 66).

Одним из главных направлений атеистической политики 1960–1970-х годов стала борьба против религиозных традиций в быту. В этот период в советских мусульманских республиках проводились

социологические опросы, целью которых было выявление истинного состояния религиозности (Ауанасова, 2007: 119).

В данной статье предпринимается попытка раскрыть особенности борьбы против шаманизма и «бродячих мулл»; дать характеристику их деятельности на территории Казахской ССР и государственной политики по отношению к ним; воссоздать исторические факты, связанные с политическим сознанием органов власти, которые, являясь очевидцами различных шаманских ритуалов, в своих отчетах и докладах обвиняли их в разрушении здоровья рабочего класса. Политика советского правительства стала препятствием на некоторое время для развития шаманизма, который много веков существовал и развивался на казахской земле.

Материалы и методы

Источниковую базу исследования таких институтов как «баксы», «бродячие муллы» составили ранее опубликованные труды, архивные документы, материалы периодической печати, статистические отчеты Уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР, которые отложились в фондах ЦГА РК: 1711–Уполномоченного совета по делам русской православной церкви при совете министров СССР по Казахской ССР, 1648–Республиканского совета союза воинствующих безбожников Казахстана, 2079– Уполномоченного совета по делам религии при совете министров СССР по Казахской ССР, АП РК, в фонде 141–Казахского краевого комитета, а также, в ГОАО в фонде 516– Актюбинского губернского административного отдела.

В данной статье использованы методы научного объективного анализа, обобщения, сравнительного анализа и историко-системные методы. Так же для раскрытия содержания исторических фактов и сформулированных в статье понятий и категорий были использованы методы прогнозирования и сравнения. Например, при описании образов шамана и «бродячих мулл» были использованы методы сравнительного анализа, а в борьбе против между этими двумя институтами автор использует историко-системный метод, также дается оценка действиям и результатам представителей советской властей. Таким образом, борьба против религий в советское время – борьба против духовной культуры казахского народа.

Обсуждение

Несмотря на то, что ислам, на протяжении всей своей истории, стремится вытеснить элементы доисламских мировоззренческих традиций и обрядности, у многих народов он веками сосуществует, с разной степенью взаимодействия, с местными воззрениями и культурами. Многочисленные этнографические материалы свидетельствуют о том, что яркими реликтами доисламской традиции у казахов являются пережиточные формы шаманства (Мустафина, 2006: 214–215).

Как отмечал В.Н. Басилов, «исламизация сделала центрально-азиатское казахстанское шаманство особым явлением, которое трудно сопоставить с сибирским шаманством. Однако, анализ фактического материала позволяет нам распознать следы общности шаманских традиций как в Центральной Азии, в том числе в Казахстане, так и в Сибири» (Басилов, 1990: 64–66)

Первые сведения о казахском шаманстве появляются уже во второй половине XVIII века, в экспедициях П.С.Палласа и П. Рычкова (Рычков, 1896) и казахского ученого Шокана Уалиханова (1835–1865 гг.) (Валиханов, 1961). В XIX и в начале XX веков интересные материалы по казахскому шаманству публикуют А.И. Левшин, В.В. Радлов, А. Диваев, А.Е. Алекторов. Отдельные сведения о казахских чародеях и лекарях этого периода встречаются в сообщениях А. Новолинеец, Б. Даулбаева, А. Степного, В. Мошенского и др. В советский период казахское шаманство изучается И.А. Чеканинским, С. Сейфулиным, А. Затаевичем, А. Маргуланом, В.Г. Ерзаковичем, В.Н. Басиловым, А. Толеубаевым, К. Байбосыновым, Р. Мустафиной. Важным вкладом в изучение шаманства народов Казахстана является обобщающая диссертационная работа В.Н. Басилова «Исламизированное шаманство народов Средней Азии и Казахстана» (Басилов, 1991).

В мировой литературе существует множество различных точек зрения на шаманство. Самое раннее понятие шаманства связано с определением его как специфической религиозной системы, возникшей где-то в одном месте. Этот взгляд не исчез, а, напротив, в начале XX в. получил новых защитников. Фр. Гербер в духе своей теории «культурных кругов» признал шаманство явлением, характерным для «арктического культурного круга» (Токарев, 1990: 268).

Одна из последних по времени теоретических работ принадлежит румынскому историку религии Мирча Элиаде (Элиаде, 2015). Основу шаманизма автор видит в «архаической технике экстаза», применяемой как средство связи с «высшим небесным существом», а позже на нее наслоились разные «экзотические влияния», особенно влияние буддизма.

Интересное мнение представляет нам российский исследователь А.С. Токарев, называя шаманство особой формой религии, состоящей в выделении из общества определенных лиц – шаманов, которым приписывается способность, путем искусственного приведения себя в экстатическое состояние, вступать в непосредственное общение с духами (Токарев, 1990: 270).

В послевоенное время для усиления надзора за деятельностью духовенства органы Советской власти выработали принцип «одна мечеть – один проповедник», т.е. дополнительная регистрация священнослужителей при молитвенных домах считалась крайне нежелательной. В мечети могли работать несколько человек: счетоводы, муэдзины и т.п. Но проповедник был всегда один, который, естественно не мог физически удовлетворить духовные потребности верующих, особенно в отдаленных местностях. В связи с чем, число незарегистрированных служителей всегда было больше официальных проповедников. Они то и получили со стороны властей прозвища «бродячих, заштатных, безмечетных, нелегальных» мулл.

Власти располагали целым арсеналом средств в борьбе с бродячими служителями, начиная с устной агитации, заканчивая принуждением, обложением подоходным налогом. Кроме того, практиковались штрафы и привлечение к уголовной ответственности. Отечественный исследователь Б.М. Ауанасова, в своей кандидатской диссертационной работе «История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941–1991 гг.)», отмечает, что в дальнейшем борьба с нелегальными проповедниками займет отдельную страницу в истории ислама (Ауанасова, 2007:3).

В советский период «бродячие муллы» обслуживали верующих практически по всему мегарегиону. В основном, это были люди, получившие образование в дореволюционных мектебе. Они передавали неофициальные должности более молодым, которые слабо владели арабским языком. Не всегда молодые соблюдали предписания, но умели дать имя, провести «никах», прочитать дуа, совершить похоронный обряд (Малашенко, 2017: 58).

Б.М. Ауанасова в своем фундаментальном труде выделяет среди бродячих служителей две категории: 1. Верующие люди, исполняющие требы по приглашению; 2. Руководители нелегальных общин (Ауанасова, 2007: 13)

Результаты

Серьезное влияние на социокультурную ситуацию в мусульманских районах оказала проводившаяся в советский период политика модернизации, секуляризации, борьбы с «религиозными пережитками» и насаждение новой атеистической идеологии в СССР после 1954 года. С этого года начинается новый этап широкой антирелигиозной кампании. Любое направление интереса к прошлой истории народа, попытки ее объективной оценки клеймились «буржуазным национализмом», «контрреволюционной» идеологией. Религия была представлена в виде «феодалного пережитка», рассматривалась только в негативном смысле, в качестве регрессирующего признака развития народов. Все это негативно влияло на самосознание мусульманских народов, лишало их культуру исторических точек опоры (Ауанасова, 2007: 117).

В отношении нелегальных служителей и руководителей общин применялись юридические санкции. Безработные лица трудового возраста, зарабатывавшие на жизнь путем совершения религиозных обрядов, могли преследоваться согласно закону «Об усилении борьбы с антиобщественными, паразитическими элементами в Казахской ССР», который был принят Верховным Советом республики 25 января 1958 года. Статья 1-я закона установила, что «к совершеннолетним трудоспособным гражданам, ведущим антиобщественный паразитский образ жизни, злостно уклоняющимся от общественно-полезного труда, а также живущим на не трудовые доходы, могут применяться меры общественного воздействия в виде ссылки по общественному приговору на срок от двух до пяти лет, с обязательным привлечением к трудовой деятельности по месту ссылки» (Куйбышев, 1958: 9).

В Казахской ССР «бродячих мулл», за проведение незаконного богослужения, не сопровождавшегося антисоветскими пророчествами, наказывали мягче – накладывали административный штраф. В 1970–1980-х годах этот штраф не превышал 50 рублей и, к тому же, верующие потом компенсировали

его оштрафованному служителю (Кобзев, 2012: 64). Через некоторое время наказанный «бродячий мулла» вновь проводил службу на квартирах и в частных домах, зачастую, сменив адрес проведения богослужения. Иногда местные власти разрешали верующим проводить коллективные молитвы под руководством незарегистрированных мулл (Кобзев, 2012: 65).

Неофициальное духовенство не являлось «бродячим», как было принято его называть. Это не разъездные служители культа, а в громадном своем большинстве местные жители пожилого возраста, присвоившие себе, без чьего-либо назначения или выбора, права руководителей религиозной группы в тех населенных пунктах, где они проживают (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 1. Д. 82. Л. 43.). То есть под словом «бродячие» мы должны понимать проповедника, юридически не закрепленного ни за одной мечетью. Подробнее казахстанский ученый А.А. Мустафаева пишет: «декрет «О свободе совести», принятый в 1918 году, носил лишь формальный характер, религиозные учреждения не могли являться юридическим лицом и, соответственно, не имели юридического статуса, необходимого для ведения агитационных работ, просветительской работы, распространения литературы религиозного характера и т.д. Священнослужители, не прошедшие регистрацию, получали статус «бродячих мулл», «бродячих служителей культа», «самозванных мулл». Наличие незарегистрированных мулл в казахских аулах – естественный процесс, являющийся результатом антирелигиозной политики советского государства. Принцип «один мулла – одна мечеть в каждом ауле» не мог удовлетворить духовно-религиозные нужды казахского населения, в котором многие обряды (жаназы – похороны, сундет – обрезание) проводились исключительно муллой. Поэтому естественно, что количество мулл (в составе 1 человека) было недостаточным» (Мустафаева, 2012: 32).

Несколько десятилетий «безмечетные» или «бродячие муллы» фактически действовали нелегально, их служба считалась противозаконной. С другой стороны, они так же, как официальные священники, облагались подоходным налогом. В данном случае, сложившиеся отношения регламентировались статьей 19 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 3 апреля 1944 года о подоходном налоге с населения и Постановлением Совета Министров СССР от 3 декабря 1946 года № 2584 «О порядке обложения налогами служителей религиозных культов» (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 1. Д. 83. Л. 14.).

Властные органы, занимающиеся антирелигиозными делами и наделившие себя некой ролью «спасителя рабочего класса от шаманства», часто фиксировали в своих отчетах и материалах то, что «баксы» являются разрушителями здоровья трудящихся. Крайне негативную окраску образ шамана получает, особенно, в советской литературе 20–30-х годов (ЦГА РК. Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 8–9.).

В годы Великой Отечественной войны представители двух изучаемых институтов вели активную борьбу (через агитацию) против фашизма. В устах этих «бродячих» мулл (хотя официально не признанных) звучали патриотические призывы к защите Родины. С их благословления производился сбор средств и продовольствия для нужд фронта, распространялись облигации государственных займов (Ахметова, 2013: 24). Эти примеры нам показывают то, что, в период «оживления» мусульманской религии, как следствие военного положения Советского Союза в годы второй мировой войны, советская власть использовала «бродячих мулл» в своих целях.

Интересный факт, что в архивных материалах Уполномоченного совета по делам религий при Совете Министров Казахской ССР, есть сведения о незарегистрированных полах-передвижниках, то есть «бродячие муллы» были не только у мусульманской конфессии. Анализируя данные факты, мы можем условно предположить то, что у христианской конфессии также были свои шаманские пережитки.

В одном из докладов органов советской власти рассказывается о католическом священнике Прокопьеве, который, разъезжая по колхозам Красноармейского района, Кокчетавской области проводил религиозную проповедническую работу среди населения, особенно среди малолетних, школьников, занимался крещением детей до 16 летнего возраста. «Он, под видом проведения религиозных обрядов среди верующих католиков и лютеран, проводил антисоветскую пропаганду, занимался распространением религиозных книг и журналов» за что Прокопьев органами осужден (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 2. Д. 5. Л. 18.). В отчете Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Казахской ССР отмечено, что органами «данный священник посажен. В настоящее время действия религиозных групп католиков и лютеран прекращено, ходатайство о регистрации их общин мною возвращено Красноармейскому райисполкому, как не подлежащее к рассмотрению. Списки на сомнительных лиц мною переданы заинтересованным органам» сообщает уполномоченный совета по делам религиозных культов при совете Министров СССР по Кокчетавской области товарищ Халиков

(ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 2. Д. 5. Л. 19.).

Аналогичные факты изложены и в других отчетах компетентных органов. Еще один пример. «Жители села Кастек Алма-Атинской области 8 лет не видели попа. Но вот 13 июня в село Кастек приехал поп, который начал среди колхозников религиозные обряды. К попу стали являться не только старики, но и молодежь. Молодые матери крестили своих детей, а некоторые допризывники были у них кумовьями» (ЦГА РК. Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 4–5.).

«В поселке Сосна Мендыгаринского района поп «передвижник» за один приезд окрестил 45 детей и брал за каждого 3 рубля деньгами и ведро муки. Подобный же факт имел место и в поселке Романовка Кустанайского района», - сообщают нам архивные источники (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 2. Д. 5. Л. 21.).

Если говорить о «бродячих муллах», то иногда им удавалось официально зарегистрироваться. Например, в 1951 году Кустанайскую область в село Благодаровку приехал имам–хатыб Габдулбари Мулюков, получивший регистрацию от Уполномоченного Совета по делам религиозных культов (Гусева, 2013: 110). Статистические данные о «бродячих муллах» также имеются в материалах архивных фондов.

Так, по сведениям инструктора отдела агитации и пропаганды ЦК ВКП (б) О.Я. Гончарок, которые он сообщил 8 сентября 1949 года Г.М. Маленкову, «на территории Казахской ССР было более 500 незарегистрированных мулл и всего 22 зарегистрированные мечети» (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 2. Д. 5. Л. 22.).

Донесения инструкторов имели идеологизированный характер: «Мулла Куржанов так же имеет письменную связь с членом духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана Шамсутдиновым. Со стороны облизполкома дано указание Кокчетавскому райисполкому запретить бродячим муллам, в особенности Акимбаеву и Курманову, проводить религиозные обряды до регистрации общины» (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 2. Д. 5. Л. 22.). Таких примеров очень много в отчетах руководителей областей Казахской ССР, которые отложились в ЦГА РК в фонде 1711–Уполномоченный совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Казахской ССР. Здесь сосредоточены сведения о прохождении религиозных праздников в областях Казахской ССР, информационные отчеты о состоянии религиозности, переписки о положении и деятельности религиозных культов и т.д.

В сороковые годы XX в. деятельность бродячих служителей, нелегальных общин пресекалась слабо. В Алматинской области проповедники периодически разъезжали по селам и совершали богослужения под открытым небом (Ауанасова, 2007: 86).

В силу того, что служителем ислама может быть любой мусульманин, знающий основы религии, а также, заинтересованность самого населения в наличии таких людей, бродячие проповедники имелись практически во всех регионах и крупных селах. Количество их по республике в 1958 году составляло примерно 500 человек (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 1. Д. 1. Л. 23.). Так, по сведениям зам. председателя Узун-агачского сельского совета Досанова в январе – феврале 1965 года в населенных пунктах Джамбулского района имелись нижеследующие «бродячие муллы»:

Табл. 1 Список бродячих мулл по населенным пунктам Джамбулского района на 1.II.1965 г. (ЦГА РК. Ф. 2079. Оп. 1. Д. 56. Л. 22.).

[Table 1. List of wandering mullahs by settlements Dzhabul region on 1.II.1965 (CSA RK.F. 2079. Op. 1. D 56. L. 22.)]

п/н	Фамилия, имя, отчество:	Место жительства
1	Игликов Абды	с. Жана-Курлус
2	Шамшаров Тажибай	с. Дегересс
3	Сайлибаев Кожахмет	с. Дегересс
4	Сейсенбетов Махмут	с. 18 партсъезд
5	Таурбаев Сат	-
6	Иманбетов Нургали	Покровка
7	Маминбеков Алиакбар	с. Кастек выше Амангельды

8	Есиркепов Амре	с. Амангельды
9	Жумагулов Исагул	с. Октябрь
10	Айболдаев Турсын	с. Прудки
11	Газизраев Таир	с. Узын-агач
12	Мынажитденов Каумат	с. Узын-агач
13	Ниязбай	с. Енбекші-Арал
14	Коротаева Саттар	с. Бірлік
15	Сореенов Жунус	с. Прогресс
16	Тажобаев Есжан	с. Улгили
17	Тулемисов Абдикопар	с. Актерек
18	Олжабай	-
19	Камысбаев Тулеген	с. Бірлік
20	Таженов Жуматай	с. Таргап
21	Өнербаев Ескожа	с. Джангельды
22	Костекбаев Сыдык	с. Бурган
23	Сугрбеков Камза	с. Майбулак
24	Болокбаев Турсын	с. Уш-Булак

Перейдем к анализу второго института–шаманства, обозначенного выше. По традиционному шаманскому мировоззрению, как мы знаем «баксы» — это человек, завладевший духами. С помощью подчиненных ему духов он может вступить в борьбу со зловредными, нечистыми духами, темными силами. Правда, позднее, исламизированное шаманство обращалось за помощью к аллаху и мусульманским пророкам, святым, что существенно изменило мировоззрение и функции шаманства. По идеологии исламизированного, синкретического шаманства, исцеление больного, поиск утерянного, предугадывание будущего и прочие шаманские чудодействия приписываются, в первую очередь, воле аллаха, поддержке и покровительству пророков, святых, а потом только силе и воле шамана и его духов. Это, в большей степени, касается шаманства и его идеологии южных, отчасти западных регионов Казахстана (Төлеубаев, 1992: 230).

Борьба с шаманством является также одним из направлений идеологической политики советского государства. Антирелигиозная пропаганда и агитация нашли широкое отражение в средствах массовой информации, оказывая сильное влияние на общественно-политическую жизнь. Публикации в центральных и местных изданиях активизировали применение административных мер против верующих и психологическое давление на них (Ауанасова, 2007: 118).

Ярким примером такой советской агитации, являются нижеприведенные, далеко неполные факты, сообщенные в казахских газетах:

В информационном материале по антирелигиозной пропаганде 1937 года сообщается, что «в Алматинской области в колхозах Чубартауского района муллы оживленно и открыто ведут свою религиозную пропаганду. Особенно активно работает мулла Мусатай из колхоза Исаева. Многие малосознательные попадают в сеть муллы. Даже председатель правления этого колхоза Иманкумаев стал ревностным последователем его и стал аккуратно совершать религиозные обряды. Дело дошло даже до того, что Иманкумаев уговаривал и парторга колхоза Медекенова уважать муллу и выполнять его указания» (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 2. Д. 5. Л.9.). Институт баксы всегда описывается в негативном характере. «Баксы являлся разрушителем здоровья трудящихся казахов в течении многих веков. Корни баксы уходят еще в доисламский и языческий период жизни казахов. Царизм на здравоохранение казахской степи совершенно не отпускал средств, врачей и медицинских учреждений совершенно не было. Баксы тогда творил все ужасы шаманства и сотни тысяч трудящихся казахов были исключены. Баксы действовал в пользу эксплуататора бая, он внедрял в сознание трудящихся веру в духов, чертей и загробную жизнь» (ЦГА РК Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 6–7.).

Ответственные советские работники отмечали, что «после Октябрьской революции трудящиеся казахи в огромном количестве не поддаются обманам баксы, но они продолжают вести свою разрушительную «работу» в отсталых слоях населения». Так, например, сообщалось, что «в колхозе Қызыл–талап Зайсанского района Восточно-Казахстанской области проживает баксы Сарынов Каирмады и совершает шаманство в окружающих колхозах. Недавно он провел шаманскую церемонию над больной Башевой из колхоза им. Мирзояна. И над больной Джангилбай из колхоза Кызыл–Сункар, при чем, при церемониях участвовал секретарь комсомольской ячейки Илеуов. Также Восточно-Казахстанской области член колхоза Кок-тас Куршимского Сельского совета Умар Байкенов издавна сльвет знаменитым баксы. Байкенов в указанном колхозе также в колхозах «Мысык–тас» совершает «лечение» женщин от бездетства» (ЦГА РК. Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 6–7.).

В газете «Социалды жол» издававшейся в г. Зайсан № 49 от 15 августа 1937 года опубликована информация о том, что «член колхоза «Правда» Шагылов Жумашалий своим зверским обращением жену свою Кулянь доводит до серьезных заболеваний. На просьбы больной женщины показать ее врачу Шагылов не обращает никакого внимания, говорит что врачи ничего не знают и предлагает лечиться у баксы и у муллы. В результате длительного издевательства мулл и баксы над больной женщиной ее болезнь крайне ослабляется и муж ее Шагылов показывает ее врачу только почти на смертном одре». Такие случаи есть и в колхозе «Жана–турмыс». Например, «комсомолец» Маманбаев для своей больной жены пригласил баксы и устроил сеанс, для чего зарезал барана. Председатель и парторг колхоза «Сар-Жира» Ашекенов своего заболевшего сына «лечил» у баксы, для этой цели зарезал барана. В тот же день 5-го августа должен был состояться пленум аулсовета, но пресловутый председатель не мог участвовать на пленуме из-за сеанса баксы» (ЦГА РК. Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 12.).

«В ауле Жалгыз-тал Тарбагатайского района, – как пишет один колхозник этого аула, – орудуют муллы Сойсембаев, Бекенов и Кочербаев. Эти муллы разжигают родовую вражду между колхозниками и тем пытаются развалить колхозную работу. Они работают как муллы и как баксы. При «лечении» больных они ставят такие условия: женщину «лечить» только в изолированной обстановке, без посторонних лиц, а мужчину – при народе. Притом, при «лечении» женщины заколоть козу, а при «лечении» мужчина – барана. Из этой тройки мулла Кочербаев около 8 дней лечил, «мучил», калечил больную сестру некоего Райсова», – пишет газета «Екпинди» издававшаяся в г. Семипалатинск (ЦГА РК. Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 13.).

«В самом областном центре в г. Уральске, по улице Чапаева в доме № 55 уже 5–6 лет преспокойно живет и безнаказанно работает баксы Кошкимбай. Несмотря на то, что в городе имеются хорошие врачи, как, например, Журавлев, хирург Тимофеев, специалист по легочным болезням Селезнев, женщина врач Гринберг и т.д., некоторые члены колхозов и совхозов предпочитают обращаться к Кошкимбаю. А он бесцеремонно грабит своих пациентов: берет «за прием» раз, берет за «свои лекарства» два. От каждого пациента берет не меньше 30–40 рублей. Не редки случаи посещения и лечения у этого баксы жен работников города, даже жен некоторых коммунистов и даже, иногда, их самих. Баксы Кошкимбай «спец» по болезням, он своим «лечением» угробил не одного. Так же, член колхоза «Жардемши» Байбеков как-то заболел посылает за муллой Смаилом. Последний «лечит» его молитвами. Для «лечения» закололи барана, кровью его проходимец мулла «лечил» больную, а мясо съел сам» (ЦГА РК. Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 13.).

В газете «Екпінді-құрылыс» издававшейся в г. Уральск публикуется материал о том, что «в Западно-Казахстанской области в Каменском районе в аулсовете № 2–Шегин жена члена колхоза Кайрат Шикеу Утепова – Патыпа заболела к концу июля месяца. Муж ее Текеу для оказания ей помощи энергично искал баксы, нашел его и по его совету, зарезав единственного своего ягненка, его легкими бил свою больную жену под руководством баксы. На такие поступки толкает колхозников агент баксы, некто Жамал, женщина живущая в совхозе, расположенном рядом с колхозом Кайрат. А аулсовету интересоваться ее вредной работой некогда». («Екпінді-құрылыс» №199 от 30.08.1937 года)

«В Майканском районе в аулсовете Тендик в колхозе Социализм орудует мулла-баксы Идирис Димашев, он ведет активную религиозную пропаганду и, кроме того, усиленно занимается лечением колхозного населения и скота. Способ его лечения - привязывание талисманов со стихами корана на шею человека и животного. Как ни странно, даже некоторые, носящие имя активистов, благовеют перед проходимцем муллой Идирисом и аккуратно носят его талисманы/тумары, якобы вылечивающие и предохраняющие от всех болезней. Например, кандидат партии с 1932 года Зтлеуов Кенжегалий открыто

утверждая, что никакую болезнь врачи не вылечат, а вылечат только тумары муллы Идриса, он запасся большим количеством тумаров от муллы и привязывал их на шею своей жене, ребенка и всех родственников» – пишет газета Ленин-жолы № 59 от 28 августа 1937 года.

Таким образом, в периодической печати того периода преобладала негативная оценка деятельности баксы. Публиковались в основном случаи, связанные с крайне тяжело заболевшими, критиковалась деятельность партийных работников, которые за короткий временной период не могли «освободиться от пережитков дореволюционного общества».

В основном, в отчетах уполномоченного совета по делам религий при Совете Министров Казахской ССР имеются множество фактов о баксы-мужчинах, но и имеются некоторые информации о женщинах-шаманах.

В газете «Социалдық жол» № 57 от 4 сентября 1937 года опубликован материал о том, что «в Темирском районе Актюбинской области, председатель Сталинского совета Шилымбетов член ВКП(б) лечился у женщины-баксы, которую специально выписал из соседнего колхоза «Путь Ленина», и для лечения у которой зарезал барана. У той же старушки-баксы лечил свою жену и председатель колхоза Амантаев. От дикого лечения этой баксы умер сын Укибасова, члена колхоза «Журсай» – «Кумсай». Некоторые работники этого Темирского района лечились у ишима Темирской мечети, известного Ишана Ахмета и у известной старушки-баксы Камбар. Нарсудья Бекмагамбетов, согласно предписанию Ахмет-ишана, купался в котле соленой воды, сделал обрезание своему сыну и ночью позвал Ахмет-ишана к себе в гости» (ЦГА РК. Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 15.). В этом информационном материале образы шаманов, проживавших на казахской земле, в том числе женщин-баксы, были показаны в негативном, диком свете. И в архивных материалах про женщин-шаманок писали очень мало, так как борьба и агитация против религиозности в казахской земле в основном пропандировались через призму места женщин в религии, как неравенство женщин в исламе и борьбой с паранджой.

По сведениям из газеты «Екпінді – құрылыс», издававшейся г. Уральске, «в Западно - Казахстанской области, в Фурмановском районе орудует баксы Мустапа, его услугами пользуется даже некоторые члены комсомола. Например, комсомолец из совхоза «Красный партизан» Мухамаугалиев заболевшую свою мать лечил у этого баксы, так же зарезав барана. В самом районном центре работник типографии Хапез свою жену, чтобы вылечить от бездетности, подвергал осмотру и лечению этого же баксы и по его предложению, собираясь принести в жертву черную курицу, бегал искал таковую в райцентре» (Екпінді-құрылыс, № 201 от 2 сентября 1937 г.)

«В Алма-Атинской области в колхозе имени «Орджоникидзе» старуха Кузембаева дает нюхать беременным женщинам корень какой-то травы, выдавая ее за «палец Бибифатимы» - дочери Мухаммеда. Она проделала этот свой «фокус» с женами парторга колхоза «Егиз-Кзыл» Бейсембаевой и кандидата партии Койгельдина «понюхайте и обязательно будете иметь мальчика» – говорит она». (ЦГА РК. Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 15.).

«В Арыском районе в колхозе им. Мирзояна комсомолец Ибраев свое бракосочетание освятил точным исполнением религиозного обряда «НЕКЕ». На этом обряде деятельное участие принял председатель Караспанского аулсовета член партии Байтемиров. Как следует по старому двое уполномоченных визиров-вакимов поддерживали с обеих сторон невесту и, снимая покрывало с ее лица, и повернув ее лицом к Байтемирову, заставили три раза пропеть следующее, делая каждый раз коленопреклонение перед Байтемировым:

Вороту бараньей шубы
Главе этого аула Байтемирову
Мое коленопреклонение

При исполнении этого дикого шаманского обряда с челобитием и коленопреклонением перед старшиной рода председатель аулсовета член партии Байтемиров, сияя от удовольствия, широко улыбался. Вот вам далеко неполные факты, такие вопиющие, что они не нуждаются ни в каких комментариях. Что нужно делать, ясно – избавиться от идиотской болезни – беспечности на религиозном фронте, беспощадный удар по рукам религиозников-контрреволюционеров, восстановление и оживление по боевому работу антирелигиозных организаций и терпеливое систематическое политико-просветительное воспитание массы» (ЦГА РК. Ф. 1648. Оп. 1. Д. 5. Л. 16.).

Баксы, «бродячие муллы» находились постоянно под надзором органов власти. Шел сбор сведений об их количестве, деятельности, связях и т.д. Так, например, в отчете Уполномоченного Совета

Кокчетауской области по делам религиозных культов при Совете Министров в информационном докладе за 1-ый квартал 1949 года сообщается, что «шаманство выявлено в основном в Аиртавском районе, оно в настоящее время находится под особым наблюдением заинтересованных органов», Уполномоченный совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР Халиков сообщал, что «деятельность шаманов (баксы) мною еще полностью не изучена, при первой возможности выезда в командировку в Аиртавский район будет изучена деятельность шаманов и религиозных групп с. Антоновка» (ЦГА РК. Ф. 1711. Оп. 2. Д. 5. Л. 3.).

О другой «религиозной» группе этого же района сообщалось: «Религиозная группа колхоза «Егенды-Агаш» Аиртаевского района Кокчетавской области до 1948 года под руководством муллы Тушеева существовала как община, совершались религиозные обряды в частном доме, группа распущена (кроме жаназа, чтение корана на поминках) религиозные обряды не совершаются». 80–90 % незарегистрированных мулл являются старших возрастов, свыше 50 лет, ранее занимавших пост аульных мулл, часть этих мулл бросила свои занятия, с периода конфискации баев и полуфеодалов, а часть – в период коллективизации. Большинство этих мулл вновь начали свою работу с 1943–1944 годов. Фактов, когда «бродячие служители» и «шаманы-баксы» проповедовали не совсем свойственные исламу обычаи, либо шли на обманные действия, предостаточно. Но нельзя забывать, что именно они во многом способствовали сохранению религии, разъясняли соплеменникам смысл вероучения» (Ауанасова, 2007: 87).

«У некоторых национальностей остатки шаманизма (у казахов), сливаясь с исламом, занимают значительное место в религиозных представлениях, выражающихся в обращении к умершим в несчастных случаях за помощью, баксы, которые промышляют знахарством, прорицательством, хранением и использованием, в целях наживы, «священных» предметом и т.п.» (ПА РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1518. Л. 26.).

Так описывалась деятельность мусульманского духовенства в Постановлении Казкрайкома ВКП (б) 1927 года «Об организации антирелигиозной пропаганды». Необходимость борьбы с духовенством, согласно данного Постановления, имела такие причины, как: ряд условий в ауле, слабость парторганизаций, комсомола, советского аппарата, советских школ и др., общественно-политических организаций и крайне низкий культурный уровень казахского населения.

В Постановлении пленума РКП (б) «По вопросу о нарушениях пункта 13 программы (из программы Российской коммунистической партии (большевиков), принятой на восьмом съезде партии) и о постановке антирелигиозной программы в 10-пункте» было подчеркнуто, что «партия борется не с какими-нибудь отдельными религиозными группами, а со всяким религиозным мировоззрением вообще» (ГААО. Ф. 516. Оп. 1. Д. 74. Л. 192.).

Профессор А.К. Муминов – специалист по истории и современному положению ислама в Центральной Азии отмечает, что политика Российской империи, а затем советских властей, считавших суфиев своими главными противниками и боровшихся с ними, привела к упадку влияния суфийских групп и выдвижению на первый план представителей традиционалистского ислама – богословов-юристов ханафитской школы. Это были имамы мечетей, преподаватели мактабов медресе, студенты народные судьи, (кади) и другие образованные люди. Среди них автор выделяет Шами–Дамулла, считавшимся самым сильным богословом в регионе, который придерживался фундаменталистских взглядов, и отвергал средневековое наследие «улама», призывал для выработки новых решений возвращаться к истокам ислама–Корану и достоверным хадисам. Далее его деятельность была использована советской властью наряду с другими методами антирелигиозной борьбы с местными религиозными деятелями, поскольку его учение и отношении местных религиозных лидеров имело агрессивный характер (Муминов, 2005: 231). Проанализировав, мы должны знать что советская власть использовала все варианты и пути чтобы бороться с религиозными группами, даже направляя представителей религии друг на друга.

Вышеприведённые факты показывают, что в казахской среде и простые трудящиеся, и номенклатурные работники верили баксы-шаманам и обращались к их услугам, в том числе, члены аулсоветов, партийные кадры, комсомольцы и руководители колхозов. Народ в трудные времена, когда все религиозные деятели спасались бегством от преследований советской власти, обращался именно к «бродячим муллам» и шаманам. В результате этого шаманизм и институт «бродячих мулл» способствовал сохранению института мулл, ишанов и разных религиозных активистов, а также самой религии. Поэтому, мы должны понимать, что эти институты играли важную роль в сохранении религии

на казахской земле, как самого действенного регулятора общественных отношений.

Негативная оценка шаманизма советскими властными структурами не смогла изменить политическую психологию населения. Многие казахские обычаи и обряды сохранились до сих пор, например, один из них называется «сәлем салу», когда новоиспеченная невестка приходит в дом жениха и обязательно делает перед старшими этой семьи поклоны, и, в основном, у казахов Южно-Казахстанской, Западной и Мангистауских областях. Но следует понимать, что этот обряд у казахов является обычаем, а не пережитком шаманства, как считали советские государственные служащие – Уполномоченные Совета по делам религий.

Выводы

Проведенный анализ политики советской власти по отношению к шаманам и «бродячим муллам», в том числе, традиционным верованиям казахов в советский период дает основание сделать следующие выводы:

Во-первых, заинтересованные лица советской власти изначально не исследовали, не рассматривали шаманов и баксы как отдельный институт, а представляли их как часть ислама и мусульманских верований. Ведь ислам не отрицал существование бесов, чертей, духов, которых вызывали шаманы, но установление связи с ними было причислено к ряду тяжких грехов. Важно отметить, что шаманизм существовал и продолжает существовать и в других религиозных конфессиях.

Во-вторых, местные власти, которые вели за ними контроль и боролись за нераспространение их деятельности сами верили в них, и даже были заодно с ними, о чем свидетельствуют архивные факты.

В-третьих, незарегистрированные «бродячие муллы» не являлись шаманами, баксы и т.д. Эти «бродячие муллы» были лицами без религиозного образования, которые вели проповедь. Некоторые из них постоянно перемещались из одного населённого пункта в другой. Они проводили службу на частных квартирах, в жилых домах и на открытом воздухе (в том числе на кладбищах). Иногда «бродячие муллы» действовали в тех населённых пунктах, где были официально зарегистрированные мечети.

В-четвертых, советская власть ведя борьбу в целом против ислама, затрагивала и представителей двух перечисленных институтов. Первоначально представители власти собирали о сведения о баксы, «бродячих муллах», выявляли их место нахождения, затем фиксировались их имена в отчетных документах. Они постоянно находились под наблюдением органов советской власти. Борьбу против пережитков религий советская власть считала одним из важнейших направлений идеологической борьбы.

Таким образом, политика советской власти по уничтожению института шаманства и бродячих мулл, среди коренного населения достигла лишь частичного успеха, а шаманы и безмечетные муллы дожили до 1990-х годов, когда все ограничения на их деятельность были сняты.

В заключении этого краткого исследования надо подчеркнуть, что в религии проблема шаманизма была и остается одной из самых трудных. В советское время шаманизм, как религиозное проявление и «пережиток прошлого», был под запретом.

Институт «бродячие муллы» сформировала сама советская власть, посредством собственной политики, основанной на запрете свободы религиозной деятельности и вероисповедания, уничтожая мечети и молитвенные дома, подвергая различным гонениям официальных мулл и священников. Считаю, что данная тема требует более глубокого и тщательного исследования, поскольку она является еще одной характеристикой духовной культуры казахского народа, которая советская власть пыталась уничтожить.

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан.

ГАО — Государственный архив Актюбинской области.

ЦГА РК — Центральный Государственный архив Республики Казахстан

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

SAAR — State archive of Aktobe region

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Литература

- Ауанасова, 2007 — *Ауанасова Б.М.* История эволюции религиозных отношений в Казахстане. (на примере ислама 1941–1991 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Уралск, 2007. С. 135.
- Ахметова, 2013 — *Ахметова Ш.К.* Казах аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири. Омск: Наука, 2013. 392 с.
- Алексеев, 1984 — *Алексеев Н.А.* Шаманизм тюрко-язычных народов Сибири. Опыт ареального сравнительного исследования // Новосибирск: Наука, 1984. 233 с.
- Басилов, 1990 — *Басилов В.Н.* Два варианта среднеазиатского шаманства. Сов. этнография. М.: Мысль, 1990. № 4. 76 с.
- Басилов, 1991 — *Басилов В.Н.* Исламизированное шаманство народов Средней Азии и Казахстана. Автореф. Дисс. д. и. н. М.: Наука, 1991. 46 с.
- Бартольд, 1998 — *Бартольд В.В.* Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы: Жалын, 1998. 194 с.
- Валиханов, 1961 — *Валиханов Ч.Ч.* Следы шаманства у казахов: Тенгри (бог) // Собр. соч. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1961. Т. 1. 145 с.
- Владимирцев, 1964 — *Владимирцев Б.Я.* Общественный строй монголов. Ташкент: Академический проект, 1964. 337 с.
- Гусева, 2013 — *Гусева Ю.Н.* Ишанизм как суфийская традиция средней Волги в XX в.: формы, смыслы, значение. М.: Медина, 2013. 214 с.
- Жирмунский, Зафиров, 1942 — *Жирмунский В.М., Зафиров Х.Т.* Узбекский героический эпос. М.: Государственное издательство художественной литературы, 1942. 518 с.
- Кобзев, 2012 — *Кобзев А. В.* Незарегистрированные религиозные группы мусульман Ульяновской области в 40–80-х гг. XX в. // Власть. 2012. № 11. 66 с.
- Куйбышев, 1958 — *Куйбышев В.В.* Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР. Москва: Советская энциклопедия, 1958. № 2. 47 с.
- Малашенко, 2017 — *Малашенко А.В.* Надо ли бояться ислама? М.: Весь Мир, 2017. 144 с.
- Муминов, 2005 — *Муминов А.К.* Шахи – Дамулла и его роль в формировании «советского ислама» // Казанский федералист. Специальный выпуск. Материалы международной конференции «Ислам, идентичность и политика в постсоветском пространстве: сравнительный анализ Центральной Азии и европейской части России». Казань: Казанский институт федерализма, 2005. № 1. 13 с. (350 с.).
- Мустафина, 2006 — *Мустафина Р.М.* Бытовой ислам у казахов. (XIX–XX вв.): Дис. д.и.н. Алматы: Қазақ университеті, 2006. 299 с.
- Мустафаева, 2012 — *Мустафаева А.А.* Исторический обзор эволюции ислама в Советском Казахстане // KazNU Bulletin. Oriental series. 2012. № 3(60). С. 31–35.
- Рычков, 1896 — *Рычков П.И.* История Оренбургская 1730–1750 / Под. ред. с примеч. Н.М. Гутыря. Оренбург: Оренбургский губернский статистический комитет. 1896. С. 195
- Хлевнюк, 2013 — *Хлевнюк О.В.* Советская национальная политика: идеология и практики. 1945–1953. М.: РОССПЭН, 2013. 737 с.
- Старостин, Ярков, 2020 — *Старостин А.Н., Ярков А.П.* «Бродячие» муллы в Сибири и на Дальнем Востоке в аспекте взаимоотношений государства, уммы и ее лидеров // Вестник общественных и гуманитарных наук. 2020. Т. 1. № 2. 85 с.
- Сухарева, 1975 — *Сухарева О.А.* Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. Москва: Наука, 1975. 211 с.
- Токарев, 1990 — *Токарев С.А.* Ранние формы религии. М.: Политиздат, 1990. 622 с.
- Толеубаев, 1991 — *Толеубаев А.* Реликты доисламских верований казахов: Дис. д.и.н. Алма-Ата: Гылым, 1991. 214 с.
- Шаниязов, 1964 — *Шаниязов К.Ш.* Узбеки-карлуки. Ташкент: Наука, 1964. 193 с.

References

- Akhmetova, 2013 — *Akhmetova Sh.K.* Kazakh aul Kaskat: traditsii i innovatsii v kul'ture kazakhskogo naseleniya Zapadnoy Sibiri [Kazakh aul Kaskat: traditions and innovations in the culture of the Kazakh population of Western Siberia]. Omsk: Nauka, 2013. 392 p. (In Russ.)

Alekseev, 1984 — *Alekseev N.A.* Shamanizm tyurko-yazychnykh narodov Sibiri. Opyt areal'nogo sravnitel'nogo issledovaniya [Shamanism of the Turkic-speaking peoples of Siberia. Experience of areal comparative research] // Novosibirsk: Nauka, 1984. 233 p. (In Russ.)

Auanasova, 2007 — *Auanasova B.M.* Istoriya evolyutsii religioznykh otnosheniy v Kazakhstane. (na primere islama 1941–1991 gg.) [The history of the evolution of religious relations in Kazakhstan. (on the example of Islam 1941–1991)]. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Uralsk, 2007. 135 p. (In Russ.)

Basilov, 1990 — *Basilov V.N.* Dva varianta sredneaziatskogo shamanstva. Sovetskaya etnografiya [Two variants of Central Asian shamanism. Soviet ethnography]. Moscow: Mysl', 1990. No. 4. 76 p. (In Russ.)

Basilov, 1991 — *Basilov V.N.* Islamizirovannoye shamanstvo narodov Sredniy Azii i Kazakhstana. Avtoreferat disertatsii doktora storicheskikh nauk [Islamized shamanism of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Abstract of dissertation doctor of historical sciences. Moscow: Nauka, 1991. 46 p. (In Russ.)

Barthold, 1998 — *Barthold. V.V.* Tyurki. Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskikh narodov Sredney Azii. Turks [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia]. Almaty: Zhalyn, 1998. 194 p. (In Russ.)

Guseva, 2013 — *Guseva Yu. N.* Ishanizm kak sufiyskaya traditsiya sredney Volgi v XX v.: formy, smysly, znachenkiye. [Ishanism as a Sufi tradition of the middle Volga in the 20th century: forms, senses, meaning]. Moscow: Medina, 2013. 214 p. (In Russ.)

Kobzev, 2012 — *Kobzev A.V.* Nezaregistrovannyye religioznyye gruppy musul'man Ul'yanovskoy oblasti v 40–80-kh gg. XX v. [Unregistered religious groups of Muslims in the Ulyanovsk region in the 1940s–1980s] // Vlast'. 2012. No. 11. 66 p. (In Russ.)

Kuibyshev, 1958 — *Kuibyshev.V.V.* Vedomosti Verkhovnogo Soveta i Pravitel'stva Kazakhskoy SSR, [Gazette of the Supreme Council and the Government of the Kazakh SSR]. Alma-Ata: Soviet Encyclopedia, 1958. No. 2. 47 p. (In Russ.)

Malashenko, 2017 — *Malashenko A.V.* Nado li boyatsya islama? [Should we be afraid of Islam?]. Moscow: Ves' mir, 2017. 144 p. (In Russ.)

Muminov, 2005 — *Muminov A.K.* Shami–Damulla i yego rol' v formirovaniy «sovetskogo islama» // Kazanskiy federalist. Spetsial'nyy vypusk. Materialy mezhdunarodnyy konferentsii «Islam, identichnost' i politika v postsovetskom prostranstve: sravnitel'nyy analiz Tsentral'nyy Azii i yevropeyskoy chasti Rossii». Shami–Damulla and his role in the formation of "Soviet Islam" // Kazan Federalist. Special issue [Proceedings of the international conference "Islam, identity and politics in the post-Soviet space: a comparative analysis of Central Asia and the European part of Russia"]. Kazan: Kazan Institute of Federalism 2005. No. 1(13). 350 p. (In Russ.)

Mustafina, 2006 — *Mustafina R.M.* Bytovoy islam u kazakhov (XIX–XXvv.) Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk [Household Islam among the Kazakhs. (XIX–XX centuries)]. Dissertation for the degree of doctor of historical sciences. Almaty: Kazakh university, 2006. 299 p. (In Russ.)

Mustafayeva, 2012 — *Mustafayeva A.A.* Istoricheskiy obzor evolyutsii islama v Sovetskom Kazakhstane // [Historical review of the evolution of Islam in Soviet Kazakhstan] // KazNU Bulletin. Oriental series. No. 3 (60). 2012. Pp. 31–35. (In Russ.)

Rychkov, 1896 — *Rychkov P.I.* Istoriya Orenburgskaya 1730–1750 / [History of Orenburg 1730–1750 / Ed. and comment by N.M. Gutyar]. Orenburg: Orenburg province statistics committee. 1896. 195 p. (In Russ.)

Khlevnyuk, 2013 — *Khlevnyuk. O.V.* Sovetskaya natsional'naya politika: ideologiya i praktiki. 1945–1953 [Soviet national policy: ideology and practices. 1945–1953]. Moscow: ROSSPEN, 2013. 737 p. (In Russ.)

Starostin, Yarkov, 2020 — *Starostin A.N., Yarkov A.P.* «Brodyachiye» mully v Sibiri i na Dal'nem Vostoke v aspekte vzaimootnosheniy gosudarstva, ummy i yeye liderov ["Wandering" mullahs in Siberia and the Far East in the aspect of relations between the state, the Ummah and its leaders] // Bulletin of Social Sciences and Humanities. 2020. Vol. 1. No. 2. 85 p. (In Russ.)

Sukhareva, 1975 — *Sukhareva O.A.* Perezhitki demonologii i shamanstva u ravninnykh tadjikov [Remnants of demonology and shamanism among the lowland Tajiks] // Pre-Muslim beliefs and rituals in Central Asia. Moscow: Nauka, 1975. 211 p. (In Russ.)

Tokarev, 1990 — *Tokarev S.A.* Ranniye formy religii [Early forms of religion]. Moscow: Politizdat, 1990. 622 p. (In Russ.)

Toleubaev, 1991 — *Toleubaev A.* Relikty doislamskikh verovaniy kazakhov [Relics of pre-Islamic beliefs of the Kazakhs]. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Alma-Ata: Gylym, 1991. 469 p. (In Russ.)

Shaniyazov, 1964 — *Shaniyazov K.Sh.* Uzbeki-karluki [Uzbeks-Karluks]. Tashkent: Nauka, 1964. 193 p. (In Russ.)

Valikhanov, 1961 — *Valikhanov Ch.Ch.* Sledy shamanstva u kazakhov: Tengri (bog). Collection of Essays [Traces of shamanism among the Kazakhs: Tengri (god)]. Collected works. Almaty: Kazakh Soviet Encyclopedia main editorial board. 1961. Vol. 1. 145 p. (In Russ.)

Vladimirtsev, 1964 — *Vladimirtsev B.Ya.* Obshchestvennyy stroy mongolov [The social structure of the Mongols]. Tashkent: Akademicheskyy project 1964. 337 p. (In Russ.)

Zhirmunsky, Zafirov, 1942 — *Zhirmunsky V.M., Zafirov Kh.T.* Uzbekskiy geroicheskiy epos [Uzbek heroic epic]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1942. 518 p. (In Russ.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 334–346, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_334-346

INTERDEPENDENT BECOMING: POETIC REINTERPRETATION OF SYMBOLS AND IMAGES OF THE HISTORICAL MEMORY IN KAZAKHSTAN

Nestor Alexandrovich Manichkin^{1*}

¹French Institute for Central Asian Studies (24, Isanov Str., 720017 Bishkek, Kyrgyzstan)
 PhD, Associate Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-9308-0094>. E-mail: nes.pilawa@gmail.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Manichkin N.A., 2023

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the study and reinterpretation of historical memory, which is carried out by the International Centre for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO under the guidance of the poet, researcher, public figure Olzhas Suleimenov. *Goals and objectives* of the article is to study the ideas of O. Suleimenov within the framework of the Kazakh intellectual tradition, which transformed the theme of historical subjectivity in the XX - XXI centuries, as well as on the scale of world culture and thought. In this regard, one of the main cultural tools of the poet is the dialogue between the ethno-cultural and the global. *Results.* Within the framework of the article, the activities of Suleimenov and his team are inscribed in a wider socio-anthropological context and are considered as a historiosophical, socio-philosophical and auto-ethnographic undertaking. The main ideas are singled out: cultural and historical interdependence, the dialogue of local and global, the deep unity of man and the world, sign and word. *Conclusion.* It was the dialogue with world culture and the reinvention of the historical subjectivity of the Kazakhs in the XX century that became the main historiosophical strategies of the Kazakh society, largely thanks to Olzhas Suleimenov. The conscious interdependence, the connectedness of things, be it political processes, the history of writing or the formation of an individual against the background of the interaction of many cultures and communities - this is one of the basic messages of O. Suleimenov, who never tire of calling for awareness of global ties, common destinies, and understanding of social determinism. A lot of philosophical works of different times are devoted to conscious interdependence; for thousands of years it has been sounding differently in various theories, hypotheses and methodologies. These approaches make it possible to find the important material for reflection among the visual symbols and images of the historical memory, which unites the poetry, art and humanities.

Keywords: Kazakhstan, Olzhas Suleimenov, historical memory, literature, poetry, symbolism, decolonization, transculturation

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Audiovisual narratives of social history and cultural memory of Kazakhstani society (late 19th – early 21st centuries)» (Registration number AR14871932).

For citation: Manichkin N. A. Interdependent becoming: poetic reinterpretation of symbols and images of the historical memory in Kazakhstan // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 334–346. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_334-346.

ӨЗАРА ТӘУЕЛДІ БОЛУ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ ЖАДЫ НЫШАНДАРЫ МЕН БЕЙНЕЛЕРІН ПОЭТИКАЛЫҚ ҚАЙТА ТАЛДАУ

Нестор Александрович Маничкин^{1*}

¹Орталық Азияны зерттеудің Француз институты (720017, Исанов көш., 24 үй, Бішкек, Қырғызстан Республикасы)

қауымдастырылған ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының кандидаты

<https://orcid.org/0000-0001-9308-0094>. E-mail: nes.pilawa@gmail.ru

*Correspondent author

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Маничкин Н.А., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала ақын, зерттеуші, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменовтің жетекшілігімен ЮНЕСКО жанындағы мәдениеттерді жақындастырудың Халықаралық Орталығы жүргізетін тарихи жадыны зерттеу мен қайталап қорытуға арналған. *Мақаланың мақсаты мен міндеттері* – ХХ–ХХІ ғасырлардағы тарихи субъективтілік тақырыбын өзгерткен қазақстандық зияткерлік дәстүр аясындағы О. Сүлейменовтың идеяларын, сондай-ақ әлемдік мәдениет пен ой ауқымындағы идеяларды зерделеу болып табылады. Осы орайда ақынның негізгі мәдени құралдарының бірі — этномәдени және планетарлық диалог болып табылады. *Нәтижелер.* Мақала аясында Сүлейменов пен оның ұжымының қызметі кеңірек әлеуметтік-антропологиялық контекстке жазылып, тарихнамалық, әлеуметтік-философиялық және автоэтнографиялық бастама ретінде қарастырылады. Негізгі идеялар: мәдени-тарихи өзара тәуелділік, жергілікті және жаһандық диалог, адам мен әлемнің терең бірлігі, белгі мен сөз. *Қорытындылар.* Дәл осы әлемдік мәдениетпен диалог және ХХ ғасырдағы қазақтардың тарихи субъективтілігін қайта жаңғырту Олжас Сүлейменовтің арқасында қазақстандық қоғамның басты тарихи-философиялық стратегиясына айналды. Саналы өзара тәуелділік, болмыстың байланысы, ол саяси процестер, жазу тарихы немесе көптеген мәдениеттер мен қауымдастықтардың өзара әрекеттесуі аясында жеке тұлғаның қалыптасуы — О.Сүлейменовтың Ғаламдық байланыстарды, тағдырлар қауымдастығын, әлеуметтік детерминизмді түсінуге шақырудан жалықпайтын негізгі хабарламаларының бірі. Әр түрлі уақыттағы көптеген философиялық жұмыстар саналы өзара тәуелділікке арналған, мыңдаған жылдар бойы ол әртүрлі теорияларда, гипотезаларда және әдістемелерде әр түрлі айтылад. Осы тәсілдер арқылы тарихи жадтың көрнекі рәміздері мен бейнелері поэзия, өнер және гуманитарлық ғылымдарды біріктіретін рефлексия үшін маңызды материалға айналады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Олжас Сүлейменов, тарихи жады, әдебиет, поэзия, символизм, деколонизация, транскультурация

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік тарихы мен мәдени жадының аудиовизуалды сюжеттері (ХІХ ғасырдың соңы – ХХІ ғасырдың басы)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР14871932).

Дәйексөз үшін: Маничкин Н.А. Өзара тәуелді болу: Қазақстандағы тарихи жады нышандары мен бейнелерін поэтикалық қайта талдау // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 334–346 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_334–346.

ВЗАИМОЗАВИСИМОЕ СТАНОВЛЕНИЕ: ПОЭТИЧЕСКАЯ РЕИНТЕРПРЕТАЦИЯ СИМВОЛОВ И ОБРАЗОВ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В КАЗАХСТАНЕ

Нестор Александрович Маничкин^{1*}

¹Французский Институт Исследований Центральной Азии (д. 24, ул. Исанова, 720017, г. Бишкек, Кыргызская Республика)

ассоциированный исследователь, кандидат исторических наук

<https://orcid.org/0000-0001-9308-0094>. E-mail: nes.pilawa@gmail.ru

* Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Маничкин Н.А., 2023

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена изучению и реинтерпретации исторической памяти, которые осуществляется Международным Центром сближения культур под эгидой ЮНЕСКО под руководством поэта, исследователя, общественного деятеля Олжаса Сулейменова. *Целью и задачами статьи* является исследования идей О. Сулейменова в рамках казахстанской интеллектуальной традиции, трансформировавшей тему исторической субъектности в XX–XXI вв., а также – в масштабах мировой культуры и мысли. В этом отношении одним из основных культурных инструментов поэта является диалог этнокультурного и планетарного. *Результаты.* В рамках статьи деятельность Сулейменова и его коллектива вписана в более широкий социально-антропологический контекст и рассматривается в качестве историософского, социально-философского и автоэтнографического начинания. Выделены магистральные идеи: культурно-историческая взаимозависимость, диалог локального и глобального, глубинное единство человека и мира, знака и слова. *Вывод.* Именно диалог с мировой культурой и переизобретение исторической субъектности казахов в XX веке стали главными историософскими стратегиями казахстанского общества во многом благодаря Олжасу Сулейменову. Осознанная взаимозависимость, связанность сущего, будь это политические процессы, история письменности или становление индивидуума на фоне взаимодействия множества культур и сообществ – это один из базовых посылов О. Сулейменова, не устающего призывать к осознанию глобальных связей, общности судеб, к пониманию социального детерминизма. Осознанной взаимозависимости посвящено множество философских работ разного времени, тысячелетиями она по-разному звучит в различных теориях, гипотезах и методологиях. С помощью этих подходов визуальные символы и образы исторической памяти становятся важным материалом для рефлексии, объединяющей поэзию, искусство и гуманитарную науку.

Ключевые слова: Казахстан, Олжас Сулейменов, историческая память, литература, поэзия, символика, деколонизация, транскulturация

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации в рамках проекта «Аудиовизуальные сюжеты социальной истории и культурной памяти казахстанского общества (конец XIX — нач. XXI вв.)», гранта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер: AP 14871932).

Для цитирования: Маничкин Н.А. Взаимозависимое становление: поэтическая реинтерпретация символов и образов исторической памяти в Казахстане // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. С. 334–346. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_334–346.

Введение

В прошлом году завершилось Международное десятилетие сближения культур (2013–2022 гг.), провозглашенное Генеральной Ассамблеей ООН по предложению Постоянного Представительства Казахстана в ЮНЕСКО. Возглавляющий Международный Центр сближения культур О. Сулейменов, известнейший казахстанский поэт, литератор, исследователь и общественный деятель, убежден, что десятилетие должно перейти в столетие, а затем и тысячелетие: культуры продолжать беседовать друг с другом, влиять друг на друга, все больше побуждая человечество к осознанию взаимозависимости. О. Сулейменов давно стал одной из знаковых фигур казахского национального возрождения, он продолжает выполнять роль активного инициатора культурных и научных проектов, затрагивающих значительное гуманитарное поле и среди прочего – вопросы формирования и развития исторической памяти.

Настоящая статья представляет собой попытку исследовать идеи О. Сулейменова в двойном контексте: с одной стороны, внутри казахстанской интеллектуальной среды, развивающей тему исторической памяти и культурной субъектности, как в советское время, так и в годы независимости, а с другой – в масштабах человеческой мысли вообще. Такой подход соответствует одной из основных интенций самого мэтра — диалогу этнокультурного и планетарного.

Материалы и методы

Публикация сочетает в себе жанры рецензии и эссе, отсюда вытекает ее методологическая специфика. Если рецензионное внимание направлено на текст О. Сулейменова, подводящий некоторые итоги деятельности Международного Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО и издаваемого этим центром журнала «Бильгамеш» (Сулейменов, 2022), то эссеистский пласт статьи объединяет биографическое измерение с социально-антропологическим. Общей задачей автора является создание интеллектуального портрета О. Сулейменова в контексте процессов поэтического осмысления и реинтерпретации символов и образов исторической памяти, соединяющей казахский народ с древними цивилизациями Евразии и мира. Для этого в качестве материалов используется наследие О. Сулейменова, его книги, публикации, а также фильм «История знака коровы» (1968 г.), автором которого он стал (ЦГА КФДЗ, № 2044). Данные материалы позволяют выявить особую линию в наследии литератора, которую с уверенностью можно назвать автоэтнографической, поскольку она развивает видение субъекта этнополитического процесса, актора национального становления и носителя исторической памяти. В целях сравнительного анализа в статье задействованы философские, культурологические и иные тексты казахстанских и зарубежных авторов. Методологическая основа статьи скорректирована стремлением выявить и обозначить деколониальный эстетизм (Тлостанова, 2020: 88–109) — процесс и способность чувствования, интеллектуализации и поэтизации опыта, освобождающего субъектность, в данном случае казахскую, от навязываемых ей — через советский и постсоветский дискурс — исторических и эстетических нарративов.

Обсуждение

Большинство научных работ, посвященных исследованию творчества Олжаса Сулейменова, можно классифицировать на те, которые посвящены: 1) общественно-политическому измерению его жизнетворчества; 2) исследованиям его историко-лингвистических и историософских концепций в контексте политики памяти; 3) поэтике и литературным приемам автора.

В связи с этим, можно остановиться на нескольких научных работах, содержащих в себе исследовательские интенции анализа предложенной нами темы. Например, философ Н. Сейтахметова характеризует книгу «Код слова» (2014 г.) как «лингвофилософский детектив, где все сфокусировано вокруг интриги кодового слова, найдя которое можно будет понять смысл и назначение всех слов — логосов, а значит, и смысл и назначение человека» (Сейтахметова, 2014: 66–68). Разгаданный Сулейменовым номадологос (кочующие навстречу себе слова, блуждающие логосы древних локусов, оставленные дома доисторического бытия, нежданно ставшие обителью современности) дарует читателю участие в мистерии слова, приглашая языковедов хоть ненадолго стать языковидцами. Декодируя многоуровневый лингвистический Кубик Рубика, он собирает расколотый мир/миф изначального единства, провозгласив свою миссию в многочисленных стихотворениях и, конечно, в «Аз и Я», говоря о поэтической религии единого человечества. Холистическая философия Сулейменова интерпретируется чаще всего с позиций рационального космополитизма (а не космизма) поэта-государственника, игнорируя при этом метафизический аспект этой темы, кросс-культурные корни которой можно легко найти, например, в религиозном монофизитстве разных человеческих культур.

В работе «Философско-поэтическое чувствование О. Сулейменова в эко-антропологическом исследовании жизни человека Земли» Элеонора Баркова обращает внимание читателей на солярную и экофилософскую составляющие в творчестве автора, значительная часть которого принадлежит аполлонической традиции жизнеутверждения: «древняя традиция предлагает вспомнить о том, что каждый человек прекрасен и повторить всем людям напутствие, которое мари говорят каждой молодой паре: «Живите как боги!» (Баркова, 2019). С этой установкой коррелирует мощная энергетика слов Сулейменова. В работе «Переизобретение исторической субъектности казахов в творчестве Олжаса Сулейменова 1960-х гг.» И.Крупко исследует историософскую рефлексию Сулейменова на материале ключевых для обретения исторической субъектности казахской культурой сюжетов в его творчестве, отражающем проблемную режизистенцию кочевой культуры казахов. По мнению исследователя, в творчестве Олжаса Сулейменова наиболее ярко явлено преодоление седентаристских нарративов через диалог с мировой культурой (Крупко, 2023: 124–127).

В этом отношении важную для формирования нарративов исторической памяти казахстанского общества характеристику дает французская исследовательница Центральной Азии и ее интеллектуальных

элит – Катрин Пужоль, определив «победу оседлой идеологии над кочевой свободой, победу письменной культуры над устной традицией» (Лаумулин, 2000: 119–123) и «неосвязаемую память кочевой культуры пространства» как важную особенность казахстанской гуманитаристики (Пужоль, 2015: 119–123).

Результаты

Поэтическая деколонизация сознания. В 1968 г. на экраны вышел поэтико-документальный фильм «История знака коровы». Его авторами стали Олжас Сулейменов и Юрий Мингазитдинов. Этот фильм можно назвать первым образцом деколониального кино Казахстана. Создаваемый О. Сулейменовым одновременно с его знаменитой поэмой «Глиняная книга» (Сулейменов, 1969), он призывает к преодолению доминирующих посредством советской трансляции евромодерности исторических и культурных нарративов и предлагает понимание интеллектуальной истории человечества в виде захватывающей, драматической эволюции символов, первым из которых был «знак коровы» – полумесяц рогов. Удивительным, не лишенным иронии стихотворением про божественную бурёнку утверждается, что «в начале было слово «му»...», а «некий тугодум догадался в «му» слушать «ум»». Внемя призыву Архимеда отправиться на поиски древних знаков, под пронзительную музыку и рев быка, герой и создатель фильма пронесется через Вавилон, Египет, Индию, через древнеславянские и древнетюркские культуры, утверждая, что между петроглифами на скале и знаками на школьной доске есть прямая связь. Человек, ставший «подслушивать животных», изобретает первые слова и первые знаки, от хищников происходят первые образы опасности и смерти, а от их рычания названия оружия. Заклинающие интонации О. Сулейменова критики назовут проявлением жанрового полиморфизма: наука сливается с поэзией, а сам он – одновременно филолог, историк и жрец (или испытывающий озарение метафизик), что не может не натолкнуться на неприязнь со стороны узко ориентированных научных специалистов. В «Истории знака коровы» они воплощены в образе «научного критика», который настолько возмущён, что покидает аудиторию, пока поэт продолжает вещать.

Фильм открывает идеи и методологии, основные для дальнейшей работы О. Сулейменова. Он – про «знаки, превратившиеся в идеограммы – гербы, эмблемы, орнаментальные узоры», которые изначально были образными письменами, имевшими как божественные, так и предметные значения, а затем стали словами. Толкуя первые иероглифы, передававшиеся из поколений в поколения, древние жрецы порождали новые понятия, основы первоначального знания и искусства, пишет поэт в 2022 г. (Сулейменов, 2022: 109), и мы без труда узнаем в этой мысли посыл «Истории знака коровы», в котором «письмена, собранные со всех уголков Старого и Нового Света, начинают говорить друг с другом на понятном им языке образов». Скандинавские знаки оказываются связанными с тюркской руникой и китайскими иероглифами, буквы кириллицы «беседуют» с этрусскими, а казахские орнаменты с тамгами и гербовыми знаками. Конфликтная линия фильма обозначена уколочным научным специалистом против вдохновленного поэта – это предчувствие того идеологического «разноса», которому в 1976 г. на заседании Академии общественных наук СССР подверглась книга О. Сулейменова «Аз и Я».

В своих истоках историческая мысль О. Сулейменова — глубоко поэтична; он признается, что испытал озарение, будучи в Африке и увидев на утреннем небе рождающуюся луну – такой, какой ее видят жители экваториальных стран, в виде полумесяца, лежащего на «брюшке», рогами вверх: «И я представил, какое впечатление такая луна могла производить на начальное человечество. С каким предметом или существом на земле можно было сравнить это явление? Только с рогами буйвола!» Отсюда поэт вывел мысль о том, что луна была первым божеством древнего человека, появившегося в Африке, а солнце, слишком жестокое в этих широтах, утвердило свой культ значительно позднее (Сулейменов, 2022: 115). Это небесное откровение заставляет вспомнить, во-первых, учение об истоке философской мысли, который, по Гераклиту, находится в озарении ума от света молнии, «правлящего всем сущим», обнаруживающего темноту, а через это и освещенность – мир в его связанности (Хайдеггер, Финк, 2010). А, во-вторых, подвергнутые внимательному анализу М. Хайдеггера слова немецкого поэта Фридриха Гёльдерлина о звездах как поэтических сверстниках человека: поэты, беседующие с древностью, таким образом становятся проводниками небесной ясности, бытийного распорядка, впервые явленного в мифах, а затем в философии и литературе, в языке, который Хайдеггер считал «домом бытия», а поэтам отводил роль хранителей этого дома (Хайдеггер, 1993). Если человек «жительствоует на земле поэтически», то совсем неудивительно, что глобальные смыслы этому жительствованию способны дать не профильные специалисты, а освещенные озарениями поэты и

философы. Поэтическая натура Сулейменова, по меткому замечанию теоретика деколонизации М. Тлостановой, позволила ему «увидеть и почувствовать больше, чем это было доступно обычным ученым с чаще всего приземленным позитивистским сознанием». Едва ли поэта стоит оценивать с позиции научной верификации, тем более что научные критерии сами по себе являются исторически и социокультурно обусловленными, и могут меняться, но в то же время Сулейменову нельзя отказать и в научности, поскольку за его плечами – освоение огромного филологического и историко-этнографического материала (Московский книжный журнал, 2012).

Обращение к мифопоэтике, предпринятое О. Сулейменовым, имело продолжение в интеллектуальной среде Казахстана. В числе гуманитарных центров, занимающихся мифопоэтической реинтерпретацией образов и символов этнокультурной идентичности уже в годы независимости, можно назвать круг авторов и читателей журнала «Тамыр», издаваемого под руководством философа Ауэзхана Кодара, альманах «РухМирас», возглавляемый культурологом Зирой Наурызбаевой и другие сообщества (Крупко, 2023: 64). В то же время, нельзя не отметить, что многие исследователи и деятели культуры, порожденные интеллектуальным и культурным взрывом, вызванным в свое время «Аз и Я», не всегда обладают достаточной для равноценного развития этих идей научной цельностью и эвристической энергией, останавливаясь на том или ином уровне деколониального поиска.

Работая с интересубъективной реальностью, образуемой связями религии, культуры и языка, О. Сулейменов никогда не говорил с позиции отстраненного наблюдателя. Напротив, его начинания, будь то публикации, выступления или исследовательские проекты, всегда оставались идеологически заряженными. В качестве примера можно упомянуть проект «Великие переселения народов», открытый в 2008 г. и продолжающий работать в настоящее время. Он посвящен глобальным миграциям человечества, а своей целью имеет показать общие истоки и единство человеческого рода, что отвечает интересам международного сообщества, в частности, популяризации совместной истории и памяти в целях диалога и расширения доступа к знаниям, как это заявлено в документах Генеральной конференции ЮНЕСКО. В связи с этим О. Сулейменов подмечает, что прибавление в мире научных званий и степеней несоразмерно прибавлению собственно научных знаний, а развиваются в настоящее время не столько гуманитарные исследования, сколько те, что «работают на оборону и нападение» – неудивительно, что человечество подошло к обрыву, за которым не видно новых путей (Сулейменов, 2022: 147).

Военные и политические события, сотрясающие постсоветское пространство последние годы, стали горьким подтверждением такого рода словам. Они же, впрочем, породили целую волну деколониальной активности в странах Центральной Азии, а также новый всплеск интереса к трудам О. Сулейменова. В социальных сетях снова, как когда-то на кафедрах и кухнях СССР, активно обсуждают его книгу «Аз и Я» (1975), предлагающую «крамольный» культурно-лингвистический анализ одного из столпов русской филологии – «Слова о полку Игореве». Ускользящий за пределы жанровой определенности трактат «Аз и Я» вместе со сборником под редакцией Мурата Ауэзова «Эстетика кочевья» (1976) явили голос исторической субъектности в защиту кочевой культуры. Первая книга была осуждена в Академиях наук СССР и КазССР, раскритикована в газетах и даже изъята из библиотек, а вторая и вовсе уничтожена под наблюдением силовиков. Двумя главными мишенями «Аз и Я», по мнению М. Тлостановой, были древнерусская литература и сравнительно-историческое языкознание – дисциплины, во многом служившие советской идеологической матрице, инерционно продолжающей имперскую линию исторической России. Пользуясь своими обширными познаниями в области лингвистики, поэтическим дарованием и развитой иронией, Сулейменов атаковал напыщенные постулаты индоевропеистики и связанные с ней политической оптики советского времени, благодаря чему вышел за грань разрешенного для этнического (национального) автора, проигнорировал цензурную формулу «советский по содержанию, национальный по форме» (Московский книжный журнал, 2012).

Важно отметить, что подрыв доминирующих нарративов со стороны О. Сулейменова никогда не сводится к провозглашению этнического национализма, поскольку таковой строится все на тех же модернистских началах, на которых строится и дискурс империи. В этом отношении казахстанский мэтр – редкий по прозорливости и масштабности мыслитель. Его интеллектуальные инициативы, с одной стороны направленные на преодоление доминирующих агрессивных нарративов и оберегание локальной субъектности, с другой – чаще всего связаны со смешанными оптиками, креолизованными знаниями, транскультурными связями. Можно сказать, что О. Сулейменов развивает плюриверсум знания, отвергая универсалистские претензии вне зависимости от того, исходят они от больших и

доминирующих центров или от фундаментализма, порождаемого в ответ на это давление локальными сообществами. Как геолог он знает, что «наиболее хрупкие породы – монокристаллы», а твердый гранит состоит из множества кристаллов, соединенных друг с другом различными гранями, отсюда – «многонациональное общество значительно прочнее моноэтнического» (Сулейменов, 2022: 105).

Если в «АЗ и Я» О. Сулейменов разбивает косный «псевдопатриотизм» знанием «животворящего космоса», то в научно-публицистических работах постулирует кочевание навстречу себе и узнавание себя в другом. В его трудах не найти привычной идеализации «золотого века» и традиционной культуры (неизбежной в условиях обретения исторической субъектности для культур, прошедших через период колониальной зависимости): исследуя историю диалога и сближения культур с древности до современности он формирует планетарное сознание. Традиционная культура для Сулейменова — не объект консервации или искусственной реконструкции, а скорее питательная среда для образования новых межкультурных связей, живых мутаций, порождающих динамичное будущее. Неслучайно во время работы в ЮНЕСКО Сулейменов стал инициатором провозглашения во всем мире 2006 г. – Годом планетарного сознания, а 2010 г. – Годом сближения культур. В период с 2013 по 2022 годы по его инициативе было проведено Международное десятилетие сближения культур. Мысль, посвященная миру, является мыслью о судьбе, и судьбоносное начало этой мысли, похоже, вело О. Сулейменова по его стезе, из недр геологии, научившей копать глубоко, но бережно, от работы в Союзе писателей и Госкино, в парламентских структурах КазССР и СССР, через основание Международного антиядерного движения «Невада-Семипалатинск», чья деятельность внесена во Всемирный реестр ЮНЕСКО «Память Мира» и работу дипломатом, – к руководству Международным Центром сближения культур.

«Бильгамеш» в эпоху национального строительства: идея взаимозависимости и культурно-историческая память. 29 декабря 2015 г. в рамках Десятилетия в Алматы был создан Международный Центр сближения культур под эгидой ЮНЕСКО. За прошедшие несколько лет Центром было организован целый ряд масштабных мероприятий. Можно перечислить международный круглый стол «Золотая Орда как исторический формат взаимодействия культур», международную научно-практическую конференцию, посвященную 30-летию движения «Невада–Семипалатинск», II международный Алматинский форум сближения культур Евразии на тему «Просвещенный ислам и Ренессанс: от Фараба, Багдада и Кордовы через европейские монастыри – к культуре знаний», III международный алматинский Форум сближения культур Евразии на тему «Человек, поклонись Земле: одухотворенная экология как основа сохранения планеты», международный круглый стол на тему «Великий Шелковый путь: сближение культур от Средневековья до наших дней», а также несколько крупных международных научных конференций на темы, охватывавшие великие переселение народов, литературу, археологию слова, историю и антропологию религии. Стоит отметить также регулярную деятельность международной летней школы (МЛШ) для педагогов Центральной Азии, Азербайджана и России «Качество образования и сближение культур», направленную на реализацию межкультурного диалога через школьных педагогов, вузовских преподавателей и ученых, ведущих исследовательскую деятельность. Также в рамках МЛШ внедряется учебный курс «Обретение исторической субъектности в эпоху осознанной взаимозависимости» (Крупко, 2023: 113).

В 2019 г. Международный Центр сближения культур приступил к созданию книжной серии Центра и изданию научно-популярного альманаха культурологических и социальных исследований «Бильгамеш». Название, разумеется, не случайно, и несет в себе историю диалога и сближения культур, в данном случае, тюркской и шумерской – в имени древнего героя, которое можно перевести как «Знающий», обнаруживается след древних языковых контактов: ранее это имя звучало как «Бильгамеш», что, по мнению О. Сулейменова, происходит от древнетюркского “Bil’ga” (*bil’* – знай, *bil’gen*, *bilgän* – знающий), слова, бывшего титулом древнетюркского правителя Бильге-кагана и корневым образом совпадающего с древнесемитским *ilim* – “знание”, которое в свою очередь вместе с исламом попало в тюркские языки, породив слова *gylım* – наука *imugalım* – учитель. «Так Слово кочует навстречу себе, узнаваясь в другом» (Сулейменов 2022: 106). В слове поэт видит архив исторической памяти, который не сгорает даже в огне сменяющихся эпох, и слово это всегда взаимосвязано со знаком, визуальной отметкой, порожденной взаимодействием человеческой реальности и бытия.

Слово – это и методология, и материя, и идея О. Сулейменова. Подвергая сомнению господствующие в тюркологии догмы, он заявляет, что не согласен с идеей, будто кочевники не могли изобрести свою письменность и поэтому переняли алфавит у согдийских торговцев. Он указывает на наличие в

тюркской рунике знаков, которые не могли появиться в V веке, тем более из согдийского письма, бывшего плодом эволюции письма арамейского. Иероглифические знаки, имитирующие небесные тела, по его словам, указывают на гораздо более древний возраст тюркской письменной системы (Сулейменов, 2022: 142–143). Хотя гипотеза о заимствовании тюркского письма остается основной, отдельные исследователи подвергают ее сомнению, указывая на описательно-изобразительные и ассоциативно-мнемонические знаки, которые могли стать рисуночным фондом для первых логограмм (Аврутина, 2005). По меньшей мере, нельзя исключать, что, кроме согдийских заимствований, в тюркское письмо вошли отдельные автохтонные символы (возможно, тот же символ), которые, в свою очередь, уходят в доалфавитную, геометрическую/астрономическую древность, содержа в себе помимо мунической семантики родовую, геомантическую, магическую и т.д.

Эти вопросы предстоит решить специалистам, а пока идут споры, стоит напомнить о том, как многое в науке зависит не только от эмпирического освоения и рационализации, но и от культурных конвенций, господствующих в те или иные периоды. В конце XIX – начале XX вв. в Западной Европе безоговорочно считалась гипотеза происхождения германо-скандинавских рун от этрусского или напрямую от латинского алфавитов, а тех, кто отстаивал автохтонное происхождение рун, исследуя их космологические и магические значения, называли фантазерами и мифотворцами. Однако взвешенные академические исследования показали, что германские руны вполне могли иметь двойное происхождение – преимущественно в качестве звуковых знаков, идущих от латиницы, но отчасти и в качестве понятийных идеограмм, берущих происхождение в индоевропейских сакральных символах – такого мнения, в частности, поддерживались вполне академические рунологи В. Краузе и Г. Некель (Krause, 1938). В тюркологии же по части древней письменности остается еще много открытых вопросов; некоторые памятники так и не получили общепризнанной интерпретации. В пример можно привести таинственную таласскую руническую палочку, которой ученые дали более десятка прочтений, и ни одно из них нельзя считать достаточно убедительным (Жумагулов, 2010: 44). К числу спорных относят и иссыкскую руноподобную надпись на серебряной чаше – из ставшего сенсацией клада «Золотого человека». К слову, первое прочтение этой надписи принадлежит О. Сулейменову (Сулейменов, 1971). К едкой критике современных тюркологов, которую высказывает О. Сулейменов, можно относиться по-разному, но нельзя не признать, что довольно часто стагнации в научных процессах способствует излишний догматизм и слишком узкая специализация исследователей, с трудом соглашающихся на междисциплинарные и гибридные методологии.

Тюркология, литературоведение, история, кинематограф... – все это частные, но не отделимые друг от друга формы знания, явления культуры, области творческой и интеллектуальной активности, которая не может игнорировать те масштабные вызовы безопасности, с которыми наш мир столкнулся в 20-х годах XXI века. Осмыслению вооруженных конфликтов, экстремизма и коллективных травм по инициативе О. Сулейменова были посвящены IV Глобальные консультации по сближению культур на тему «Формирование общего этоса: к эпохе осознанной взаимозависимости», организованные в 2021 г. Участники этого мероприятия с особенной ясностью пережили актуальность этического посыла, прозвучавшего еще в 1978 г. в Ташкенте на конференции писателей стран Азии и Африки: «От веков колониальной зависимости, через период независимости – к эпохе осознанной взаимозависимости», когда рожденная из «необузданной племенной материи» суверенная нация становится «не внимающим скитальцем, но равным собеседником», осознающим всю сложность мирового процесса (Сулейменов, 2022: 150). Дополнить и раскрыть такое видение помогла работа II Международной конференции в поддержку культуры знаний «От богатства разнообразия к посланию мира: поэтика знаний и толерантности в религиях мира». Как подчеркивает О. Сулейменов, религия призвана связывать и консолидировать человеческие сообщества, а не разводить их по разные стороны баррикад. В наше время корректировка религиозно-политических спекуляций становится задачей и ответственностью интеллектуалов, которых сама история призывает немедленно приступить к обширной работе, организовывать и стимулировать непрерывный диалог между религиями, традициями, научным знанием и общественным активизмом.

Психокосмос культуры: от мифопоэтической целостности к осознанному детерминизму. Взаимозависимость, связанность сущего, будь это политические процессы, история письменности или становление индивидуума на фоне взаимодействия множества культур и сообществ – это один из базовых посылов О. Сулейменова, не устającego призывать к осознанию глобальных связей, общности

судеб, к пониманию социального детерминизма. Теме взаимообусловленности посвящено множество философских работ разного времени, из века в век она по-разному звучит в различных теориях, гипотезах и методологиях. Человек — это иероглиф, утверждает мэтр, добавляя: «Мы всякий раз заблуждались, когда нам казалось, будто мы прочли его» (Сулейменов, 2022: 205). В прошлом веке, благодаря развитию семиотики, а затем кибернетики, человек-иероглиф отчетливо предстал в качестве информационного феномена, в виде элемента необъятной сети значений. На смену структуралистской дихотомии «природа – культура» пришли новые понятия, такие как экосистема, экосфера, экосемиосфера, а социум был описан в контексте коммуникации и информационных процессов. Сеть, где «все связано со всем» (Commoner, 1971), стала важнейшей социологической метафорой. В работах ведущих социологов и антропологов человечество предстало как сложнейшее переплетение каналов взаимодействия, как своего рода гиперчеловечество в гиперреальности, некая информационная сеть (Castells, 1996).

Уже в нашем столетии эти идеи получили развитие и оформились в акторно-сетевую теорию, одну из наиболее влиятельных интеллектуальных школ, сосредоточенную на том, чтобы вернуть социальным наукам способность проследить связи в «жизни сообщества» (Латур, 2014). Указывая на экологические катастрофы и социальные травмы, Бруно Латур призвал оставить в прошлом идеи «великого разделения», противопоставления культурно-технологического природно-нечеловеческому: поскольку все связано друг с другом, нам необходимо понять это, чтобы проложить путь необходимым изменениям. Подход Латура демистифицировал привилегированное положение науки, функционирование которой оказалось схожим с функционированием любых социальных явлений, а определяющим в их работе теперь видится соучастие человека и нечеловека, благодаря которому порождается все то, что принято называть природой, обществом, структурой, истиной, заблуждением, субъективностью. И животные с их языками, и небесные тела с их вдохновляющим светом – это агенты знания, участники культурного, коммуникативного, исторического процесса.

В древности идея взаимозависимости оформлялась в религиозных и мистических учениях. Здесь уместно вспомнить буддизм, в котором взаимозависимость становления (*pratitya-samutpada*) описывается как функционирование психокосмоса, объединяющего сознание и созерцаемое им существование, когда мир представляется составным элементом личности человека, и важно не то, что человек живет в мире, а то, что человек переживает мир (Розенберг, 1991; Rayutto, 1994). В буддизме идея взаимозависимости передается в т.ч. посредством священных образов – специальные ритуальные композиции *мандалы*, изображающие миры, ориентированы по четырем сторонам света, имеют центр и обыгрывают посредством вписанных друг в друга квадратов и окружностей представление об абсолютной неразрывности времени и пространства, сознания и материального процесса. Востоковеды дискутируют по поводу происхождения тибетских *мандал* – пришли ли они вместе с буддизмом из Индии или были заимствованы буддистами из автохтонной тибетской культуры – но совершенно точно, что в своей графической основе они демонстрируют древний и всеобщий «иероглиф мира», своего рода символическую матрицу или мистический чертеж, на котором человек рисует себя и других существ на пространственно-временной оси, рисует вписанным в круг календаря и в крест направлений света. Такой же вечный перекресток мы можем обнаружить и в Африке: возможно, он задействован в генезисе письменности *нсибиди*, или, совершенно точно, лежит в основе магических монограмм африканских культов, таких как *анафоруана*, используемая тайным обществом Абакуа (Thompson, 1984: 244–260).

О. Сулейменов безошибочно узнает образ взаимозависимости как в древних петроглифах, так и в более поздних символах, в т.ч. в народном орнаменте, повторяющем извечный мотив креста и круга. Следуя новой метафоре, множество подобных знаков можно свести к образу человеческого времени, т.е. исторического повествования, которое «повторяет форму земного шара – клубок перекрестно намотанных широт и долгот» (Сулейменов, 2022: 110). Человеческая мысль, будь это миф, письмо или философия, представляет собой непрерывный процесс, в котором древние символы кивают современным созерцателям, а голоса одной эпохи переговариваются с голосами другой – так человек-иероглиф осмысляет себя и мир. В «священном лучистом солнце» древнего Шумера, равно как и в буддийских *мандалах* или в сакральных знаках казахского орнамента распознаются вопросы экзистенциального рода: что есть человеческая реальность; каково существование человека во времени, перед лицом смерти; как люди связаны друг с другом и погружены в присутствие мира? Живые вопрошания, сшивающие судьбы людей и народов в единое повествование, позволяют найти в содержании мифов старые и

новые связи. О. Сулейменов узнает казахского Коркыта не только в эпическом огузском герое Георг-оглы, но и в древнеегипетском Горе (*Hor-ht*), солярном божестве, живую память о котором, по мнению писателя, сохранили тюркские народы. Оседлав верблюдицу, Коркыт путешествует до самого края земли, и в четырех точках этого края находит людей, капающих яму и ответствующих на его вопрос: это могила для Коркыта. Он возвращается к Сырдарье, стелет ковер на поверхности воды, садится, играет на кобызе дни и ночи напролет, отгоняя волшебными звуками смерть, а когда, изнуренный, засыпает, смерть, приняв образ водяной змеи, жалит его. В этой знаменитой легенде О. Сулейменов находит основные черты египетского сюжета о заходящем солнце, ужаленном водяной змеей, обнаруживает фатализм, рожденный приближением старости (Сулейменов, 2022: 181). Заметим, что Коркыт считается прародителем сказителей *жырау* и шаманов *баксы* (Турсунов, 2001), его нельзя назвать ни живым, ни мертвым, поскольку он – шаман, обитающий сразу в двух измерениях сразу: «Өлі десем, өлі емес, тірі десем, тірі емес, Қорқыт ата әулие» (Ак-Атай, 1998: 97). Путешествие Коркыта по четырем сторонам света – это обнаружение солнечного, божественного измерения, небес внутри человеческого субъекта, вечности в проявленном, – и это позволяет А. Кодару деконструировать старинную казахскую легенду в контексте экзистенциального переживания конечности человеческого бытия (Кодар, 2002: 121–131).

Заключение

Едва ли наука сейчас располагает достаточным знанием и достаточной решимостью, чтобы подтвердить или опровергнуть прочтение О. Сулейменовым большой религиозной истории человечества как своего рода эпической драмы о движении и борьбе изначальных лунопоклонников сменивших их солнцепоклонников. Однако в контексте своего глобального повествования О. Сулейменов высказывает идеи, которые, возможно, являются ответом на некоторые особенные вопросы или, по крайней мере, способны подвинуть исследователя на иное отношение к «трудным местам» истории. Так, он пишет, что в I тысячелетии до н.э. общечеловеческий культ солнца вошел в критическую фазу, и это стало одной из главных причин возникновения новых религий, учений, данных уже в письменной форме – так солярная религия, стартовавшая с первых иероглифов, завершилась алфавитным письмом и «эпохой пророков» (Сулейменов 2022: 109). Одновременность больших интеллектуальных сдвигов в разных, казалось бы, напрямую не связанных ареалах, не раз ставила в тупик ученых. Так, А. Пятигорский задавался вопросом об эпохе, когда «на разных концах» индоевропейской цивилизации, почти одновременно появляется тип социально-активного философа, окруженного учениками и беседующего с правителями – греческого и индийского мудрецов, первых философов, переведших человеческое вопрошание из мифа в плоскость онтологии (Пятигорский, 2007).

Фильм «История знака коровы», знаменитая поэма «Глиняная книга», деколониальный трактат «Аз и Я» — все эти творения О. Сулейменова, равно как и курируемые им журнал «Бильгамеш» и Международный Центр сближения культур, насыщены интеллектуальной активностью, которую можно трактовать как антиориенталистскую или деколониальную. Но в деятельности Сулейменова можно также различить своего рода автоэтнографическое начало, ведь его тексты обозначают путь социального субъекта – от попытки встроиться в господствующие советские нарративы до вначале тихого, закамouflированного, а потом все более громкого и отчетливого требования признать свое участие в истории, увидеть историю по-своему, сделать ее свободной от цензуры, искажений и реверансов в сторону колониального гнозиса. Для этого О. Сулейменов выделяет во всемирной истории особую линию тюркских народов, культур и языков, линию кочевников Великой степи, которая больше не может считаться «немой» историей, чем-то незначительным, неполноценным или побочным. В «Аз и Я», как и других текстах О. Сулейменова, номады обретают свой мощный голос, что позднее, уже в эпоху независимости Казахстана, поможет обществу в преодолении культурной травмы, вызванной насильственной седентаризацией коренного населения и агрессивным привитием соответствующих культурно-эстетических представлений и исторических нарративов (Крупко, 2022). Такой подход можно назвать важнейшим, структурным для историософии О. Сулейменова.

Многоголосая история переживаемой человеком реальности, будто то мифы и ритуалы, философские или политические учения, практики письма и архитектуры, эстетизм прикладного искусства и геральдики, чрезвычайно сложна, обширна и разнородна, и не может подчиняться каким-либо универсалиям. Она не сводится исключительно к хозяйственной деятельности и смене способов

производства – в этой истории есть место эволюции символов, смене эпистемологических режимов, пульсации человеческого вопрошания, есть место поэзии, что и показывает нам О. Сулейменов. Его реинтерпретация символов и образов исторической памяти — одновременно наука и искусство, которые учат нас находить глобальное в локальном, беречь локальное ради жизнотворного разнообразия человеческой культуры. Для этого необходимо стремиться к постижению того, что кажется другим или иным, но в действительности является своим, человеческим, подлинным, развивающимся во взаимной связанности с нами и всем сущим.

Источники

ЦГА КФДЗ — Центральный государственный архив кино-фотодокументов и звукозаписей Республики Казахстан

ЦГА КФДЗ, № 2044 — «История знака коровы» (1968), О. Сулейменов, Ю. Мингазитдинов.

Sources

CSA FPhDSR RK — Central State Archive of Film and Photo Documents and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan

CSA FPhDSR RK, № 2044 — Central State Archive of Cinema and Photo Documents and Sound Records «History of the Cow Sign» (1968), O. Sulejmenov, Ju. Mingazitdinov.

Литература

Аврутина, 2005 — *Аврутина А.С.* Опыт реконструкции фонологии языка древнетюркских рунических памятников. Автореф. дисс. к.ф.н. СПб.: СПбГУ, 2005. 144 с.

Ак-Атай, 1998 — *Ак-Атай С.* Тенгризм // Культурные контексты Казахстана: история и современность: Материалы семинара, посвященного 100-летию М.О. Ауэзова/ Сост. А. Кодар, З. Кодар. Алматы: Ниса, 1998. С. 96–100.

Баркова, 2019 — *Баркова Э.В.* Эко-антропологический смысл поэтического освоения Земли: опыт анализа идей и образов О. Сулейменова // Право и практика, 2019. № 1. Электронный ресурс. <https://cyberleninka.ru/article/n/ekoantropologicheskij-smysl-poeticheskogo-osvoeniya-zemli-opyt-analiza-idey-i-obrazov-osuleymenova>

Жумагулов, 2010 — *Жумагулов Ч.* Некоторые вопросы интерпретации таласских памятников древнетюркской письменности // Тюркология. 2010. № 1-2. С. 36–47.

Кодар, 2002 — *Кодар А.* Степное знание: очерки по культурологии. Астана: Фолиант, 2002. 208 с.

Крупко, 2023 — *Крупко И.В.* Переизобретение исторической субъектности казахов в творчестве Олжаса Сулейменова 1960-х гг. // Уральский исторический вестник. 2023. № 1(78). С. 123–132.

Крупко, 2023 — *Крупко И.В.* Семиозис нарративов исторической памяти казахстанского общества (1991–2021 гг.). Дисс. на соискание уч. ст. PhD. Алматы: КазНПУ им. Абая, 2023. 167 с.

Латур, 2014 — *Латур Б.* Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 384 с.

Лаумулин, 2000 — *Лаумулин М.* Рецензия на книгу: «Le Kazakhstan» by Catherine Poujol. Paris: Presse Universitaire, 2000 // Казахстан-Спектр. 2000. № 3-4. С. 35–39.

Московский книжный журнал, 2012 — Московский книжный журнал. Мадина Глостанова: «Главной его мишенью был европоцентризм». Электронный ресурс. <https://morebook.ru/tema/segodnja/item/1346433186554>

Пужоль, 2015 — *Пужоль К.* Видимая и невидимая реманентная память номадной культуры пространства постсоветских городов // Мир Большого Алтая, 2015. № 1(3). С. 260–265

Пятигорский, 2007 — *Пятигорский А.* Введение в изучение буддийской философии. М.: Новое литературное обозрение, 2007. 288 с.

Розенберг, 1991 — *Розенберг О.О.* Проблемы буддийской философии // Розенберг О.О. Труды по буддизму. М.: Наука, 1991. С. 44–254, 6–17.

Сейтахметова, 2014 — *Сейтахметова Н.* Код слова как ключ к пониманию бытия [рецензия на книгу О. Сулейменова «Код слова». Введение в Универсальный этимологический словарь. «1001 слово»] / Наталья Сейтахметова // Мысль, 2014. № 6. С. 66–68.

Сулейменов, 1969 — *Сулейменов О.* Глиняная книга. Алма-Ата: Жазушы, 1969. 252 с.

- Сулейменов, 1971 — *Сулейменов О.* Серебряные письма Золотого воина // Техника – молодежи. 1971. № 7. С. 58–59.
- Сулейменов, 2022 — *Сулейменов О.* К эпохе осознанной взаимозависимости: «...мы кочуем навстречу себе, узнаваясь в другом...» // Бильгамеш. 2022. № 8. С. 104–207.
- Тлостанова, 2020 — *Тлостанова М.* Деколониальность бытия, знания и ощущения. Алматы: Целинный, 2020. 192 с.
- Турсунов, 2001 — *Турсунов Е.Д.* Истоки тюркского фольклора. Коркут. Алматы: Дайк-пресс, 2001. 167 с.
- Хайдеггер, 1993 — *Хайдеггер М.* Работы и размышления разных лет. М.: Гнозис, 1993. 464 с.
- Хайдеггер, Финк, 2010 — *Хайдеггер М., Финк Е.* Гераклит. СПб.: ВладимирДаль, 2010. 383 с.
- Castells, 1996 — *Castells M.* The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I. Cambridge, Massachusetts; Oxford, UK: Blackwell, 1996. 625 p.
- Commoner, 1971 — *Commoner B.* The Closing Circle. New York: Knopf, 1971. 326 p.
- Krause, 1938 — *Krause W.* Die Runen als Begriffszeichen // Beiträge zur Runenkunde und nordischen Sprach-wissenschaft: Gustav Neckel zum 60. Geburtstag. Ed. Kurt H. Schlottig. Leipzig: Harrasso-witz, 1938. Pp. 35–53.
- Payutto, 1994 — *Payutto P.A.* Dependent origination: the Buddhist law of conditionality. Bangkok, Thailand: Buddhadhamma Foundation, 1994. 135 p.
- Thompson, 1984 — *Thompson R.F.* Flash of the Spirit: African & Afro-American Art & Philosophy. New York: Vintage, 1984. 336 p.

References

- Avrutina, 2005 — *Avrutina A.S.* Opyt rekonstrukcii fonologii jazyka drevnetjurkskih runicheskikh pamjatnikov [Experience in the reconstruction of the phonology of the language of ancient Turkic runic monuments]. Abstract of the Dissertation for the degree of candidate of philological sciences. St.-Petersburg: SPbGU, 2005. 144 p. (In Russ.).
- Ak-Ataj, 1998 — *Ak-Ataj S.* Tengrizm. The cultural contexts of Kazakhstan: history and modernity: materials of the seminar dedicated to the 100th anniversary of M.O. Auezov/ Comp. By A. Kodar, Z. Kodar. Almaty: Nisa, 1998. Pp. 96–100. (In Russ.).
- Barkova, 2019 — *Barkova Je.V.* Jeko-antropologicheskij smysl pojeticheskogo osvoenija Zemli: opyt analiza idej i obrazov O. Sulejmenova [Eco-anthropological meaning of the poetic exploration of the Earth: the experience of analyzing the ideas and images of O. Suleimenov] // Pravo i praktika, 2019. No 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekoantropologicheskij-smysl-poeticheskogo-osvoeniya-zemli-opyt-analiza-idej-i-obrazov-osuleymenova> (access date 01.12.2022). (In Russ.).
- Heidegger, 1993 — *Heidegger M.* Raboty i razmyshlenija raznyh let [Works and reflections of different years]. Moscow: Gnosis, 1993. 464 p. (In Russ.).
- Heidegger, Fink, 2010 — *Heidegger M., Fink E.* Geraklit [Heraclitus]. St.- Petersburg: Vladimir Dal, 2010. 383 p. (In Russ.).
- Kodar, 2002 — *Kodar A.* Stepnoe znanie: ocherki po kul'turologii [Steppe knowledge: essays on cultural studies]. Astana: Foliant, 2002. 208 p. (In Russ.).
- Krupko, 2023 — *Krupko I.V.* Pereizobretenie istoricheskoy sub'ektnosti kazahov v tvorchestve Olzhasa Sulejmenova 1960-h gg. [The reinvention of the historical subjectivity of the Kazakhs in the work of Olzhas Suleimenov in the 1960s.] // *Ural Historical Bulletin*. 2023. No 1(78). Pp. 123–132. (In Russ.).
- Krupko, 2023 — *Krupko I.V.* Semiozis narrativov istoricheskoy pamjati kazahstanskogo obshhestva (1991–2023 gg.) [Semiosis of Narratives of the Historical Memory of the Kazakh Society in 1991–2023]. *PhD dissertation*. Almaty, Abai Kazakh National Pedagogical University, 2023. 167 p. (In Russ.).
- Latur, 2014 — *Latur B.* Peresborka social'nogo: vvedenie v aktorno-setevuju teoriju [Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory]. Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics, 2014. 384 p. (In Russ.).
- Laumulin, 2000 — *Laumulin M.* Recenzija na knigu: «Le Kazakhstan» by Catherine Poujol. Paris: Presse Universitaire, 2000 [Book review: "Le Kazakhstan" by Catherine Poujol. Paris: Presse Universitaire, 2000] // *Kazakhstan-Spectr*, 2000. No 3–4. Pp. 35–39. (In Russ.).
- Moskovskij knizhnyj zhurnal, 2012 — *Moscow book magazine. Madina Tlostanova: "Eurocentrism was*

his main target". URL: <https://morebook.ru/tema/segodnja/item/1346433186554> (access date 01.12.2022). (In Russ.).

Poujol, 2015 — *Poujol C.* Vidimaja i nevidimaja remanentnaja pamjat' nomadnoj kul'tury prostpanstva postsovetskih gorodov [Visible and invisible remanent memory of the nomadic culture of the space of post-Soviet cities] // *World of Greater Altai*, 2015. No 1(3). Pp. 260–265. (In Russ.).

Pjatigorskij, 2007 — *Pjatigorskij A.* Vvedenie v izuchenie buddijskoj filosofii [Introduction to the study of Buddhist philosophy]. Moscow: New Literary Review, 2007. 288 p. (In Russ.).

Rozenberg, 1991 — *Rozenberg O.O.* Problemy buddijskoj filosofii [Problems of Buddhist Philosophy] / *Rozenberg O.O. Works on Buddhism*. Moscow: Nauka, 1991. Pp. 44–254, 6–17. (In Russ.).

Seytakhmetova, 2014 — *Seytakhmetova N.* Kod slova kak ključ k ponimaniju bytija (recenzija na knigu O. Sulejmenova «Kod slova»). Vvedenie v Universal'nyj jetimologičeskij slovar'. «1001 slovo») [The Code of the word as a key to understanding being (Review of the book by O. Suleimenov "The Code of the Word". Introduction to the Universal Etymological Dictionary. "1001 words")] / Natalya Seytakhmetova // *Mysl'*. 2014. No 6. Pp. 66–68. (In Russ.).

Sulejmenov, 1969 — *Sulejmenov O.* Glinjanaja kniga [Clay book]. Alma-Ata: Zhazushy, 1969. 252 p. (In Russ.).

Sulejmenov, 1971 — *Sulejmenov O.* Serebrjanye pis'mena Zolotogo voina [Silver letters of the Golden Warrior] // *Tehnika molodezhi*, 1971. No 7. Pp. 58–59. (In Russ.).

Sulejmenov, 2022 — *Sulejmenov O.* K jepohe osoznanoj vzaimozavisimosti: «...my kochuem navstreču sebe, uznavajas' v drugom...» [To the era of conscious interdependence: "... we wander towards ourselves recognizing in another ..."] // *Bilgamesh*, 2022. No 8. Pp. 104–207. (In Russ.).

Tlostanova, 2020 — *Tlostanova M.* Dekolonial'nost' bytija, znanija i oshhushhenija [Decoloniality of being, knowledge and sensations]. Almaty: Celinnyj, 2020. 192 p. (In Russ.).

Tursunov, 2001 — *Tursunov E.D.* Istoki tjurkского fol'klora. Korkut [Origins of Turkic folklore. Korkut]. Almaty: Dike-press, 2001. 167 p. (In Russ.).

Zhumagulov, 2010 — *Zhumagulov Ch.* Nekotorye voprosy interpretacii talasskih pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti [Some issues of interpretation of the Talas monuments of ancient Turkic writing]. *Turkology*, 2010. No 1-2. Pp. 36–47. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 347–360, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_347-360

STUDIES OF TURKIC HISTORY AND CULTURE IN CHINA: MAIN DIRECTIONS AND SIGNIFICANT WORKS

Duken Massimkhanuly^{1*}, *Ainur Abidenkyzy*²

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (29, Kurmangazy Str., 050040 Almaty, Kazakhstan)
 Doctor of Philology Sciences, Professor, Director
 <https://orcid.org/0000-0003-2986-1499>. E-mail: masimkhan-63@mail.ru

*Correspondent author

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (29, Kurmangazy Str., 050040 Almaty, Kazakhstan)
 PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-0109-4347>. E-mail: ainurbai-67@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Massimkhanuly D., Abidenkyzy A., 2023

Abstract. *Introduction.* It is known that studies of the history and culture of the Turkic peoples, whether in modern China or ancient China, developed a little better than in other areas of Turkology. It is not without its own reasons. The most important reason is the neighborly relations of the ancient dynasties of China and the Turkic kingdoms of different eras, dating back to ancient times. Palace historians who lived under each Chinese dynasty, from the point of view of imperial decrees and other needs, wrote many valuable works and valuable data, chronicles about their border neighbors – the Turkic khanates. Such yearbooks – documents, written monuments and data stored in the Celestial Empire since time immemorial, have attracted the attention of Chinese Turkologists and historians since the last few centuries. As a result, Chinese historians and Turkologists have conducted many fundamental studies of Turkic history and culture. *Goals and objectives* of the research are to familiarize, analyze, differentiate the main directions and important research works of outstanding scientists, Turkologists-historians of China concerning the history and culture of the Turkic peoples. *Results.* In this research work, based on data related to ancient Turkic history stored in the archives of this country, we present to our domestic scientific environment, to the historians of our country, the main directions and the most important works of research on the history and culture of the Turkic peoples carried out by outstanding Chinese scientists, historians, Turkologists. *Conclusion.* In modern China, a lot of work is being done in the field of systematization and study of historical records and archival data concerning the history and culture of the Turkic peoples. And in this article we have analyzed the main directions and important works of research on Turkic history and culture in China. As a result, we came to the conclusion that the fundamental research works of scientists, historians and Turkologists in China concerning the history and culture of ancient Turkic tribes, and valuable data in them should be taken into account when writing a new national history.

Keywords: ancient Turks, China, Turkology, history, culture, Turkology in China

For citation: Massimkhanuly D., Abidenkyzy A. Turkology in China: studies on Turkic history and culture // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No 2. Pp. 347–360. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_347-360.

ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРКІ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР: БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ МЕН НЕГІЗГІ ЕҢБЕКТЕР

Дүкен Мәсімханұлы^{1*}, Айнұр Әбиденқызы²

¹Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (29-үй, Құрманғазы көш., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Филология ғылымдарының докторы, профессор, директор

 <https://orcid.org/0000-0003-2986-1499>. E-mail: masimkhan-63@mail.ru

* Автор-корреспондент

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (29-үй, Құрманғазы көш., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-0109-4347>. E-mail: ainurbai-67@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А., 2023

Аңдатпа. *Kirişne.* Қазіргі Қытайда болсын, ежелгі Қытайда болсын түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті туралы зерттеулер түркологияның басқа салаларына карағанда біршама жақсы дамығаны белгілі. Оның өзіндік себептері де жоқ емес. Ең басты себеп – Қытайдың ежелгі династиялары мен әр дәуірдегі Түркі патшалықтарының көне дәуірден бастау алатын көршілік қарым-қатынастарында. Қытайдың әрбір династиясы тұсында өмір сүрген сарай тарихшылары император жарлықтарымен және басқа да қажеттіліктер тұрғысынан өздерінің шекаралас көршілері – Түркі хандықтары жайында біраз бағалы еңбектер мен құнды деректер, жылнамалар жазып қалдырған. Аспан асты елінде ежелден бері сақталып келе жатқан осындай жылнама-құжаттар, жазба ескерткіштер мен деректер соңғы бірнеше ғасырлардан бері қытай түркологтары мен тарихшыларының назарын аударып келеді. Соның нәтижесінде қытайлық тарихшы-түркологтар түркі тарихы мен мәдениетіне қатысты көптеген іргелі зерттеулерді жүзеге асырды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Қытайдағы көрнекті түркітанушы-тарихшы ғалымдардың түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты зерттеу еңбектерінің басты бағыттары мен негізгі еңбектерін таныстыру, талдау, саралау. *Нәтижелер.* Бұл зерттеу жұмысында сол елдің мұрағаттарында сақталып келген ежелгі түркі тарихына қатысты деректер негізінде көрнекті қытайлық тарихшы-түрколог ғалымдардың жүзеге асырған түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты зерттеулерінің басты бағыттары мен негізгі еңбектері отандық ғылыми ортаға, еліміздің тарихшы ғалымдарының назарына ұсынылады. *Қорытынды.* Қазіргі Қытайда Түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты тарихи жазбалар мен архивтік деректерді жүйелеу мен зерттеу саласында қыруар жұмыстар атқарылуда. Ал біз бұл мақаламызда Қытайдағы түркі тарихы мен мәдениеті туралы зерттеулердің басты бағыттары мен негізгі еңбектерін сараптап, талдап көрдік. Нәтижесінде қытайдағы тарихшы-түрколог ғалымдардың ежелгі түркі тайпаларының тарихы мен мәдениетіне қатысты іргелі зерттеу еңбектері мен ондағы құнды деректер отандық жаңа тарихты жазуда ескерілгені абзал болар еді деген қорытындыға келдік.

Түйін сөздер: ежелгі түркілер, Қытай, түркология, тарих, мәдениет, Қытайдағы түркология

Дәйексөз үшін: Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. Қытайдағы түркі тарихы мен мәдениеті туралы зерттеулер: басты бағыттары мен негізгі еңбектер // «edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 347–360 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_347–360.

ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ В КИТАЕ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ВАЖНЫЕ ТРУДЫ

Дукен Масимханулы^{1*}, Айнуур Абиденкызы²

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (д. 29, ул. Курмангазы, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

 Доктор филологических наук, профессор, директор
<https://orcid.org/0000-0003-2986-1499>. E-mail: masimkhan-63@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (д. 29, ул. Курмангазы, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-0109-4347>. E-mail: ainurbai-67@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Мәсімханулы Д., Абиденкызы А., 2023

Аннотация. *Введение.* Известно, что исследования истории и культуры тюркских народов, будь то в современном Китае или древнем Китае, развивались немного лучше, чем в других областях тюркологии. У него также есть свои причины. Самая главная причина – это соседские отношения древних династий Китая и тюркских царств разных эпох, восходящие к древним временам. Дворцовые историки, жившие при каждой китайской династии, с точки зрения императорских указов и других нужд, написали немало ценных трудов и ценных данных, летописей о своих приграничных соседях – тюркских ханствах. Подобные ежегодники – документы, письменные памятники и данные, хранящиеся в Поднебесной с незапамятных времен, привлекают внимание китайских тюркологов и историков с последних нескольких веков. В результате китайские историки-тюркологи провели множество фундаментальных исследований тюркской истории и культуры. *Цель и задачи исследования* – ознакомление, анализ, дифференциация основных направлений и важных исследовательских работ выдающихся ученых-тюркологов-историков Китая, касающихся истории и культуры тюркских народов. *Результаты.* В данной исследовательской работе на основе данных, относящихся к древнетюркской истории, хранящихся в архивах этой страны, мы представляем в нашу отечественную научную среду, ученым-историкам нашей страны основные направления и важнейшие труды исследований по истории и культуре тюркских народов, осуществленных выдающимися китайскими учеными, историками-тюркологами. *Вывод.* В современном Китае ведется большая работа в области систематизации и изучения исторических записей и архивных данных, касающихся истории и культуры тюркских народов. А в этой статье мы проанализировали основные направления и важные труды исследований тюркской истории и культуры в Китае. В результате мы пришли к выводу, что фундаментальные исследовательские работы ученых, историков-тюркологов в Китае, касающиеся истории и культуры древнетюркских племен, и ценные данные в них должны быть учтены при написании отечественной новой истории.

Ключевые слова: древние тюрки, Китай, тюркология, история, культура, тюркология в Китае

Для цитирования: Масимханулы Д., Абиденкызы А. Тюркология в Китае: исследования тюркской истории и культуры // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 26. № 1. С. 347–360. (На каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_347–360.

Кіріспе

Жалпы тарихта болған оқиғаларды, тарихи маңызды деректерді жүйелеп, жинақтап, олардың реттілігі мен тәртібін тиянақты етіп, сөре-сөрелерде сақтап отыру да – қытай халқының бойына ежелден әбден сіңген ұлттық дәстүрлерінің бірі деп айтуға болады. Қытайдың тарихына шолу жасайтын болсақ, қазіргі «иероглиф» деп аталатын олардың бейнелі жазулары пайда болғаннан бастап, көптеген жылдар бойы сансыз деректер мен жазба ескерткіштер – шежіре, тарихи оқиға, жылнама, естеліктер жазу дәстүрі күні бүгінге дейін өз құндылығын жоймай сақталып келе жатқанының куәсі боламыз. Мұндай

рухани құндылықтардың ең көне түрі ретінде қарапайым тастарға, аң сүйектері мен тасбақа сауыттарына, металға (қола, мыс, темір), тіпті қамысқа дейін таңбаланғанын археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесі дәлелдеп берді. Кейін Қытайдың өзіндік өнертабыстары дамып, елде қағаз, сия пайда болған соң тарих беттері кездемеге, жібекке, қағазға түсірілетін болды. Қытайлық зерттеушілер мен ғалымдарының айтулары бойынша, олар осыдан 3600 жыл бұрын Хуанхэ мен Янцзы өзендерінің аралығында өмір сүрген Шаң әулеті тұсында-ақ (шамамен б.з.б. ? – 1500 жж.) жазу-сызуы қалыптасқан өркениетті мемлекет болған екен (Қытай тарихының қысқаша оқулығы, 2012).

Шаң әулетінен кейінгі тарихи кезеңдерде өз билігін орнатқан барлық династиялар (әулеттер, хандықтар, патшалықтар) дәурен құрған заманы туралы, көршілес елдер және олармен байланысы туралы мәліметтерді, негізгі тарихи оқиғаларды, патшалықтар шежірелері мен жылнамаларын, сарайдағы тұлғалар мен олардың іс-әрекеттеріне қатысты ғұмырнамалық деректерді ұрпаққа мұра ретінде қалдырған. Әрине, Қытай мұрағатындағы деректердің қамтитын уақыт аралығы да ауқымды, саны да молшылық екені даусыз. Одан бөлек елдегі аласапыран заман мен сарайдағы бүліктердің және тағы да басқа себептердің әсерінен біраз деректердің жоғалып, өртеніп кеткендері тағы бар. Оған қоса, жанрлары жағынан да материалдар сан-алуан болып келеді. Қытайдың тарихнама ғылымында осындай сан-алуан деректердің ішінде ресми түрде төл тарих болып қарастырылатындары – «24 тарих» деп аталады. Олар хронологиялық тәртіп бойынша: «Тарихи жазбалар» (“Shiji”), «Хань кітабы» (“Hanshu”), «Кейінгі Хань кітабы» (“Hou hanshu”), «Үш патшалық тарихы» (“San guo zhi”), «Цзинь кітабы» (“Jinshu”), «Сун кітабы» (“Songshu”), «Чи кітабы» (“Qishu”), «Лян кітабы» (“Liang shu”), «Солтүстік Чи кітабы» (“Beiqishu”), «Солтүстік патшалықтар тарихы» (“Beishi”), «Оңтүстік патшалықтар тарихы» (“Nanshi”), «Суй кітабы» (“Suishu”), «Көне Таң кітабы» (“Jiu Tang shu”), «Жаңа Таң кітабы» (“Xin Tang shu”), «Көне бес патшалық тарихы» (“Jiu wudaishi”), «Жаңа бес патшалық тарихы» (“Xin wudaishi”), «Ляо (қара қытай) тарихы» (“Liaoshi”), «Цзинь тарихы» (“Jinshi”), «Сун тарихы» (“Songshi”), «Юань тарихы» (“Yuanshi”), «Миң тарихы» (“Mingshi”), «Жаңа Юань тарихы» (“Xin yuan shi”), «Цин тарихына кіріспе» (“Qingshigao”) деп аталады (Чжунго тарихнамалары, 1998). Тарихқа үңілсек, Қытайда әр кезеңнің билік басындағылары мен тарихшылары келісіп, мақұлдаған бұл «24 тарих» (жалпы 4018 бумадан тұрады) Қытайдың «ресми, тарихи, шынайы дерекнамасы» болып саналады. «24 тарих» – ежелгі Қытайдағы әр түрлі әулеттер тарихы жазылған, бастауын аңыз патша Хуандиден алып, аяғын Мин династиясы Чунчжэнь билігінің он жетінші жылына (1644) әкеліп тірейтін қытайдың төрт мың жылдық тарихы қамтылған жиырма төрт тарихи кітаптың жалпы атауы, кейде «ресми тарих» деп те аталады. Жалпы көлемі 3213 том және 40 миллионға жуық сөзден құрам тапқан. Тарихи оқиғалармен бірге жеке тұлғалардың өмір баяны қамтылған (Тазақіл, 2003).

Материалдар мен әдістер

Мақаланың әдіснамалық негізі ретінде қытай ғалымдарының түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті, тілі мен әдебиеті, көне ескерткіштері мен жазба жәдігерлері, дүниетанымы, түркі тілдес халықтардың қазіргі жағдайы туралы зерттеулеріне шолу жасалады. Ендігі сөз Аспан асты елі түркологтарының түркі тілдес халықтардың ежелгі және қазіргі тарихы мен мәдениеті туралы зерттеулері төңірегінде болмақ.

Мақала материалдары ретінде қытай авторлары мен зерттеушілерінің еңбектері мен талдаған жұмыстары негізге алынды және мақаланы жазу барысында зерттеу әдістері ретінде көрсетілген авторлардың еңбектерін қазақ тіліне аудару, оларға ғылыми және әдеби талдау жүргізілді, сонымен қатар түпнұсқаларға негізделген жүйелеу, салыстырмалы саралау тәсілдері қолданылды. Жасалған тұжырымдамалар мен қорытындылар нақты дәйектермен негізделіп, мысалдармен көрсетілген.

Талқылау

Қытай қоғамының тұтас тарихында ұзақ уақыт дәурен құрған осынау 24 патшалықтың хандық, бектік тарихы болып саналатын тауарихнамаларда аңыз-әңгіме, әфсана-миф түрінде тарап келген Сары Патшадан (Хуанди) бастап Цин әулеті тарих сахнасынан кеткенге дейінгі (1911 ж.) Қытайдың бес мың жылдық тарихы толық қамтылып, еш бос орынсыз, хатталып, жүйелі түрде тиянақты баяндалған. Бұл тарихи материалдар сарайдағы шежіре, жазбалар, оқиға-баяндар, ғұмырнама мен жылнамаларды және халық арасындағы аңыз-әңгімелер мен наным-сенімдерді қамтиды. Уақыт ауқымы жағынан әлемдегі ең теңдессіз, құндылықтарға бай, аса құнды, баға жетпес тарихи жазба дерек қоры. Сонымен

қатар, қазіргі таңда бұны біз екі мың жылдық Қытай өркениетінің үлкен энциклопедиясы десек те болады. Оған қоса, бұл үлкен жәдігерді («24 тарих») – тек Қытайдың этникалық Хань ұлтының ғана емес, сонымен қатар олармен ежелден бері көрші болып, бірге өмір сүріп келе жатқан, Орталық, Солтүстік, Шығыс, Оңтүстік Азия халықтарының да ежелгі тарихы мен мәдениетінің, әдебиеті мен дәстүрінің, таным-көзқарасының маңызды жазбалары деп қарастыруға толық негіз бар. Өйткені, бүгінгі алып Қытай басқаны айтпағанда, бағзы замандарда, ұлы қабырғасының сыртында, одан кейінгі б.ж.с-дан әрі-бері бірнеше ғасыр бойы Қытайдың алғашқы біртұтас патшалықтары болып есептелетін — Цинь, Хань патшалықтарымен бірге ұлы Ғұн империясы мен Үйсін патшалықтары өмір сүрген болса, кейіннен орта ғасырларда Қытайдың Суй, Таң патшалықтарымен қатар Орталық Азияда алып Түркі қағанаты өз билігін жүргізген болатын. Оған қоса, қазіргі Қытай Халық Республикасының Орталық Азияның батыс-солтүстік өңірлерінде және басқа да территорияларында тарихтың әр түрлі сатысында үлкенді-кішілі көптеген хандық-қағандықтар, этнос-тайпалар, ұлт пен ұлыстар мекен етіп келді. Бүгінгі таңда олардың кейбірі жойылды, кейбірі бір-бірімен сіңісіп, интеграцияға ұшырады, кейбірі сақталды. Сол халықтардың қазіргі ұрпақтарының көп бөлігі қазір Орталық Азия аймағында, Қытайдың аумағында өмір сүріп жатыр. Ал енді біразы Батысқа, Еуропаға ат басын бұрып қоныс аударды, қазір сол өңірлерде өмірлерін жалғастыруда (Нап, 2006). Демек, қалай дегенмен де, ежелгі көкбөрі ұрпақтарының — түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті өз кезегінде Аспан асты елімен белгілі бір деңгейде тікелей де, жанама да байланысып жатқанын түсінуге болады. Тарих бетіндегі ежелгі түркі халықтары мен олар құрған хандықтар мен қағандықтар туралы ең ерте, ең құнды, ең ауқымды, көптеген нақты тарихи жазбалар, біз айтып отырған Қытайдың «24 тарихында» көптеп кездеседі (Ходжаев, 2011). Сол себепті ежелгі түркілердің тарихы мен мәдениетін зерттеумен айналысатын қытайлық немесе шетелдік ғалымдар болсын, бұл тарихи материалдарды айналып өткен емес. Сонымен қатар, әлі күнге дейін бұл жазба деректер ежелгі Ұлы Түркі мәдениеті мен тарихын тереңірек қарастыруда өзінің жоғары құндылығын жоғалтқан емес. Осыған дейінгі ежелгі түркілердің тарихы мен мәдениетіне қатысты материалдардың көп бөлігі ХІХ ғасырдағы белгілі орыс миссионері Бичуриннің зерттеу жұмыстары мен француз ғалымы Шаванның аударма деректері арқылы зерттеліп келді. Соның ішінде қазақтарға қатысты, оның тарихы мен мәдениетіне қатысты бұдан ертеректе Кеңес Одағы кезінде және Қазақстанда жазылған еңбектерде айтылған ежелгі Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы, Алан, Түрік, Қыпшақ т.с.с. халықтар мен хандықтар жөніндегі жазба деректердің біраз бөлігі Бичуриннің аудармасымен ежелгі қытай жазбаларынан («24 тарих») алынғаны белгілі.

Өткен ғасырдың 90-шы жылдарының соңынан бастап (1998 ж.) Қытайдың ШҰАР Шыңжаң қоғамдық ғылымдар академиясында жұмыс жасайтын қазақ тарихшылары аталған Қытайдың «24 тарихындағы» ежелгі түркі өркениетіне қатысты ақпараттарды іріктеп, саралап, оларға түпнұсқадан аударма жасап, «Чжуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» деген атпен үлкен еңбектері жарық көре бастады. Қазірге дейін үлкен-үлкен көлемді (әрқайсысы шамамен 30 баспа табақтан тұратын) үш кітабы жарыққа шығып үлгерді. Бұл үш томда б.з.б. II–III ғасырлардан бастап, «Юань тарихына» (XII–XIII ғғ.) дейінгі кезеңдегі және қазіргі заманда өмір сүретін түркі халықтары мен патшалықтарына қатысты деректер қамтылған. Сондықтан Ұлы Қытай мемлекетінің алты әлемге аты танылған «26 тарих» атты құнды дереккөздер қорын Қытайдағы түркология ғылымының басты, әрі іргелі дереккөздерінің негізі деп қарастыруымызға әбден болады.

Яғни, жоғарыда көрсеткеніміздей, Қытайдың «24 тарих» деп аталатын мазмұнды тарихнамалар жинағында қазірге дейін жеткені бар, ішінара жойылып кеткені бар, ежелгі түркі халықтарының мәдениеті мен тарихы туралы аса мол, теңдессіз бағалы жазба ескерткіштер сақталған. Нақтырақ айтқанда, ежелгі таулық Нұмдар (戎), Ғұндар((匈奴), Юзилер(月氏), Деңлендер (丁玲), Гегундер (鬲昆), Жужандар (柔然), Үйсіндер(乌孙), Сақтар(赛种), Қаңлылар(康居), Ашина (阿史那), Чігілдер (炽俟), Аландар(阿兰), Татарлар(鞑靼), Түріктер(突厥), Қырғыздар (黠戛斯), Қарлұқтар(葛逻禄), Қасарлар (葛萨), Құйғырлар (回纥- көне ұйғыр), Қидандар(契丹), Оноқтар (十姓), Сумақтар)松漠), Түргештер(突骑施), Тоқарлар(土火罗), Телектер(铁勒), Оғыздар(乌护), Арағұндар (乌罗浑) секілді көптеген ежелгі түркітөкес халықтарға қатысты тек тарихи-саяси немесе соғыс туралы материалдар ғана емес, сонымен қатар олардың мәдениеті мен дәстүрі, өнері мен дүниетанымы жайында да мол мағлұмат жинауға болады (Christopher, 1993). Онда баяндалған деректердің құндылығы мен нақты дәйектілігін мына

сипаттармен анықтауға болады: біріншіден, ежелгі түркі мәдениеті туралы деректердің өте ерте кезде хатқа түсіп, қазіргі таңда біздің заманымызда қолымызға тиіп отырғандығы. Яғни, онда көрсетілген фактілер «солай болуы мүмкін...» деп келетін бүгінгідей «тарихшылардың» болжамы немесе «осылай қорытынды жасауға болады...» дейтін әлдебір археологтың немесе «сәуегейдің» қорытындысы емес. Бұл сол кезеңде «өз көзімен көріп, қолымен ұстаған» адамның жазып қалдырған нақты деректері. Мысалы, біз жобалап болса да үнемі «тері өңдеп, жүн иіру – түркілерде ертеден қалыптасқан өнер», - деп айтып та, жазып та жүрміз. Дегенмен, бұл өнердің ежелгі түркілерде біз ойлағаннан да ерте қалыптасқаны, біз айтып отырған «24 тарихта» көрсетілген. Мысалы, «Тарихи жазбалардағы» ежелгі түркілердің тұрмыс-тіршілігі туралы жазбалардың екінші бумасында (Ся әулетінің шежіресі): «Жүн-тоқыма, тері бұйымдарын саудаға ұсынатындар Құрым, Секте, Қасоктар еді» - деп көрсетілген.

Мұнда біз қозғап отырған кезең б.з.б. XXI–XVI ғасырлардың шамасы. Ал Құрым, Секте, Қасок... дегендер ежелгі Түркі тайпаларының ескі атаулары. Демек, бұл дегеніміз аталған деректен ежелгі түркі тайпаларының сонау б.з.б. XXI–XVI ғасырлардың өзінде-ақ жүн иіріп, тоқыма тоқып, тері мінерлеп, одан киім-кешек, басқа да тұрмыстық бұйым-құралдарын жасаумен айналыса бастағанын көре аламыз. Малды қолға үйрету, жүн, тері мәнерлеу өнері жайында тағы бір мысал ретінде, «Тарихи жазбалардың» 111-ші бумасы – «Ғұн баянында» жазылған мына деректерді келтіруге болады: «Салт-дәстүр бойынша ғұндар жайшылықта мал бағып, аң аулап күнелтуге бейімделген. Елбасыларынан тартып қарашаларына дейін ет жеп, теріден киім киеді, тон жамылып, киіз төсенеді».

Әрине, біз сөз етіп отырған деректерде ғұндардың материалдық мәдениеті немесе қолөнеріне қатысты ғана емес, олардың рухани мәдениеті мен дүниетанымдық көзқарастары, діни ритуалдары мен әдет-ғұрыптық ереже-заңдарына да қатысты да көп ақпарат табуға болады. Мысалы, «ғұндардың барлық аға-ақсақалдары жаңа жылдың бастапқы айында Тәңірікүт ордасында шағын мәжіліс құрып, құрбандық шалады. 5-ші айда Ұлубалықта бас қосып, ата-бабаларының аруағына, жер-көкке, ие-киелерге арнап үлкен шек береді. Күзге салым жылқы қонданған кезде тасаттық орманында өтетін мал мен жанның ұлы санағы және соған қарай алынатын алым-салық мөлшері есептеледі. Олардың әдет-заңында: біреуге семсер (немесе қылыш) жұмсап зақымдаған жері екі қарыстай болса, бірден өлім жазасына ұшырайды; егер ұрлық жасаса, олардың отбасы, бала-шағасы мен мал-мүлкі тәркіленеді; жеңіл қылмыс жасағандарға толарсағын шағу жазасы, ауыр қылмысқа барғандарға өлім жазасы беріледі. Абақтыға 10 күннен артық жатқызылмайды. Оның үстіне бүкіл ел бойынша абақтыға жататындар саны бірнеше адамнан аспайтын. Тәңірікүт әр күн сайын таңмен ордасынан шығып, көтеріліп келе жатқан күнге, түнде айға тәу етеді» (Тарихи жазбалар). Бұдан бөлек «Тарихи жазбаларда» ежелгі түркі халықтары негізін қалаған хандықтар мен ордалардың ішкі әкімшілік құрылымы, әскери жүйесіне қатысты да деректер аз емес. Мәселен, «ғұндар сол білге қаған, оң білге қаған, сол жанақ қаған, оң жанақ қаған, сол сардар, оң сардар, сол аға жасауыл, оң аға жасауыл, сол аға даңға, оң аға даңға, сол құтағұ, оң құтағұ қойылады. Ғұндар білгені (данышпан) «дөкей» дейді. Сол себепті көбінесе мұрагер хантегін (қалға) сол қол дөкей хан болып тағайындалады. Сол-оң білге хандардан даңғаларға дейін ірілері он сан (түмен), кішіректері бірнеше сан (мыңдаған) сарбаз ұстайды да, жалпы 24 ағаман тағайындалып, оларға «түменбасы» деген атақ беріледі. Ұлықтардың атақ-мәртебесі мен дәреже-лауазымы атадан балаға мирас болып жалғаса береді» (Тарихи жазбалар).

Осыдан байқап отырғанымыздай, осындай бағалы жазбалар Қытайдағы қазақ ғалымдарымен жинақталып, аударылып, жарыққа шыққан «Чжуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» атты еңбекте көп кездеседі. Тіпті тек ғұндарға ғана қатысты емес, жоғарыда аттары аталған, бүгінге жеткені бар, өзгеріске ұшырап, аты өшкені бар, жойылып кеткені бар, көптеген ежелгі түркі тайпалардың, түркітектес ұлттардың өркениеті мен мәдениетіне, салт-дәстүрі мен діни наным-сеніміне, әскери-билік және әкімшілік жүйесіне қатысты да құнды әрі теңдессіз мәліметтер көрсетілген.

Зерттеу нәтижелері

Негізінде түркі тарихы туралы Қытай ғалымдарының арнайы һәм жүйелі зерттеулері XX ғасырдың басынан басталып, ҚХР құрылғанға дейінгі кезеңде сирек болса да жарияланып тұрды. Олардың көпшілігі түркі текті ру-тайпалардың тегі, мемлекеттік басқару жүйесі, қоғамдық құрылымы, тарихи мекені, көші-қоны, Қытаймен болған байланысы, т.б. деген тақырыптарды қамтыды (Joo, Shuntu, 2017). Ол кезеңдегі зерттеулердің маңыздылары ретінде, тарихшылар Чжу Цзунминнің «Ғұндардың батысқа көшуі» (1933 ж.); Цзин Юансяннің «Солтүстік ғұндардың батысқа қоныс аударуы» (1935 ж.); Хэ

Чжэняның «Ғұндар және Венгрия» (1937 ж.); Дун Чжучэннің «Ғұндардың батысқа көшуі және Еуропа елдеріне қоныс аударуы» (1942 ж.); Чжан Инлиннің «Юечжилер және шығыс-батыс мәдениеті» (1926 ж.); Гуң Айдің «Юечжилер мен үйсіндердің батысқа қоныс аудару барысы» (1944 ж.); Чжэн Симаннің «Үйсіндер мен қазақтар» (1942 ж.); Ван Жэвэйдің «Түркі текті тайпа деңлеңдердің тарихы» (1936 ж.); Ли Футунның «Теле (түркілер) этносы жөнінде зерттеуі» (1947 ж.); Чжу Янфэннің «Түркілердің атақ-лауазым атаулары» (1934 ж.); Хань Жулиннің «Түркілердің лауазым аттары» (1940 ж.), «Түркі-моңғолдардың арғы тегі туралы аңыздар» (1944 ж.); Цзя Цзиняннің «Түркілер мен Рим империясының қарым-қатынасы» (1947 ж.); Чэн Чжуңмяннің «‘Жаңа таң кітабындағы’ түркі тарихы туралы зерттеуі» (1947 ж.); Ду Чуанцзяннің «Түркілер тарихына қатысты материалдар» (1947 ж.) т.б. еңбектерді айтуымызға болады. Қытай ғалымдарының ежелгі түркілердің тарихы мен мәдениетіне қатысты зерттеулері өткен ғасырдың 50-жылдарында әжептәуір қарқын алғанымен, 60, 70-ші жылдарда теріс саяси науқандар кесірінен тоқырауға тап болды (Liu, 2019). Бұл саланың жұмысы да тек XX ғасырдың 80-жылдарынан кейін ғана өз қалпына келіп, қыруар жұмыс істеліп, өз арнасына түскен болатын. Оған дейінгі зерттеу жұмыстары негізінде ежелгі түркілер, қазақтар, ұйғырлар, қырғыздар тарихы мен Орта Азия тарихына қатысты зерттеу жұмыстары жазылып, баспадан жарық көрген болатын. Көне тарихи мұралар және жылнамалық еңбектер ретке келтіріліп, бүгінгі қолданыстағы қытай, қазақ, ұйғыр, басқа да тілдерге аударылып, жарық көре бастады (Хуе, 1992). Түркілердің көне тарихы туралы ғалымдардың зерттеген жұмыстары негізінен, түркітекті деңлең, гаучэ, теле тайпаларының тегі, шежіресі, көші-қоны, тілі, салт-дәстүрі, тайпалық құрамы, басқару құрылымы жайлы зерттеулер, сонымен қатар түркілер қоғамындағы салт-дәстүр мен діни сенімдер, Ұлы Түркі қағанатының мәдениеті мен өнері, әскери-әкімшілік құрылымы, заңы, билік басындағылардың атақ-лауазымы, көші-қоны, түркі мемлекетінің шекаралас халықтармен жүргізген сыртқы саясаты, Батыс Түрік қағанатының шекарасы және қағанаттың құзырындағы бағынышты мемлекеттер, Суй патшалығы мен түркілер арасындағы байланыс т.с.с. тақырыптардағы деректерді қозғады (Abdul Salam, 2014).

Біз айтып өткен көне қытай жазба деректердің жиынтығы «24 тарихтан» бөлек, әр кезеңде қытайлық ғалымдармен бірлесе қолға алынып, жұмыла жүзеге асырылған іргелі зерттеу еңбектер де аз емес. Сондай жұмыстардың бірі Шыңжаң қоғамдық ғылымдар академиясы Ұлттар институтының ғалымдар тобымен жазылып, құрастырылған, 1980 жылы «Шыңжаң халық баспасынан» қытай тілінде, 1982 жылы ұйғыр тілінде, 1983 жылы қазақ тілінде жарық көрген «Шыңжаңның қысқаша тарихы» деп аталатын іргелі зерттеу еңбегін атап өту қажет. Аталмыш шығарма көлемі үлкен-үлкен төрт томдық кітаптан (әрқайсысы 20-25 баспа табақтан) тұрады. Онда қазіргі Қытай Халық Республикасы ШҰАР аймағында бұрын-қазір өмір сүрген және өмір сүретін ежелгі түркі тайпаларының тарихы мен мәдениеті жүйелілікпен көрсетіліп, нақты-нақты дәлелдермен көрсетілген. Атап айтқанда, «Шыңжаңның қысқаша тарихының» I томының алғашқы тараулары Шыңжаң өңіріндегі алғашқы тас құралдар дәуірінің тарихы мен мәдениетіне арналған. Яки, біз қозғап отырған көлемді жұмыстың алғашқы кітабының алғашқы тарауы «Тас дәуіріндегі және таптық қоғамға өту кезіндегі Шыңжаң» деп аталады. Жоғарыда көрсетілген «24 тарих» еңбегінде ежелгі түркілердің мәдениеті мен тарихы жайындағы жазбалар Қытайда жазу-сызу пайда болғаннан кейінгі кезеңдердегі көзбен көріп, қолмен ұстап, құлақпен естіген дүниелер мен құбылыстар жайында баяндалған болса, «Шыңжаңның қысқаша тарихының» ерекшелігі, мұнда Қытайдың «24 тарихында» аталған көне деректерді де қамтуымен қатар, қазіргі Шыңжаң аймағындағы архелогиялық қазба жұмыстарының да нәтижелері мен жетістіктері тұтастай негізге алынған. Мәселен, мына деректердің тек қазба жұмыстары кезінде табылған жәдігерліктердің көмегімен ғана нақтыланып, дәлелденіп отырғаны шүбәсіз. «Осыдан шамамен 6-7 мың жыл бұрын еліміз (ҚХР-ді меңзеп отыр. – Д.М.) жаңа тас құрал дәуіріне қадам тастады. Сыпайы тас құрал мәдениетінің жұрты Шыңжаңның барлық жерінен дерлік табылды».

Тас құралдары кезеңінде адамдар пайдаланған тұрмыс құралдардың барлығы дерлік, негізінен, тастан жасалынды – тас жебе, тас пышақ, тас найза, үшкір тастар мен қыру-жонуға арналған тас құралдар еді (Ма, 2006).

Тұрмыстық жабдықтардың біраз бөлігі балшықтан жасалған ыдыстардан тұрды. Бірақ саны жағынан біршама аз, жасалуы да тым қиын, азабы көп түгелдей қолмен жасалған, пішіні де қарапайым болатын. Балшық ыдыстардың түрлері, көбінесе асхана жабдықтары және ішіп-жемге қажетті басқа да жабдықтар, нақтырақ айтқанда, күбі, кесе, тегеш, т.б. өндері сұрғылт, кейбіреулеріне тарақ сияқты

бедер, кейбіреулеріне дөңгелек бедер немесе түзу сызықты нақыштар сызылған. Тұрфанның Астана деген жерінде сәндік үшін істетілетін тесігі кішкене тас маржандар табылған» (Feng, 2001).

Үйсіндер мен ғұндардың тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне байланысты да жоғарыда көрсетілген зерттеуден сан түрлі талдаулар мен ғылыми теорияларды кездестіруге болады. Мысалы, біз көрсеткен еңбекте: «Ғұндар мен үйсіндерде ағасы өлсе оның әйелін інісі, інісі өлсе оның жесірін ағасы әменгерлікке алу — салт болып қалыптасқан, бұл тұқым-жұрағаттың құрып кетуінің алдын алуды, сондай-ақ рулық жүйені қорғауды көздеген шара еді» (Saritaş, 2012), - деген сияқты деректер мен тұжырымдамалар, ой-пікірлер көне түркілердің этномәдениетін зерттеу кезінде баға жетпес, жүйелі ақпарат қоры болып табылады. Одан бөлек көрсетілген зерттеулердегі ғұндар, сақтар, үйсіндер, юзилер, жужандар, телелер т.б. ежелгі түркі тайпаларының материалдық және рухани мәдениеті туралы дәйектер мен теориялардың құндылығын зерттеудің мазмұнындағы мына жерлерінен байқауға болады. «Шыңжаңдағы ауылшаруашылық аудандарының феодалдық қоғамға ілгерінді-кейінді өтуі» деп аталатын III тараудың бірінші тараушасы: «Диканшылық аудандардың феодалдық қоғамға өтуі және экономикалық, мәдени саладағы дамуы» деп аталатын болса, екінші тараушасы «жужан және басқа да көшпелі ұлттардың гүлденуі және Шыңжаңдағы әрекеті» деп аталады. Ал IV тарау «Таң патшалығының Шыңжаңды бірлікке келтіруі, Шыңжаңда феодалдық-экономикалық және мәдениеттің дамуы» деп аталған болса, V тарау «Ұйғырлардың Шыңжаңда негізгі ұлтқа айналуы. Шыңжаңның феодалдық экономикасы мен мәдениетіндегі тың дамуы» деп аталған (Lin, 2007). Көрсетілген тараулар мен тараушаларда көне түркі халықтарының мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі туралы тарихи деректер мен Шыңжаңнан табылған қазба жәдігерлерге жүйелі түрде жан-жақты талдау жасалып, жеткілікті деңгейде зерттелген болса, еңбектің басқа тараулары мен тараушаларында да аймақтағы саяси-әлеуметтік, қоғамдық-экономикалық жағдайларға қатысты жасалған талдау жұмыстары бойынша жергілікті халықтардың мәдениеті мен тарихына байланысты деректер тәртібіне қарай ретімен көрсетілген.

2021 жылы Пекин қаласындағы «Ғылым» баспасынан «Қытайдың Солтүстігіндегі ежелгі халықтардың тарихы» (он томдық) (《中国古代北方民族史》，十卷本) жарық көрді. Бұл іргелі еңбек Қытайдың Ұлттық әлеуметтік ғылым қорының тапсырысы бойынша «Моңғолдың этникалық тегі және Юань әулетінің императорлық қабірлері туралы кешенді зерттеу» атты ірі жобаның қосалқы жобасы ретінде зерттеліп, құрастырылған қолжазбалар жинағы. «Қытайдың солтүстігіндегі ежелгі халықтардың тарихы» (он томдық) жеке-жеке «Ғұндар»(匈奴 – Xiongnu), «Ухуань»(乌桓 – Wuhuan), «Тоба Сяньбей»(拓跋鲜卑 – Tuoba Xianbei), «Жоужан»(柔然 – Rougran), «Түрік»(突厥 – Tujue), «Ұйғыр»(回鹘 – Huigu), «Қырғыз»(黠戛斯 – Xiajiasi), «Қидан»(契丹 – Qidan), «Кумоси»(库莫奚 – Kumoxi) және «Шивэй»(室韦 – Shiwei) тарихтарына арналған 10 томнан тұрады. Олар Моңғол үстірті мен оның маңындағы ірі көшпенділердің б.з.б III ғасырдан б.з. XIII ғасырға дейінгі тарихын қамтиды. Қытайдың солтүстігінде өмір сүрген ежелгі этникалық топтар тарихына арналған академиялық еңбек. Сөз болып отырған он томдық «Қытайдың Солтүстігіндегі ежелгі халықтардың тарихы» атты еңбекте тарихқа ғылыми көзқарасты басшылыққа алып, алдыңғылардың зерттеу нәтижелерін кеңінен талдап, сабақ алады. Ғұндар, ухэнь, тоба сяньбэй, жоужан, түркі, ұйғыр, қырғыз қидан, кумоси, шивэй сияқты солтүстікте өмір сүрген ежелгі халықтардың этникалық шығу тегі, тарихи өзгерістері, саяси жүйесі, экономикалық өндірісі, өмір салты, мәдени әдет-ғұрыптары, этникалық қатынастары және соңғы беталысы жан-жақты және жүйелі түрде талқыланады. Бұл этникалық топтардың кейбіреуі уақыт тозаңында жоғалып кетсе де, олардың тарихи үлестері мен ықпалы қытай ұлтының үлкен отбасының қанына сіңіп кетті. Бұл Қытай қоғамының даму бағыты мен плюралистік эволюциялық үлгісін көрсетеді. Кітапта зерттеу үшін таңдалған 10 ежелгі солтүстік көшпелі халықтардың ішкі тарихи байланыстары ғана емес, сонымен бірге моңғол этникалық тобының шығу тегімен азды-көпті байланыстары да сөз болады. Жазу барысында әр томның авторлары тарихи зерттеулерге сүйене отырып, археологиялық материалдарды, археологиялық орындардың, жәдігерлердің, табылған мәдени жәдігерлердің суреттерін іріктеп алып, тарих пен археологиялық зерттеулердің терең интеграциясына қол жеткізіп, түпнұсқа және жаңартылған зерттеу нәтижелері Қытай ұлттық қоғамдастығының санасын қалыптастыру үшін маңызды академиялық құндылық пен теориялық мәнге ие» (Liu, 2022) іргелі еңбек.

Соңғы жылдарда қытайдағы түрколог ғалымдардың ежелгі түркі тарихы мен мәдениетіне қатысты көптеген тың да іргелі еңбектері жарияланды. Осы ретте жарық көрген тағы бір маңызды зерттеу –

түрколог-тарихшы ғалым У Юйгүйдің «Түрік қағанатының Суй және Таң патшалықтарымен болған қарым-қатынастар тарихы туралы зерттеулер» (吴玉贵《突厥汗国与隋唐关系史研究》2017年商务印书馆. 页数 : 438页) «Түрік қағанаты мен Суй және Таң патшалықтары арасындағы қарым-қатынастар тарихы туралы зерттеулер» негізінен екі көшпелі режимнің Шығыс Түрік қағанаты (552–630) мен Батыс Түрік қағанаты (611–658) арасындағы саяси қарым-қатынасты, ал Қытай тарихындағы Суй және Тан әулеттері. Уақыттың жоғарғы шегі шамамен VI ғасырдың ортасындағы Түрік қағанатының көтерілуімен, Суй династиясынан (581–618) сәл ертерек шектелген; төменгі шегі – Гаоцун Сяньциннің (658) үшінші жылы. Таң әулеті (618–907), Батыс Түрік Ашина Хэлу көтерілісі басылған кезде Ол сонымен қатар Батыс Түрік қағанатының қалдықтарын жойып жіберді және бастапқыда Батыс Түрік қағанаты басқарған Батыс аймақтарда әкімшілік органдардың кең көлемде құрылғанына дейін, ол Тан әулетінің алғашқы 40 жылын ғана қамтыды (Zhao, 2018).

Осы қатарда түрколог-ғалым Лю Сюэчжоудың «Көшпелілер өркениеті және Қытай тарихы: Түрік қағанаты» атты зерттеуінің (刘学铤. 游牧文明与中华史:突厥汗国. 西安:陕西人民出版社, 2019年) де салмағы айырықша екенін атап айтуға тиіспіз. Әуелі автор туралы бірер сөз: Лю Сюэчжоу Қытайдағы Тайвань мәдениет университетінің профессоры. Ол «Бес хулардың тарихы туралы», «Ғұндар тарихы», «Сәнби тарихы туралы», «Бес Ху және Хуа», «Екі жақты саяси жүйе. Солтүстік Азиядағы көшпенділер», «Торғуттардың шығу тегі және зерттеулері мен түзетулері», «Қытай мәдениетінің тарихы бойынша лекциялар» және т.б. іргелі зерттеулердің авторы.

Ғалымның «Көшпелілер өркениеті және Қытай тарихы: Түрік қағанаты» атты зерттеуінің мазмұнына келсек, Қағандардың хикаясы аяқталып, енді сайын даладағы тас мүсіндер «көк түріктер» аңызына жататын ата-бабасы туралы сыр шертіп тұрғандай. Бұл кітапта бастапқыда Руандық «құлдық жасаушы» болған түріктердің өсіп-өркендеу мүмкіндігін пайдаланып, Орталық Азияның ішкі аймақтарындағы саяси құрылымды қалай өзгерткені, буддизм мен исламның интеграциясына қалай ықпал еткені және айырмашылықтарды қалай жойғаны туралы айтылады. Көк түріктердің көшпелі мәдениет пен егіншілік қоғамы арасындағы толық және бірегей ресми жүйені құру; Суй және Тан династияларының халықаралық дипломатиясын бақылау және ақырында Орталық Азияны біріктіру және Моңғол үстіртінің жаңа қожасы болу секілді соқталы тақырыптар жан-жақты қарастырылады (Geng, 1982).

Тағы бір қызықты да маңызды зерттеу ретінде профессор Гуй Баолидің «Хазар түріктері» атты зерттеуін айтуымызға болады. (桂宝丽. 可萨突厥. 兰州:兰州大学出版社, 2013年) Гуй Баоли. «Хазар түріктері». Ланчжоу: Ланчжоу университетінің баспасы, 2013 ж.). Бұл зерттеуді неге «қызықты да маңызды» деп отырмыз? Себебі еңбекте Батыс түріктердің құрамы, Хазар түріктерінің гүлденуі, Кавказдағы ғасырлық соғыс, Қырым соғысы, Оңтүстік Ресей даласына үстемдік, ортағасырлық сауда өткелек бекеттері және Хандықтың құлауы секілді тың деректер мен жаңа пікірлер ортаға тасталған (Gui, 2010).

Бұдан тыс Қазақстандағы отандық тарихшылардың назарына қытайдың түрколог-тарихшы ғалымдарының төмендегідей еңбектерінің тізімін және олардың авторлары мен шыққан баспасын, жылын таныстыра кетуді жөн санап отырмыз:

1. 段连勤. 《丁零、高车与铁勒》. 上海人民出版社, 1988年 (Дуан Ляньцин."Динлинг, Гаочэ және Тизле". Үрімші: Шанхай халық баспасы, 1988 ж.)

2. 耿世民. 《敦煌突厥回鹘文书导论》. [台北] 新文丰出版公司, 1994年

(Гэн Шимин."Дунхуан түркі ұйғыр құжаттарына кіріспе". Тайбэй: Xinwenfeng Publishing Company, 1994 ж.)

3. 芮传明. 《古突厥碑铭研究》. 上海古籍出版社, 1998年 (Жуй Чуанмин.«Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу». Шанхай: Ежелгі кітаптар баспасы, 1998 ж.)

4. 杨圣敏. 《回纥史》. 吉林教育出版社, 1991年(Ян Шэнмин. «Көне ұйғырлар тарихы». Цзилинь: Білім баспасы, 1991 ж.)

5. 林干. 《回纥史》. 内蒙古人民出版社, 1994年(Лин Ган. «Көне ұйғырлар тарихы». Көкхот: Ішкі Моңғолия халық баспасы, 1994 ж.)

6. 毕长朴. 《回纥与维吾尔》.[台北]新文丰出版公司, 1986年 (Би Чанпу. «Көне ұйғырлар және қазіргі ұйғыр». Тайбэй: Синвенфэн баспасы, 1986 ж.)
7. 李符桐. 《回鹘史》. [台北] 文风出版社, 1963年 (Ли Футун. «Көне ұйғыр тарихы». Тайбэй: Вэнфэн баспасы, 1963 ж.)
8. 杨富学. 《回鹘之佛教》. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 1998年 (Ян Фусюэ. «Көне ұйғыр буддизмі». Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 1998 ж.)
9. 刘美崧. 《两唐书回纥传回鹘传疏证》. 北京: 中央民族学院出版社, 1988年 (Лю Мэйсонг. «Екі Таң кітабы көне ұйғыр баяны және ұйғыр баянының дәлел-дәйегі». Пекин: Орталық ұлттар университетінің баспасы, 1988 ж.)
10. 杨富学、牛汝极. 《沙州回鹘及其文献》. 兰州: 甘肃人民出版社, 1995年 (Ян Фуцюэ, Нью Жужи. «Шачжоудағы көне ұйғырлар және олар туралы деректер». Ланьчжоу: Ганьсу халық баспасы, 1995 ж.)
11. 段连勤. 《隋唐时期的薛延陀》. 三秦出版社, 1988年 (Дуань Ляньцин. «Сюэ Янтуо Суй және Тан династияларында». Си-ань: Саньцин баспасы, 1988 ж.)
12. 蔡鸿生. 《唐代九姓胡与突厥文化》. 北京: 中华书局, 1999年 (Цай Хуншэн. «Таң әулетіндегі және түркі мәдениетіндегі тоғыз тегі Ху». Пекин: «Чжунхуа» кітап компаниясы, 1999 ж.)
13. 程溯洛. 《唐宋回鹘史论集》. 北京: 人民出版社, 1993 (Чен Суло. «Таң және Сун династиялары кезіндегі көне ұйғырлар тарихынан очерктер». Пекин: Халық баспасы, 1993 ж.)
14. 吴玉贵. 《突厥汗国与隋唐关系史研究》. 北京: 中国社会科学出版社, 1998年 (У Юйгуй. «Түркі қағанаты мен Суй және Тан династияларының тарихы туралы зерттеулер». Пекин: Қытай әлеуметтік ғылымдар баспасы, 1998 ж.)
15. 岑仲勉. 《突厥集史》 (全二册). 北京: 中华书局, 1958年 (Цэнь Чжунмян. «Түркілер тарихы жинағы» (екі томдық). Пекин: Чжунхуа кітап компаниясы, 1958 ж.)
16. 马长寿. 《突厥人和突厥汗国》. 广西师大, 2006年 (Ма Чаншоу. «Түркі халқы және Түркі қағанаты». Гуанчжоу: Гуанси педагогикалық университеті, 2006 ж.)
17. 林幹. 匈奴史. 北京: 人民出版社, 2010 (Лин Во. «Ғұндар тарихы». Пекин: Халық баспасы, 2010ж.)
18. 林乾. 匈奴史论文选集 1919–1979. 北京: 中华书局, 1983年. (Линь Ю. «Ғұндар тарихына арналған таңдамалы еңбектер 1919–1979 жж.» Пекин: Чжунхуа кітап компаниясы, 1983.)
19. 陈序经. 匈奴史稿. 北京联合出版公司, 2018年 (Чен Сюэцин. Ғұндар тарихы. Бейжің Біріккен Баспа компаниясы, 2018 ж.)
20. 王明哲, 王炳华. 乌孙研究. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 1983年 (Уаң Миңчжи, Уаң Биңхуа. «Үйсін туралы зерттеу». Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 1983 ж.)
21. 刘锡淦. 突厥汗国史. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1996年 (Лю Сиган. Түркі қағанатының тарихы. Үрімші: Шыңжаң университетінің баспасы, 1996 ж.)
22. 王治来. 中亚通史(古代卷、近代卷、现代卷---共三卷). 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2004年 (Ваң Чжилай. Орта Азияның жалпы тарихы (Ежелгі дәуір бөлімі, таяу заман бөлімі, қазіргі заман бөлімі--- жалпы үш том). Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2004 ж.)
23. 新疆地方历史资料选集. 新疆社会科学院历史研究所编. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2004年 («Шыңжаңның жергілікті тарихына қатысты материалдарының жинағы» Шыңжаң гуманитарлық ғылымдар академиясының тарих институты құрастырған. Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2004 ж.)
24. 苏北海. 新疆岩画. 乌鲁木齐: 新疆美术摄影出版社, 1994年. (Су Бейхай. Шыңжаңдағы жарта суреттері. Үрімші: Шыңжаң бейнелеу өнері фотосуреттер баспасы, 1994 ж.)
25. 王嵘. 西域文化的回声. 乌鲁木齐: 新疆青少年出版社, 2000年. (Ван Рун. Батыс өңір (Орта Азия) мәдениетінің жаңғырығы. Үрімші: Шыңжаң жастар баспасы, 2000 ж.)

26. 林梅村.汉唐西域与中国文明. 北京: 文物出版社, 1988年. (Лин Мэйцун. Хан және Тан дәуіріндегі батыс аймақтар және қытай өркениеті. Пекин: Мәдени жәдігерлер баспасы, 1988 ж.)
27. 耿世民.新疆历史与文化概论. 北京: 中央民族大学出版社, 2006年. (Гэн Шимин. Шыңжаң тарихы мен мәдениетіне кіріспе. Пекин: ҚХР Орталық университетінің университетінің баспасы, 2006 ж.)
28. 潘志平.中亚浩罕与清代新疆. 北京: 中国社会科学出版社, 1991年. (Пан Чжипин. Орта Азиядағы Қоқан және Цин династиясындағы Шыңжаң. Пекин: Қытай әлеуметтік ғылымдар баспасы, 1991 ж.)
29. 西域地名词典(冯志文、吐尔迪·纳斯尔等编). 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2001年 («Батыс өлкелердегі (Орта Азия) жер-су атауларының сөздігі (Фэн Живэн, Тұрды Насир, т.б. құрастырған) Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2001 ж.)
30. 苏北海.西域历史地理. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1988年. (Су Бэйхай. Батыс өңірдің (Орта Азия) тарихы мен географиясы. Үрімші: Шыңжаң университетінің баспасы, 1988 ж.)
31. 耿世民.回鹘文社会经济文化研究. 北京:民族大学出版社, 2006年 (Гэн Шимин. Көне ұйғыр жазбаларындағы әлеуметтік-экономикалық, мәдениет мәселелері. Пекин: ұлттар университеті баспасы, 2006 ж.)
32. 王治来.中亚史纲. 长沙:湖南教育出版社,1986年 (Ван Чжилай. Орталық Азия тарихынан тезистер. Чаңша: Хунан білім баспасы, 1986 ж.)
33. 余太山.西域通史. 郑州:中州古籍出版社, 2006年. (Юй Тайшан.Батыс аймақтардың жалпы тарихы. Чжэнчжоу: Чжунчжоу ежелгі кітаптар баспасы, 2006 ж.)
34. 陈垣.元西域人华化考. 北京: 中华书局,2016年. (Чен Юань. Юань дәуіріндегі Батыс өңірліктердің қытайлануы туралы зерттеу. Пекин: Чжунхуа кітап компаниясы, 2016 ж.)
35. 向达.唐代长安与西域文明. 重庆: 重庆出版社,2009年. (Сян Да. Тан дәуіріндегі Чаньань және батыс аймақтардың өркениеті. Чунцин: Чунцин баспасы, 2009)
36. 马大正.新疆史鉴. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2006年.(Ма Дачжэн. Шыңжаң тарихнамасы. Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2006 ж.)
37. 中国突厥语言文化研究(王德怀等编). 兰州: 甘肃人民出版社,2012年. (Қытай түркі тілі мен мәдениеті туралы зерттеулер (Ван Дэхуай т.б.құрастырған). Ланчжоу: Ганьсу халық баспасы, 2012 ж.)
38. 新疆历史人物(谷苞主编). 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2006年 («Шыңжаңда өткен тарихи тұлғалар» (құрастырған Гу Бао). Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2006 ж.)
39. 汉代西域考古与汉文化(中国社会科学院考古研究所和新疆文物考古研究所编). 北京:科学出版社, 2014年. (Батыс аймақтар археологиясындағы Хань дәуірі және хань мәдениеті (Қытай гуманитарлық ғылымдар академиясының Археология институты және Шыңжаң мәдени жәдігерлер, археология институты құрастырған). Пекин: Ғылым баспасы, 2014 ж.)
40. 龟斯文化研究(张国领等编). 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2006年 (Күсен мәдениеті туралы зерттеулер (құрастырған: Чжан Голин т.б.) Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2006 ж.)
41. 刘学铤.游牧文明与中华史:突厥汗国. 西安: 陕西人民出版社, 2019年 (Лю Сюэчжоу. Көшпелілер өркениеті және Қытай тарихы: Түрік қағанаты. Сиань: Шэньси халық баспасы, 2019 ж.)
42. 陈凌.草原狼羴:突厥汗国的历史与文化. 北京: 商务印书馆, 2015年. (Чен Лин. Дала қасқыры: Түрік қағанатының тарихы мен мәдениеті. Пекин: Сауда баспа үйі, 2015 ж.)
43. 陈凌著突厥汗国与欧亚文化交流的考古学研究. 上海:上海古籍出版社, 2013年 (43. Чен Лин. Түркі қағанаты мен Еуразия арасындағы мәдениеті алмасу археологиялық зерттеулер. Шанхай: Шанхай ежелгі кітаптар баспасы, 2013 ж.)
44. 瀚海箫声. 兴衰突厥. 北京:海潮出版社, 2014年. (Ханьхай Сяошэн. Түріктердің гүлденуі мен құлдырауы. Пекин: Хайчао баспасы, 2014 ж.)

45. 桂宝丽可萨突厥兰州:兰州大学出版社, 2013年 (45. Гуй Баоли. Хазар түріктері. Ланчжоу: Ланчжоу университеті баспасы, 2013 ж.)

Қорытынды

Біз бұл арада тек қана кітап болып жарық көрген, сондай-ақ, жекелеген жетекші ғалымдардың салмақты монографиялары мен зерттеу еңбектерін ғана (оның өзін де біздің қолға түскендерін және электронды ресурсы барларын (түркі тарихы мен мәдениеті бойынша зерттеу жұмыстары) көрсетіп отырмыз. Біздің қолымызға түспегені, көзімізге шалынбағаны қанша ма?! Ал зерттеу мақалаларды толықтырар болсақ, ол бірқатар томдарға жүк болады десек, еш артық айтқандық емес.

Қорытындылай келе айтарымыз, Қытай — ежелгі түркі халықтарына қатысты деректер мен жазбалар молынан сақталған ел ғана емес, ежелгі және қазіргі түркі тілдес халықтардың тарихы мен мәдениетін зерттеу ісінде де өте жемісті жұмыс істеп келе жатқан ел. Біздің бұл мақаламызда қарастырылған еңбектер қытайдағы тарихшы-түрколог ғалымдардың ежелгі түркі тайпаларының тарихы мен мәдениетіне қатысты іргелі зерттеу еңбектерінің біз маңызды деп есептеген бір парасы ғана. Қытай ғалымдарының осы тараптағы таңдаулы еңбектері іріктеліп, жүйелі түрде қазақ тіліне тәржімаланып жарияланса, ондағы құнды деректер мен кейбір тың пікір, жаңа тұжырымдарды отандық жаңа тарихты жазуда пайдаланылса, ұлттық тарих одан сайын толықтана, жүйелене түскен болар еді.

Әдебиеттер

Abdusalam Shukur, 2014 — 阿不都萨拉木·旭库尔. 《古代突厥文碑铭文学研究》. 乌鲁木齐: 新疆 科学技术出版社, 2014. 223页. (Абдусалам Шүкір. «Ежелгі түркі ескерткіштерін әдеби тұрғыдан зерттеу» ҚХР Үрімші: Шынжаң ғылым-техника баспасы, 2014. 223 б.)

Geng, 1982 — *Geng Shimin*. Recent Chinese Research in Turkic Studies // Central Asian Survey. 1982. Vol. 1. No 1. 263 б.

Gui, 2010 — 桂宝丽. 《可萨突厥》. (Гуй Баоли. «Хазар түркілері») [Электронды ресурс] URL:<https://space.zjgsu.edu.cn/mospace/search/detail/me37331de038adf8590acce7681280f81> (21.04.2023)

Joo, 2017 — *Joo-Yup Lee and Shuntu Kuang*. “A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with Regard to the Early and Medieval Turkic Peoples.” Inner Asia. 2017. Vol. 19. No. 19. Pp. 197–239.

Қытай тарихының қысқаша оқулығы, 2012 — 《简明中国历史读本》. 北京: 中国社会科学出版社 2012. 490页. (Қытай тарихының қысқаша оқулығы. ҚХР Бейжің: Академия баспасы, 2012. 490 б.)

Lin, 2007 — 林天. «突厥与回纥史» 中国呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 2007. 500页. (Лин Ган. «Түріктер мен ұйғырлар тарихы» Көххот: Ішкі Моңғол халық баспасы, 2007. 500 б.)

Liu, 2022 — 刘国祥; 栗媛秋; 袁刚; 王珏. 科学构建中国特色北方民族史研究体系 《中国古代北方民族史》十卷本编纂记略//《中国民族》杂志2022年第12期 (56–65). (Лю Гоосян, Ли Юаньцо, Юань Ган, Ван Цзюэ. Қытайлық ерекшелікке ие солтүстік этникалық топтардың тарихын зерттеу жүйесін ғылыми тұрғыда құру // «Ежелгі Қытайдағы солтүстік этникалық топтардың тарихы» Он томдық жинақ //«Қытай ұлты» журналы. 2022. № 12. 56–65 бб.)

Liu, 2019 — 劉學鈔. 《游牧文明与中国历史：突厥汗》. 西安: 陕西人民出版社, 2019. 217页. (Лю Сюэчао.«Көшпелілер өркениеті және Қытай тарихы: Түрік хандығы». Сиань: Шэньси халық баспасы, 2019. 217 б.)

Ma, 2006 — 马长寿. 《突厥人和突厥汗国》. 广州: 广西师大, 2006. 100页. (Ма Чаншоу. «Түріктер және Түрік қағанаты», Гуанчжоу: Гуанси педуниверситеті баспасы, 2006. 100 б.)

Sarıtaş, 2012 — *Sarıtaş E. Sarı Uygurlar*. Selenge Yaumevi. İstanbul, 2012. 324 б.

Тарихи жазбалар — Тарихи жазбалар. 111-ші бума, 50-ші бөлім: «Ғұн баяны». ҚХР, Бейжің: № 1 Архив. Ежелгі жазбалар қоры. (ескі қытай тілінде, Қытай мұрағатынан).

Taşagıl, 2003 — *Taşagıl A.* Gök-Türkler I.2. baskı. Ankara, 2003 (Türk Tarih Kurumu Yayınları. VII. Dizi – Sayı 1601). 229 б.

Түркология бойынша зерттеу жұмыстары — 突厥研究论著的目录. [Электронды ресурс] URL:https://wenku.baidu.com/view/faf8705fb42acfc789eb172ded630b1c59ee9bce.html?_wkts_=1685647577032 (21.04.2023)

Feng, 2001 — 冯志文等编. 《西域地名词典》. 乌鲁木齐:新疆人民出版社, 2001. 600页. (Фэн Чживен және басқалар. «Батыс жер атауларының сөздігі». Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2001. 600 б.)

Han, 2006 — 韩中义. 《北亚突厥百年研究 (1900–2000年)》 // 青海民族研究. 2006. № 1. (Хань Чжун-и «Солтүстік Азиядағы түркітану ғасыры (1900–2000)» // Цинхай этникалық зерттеулері. 2006. № 1. 89–94 бб.)

Ходжаев, 2011 — *Ходжаев А.* Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент: Tafakkur, 2010. 220 б.

Хуе, 1992 — 薛宗正. 《突厥史》. 中国北京:中国社会科学出版社. 1992. 808页. (Сюэ Цзунчжэн. «Түркілер тарихы». Пекин: Қытай гуманитарлық ғылымдар баспасы, 1992. 808 б.)

Zhao, 2018 — 赵凌飞. “一带一路”史研究综述《中国社会经济史研究》2018年第1期89–102页. (Чжао Линфэй. «Белдеу мен жол» бастамасының тарихына шолу // «Қытайдың әлеуметтік және экономикалық тарихы туралы зерттеулер». 2018. № 1. 89–102 бб.)

Чжүңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер (I том). ҚХР Пекин: Ұлттар баспасы. 1998. 916 б.

Christopher, 1993 — *Christopher I. Beckwith.* The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. New Jersey: Princeton University Press, 1993. 292 p.

References

Abdusalam Shukur, 2014 — *Abdul Salam Xukur.* Gudai tujue wen beiming wenxue yanjiu [Research on Ancient Turkic Inscriptions]. Urumqi: Xinjiang Science and Technology Press, 2014. 223 p. (In Chin.)

Concise Readings of Chinese History [Jianming zhongguo lishi duben], 2012 — Jianming zhongguo lishi duben [Concise Readings of Chinese History]. Beijing: China Social Sciences Press 2012. 490 p. (In Chin.)

Feng, 2001 — *Feng Zhiwen* and others. Xiyu diming cidian [Dictionary of Western Geographical Names]. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 2001. 600 p. (In Chin.)

Gui, 2010 — *Gui Baoli.* Ke sa tujue [Khazar Turks]. URL: <https://space.zjgsu.edu.cn/mspace/search/detail/me37331de038adf8590acce7681280f81> (access date: 21.04.2023). (In Chin.)

Han, 2006 — *Han Zhongyi.* Beiya tujue bai nian yanjiu (1900–2000 nian) [A Hundred Years of Turkic Studies in North Asia (1900–2000)]. Qinghai Ethnic Studies. 2006. No. 1. Pp. 89–94 (In Chin.)

Historical records: “History of the Huns” — Lishi jilu: “Xiongnushou fengqin” — Lishi jilu: “Xiongnushou fengqin” [Historical records: “History of the Huns”]. China, Beijing: Archive No. 1. Ancient records Foundation. 111th pack. Part 50. (from the Chinese archive, In old Chin.)

Khodjaev, 2011 — *Khodjaev A.* Iz istorii drevnih turkov (svedeniya drevnekitaiskih istochnikov) [From the history of the ancient Turks (information from ancient Chinese sources)]. Tashkent: Tafakkur, 2010. 220 p. (In Russ.)

Lin, 2007 — *Lin Gan.* Tujue yu huihe shi [Turkic and Hui History]. Hohhot: Inner Mongolia People's Publishing House, 2007. 500 p. (In Chin.)

List of works on Turkology — Tujue yanjiu lunzhe de mulu [List of works on Turkology]. URL:https://wenku.baidu.com/view/faf8705fb42acfc789eb172ded630b1c59ee9bce.html?_wkts_=1685647577032 (access date: 21.04.2023). (In Chin.)

Liu, 2022 — *Liu Guoxiang; Li Yuanqiu; Yuan Gang; Wang Jue.* Kexue goujian zhongguo tese beifang minzushi yanjiu tixi [Scientifically construct a research system on the history of northern Ethnic Groups with Chinese characteristics]. 10 volume compilation of “History of Ancient Northern Ethnic Groups in China”. Chinese Nationality Journal. 2022. No. 12. Pp. 56–65. (In Chin.)

- Liu, 2019 — *Liu Xueyao*. Youmu wenming yu zhongguo lishi : tujue han [Nomadic Civilization and Chinese History: Turkic Khan]. Xi'an: Shaanxi People's Publishing House, 2019. 217 p. (In Chin.)
- Ma, 2006 — *Ma Zhangshou*. Tujueren he tu juehan guo [The Turkic People and the Turkic Khanate]. Guangzhou: Guangxi Normal University, 2006. 100 p. (In Chin.)
- Sarıtaş, 2012 — *Sarıtaş E.* Sarı Uygurlar [Yellow Uighurs]. Istanbul: Selenge Publishing House, 2012. 324 p. (In Turk.)
- Taşgıl, 2003 — *Taşgıl A.* Gök-Türkler [Blue Turks]. Publications of the Turkish Historical Society. VII. Series. Ankara, 2003. No.1601. 229 p. (In Turk.)
- Xue, 1992 — *Xue Zongzheng*. Tujueshi [Turkic History]. Beijing, China: China Social Sciences Press. 1992. 808 p. (In Chin.)
- Zhao, 2018 — *Zhao Lingfei*. Zhongguo shehui jingjishi yanjiu [Research on Chinese Socio-Economic History]. Summary of Historical Research on the “Belt and Road”. 2018. Is. 1. Pp. 89–102. (In Chin.)
- Zhongguo, 1998 — *Zhongguo shixue zhong youguan hasakeren de ziliao* [Information about the Kazakhs in Zhongguo historiography]. Vol. 1. Beijing: Nations Publishing House. 1998. 916 p. (In Chin.)
- Christopher, 1993 — *Christopher I. Beckwith*. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. New Jersey: Princeton University Press, 1993. 292 p. (In Eng.)
- Geng, 1982 — *Geng Shimin*. Recent Chinese Research in Turkic Studies. Central Asian Survey. 1982. Vol. 1. No. 1. 263 p. (In Eng.)
- Joo, Shuntu, 2017 — *Joo-Yup Lee and Shuntu Kuang*. A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with Regard to the Early and Medieval Turkic Peoples. Inner Asia. 2017. Vol. 19. No. 19. Pp. 197–239. (In Eng.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 361–374, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_361-374

CONFISCATION OF THE LARGE BAYS' PROPERTY AS THE PRIMARY BASIS OF POLITICAL REPRESSION AND PEOPLE TRAGEDY (ACCORDING TO THE EXAMPLE OF ZHETYSU REGION)

Zhanar S. Saurykova^{1*}, Baglan K. Abdugulova²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University (13, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Senior Lecturer

 <https://orcid.org/0000-0001-8342-579X>. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

*Correspondent author

²Abai Kazakh National Pedagogical University (13, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0009-0005-6367-4744>. E-mail: baglan5577@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Saurykova Zh.S., Abdugulova B.K., 2023

Abstract. *Introduction.* The consequences of the collectivization policy pursued by the Soviet authorities in Kazakhstan in the 1920–1930s led to famine, population migration and mass exodus of million people from their homes. The article is devoted to the analysis of the repressive nature and mechanisms of coercion during the implementation of the campaign to confiscate livestock and property of large bays (wealthy men/ landowners/ livestock owners in Central Asia), which caused a serious socio-demographic catastrophe of the Kazakh ethnos. Large bai, as a social group that formed the core of the economic organization of the traditional Kazakh society, lost not only their livestock, but also became “enemies of the people” because of their social origin, political views and religious beliefs, and were persecuted. Political repressions in Kazakhstan began in 1928 with the confiscation of property and livestock of Kazakh bays. Archaeographic analysis of archival data shows that during this campaign, political and legal perversions, false accusations, extrajudicial decrees, accusations without trial and investigation, which grossly violated human rights, were widespread. This complex historical process is analyzed on the example of archival sources in the Zhetysu region. *Goals and objectives.* The purpose and objectives of the study – we were given the following task: to comprehensively consider the process of confiscation of livestock and property of large bays of the Zhetysu region as the main prerequisite for political repression and national tragedy; based on archival documents and scientific research, to analyze the tragic fate of large bays, to create personal portraits of the confiscated. *Results.* It should be noted that when implementing this policy, the methods and implementation mechanisms used in all regions of Kazakhstan were common and the same, and there were regional differences in its content and consequences. So, in the Zhetysu region, large bai, whose property was confiscated, were first deported to the Ural district, but in connection with the receipt of this campaign of a permanent nature, at the next stage of repression, large and medium-sized bai were already arrested, who were sent to forced labor camps in remote areas. *Conclusions.* In the Zhetysu region, confiscation was carried out very harshly, and this led to forced collectivization, the transition to a settled life, which were accompanied by uprisings of the Kazakh sharua, mass migration, and during the famine, flight from their native places. The cruelty of political repressive methods provoked a wide

wave of protests against the policies. In conclusion, analytical conclusions are given about the policy of confiscation in the Zhetysu region based on data from secret documents of archival funds, introduced for the first time into scientific circulation.

Keywords: Zhetysu region, confiscation campaign, mechanisms of political pressure, personal portraits of bais
For citation: Saurykova Zh. Confiscation of property of large bais as a fundamental principle political repression and tragedy of the people (on the example of the Zhetysu region) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 361–374. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_361–374.

ІРІ БАЙЛАРДЫҢ МАЛ-МҮЛКІН КӘМПЕСКЕЛЕУ — ХАЛЫҚ ҚАСІРЕТІНІҢ АЛҒЫШАРТЫ (ЖЕТІСУ ӨңІРІНІҢ МЫСАЛЫНДА)

Жанар Сансызбайқызы Саурыкова^{1*}, Бағлан Қапарқызы Әбдіғұлова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (13-үй, Достық даңғылы, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

аға оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0001-8342-579X>. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (13-үй, Достық даңғылы, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Педагогика ғылымының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0009-0005-6367-4744>. E-mail: baglan5577@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Саурыкова Ж.С., Әбдіғұлова Б.Қ., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Кеңестік биліктің Қазақстанда ХХ ғасырдың 20–30 жылдары жүргізген реформаларының салдары миллиондаған адамдарды ауақөшу мен босқыншылыққа ұшыратып, ашаршылыққа ұрындырды. Мақала тұтастай халықты осындай ауыр әлеуметтік-демографиялық апаттың алғышарты ретінде ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу науқанының қуғын-сүргіндік сипаты мен іске асырылудағы күштеу тетіктерін талдауға арналады. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы шаруашылықтың өзегін құраған әлеуметтік топ ретінде ірі байлар мал-мүлкінен айрылумен бірге әлеуметтік тегі, саяси көзқарасы мен діни сенімі үшін «халық жауына» айналып, қуғын-сүргінге ұшырады. Қазақстанда жүргізілген саяси қуғын-сүргін 1928 жылғы қазақ байларының мал-мүлкін кәмпескелеуден басталды. Архив деректеріне жасалған археографиялық талдаулар осы науқан барысында адам құқығын аяқ асты еткен саяси, құқықтық бұрмалаулар, жалған айыптаулар, соттан тыс үкімдер, тергеусіз немесе сотсыз айыптаулар мен қудалаулар кең етек алғандығын айғақтайды. Мақалада осы күрделі тарихи құбылыс Жетісу өңірінің мысалында арнайы тақырып болып қарастырылды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Жетісу өңіріндегі ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу — саяси қуғын-сүргін мен халық қасіретінің алғышарты екенін жан-жақты қарастыру; мұрағат құжаттары мен ғылыми зерттеулер негізінде кәмпескеленгендердің «тағдырын», тұлғалық портретін қарастыру міндеті қойылды. *Нәтижелер.* Қазақстанның барлық өңірлерінде науқанның іске асырылу тетіктері, қолданған әдістері ортақ болғанымен оның мазмұны мен салдарында аймақтық өзгешеліктер орын алды. Жетісу өңірінде қожалықтары тәркіленген ірі байлар алғашқы кезекте Орал округіне жер аударылса, науқанның перманенттік сипат алуына байланысты қуғындаудың келесі кезеңінде байлар мен орташалар тұтқындалып, еңбекпен түзеу жұмыстарына жегіліп, шалғай облыстарға жер аударылды. *Қорытынды.* Жетісу өңірінде кәмпескелеу шараларының аса қатал жүргізілуі күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыруға ұласып, соңы шаруалардың баскөтерулері, жаппай ауақөшу, ашаршылық кезінде босқыншылыққа жалғасты. Саяси қуғын-сүргіннің қатыгездігі жүргізіліп жатқан реформаларға қарсы наразылықтың басталуына түрткі болды. Кәмпеске науқанының тарихын архивтердің құпия қорларының деректері бойынша жаңа көзқараспен және тың әдіс-тәсілдермен қарастыру туралы тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: Жетісу өңірі, кәмпеске науқаны, саяси қысым тетіктері, байлардың тұлғалық портреттері
Дәйексөз үшін: Саурыкова Ж.С. Ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу — саяси қуғын-сүргін мен халық қасіретінің алғышарты (Жетісу өңірінің мысалында) // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 361–374 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_361–374.

КОНФИСКАЦИЯ ИМУЩЕСТВА КРУПНЫХ БАЕВ КАК ПЕРВООСНОВА ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИИ И ТРАГЕДИИ НАРОДА (НА ПРИМЕРЕ РЕГИОНА ЖЕТЫСУ)

Жанар Сансызбаевна Саурыкова^{1*}, Баглан Капаровна Абдугулова²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая (д. 13, проспект Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0001-8342-579X>. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая (д. 13, проспект Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор педагогических наук, профессор

 <https://orcid.org/0009-0005-6367-4744>. E-mail: baglan5577@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Саурыкова Ж.С., Абдугулова Б.К., 2023

Аннотация. *Введение.* Последствия политики коллективизации, проводимой советской властью в Казахстане в 20–30-е годы XX века, привели к голоду, миграции населения и массовому бегству из родных мест миллионов людей. Статья посвящена анализу репрессивного характера и механизмов принуждения в ходе реализации кампании по конфискации скота и имущества крупных баев, которые стали причиной серьезной социально-демографической катастрофы казахского этноса. Крупные баи, как социальная группа, составлявшая ядро хозяйственной организации традиционного казахского общества, потеряли не только скот, но и стали «врагами народа» из-за социального происхождения, политических взглядов и религиозных убеждений, подверглись гонению. Политические репрессии в Казахстане, начались в 1928 году с конфискации имущества и скота казахских баев. Археологический анализ архивных данных показывает, что в ходе этой кампании были широко распространены политико-правовые извращения, ложные обвинения, внесудебные указы, обвинения без суда и следствия, которые грубо нарушали права человека. Этот сложный исторический процесс анализируется на примере архивных источников по Жетысускому региону. *Цель и задачи исследования* – перед нами была поставлена задача: разносторонне рассмотреть процесс конфискации скота и имущества крупных баев Жетысуского региона как главную предпосылку политических репрессий и народной трагедии; опираясь на архивные документы и научные исследования, проанализировать трагические судьбы крупных баев, создать личностные портреты конфискованных. *Результаты.* Необходимо отметить, что при проведении данной политики применяемые методы и механизмы реализации во всех регионах Казахстана были общими и одинаковыми, в ее содержании и последствиях были региональные различия. Так, в Жетысуском крае крупные баи, чье имущество было конфисковано, вначале были высланы в Уральский округ, но в связи с получением этой кампании перманентного характера, на следующем этапе репрессии уже были арестованы крупные и средние баи, которые отправлялись в исправительно-трудовые лагеря в отдаленные области. *Выводы.* В Жетысуском регионе очень жестко проводилась конфискация, и это привело к принудительной коллективизации, переходу к оседлой жизни, которые сопровождалась восстаниями казахских шаруа, массовой миграцией, а во время голода – бегством из родных мест. Жестокость политических репрессивных методов спровоцировала широкую волну протестов проводимой политики. В заключении даются аналитические выводы о политике конфискации в Жетысуском регионе на основе данных из секретных документов архивных фондов, вводимых впервые в научный оборот.

Ключевые слова: Жетысуский регион, кампания по конфискации, механизмы политического давления, личные портреты баев

Для цитирования: Саурыкова Ж.С. Конфискация имущества крупных баев как первооснова политических репрессии и трагедии народа (на примере региона Жетысу) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 361–374. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_361–374.

Кіріспе

Кеңестік биліктің саяси қуғын-сүргін саясаты нәтижесінде миллиондаған адамдар тоталитарлық жүйе құрбанына айналды. Олар әлеуметтік табына, саяси көзқарасы, тіпті діні сенімі үшін қылмыскерге айналып, «халық жауы» ретінде саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Жазықсыздан қудаланып атылды, жер аударылды, лагерьлер мен түрмелерге тоғытылды. Осы тарихи құбылыстың мақсаты мен міндеттері, іске асырылу тетіктері, себептері мен салдары ғылыми зерделенумен бірге саяси бағасын да алуы керек. Бұл үдеріс бүгінгі таңда Қазақстанда тарихи сана қалыптастырудағы Отан тарихын өзектендірудің басты міндеттерінің біріне айналды.

Осыған орай Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссия құру туралы» жарлығына сәйкес Алматы қаласы әкімдігі жанында саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі қалалық комиссия құрылды. Комиссия мүшелеріне кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясатынан жапа шеккен қазақстандықтарға қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру міндеті жүктелген болатын. Осы ретте аталмыш комиссияның құрамында орындаушы ретінде Алматы округі бойынша кәмпескеленген ірі байлардың қайғылы тағдырына тарихи баға беретін тың құжаттар мен материалдарды анықтап, ғылыми айналымға ұсынылды.

Аса көп көлемдегі архив құжаттарын талдап, қорытындылар жасау үшін зерттеуде Жетісу өңіріндегі ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу — саяси қуғын-сүргін мен халық қасіретінің алғышарты екенін зерделеу; архивтік құжаттардың мәліметтері мен ғылыми зерттеулердің тұжырымдарын талдап, сараптау; кәмпескеленгендердің тұлғалық портретін ғылыми қалпына келтіру арқылы науқанның өңірдегі себеп-салдарлы байланыстарын айшықтап, баға беру міндеттері қойылды.

Зерттеудің дереккөздерін тақырыпқа қатысты мағлұмат беретін кеңестік билік органдарының ресми құжаттары, кәмпескеленген тұлғаның анкетасы, өмірбаяны, мал-мүлкінің есебі, жоғарғы органдарға жазған түрлі арыз-шағымдарымен бірге олардың үстінен жазылған құпияхаттар (донос) мен ұжымдық талқылаудың хаттамалары қамтиды.

Мемлекеттік комиссияның құқықтары шектелген, сайлау құқығынан айырылған, әлеуметтік тегіне және ел ішінде айналысқан кәсібіне байланысты қуғын-сүргінге ұшыраған байларды, кулактарды және шаруаларды толық ақтау бойынша қорытындылары мен ұсынымдары қолданбалық сипат алады. Мақалада ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу — халық қасіретінің алғышарты болды деген тұжырым негізделді.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың әдіснамалық негізін қазіргі тарих ғылымы талап ететін ғылыми теориялар, тарихи фактілер мен оқиғалардың дамуына сәйкес жан-жақты қарастыруға әкелетін жалпы философиялық ұстанымдар құрайды. Тарихи ұстаным нақты тарихи шындыққа жүгінетін болса, шынайылық қағидаты саяси-идеологиялық ұстанымдарға байланысты мәселенің бұрмалануына жол бермейтіні белгілі.

Қазақ байларын кәмпескелеудің саяси, құқықтық негіздеріне талдау жасау, кәмпескенің өңірлік ерекшеліктерін анықтауда тарихи-салыстырмалы талдау, мәліметтерді деректік сынау, археографиялық сараптау сияқты арнайы тарихи әдістер басшылыққа алынды. Мақаладағы жасалған тарихи шешімдерді бағалау мен қорытындылау ең алдымен архивтік құжаттарды талдауға негізделгенін айта кеткен жөн. Сондықтан ғылыми-тарихи көзқарастың құрамдас бөлігі болып табылатын тарихи-салыстырмалы әдіс оқиғалардың өзара себеп-салдарлы байланыстарымен бірге оларды жаңа қырынан зерттеуге мүмкіндік берді. Зерттеу барысында тарихи объективтілік ұстанымдары басшылыққа алынды. Архив қорларындағы құжаттармен жұмыс жасауда археографияның әдіс-тәсілдері қолданылды.

Зерттеудің дереккөздерін келесідей архив қорлары құрайды: Қазақстан Республикасы Президентінің архивінің №141-қорының «Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне: ҚазКСР бойынша бай мен жартылай феодалдардың мүліктерін кәмпескелеу туралы есебі» атты материалдары (ҚР ПА. 141-қ.

1-т.2874-іс.1–15-пп.), Алматы облысы мемлекеттік архивінің №591 қорының «Округтік атқару комитеті президиумы жанындағы бай шаруашылықтарын кәмпескелеу жөніндегі Алматы округтік комиссиясының» және №173 қордағы «Жұмысшы шаруа және Қызыл Армия депутаттары Кеңестерінің Алматы аудандық Атқару комитетінің» құжаттары (АОМА. 591-қ.1-т.61, 36, 64-іс. 1–83-пп.), Мемлекеттік Орталық Архивінің № 135 қорындағы «Қазақ Орталық Атқару Комитеті жанындағы байлар мен жартылай-феодалдардың мал-мүлкін кәмпескелеу және жер аудару жөніндегі орталық комиссия материалдары» құжаттары пайдаланылды. Сонымен қатар «Тілші», «Еңбек» және «Қызыл Ту» газеттеріндегі материалдар, «Мемориал» халықаралық тарихи-ағартушылық, қайырымдылық және адам құқықтары қоғамының <https://www.memo.ru> сайтындағы «репрессия тарихының» материалдары да пайдаланылды.

Архивтік құжаттардың негізгі бөлігі большевиктер партиясының қуғын-сүргін саясатын әзірлеу және жүзеге асыру шараларын құрайды. Сонымен бірге адамдардың экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени құқықтарын бұзу, жеке меншікті жою әрекеттерін қуәландырады. Құқық нормаларын кеңінен тараған түрі ретінде соттан тыс органдардың бассыздықтары да айғақталады. Зерттеуде осы архив деректеріне басымдық беріледі.

Талқылау

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда тарихшы-ғалымдарымыз ұжымдастыру, ашаршылық және қуғын-сүргін тақырыптарына зерттеулер жүргізіп келеді. Өйткені, байларды жою – кеңестік тарихнамада «құпия тақырыптардың бірі болғандықтан, ғылыми еңбектер бұрмаланып жазылды немесе кеңінен айшықтала қоймады. Сонымен бірге ғалымдар байларды кәмпескелеу тақырыбын зерттегенде адам құқығы, адамдық құндылық, оның жеке тағдыры, мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынас мәселесіне жиі көңіл бөлмеді. Сондықтан архив құжаттары мен ғылыми зерттеулер аясында кәмпескеленгендердің «тағдырын», тұлғалық портретін қарастыру міндеттері қойылады.

XX ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің жүргізген саясаты көптеген тарихшылардың назарын аударды. Солардың қатарында академик М.Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты» атты еңбегінде: «Егер тарих ғылымының алдына тұрған міндеттерді бетбұрыс кезеңінің талаптары тұрғысынан саралайтын болсақ, тарихшылардың туған халық алдындағы қарызы белшесінен екені айқын көрінеді. ...Мен бұл тұжырымды тарихшылардың талай ұрпағын ақтау үшін ғана келтіріп отырғаным жоқ» (Қозыбаев, 1992: 45), – деп тұжырымдауы осының дәлелі деуге болады. Ал К.Нұрпейісов пен Г.Ф. Дахшлейгердің «История крестьянства Советского Казахстана» атты екі томдық еңбегінде: «Қазақстан шаруаларының Кеңес өкіметін орнату мен нығайтуға, жер қатынастарындағы отаршылдық мұраны жоюға, ауыл шаруашылығында революциялық әлеуметтік-экономикалық қайта құруларды жүзеге асыруға белсене қатысуы көрсетілген» (Дахшлейгер, Нурпейсов, 1985: 4). Осы орайда тарих ғылымының докторы, профессор Т. Омарбековтің «XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» атты ғылыми зерттеуінде: «Аласапыран оқиғаларға толы, қарама-қайшылықтар мен қайталанбас айшықты құбылыстардан тұратын кең арнасы қасіреттермен болашаққа деген мол тынысты құлшыныстарға толы, асау ағыстар жиынтығы XX ғасырда мәресіне жетті» (Омарбеков, 2001:50), - деп атап көрсетті. Сонымен бірге Қ.Алдажұмановтың «Крестьянское движение сопротивления», Ж.Б. Әбілғожиннің «История Казахстана: белые пятна», Т.К. Алланиязовтың «Крестьянские выступления 1929–1932 гг. в Казахстане: опыт и проблемы изучения», Е.И. Стамшаловтың «Жетісудағы астық дайындау науқаны және ұлтаралық қақтығыстар көріністері (1928–1932 жж.)» атты ғылыми еңбектерді ерекше атап өтуге болады.

Ал мақаланы жазу барысында «Трагедия казахского аула (1928–1934 гг.)» атты архивтік құжаттар жинағы басшылыққа алынды. Онда: «Ауылдық кеңестер, еңбекші халықтың мүддесін қорғаушы ретінде өзін көрсете алмады. Байдың өтініштерінде кеңес мөрі аз емес: пара алу, бай элементтерін қорғау – оғаш құбылыс емес еді. Бастапқы кезде «Қосшы» туралы да осыны айтуға болады, өйткені науқан «қосшының» ұйым ретіндегі ықпалын жоғалтып алды. Тек қазақ байларын кәмпескелеу науқаны кезінде «Қосшының» одан әрі тағдыры мен қызметі туралы мәселені өткір түрде көтерді», - делінген (Зулкашева және т.б., 2013: 635).

Ал тарихшы-ғалым М.Қойгелдиевтің «Қиянат анатомиясы. Менің ғылымдағы өмірім» атты монографиясында: «Осы революциялық қарқынмен тығырыққа келіп тірелген өлкенің партия басшылығы бұл жағдайдан мүмкін болғанша тез арада алып шыға алатын жол іздеді. Ф.Голощекин мен

оның серіктерінің түсінігінде бұл жол қазақ байлары мен ауқаттыларының малын тәркілеп, ауылда революциялық дүрбелең тудырып, оппонеттеріне қоғам кімнің құзырында екендігін білдіру еді», -деп (Қойгелдиев, 2020: 109) кәмпескелеу саясатының қалай өрбігенін партияның пленумдарында «конфискация туралы мәселенің» қайта-қайта көтерілгенін егжей-тегжейлі баяндайды.

С.А. Жакишеваның «Элиминация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии» атты монографиясында: «Республикада байларды тап ретінде жою жөніндегі волонтаристік науқанның бастаушысы «кедейлерді ғасырлар бойғы бай-жартылай феодалдық қанаудан азат ету» және қазақ даласында «Кіші Қазан революциясын» өткізу қажеттілігін негіздейтін жаппай идеологиялық науқан болды», ал «бұрынғы тарихнамада бай шаруашылықтарын кәмпескелеу туралы балама көзқарастарды салыстыру және талдау тақырыбымен анықталмаған»; «кейбір әдебиеттерде тек жеңілдетілген түрде ғана атап өтілді – кеңестік тәртіпке қарсы, революцияға қарсы, яғни байлардың наразылықпен сөйлеген сөздерінің контекстінде реакциясының жеңілдетілген үзіндінұсқасы ғана атап өтілді» (Жакишева, 2021: 83,103).

1920–1930-шы жылдардағы демократия мен азаматтарды биліктің озбырлығынан қорғаудың құқықтық тетіктерінің жоқтығы террордың белең алып, мемлекеттік саясат дәрежесіне көтерілуіне әкелді. Бұл әрекеттер Кеңес үкіметінің ғаламдық әлеуметтік экспериментінің бір бөлігі ретінде жүзеге асырылғаны белгілі. Бұл туралы «1920 жылдардың соңы – 1930 жылдардың басында Қазақстандағы байлар мен кулактардың жойылуы» атты құжаттар жинағында «Кеңес Одағының ұлан-ғайыр кеңістігіне тарыдай шашылған арнайы қоныс аударушылардың бірнеше ұрпағы өздерінің түп тамыры – шағын Отанынан айырылды. Бұл жазалау науқанының салдарынан жер аударылғандардың нақты саны әлі белгісіз» (Кабульдинов және т.б., 2021: 6). Сонымен бірге XX ғасырдың 1928–1930-шы жылдарындағы қазақ байларын кәмпескелеудің кейбір мәселелері, яғни ғалымдар үшін саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау қағидасы негізінде өзекті мәселелер тұрғысынан талданды.

Зерттеу барысында Алматы округі ірі байларының кәмпескеленуіне қатысты архив құжаттарын мен материалдар жинағын жарыққа шығарып, тың құжаттық деректерді ғылыми айналымға ұсынылды. Осы жинағымызда «Жойылған хандар институтының қызметін атқарған байлар қауымын сот және соттық емес орындар тарапынан жазаланып, олар қарапайым қазақ кедейлерін қанаушы ретінде ғана танылып, кәмпескелеу саясатына сәйкес «аса қауіпті элементке», «халық жауына» немесе «қылмыскерлерге» айналды. Қазақстандағы жүргізілген террор өзінің бастауын осы қазақтың ірі байларын кәмпескелеу кезеңінен бастайды яғни бұрын-соңды болмаған бұрмалаулар, жалған айыптаулар, соттан тыс үкімдер, тергеусіз немесе сотсыз азаптаулар мен қудалаулар, оның ішінде жазықсыз қудаланған отбасы мүшелерінің тағдыры» (Саурыкова, 2022: 7) туралы жалпы мәліметтер келтірдік.

Кәмпеске тақырыбын шетелдік, соның ішінде ресейлік зерттеушілер де қарастырған. Сол зерттеулердің арасынан Д.Верхотуровтың зерттеуі маңызды. Өйткені бұл зерттеу ресейлік зерттеушілердің арасында осы тақырыпты зерттеудегі методологиялық ұстанымдарының оғаштығымен ерекшеленді. Оның пікірі бойынша: «причины голода находятся в казахской среде и именно в казахской среде находились его организаторы, поскольку сам характер голода с очевидностью рукотворный и не связан с какими-либо стихийными бедствиями, джудом и тому форс-мажорными причинами. Но кто мог быть организатором голода? Фактически возможный вариант только один – казахское байство» (Верхотуров, 2021: 78–79) деген тұжырымы голощекиндік идеологиялық сандырақты қайталағаннан басқа ешқандай ғылыми жаңалық емес еді. Шетелдік зерттеулерде ішінара осындай ұшқары пікір білдірген идеологиялық мақсат көздеген зерттеушілерден өзге ғалымдардың басым бөлігі кәмпеске науқанының және оның ашаршылыққа ұрындырған салдарларын объективті тұрғыда бағалайды.

Ағылшынтілді тарихнамада Роберт Киндлердің «Сталиндік көшпелілер: Қазақстандағы билік пен аштық» еңбегі Қазақстанда іске асырылған ауылшаруашылық реформалардың себептері мен салдарын архив деректері негізінде талдауға арналған. Әсіресе, далада кеңес өкіметінің орнауы, ұжымдастыру, отырықшыландыру, ашаршылық туралы тың тың көзқарастар баяндалады. Ғалым «кеңестік көшпелілік» ұғымына жаңа көзқарас ұсынады. (Robert Kindler, 2018: 328.) Сол сияқты Алун Томастың «Көшпелілер және Кеңес өкіметі» атты зерттеуі кеңестік билік және көшпелілердің арақатынасын нақтылауға арналған. Бұл зерттеудің басты ерекшелігі Қазақстандағы ауылшаруашылық реформалары деректік негізде талданғандығында. Қазақстанның зерттеушілердің еңбектеріне сыни көзбен қарай

отырып, автор өз тұжырымдарын ұсынады. «Қазақ даласында кеңестік биліктің реформалары салдарынан орын алған 1921–1923 және 1931–1933 жылдардағы ашаршылық жайлы отандық тарихнамада орныққан ғылыми тұжырымдарды жаңалайтын немесе оған сын көзімен қарайтын шетелдік автордың зерттеуінде бізді қызықтыратын ең басты құндылық – оның методологиялық ұстанымы мен зерттеу тәсілдері болмақ. (Alun Thomas, 2018: 272). Қазақ ашаршылығына бейтарап көзқарас ұсынған зерттеу Т.Хазретәлі, Н. Оразхан «Сара Камеронның «Аштық жайлаған дала» Ашаршылық, Озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату» кітабына рецензиясыекендігі есте болуы керек. Өйткені, шетелдік зерттеушілердің қазақстандық архивтердің құпия қорларымен жұмыс істемеуі олардың тұжырымдарынан көрініс беріп тұрады (Хазретәлі, Оразхан, 2022: 258).

Нәтижелер

Кеңестік тарихтағы ең маңызды және драмалық оқиғалардың бірі ауыл шаруашылығын ұжымдастыру және осының аясында байларды кәмпескелеу саясаты болды. Қазақ ауылының осы кезеңде басынан өткергенінің бәрі әлі де талқылануда. Мұндай назар аударудың себебі ұжымдастыру мен иеліктен шығару үдерісінің ауқымында, оларды жүзеге асыру әдістерінде, еліміздің ауыл шаруашылығы саласына тигізетін зардаптарында жатыр, сондықтан бұл мәселені зерттеудің әлі де үлкен ғылыми маңызы бар. Тақырыптың өзектілігі құпиясыздандырылған архивтік құжаттар мен материалдарға қол жетімділіктің және құжаттық жинақтардың жариялануына байланысты зерттеушілер байларды кәмпескелеу тарихының күрделі, қайғылы кезеңіне объективті көзқараспен зерттеуге мүмкіндік алды.

ҚазақАКСР Халық Комиссарлар Кеңесі мен Орталық Атқару Комитетінің 1928 ж. 27 тамызда «Байлардың шаруашылықтарын кәмпескелеу туралы» қабылданған қаулыға сәйкес, кәмпескелеу науқаны басталды. Бұл науқан қазақ халқының сан ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі еркін тұрмыс-тіршілігінің, жарғы жүйесіне негізделген дала заңының жойылуына алып келді. Өзінің және өзге руластарының шаруашылық әл-ауқатына қамқорлық жасап, уыздай ұйытып отырған ұйымдастырушы байлардың яғни бұрынғы болыс, би, старшын, ауылнай, атқамінер, беделді ақсақалдардың дәстүрлі қазақ қоғамындағы рөлінің күйреуі осы кезеңнен басталды. Жойылған хандар институтының қызметін атқарған байлар қауымы енді кеңестік сот және соттық емес орындар тарапынан жазаланып, оларға көптеген жалалар жабылып, нәтижесінде кәмпескелеу саясатына сәйкес «аса қауіпті элементке», «халық жауына» айналып шыға келді.

Осы аталмыш қаулыға сәйкес Өлкелік комитет округтер бойынша кәмпескеленетін шаруа қожалықтарды шамамен төмендегідей бөлінуін белгіледі: бірінші санат–ірі жартылай феодал байлардың санын білдіреді, ал екіншісі – бұрыннан артықшылыққа ие антисоветтік әрекеттерімен байланысы бар топтарға жататын адамдарды білдіреді.

Кәмпеске жүргізудің директивасына сәйкес, Қазақстанның 12 округі бойынша 700 байдың шаруашылығын кәмпескелеу жоспарланды (АОМА. 591-қ.1-т.8 іс. 2–6-пп.)

Кәмпескелеу жүргізу директивасына сәйкес, Қаулыны жариялаумен бірге Өлкелік комитеттің арнайы жарғысы жарияланады: «Барлық ауылдық ұяшықтарға және ауылдық коммунистерге»; ҚазОАК-нің «Қазақстанның барлық еңбекші диқаншыларына, кедейлері мен батрақтарына» үндеуі; Өлкелік комитеттің «барлық ауылдық комсомолдарға» үндеуі; Қосшы одағының өлкелік комитетінің «Қосшы одағының барлық мүшелеріне» үндеуі; жер және орман жұмысшылар одағының (ЦП Рабземлес) «Қазақстанның барлық ауыл батрақтарына» жолдаған үндеулері жарияланды. Сондай-ақ, тәркілеуге байланысты (жалпы таралымы 250 мың данаға дейін) ауылдарға арнап бірнеше парақшалар шығарылып, олар 1 қыркүйекке дейін аудандарға таратылып үлгерген болатын.

Округтерде кәмпескелеу жұмыстарын жүзеге асыру үшін, округтік атқару комитеттерінің арнайы өкілі немесе оның орынбасары төрағалық ететін төмендегідей комиссия мүшелері құрылды: Жер басқармасының меңгерушісі, Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының өкілетті өкілінің округтік бөлімінің бастығы (ПП ОГПУ), Қосшы одағының округтік комитетінің төрағасы, жер және орман шаруашылығы жұмысшылар одағының округтік төрағасы, сонымен қатар комиссияда, жиынның дауыс беру құқығымен прокуратура өкілі қатысты.

Аудандық комиссиялар Өлкелік комитеттің директиваларын алғаннан кейін дереу жұмысқа кірісіп кетті. Өлкелік комитет округтерде партия комиссияларын құрмай, кәмпескелеу жөніндегі кеңестік комиссияның жұмысына басшылықты тікелей округтік комитеттерге тапсырды. Кәмпеске жұмысына қатысу үшін және оған жалпы жетекшілік жасауға әр округке аймақтық уәкіл жіберу туралы Өлкелік

комитет қаулы қабылдап, Алматы округіне өкіл етіп Ораз Жандосовты жіберді (АОМА. 591-қ.1-т.8 іс. 2–6-пп.).

Қазақтың ірі байларын кәмпескелеуді кеңес үкіметі барынша тез әрі тиянақты ұйымдастырды. Кедейлер мен орта шаруаларды байларға айдап салу арқылы тап күресін қоздырып, өршітті. Алматы округі бойынша кәмпескелеуге кедей батрақтар да қатысып, көп ұзамай олар бірнеше жиналыс өткізіп, онда Қазақ ОАК мен ХКК-нің 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулысын орындау мақсатында ауыл шаруашылығының түрлері бойынша Алматы округі төмендегідей бөлінді: көшпелі ауданға Балқаш, ал жартылай көшпелі аудандарға Қарғалы, Сүгеті, Алтын-Емел, Қаратал, Қоңырөлең, Қарқара, Шоқпар, Қордай, Бәрібай, Биен Ақсу, Қастек, Алакөл. Кейбір жағдайларда АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің бекітуімен Округтік Атқару Комитеттеріне шаруашылықтың түрін анықтауға оның қай округке бекітілгеніне қарамастан жеке қарау құқығы да берілді (АОМА. 59-қ. 1-т. 8-іс. 26–27-пп.).

Осы қаулыға сәйкес, өлкелік атқару комитетінің жер аударылатын адамдардың малдарын кәмпескелеу жұмыстарын жүргізу барысында мыналарды басшылыққа алды: яғни, 1) ірі қараның бірлігі ретінде – 2 жастан асқан жылқы, сиыр, қодас, түйе деп есептелінді. 2) бір бас ірі қара малға әртүрлі жастағы малдардың келесідей санына теңестіріледі: 3 бас құлын, 2 тай басы, 1,5 құнан басы, 1,5 бас құнан сиыр, құнан өгіз, 3 бас тайынша, 5 бас бұзау, 5 бас қой, қошқар, 5 бас ешкі, 3 бас меринос қойы, 3 бас бота, 2 бас тайлақ (АОМА. 59-қ. 1-т. 8-іс. 11-13 пп.). Осылайша, қаулы қабылдана салысымен-ақ, кәмпескелеу науқаны жедел әрі зорлық-зомбылықпен, жалған айғақтармен, қуғын-сүргінмен іске асырыла бастады.

Алматы округіне қарасты 21 ауданның, 13 ауданында қыркүйек айының басынан бастап үш ай көлемі аралығында ірі байларды екі санатқа бөліп кәмпескелеу басталды. Санаттарына сәйкес аса қауіпті антисоветтік элемент ретінде Алматы округінің Алакөл ауданынан – 1, Шоқпар ауданынан – 5, Еңбекші-қазақ ауданынан – 11, Қордай ауданынан – 2, Қарқара ауданынан – 8, Биен Ақсу ауданынан – 9, Қаратал ауданынан – 4, Балқаш ауданынан – 6, Бәрібай ауданынан – 11, Қастек ауданынан – 14, Іле ауданынан – 4, Октябрь ауданынан – 2, Малай-Сары ауданынан – 5, яғни барлығы 13 ауданнан 82 ірі байлардың шаруашылықтары кәмпескеленді (АОМА. 591-қ.1-т.5а-іс.130–131-пп.) Осылайша кәмпескелеу науқанын кезең-кезеңмен іске асыру жоспарланып, нәтижесінде шетелге ауа көшу, қарулы қарсылық көрсету басталды. Ал мұның салдарының арты кеңестер тарапынан саяси және идеологиялық зорлық-зомбылыққа ұласып кетті.

Қазақ ОАК мен ХКК-нің қаулысы негізінде кәмпескеленетін ірі байлардың тізімі 1928 жылы 26 қыркүйекте «Тілші» газетінде «Алматы өкірігіндегі байлардың мал-мүлкі кәмпескеленеді» атты мақалада жарық көрді. Онда Алматы округінен 81 ірі байдың мал-мүлкі түгел кәмпескеленетіндігі туралы жазылған. (Тілші газеті, 1928: 1) Ал осы мақалаға нақты тоқталып өтер болсақ: «*Қарқара ауданынан – 8 (Бйсабек Бймамбайұлы, Әбiр Дәркембайұлы, Дайырман Тыштыбайұлы, Желібай Манайұлы, Бйса Бірімтайұлы Ақшал Құмайұлы, Жазынбек Түргенбайұлы);*

Қастек ауданынан – 14 (Әбілда Тоқбергенұлы, Есдәулет Асылбекұлы, Ақметжан Асықұлы, Абайділдә Келшімбайұлы, Тойбай Кәшкенұлы, Жылқыбай Кәдірбайұлы, Қасымбай Айтқожаұлы, Әбілда Жаубасарұлы, Беспай Медеуұлы, Нүрпейіс Тойжанұлы, Ақмет Серікбайұлы, Айдарбек Есенұлы, Ақшал Брыскелдіұлы, Шалтабай Құдайбергенұлы);

Қордай ауданынан – 2 (Құлажан Ақатайұлы, Мүсәпір Қожамбердіұлы);

Қаратал ауданынан – 4 (Сайақ Бұламбайұлы, Жетібай Қылшабайұлы, Қыраубай Қырбасұлы, Байырша Абылайқанұлы);

Бәрібай ауданынан – 11 (Насбек Базарбайұлы, Кеңесбай Бақтиарұлы, Қондымбай Тілеуліұлы, Әбдікерім Мырысайұлы, Мұқамәди Ақметшалұлы, Қасым Сыйқымбайұлы, Сыдық Жердентапқанұлы, Әбдірақман Шілікбайұлы, Имаш-қан Шошақбайұлы, Базарбай Мәметұл, Заманбек Бексұлтанұлы);

Іле ауданынан – 4 (Әлімбай Қарайұлы, Өтеген Дәуітәліұлы, Ғали Ордабайұлы, Сағит Халықұлы);

Бүйен-Ақсу ауданынан – 9 (Қожақмет Маманұлы, Мақұметбек Маманұлы, Сейдақмет Сейтбатталұлы Маман немересі, Есенқұл Маманұлы, Айтмұқамбет Тұрысбекұлы, Үпі Нүсіпұлы, Бекіш Былшықұлы, Тәңірберген Тұрысбекұлы, Сәреке Қылышұлы); Алакөл ауданынан – 1 (Сәмет Малайұлы);

Октебір ауданынан – 2 (Мамырбай Әлібекұлы, Жаңғазы Тансыққожаұлы);

Еңбекші қазақ ауданынан – 11 (Тоқсамбай Ысмайылулы, Қарасарт Жамбауұлы, Жүніс Құлмамбетұлы, Мүркебай Абайұлы, Ұлжайымбет Шәрімбайұлы, Ақмет Дәулетбақұлы, Шәріп (Жоруи) Бейбітұлы, Дүйсебек Жайнақұлы, Дәулетбақ Дәркембайұлы, Жүнісбай Сіргебайұлы, Райыс Бескемпірулы);

Балқаш ауданынан – 6 (Әлібек (Ойшын) Әшімұлы, Тезекбай Ысмайылұлы, Дәркембай Ысмайылұлы, Жаманкүл Шегірұлы, Әбіл Тілеукабылұлы, Қожай Бөрібайұлы);

Шоқбар ауданынан – 5 (Атош Тілеужанұлы, Әлімбай Маркенұлы, Сапанбай Мәркенұлы, Мешітбай Өмірбекұлы, Есмәмбетбай (Сәмбетбайұлы) Оразәлі);

Алтын Еміл ауданынан – 5 (Ерасыл Шелбайұлы (Малайсарінкі), Емесбай Дауылбайұлы, Бекбатыр Байтулатұлы, Білдебай (Қарға) Самайұлы, Рахматолда Бұғыбайұлы)», - деп барлық байды аты-жөнімен тізбектеп шыққаны байқалады (Тілші газеті, 1928: 1). Бірақ, бұл жарияланған тізім кәмпескелеу барысында өзгергенін де айта кеткен жөн (АОМА, 591; 130–131-пп.). Мәселен, шешім қайта қабылданып: Қаратал ауданынан Қараубай Қырбасовтың орнына Арыстамбай Діқанбаевты, Успанов Токбергеновтің орнына Токбергенов Әбілді, ал Қарқарын ауданы шекарадан шалғайда орналасқан ең зиянды элементтер ретінде тәркіленген шаруашылықтар қатарына: Әбдікәрім Қонопиев, Ибрагим Сұлтанқұлов, Сұлтанәлі Кекелев, Дәулетхан Ұзақовты қосып, Жасыбай Монобаевты Оразал Байбачиевпен алмастыруды талап ету туралы бірнеше қаулылар шығарылған (АОМА. 591-қ.1-т.5а-іс. 41–43-пп.).

1928 жылы 8-ші қыркүйекте Алматы округінің мекеме басшылары қолдарына декрет тиген сәттен бастап-ақ, кеңестік комиссия құрып, тез арада отырыстар өткізіп үлгерген болатын. Бұл комиссияның негізгі жұмыстары кәмпескеге және жер аударылуға жататын ірі байлардың шаруашылықтарын анықтау болды. Олар бастапқыда мұндай 300 шаруашылықты, ал кейіннен 100 шаруашылықты тексеріп, тізімге алған болатын. Округтік комиссия 3 рет қарағаннан кейін жеке 83 шаруашылықты бекітіп, оның ішінде 15 шаруа қожалығын қамауға алғандығы туралы мәлімет бар. Кейін бұл тізім облыстық комиссияның қарауына жіберіліп, 71 шаруашылық бекітіліп, 10 шаруашылық тәркілеу тізіміне қосымша енгізілген болатын. Ал Қарқара ауданының 11 шаруашылығы мен Октябрь ауданының 1 шаруашылығы бұл аумақтың шекаралық белдеуде орналасқандығы ескеріліп, қайта ауыстырылды. Нәтижесінде тәркілеу жұмыстары аудандарда шаруашылықтардың және мал басының санымен жүргізілгенін байқауға болады. Ол бойынша ОГПУ негізінен ірі бай шаруашылықтарды салықтық және хаттамалық материалдарды жинау арқылы анықтады (АОМА. 591-қ.1-т.24-іс.2-п.). Байлардың басты байлығы – малын кәмпескелеу барысында мемлекет тарапынан түрлі жазалау шаралары қолданылған, яғни ауқымды тәркілеудің барысында тек байлардың өзі ғана жапа шегіп қойған жоқ олардың отбасылары мен жақын туыстары да айыпталды. Мысалы, Алматы округінен мал-мүлкі кәмпескеленіп, жер аударылған 82 ірі байдың отбасы мүшелірімен қосқанда 800-ге тарта адамның тағдыры талқандалып, құқықтары тапталды.

Биен-Ақсу ауданы бойынша кәмпескеленген ірі байлар кесте-1

№ р/с	Аты-жөні	Отбасы мүшелерінің саны	
		ересектер	балалар
Биен-Ақсу ауданы			
1	Есенкүл Маманұлы	6	8
2	Қожақмет Маманұлы	5	7
3	Мақұметбек Маманұлы	5	
4	Сейдақмет Сейтбатталұлы Маман немересі	3	3
5	Сәреке Қылышұлы	4	3
6	Бекіш Былшықұлы	5	4
7	Тәңірберген Тұрысбекұлы	10	25
8	Айтмұқамбет Тұрысбекұлы	2	7
9	Үпі Нүсіпұлы	19	18

Кестеде көріп отырғанымыздай, Алматы округінің бір ғана Биен-Ақсу ауданынан кәмпескеленген 9 ірі бай шаруашылықтың құрамында 59 ересек, 85 бала-шаға зардап шеккен (АОМА.591-қ.1-т.5а-іс. 131–132-пп.).

Алашорданың ардақты ақыны Мағжанның:
Еділ кездім, шөл кездім,

Кезгенімде не көрдім?...

Қайда барсам көр көрдім.

Айдарлысы құл болып

Тұлымдысы тұл болып

Еңіреген ел көрдім... деген өлеңінен осы тұстағы кәмпескенің зардабына еріксіз көз жеткіземіз (Еңбек газеті, 1931: 1).

Осы жоғарыда айтылған «82 ірі байдың» Алматы округінде өздерінің мал-мүлкінің көптігімен ғана емес сонымен қатар елдегі меценаттық қызметтерімен, халыққа деген қамқорлықтарымен, ағартушылық қызметтерімен де танымал болған атақты тұлғалар болғанын естен шығармаған жөн. Біз енді нақты архив құжаттары негізінде аталмыш байларға (бұрынғы билер, болыстар, хан ұрпақтарына, атқамінерлерге) және олардың кәмпескелеу тұсындағы қоғамдық-саяси қызметіне тоқталып өтер болсақ: «Базарбай Мәметұлы, Жетісу губерниясы, Лепсі уезі, Көк-Терек болысы, Бәрібаев ауданы, Балқаш-Лепсі ауылында беделді әрі ірі қазақ байының отбасынан шыққан. Мәліметтерге сәйкес, оның 400-ден астам қойы мен 72 бас ірі қарасы бар (іріге аударғанда 152 бас). Тізім бойынша 7 қой мен 26 ірі бас, қалған малын тығып отыр. Екі үйі, екі жеңіл және ат арбасы, соқа, т.б шағын құрал-саймандары бар. Отбасы 5 адамнан тұрады. Ол туыстарының атын жамылып, екі кедей отбасын қанаушы.

1917 жылы Орынбор қазақ съезінде құрылған Алаш партиясының делегаты және Уфадағы Шура-Ислам съезінің делегаты, одан кейін Алаш Ордазаңсыз ұйымының және Алаш Орда партиясының Құрылтай жиналысының мүшесі, Алаш Орда Кеңесінің басқарма істерінің мүшесі.

Біраз уақыт гарнизонның бастығы болған, Алаш-Орданың екі отрядын құрған, ату жазаларын жүзеге асырған, Кеңес үкіметі тұсында бірқатар қызметтер атқарған, атап айтқанда, губерния прокуроры қызметі барысында қаржы жымқыру және басқа да бірқатар қылмыстар жасаған, антисоветтік көзқараста, ұлтаралық жанжалдар туғызатын арандатушылықтар мен антисоветтік үгіттер жүргізген» (АОМА. 591-қ. 1-т. 50-іс. 1-п.), - деген айыптар тағылған.

Ал келесі бір құжатта: «Байырша Абылайханұлы, 1888 жылы Омбы қаласында туған қазақ, бұрынғы Жетісу губерниясы, Талды-Қорған уезі, Ескелді болысы № 1 ауылының (қазіргі Қаратал ауданы) тұрғыны. Иелігінде 100 қой, 12 сиыр, 103 түйе (іріге аударғанда 35 бас), тәуелділігінде ешкім жоқ. Омбы мұғалімдер семинариясын бітірген. 1916 жылдан бастап Ескелді болысында халық судьясы «би» болған, Омбы губернаторының тілмашының баласы, «Төрөден» яғни сұлтандардың руынан шыққан, жер аударылған ағасы мен дербес тұратын Сейіт-Ахмет Мұхаметұлы деген ортаншы ағасы бар делінген.

Қазан төңкерісінен кейін Байырша Абылайханұлы, Қытайға, Сүйдүн округіне қоныс аударған. 1919 жылы губерниясының шығыс бөлігінде казак ақ гвардияшыларының төңкерісі кезінде, оның ағасы Меңделхан Аблайханұлы уақытша үкіметтің комиссары қызметін атқарған тұста Байырша Абылайханұлы Қытайдан оралып, Қапалға келіп, ақ гвардия бөлімшелерін қарасты мал дайындау және реквизициялауда қызметін атқарған. Ақ гвардия және Алаш-Орда бөлімшелерінің жойылуымен Байырша Абылайханұлы атаман Анненковтың ақ жасақтарымен бірге Қытайға, Сүйдүн округіне қайтадан қоныс аударған.

1920 жылы Байырша Абылайханұлы қайтадан Қорғас арқылы КСРО-ға, Жаркент қаласына оралды, ол жерде милиция бастығы Чанышев Қасымханмен танысуының арқасында, тегін Аблайұлы деп өзгертіп, 20 күн Қалжат шекаралық милиционері болып тағайындап, қызмет еткеннен кейін, Аблайұлы, яғни, Байырша Абылайханұлы қару-жарақпен контрабандалық апиынның бір бөлігін өзімен бірге алып, қайтадан Қытайға қашып барып, онда 1927 жылдың наурызына дейін болып, тиісті құжаттарынсыз Талды-Қорған ауданына қайта келген.

1927 ж. шілде айында Байырша Абылайханұлы, Ғаула Шәкіров, Салих Сатвалинов Себегенмен және тағы басқа ақсақалдармен жайлауда ВКП(б) Мұхамедчина (яғни, Абылайханұлы Сейдахмет) ақсақалдармен әңгімесінде Қытайда жұмысшы көтерілісшілерді түгел қырып жатқанын, содан кейін Кеңес үкіметін жоюға кірісетіндігін айтқан. Қатысушылар, соның ішінде, Мұхамедчинде қарсылық білдірмеген. 30 қыркүйекте Бақбантеев әңгіме барысында Байырша Абылайханұлымен олардың араларында туындаған істерді өз араларында шешілетінін және билікке ештеңе айтылмайтынын айтқан», - деген «қаралау» мәліметтер келтірілген (АОМА. 591-қ. 1-т. 88-іс. 1-2-пп.).

Әлібек (Ойшын) Әшімұлы, қазақ, Алматы округі, Балқаш ауданының ата-бабасымен мұрагерлікпен болыс болған. Орыс самодержавиясы тұсында 12 жыл би қызметін атқарған. Ол үнемі ауыл батрақтарын қанаған. Сайлау құқығынан айырылған. Ірі бай және бұрынғы қызметі үшін, ол халық арасында зор

беделге ие. Ол антисоветтік элемент ретінде үнемі ауылды кеңестендіруге кедергі жасап, қарапайым кеңестік аппаратқа ықпал етуші. Әлібек Әшімұлы, тәркілеу басталмай жатып, антисоветтік қызметі үшін жазалаудан қорқып, ауылдан қашып кеткен.

Округтік басқарма уәкілінің анықтамасына сәйкес, 1928 жылдың қысы-көктемінде малдары жұттан өліп, қалғаны сатылғандықтан, 1928 жылдың 1 қаңтарындағы жалпы мал басының нақты санының болмағанын атап айтқан.

Архив құжаттарынан тағы бір мысал келтірсек: «Есенқұл Маманұлы — қазақ, жасы 48-де, үйленген, 2 әйелі бар, ірі мал өсіруші және саудагер отбасынан шыққан, Биен-Ақсу ауданы, № 10 ауылда тұрады, мал шаруашылығымен айналысады, 800 қой, 120 жылқы, 30 сиыр, 19 түйесі бар, қыстағы мен 4 бөлмеден тұратын 1 ағаш, темірмен қапталған үй, ас үй, қора, монша және басқа да қосалқы ғимараттары, 5 қызметкері, 1 десятина жоңышқасы, 4 десятина шабындығы, 1 ½ верст. ені мен 4 верст ұзындығындағы жайылымдары, 3 десятина бағы (қарағаш, терек) болған.

Есенқұл Маманұлы 11 000 сомға мектеп салған, өзінің ақшасынан 4 000 сом салынған. Оның 11 гильдиядан тұратын өндірістік кәсібі болды, сонымен қатар малды алып сатарлықпен айналысқан, 1 дүкені болған, банкте 20 000 сомға ашылған несиесі бар, сауатты, молдадан 3 жыл білім алған, партияда жоқ, әскери қызметте болмаған»-деп атап көрсетеді. Осы жерден нақты айта кетейік, мәселен 1899 жылы Жетісу губерниясында қазақ балалары үшін тұңғыш мектепті Маманның ұлы Тұрысбек ашқан болатын, міне осы «Мамания» мектебін одан әрі дөңгелетіп алып кеткен Маман қажының кенже баласы Есенқұл болатын, енді ол да «халық жауына» айналып отыр.

Есенқұл Маманұлы — бұл кісі бір кезде, Әлихан, Ақан, Мұқамбетжан секілді ұлтшылдардың тірегі болған. 1918-ші жылғы Орынбор сиезіне Алаштан арнап шақырылған. Алаш-Ордамен қазақ орыс атамандарына шын көңілімен көмек көрсеткен. Кешегі аласапыран жылдарда «Балшебектерге ат айғырымды ұстап бердің» деп жалшылары Бүршікбай ұлдарын ора бауыздап өлтірген. Еңбекші үкіметіне қарсы саяси беті бар жауыз делінген («Қызыл ту» газеті, 1928: 3).

Мәселен, 1928 жылы ОГПУ-нің Жетісулық губерния бөлімі бастығының атына Бабаджанов Қадыр, Тостанов Құрма деген адамдардың куәгерлігімен Тайшатбаев өз атынан құпия арыз түсіріп, онда арыз иелері «қазіргі уақытта екі тап болуы керек екенін және олардың ішінде кедейлер табы біздің құрылыста алдыңғы қатарлы тап болуы керек екенін хабарлаймын. Бірақ бұл ауылдарда олай емес барлық жерде байлар басшылық етіп, кедейлердің тыныш өмір сүруіне кедергі келтіретінін мәлімдейді. Олар мыналар: 1) Канбеков Хасен – бұрын болыс болған, 2) Серикпаев Ахмет – 3 жыл болыстық қызмет атқарған, 3) Тайбеков Байтемір – 3 жыл старшин қызметінде болған, 4) Утжабаев Алимұлла – бай, 5) Ақтөмеков Калык – атқамінер, 6) Татжибедиев Вали, 7) Ахмеджанов Нұрдахи – ұрылар тобының басшысы, 8) Кузенбаев Сарыбас – саудагер, 9) Джаманкулов Сандыбай – бұрын би болған, 10) Қашбаянбаев Мандебай 7 жыл старшин қызметін атқарған. Осы жоғарыда аталғандар ауылдардағы кедей-кепшіктерді тонап, барынша қанауда. Көрсетілген қауіпті тап жауларын толығымен жер аударуларыңызды сұраймыз»(АОМА. 591-к. 1-т. 80-іс. 9-п.) деген. Осындай мәтіндегі арыздар көптеп жазыла бастаған.

Қуғын-сүргінге ұшыраған зиялыларымызды ұлттың қаймағы десек, қазақ байларын ауылдың ұйытқысы, деген сипатқа әбден келеді. Олар өз ауылының, руының әлеуметтік, әкімшілік, азаматтық сияқты келелі мәселелерін дала заңымен шешіп отырған тұтас бір институт еді. Сондықтан байларды жою қазақтың ауылдағы негізгі діңгегін, күре тамырын қопарғанмен тең.

Кәмпескелеу науқаны тұсында байларды әулетімен бірге жер аударуы және оларды отбасыларымен бірге қуғын-сүргінге ұшыратуы, ауылды әлеуметтік және шаруашылық тұрғыда ыдыратудағы тоталитарлық биліктің ойластырылған саясатының алғашқы қадамдарының бірі екендігі дау тудырмайды. Құжаттардың көрсетуіне қарағанда ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу науқаны Қазақстанда жүргізілген жаппай қуғын-сүргін мен террорлық шаралардың сынақ алаңы болды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда саяси қуғын-сүргін мен халық қасіретінің алғы шарты болып табылатын Жетісу өңіріндегі ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу шараларының басты ерекшелігі: аса қаталдықпен жүргізілгендігі; науқан барысының тым ұзаққа созылуы; ауыл шаруашылығын ұжымдастыру; саяси қуғын-сүргіннің қатыгездігі жүргізіліп жатқан реформаларға қарсы наразылықтың басталуына түрткі болды. Осының салдарынан көп ұзамай Жетісу өңірінің бірнеше аудандарында, атап айтқанда Балқаш,

Шоқпар және Биен-Ақсужерлерінде байлар бастаған кеңестік реформаларға қарсы көтерілістер басталды. Ал байларды кәмпескелеумен қатар жүргізілген күштеп ұжымдастыру, ауылшаруашылық салықтары саясатының салдарынан әбден қыспаққа түскен Жетісу өңірінің тұрғындары көршілес Қырғыз, Қытай елдеріне ауа көшкеннен басқа амалдары қалмады.

Қазақтың ірі байларын мал-мүлкін тәркілеу мәселесі тарихымызда бір жақты зерттеліп келді. 1928 жылы тәркілеу науқанымен басталған жаппай саяси қуғын-сүргін үдерісінің кейбір қырлары әлі де болса тереңірек зерттеп, жаңа ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді, оның тарихи болмысын қайта бағалауды қажет етеді. Мәселен, дәстүрлі қазақ қоғамының атақты байларына қарсы жүргізілген саяси қуғын-сүргіннің зардабы меноларды толық ақтау мәселесі шешімін табуы керек.

Осындай мәселе толығымен шешімін табу үшін Республикалық көлемде жүргізіліп жатқан «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау мәселелері жөніндегі» Жарлықтың ғылыми маңызы — зерттеу жұмыстарына мемлекеттік қолдау жасап, жаңа мүмкіндіктерге негіз қалауы деп білеміз. Оның негізгі бағыты — саяси қуғын-сүргін тарихын ғылыми қалпына келтіру, оның ащы сабақтарын еліміздің қоғамдық-саяси және мәдени-рухани дамуы жағдайында тарихи таным мен сана қалыптастыруға қолдану болмақ.

Дереккөздер

АОМА – Алматы облысының мемлекеттік архиві.
ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің архиві.

Sources

ARSA – Almaty region State archive.
PARK – Presidential Archive Republic of Kazakhstan.

Әдебиеттер

Алдажуманов, 1998 — *Алдажуманов К.С.* Крестьянское движение сопротивления. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: Арыс, 1998. С. 66–92.

Алланиязов, 2002 — *Алланиязов Т.К.* Крестьянские выступления 1929–1932 гг. в Казахстане: опыт и проблемы изучения. Алматы: Фонд XXI век, 2002. 80 с.

Верхотуров, 2021 — *Верхотуров Д.* Казахский геноцид, которого не было. М.: Издательство Родина, 2021. 224 с.

Дахшлейгер, 1985 — *Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К.* История крестьянства Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1985. Т. 1. 247 с.

Жакишева, 2021 — *Жакишева С.А.* Элиминация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 222 с.

«Еңбек» газеті, 1931 — *«Еңбек» газеті.* № 44(97). 7 май 1931 ж.

История Казахстана, 1991 — *История Казахстана: белые пятна. Сборник статей.* / Сост. Ж.Б. Абылхожин. Алма-Ата: Казахстан, 1991. 348 с.

Kindler, 2018 — *Kindler R.* Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan. University of Pittsburgh Press The United States of America, 2018. 328 p.

Қозыбаев, 1992 — *Қозыбаев М.* Ақтандақтар ақиқаты: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 272 б.

Қойгелдиев, 2020 — *Қойгелдиев М.* Қиянат анатомиясы. Менің ғылымдағы өмірім. Монография. Алматы: Арыс баспасы, 2020. 360 б.

Қызыл ту, 1928 — *«Қызыл ту» газеті.* № 128(705). 14 декабрь, 1928 ж.

Ликвидация баев, 2021 — *Ликвидация баев и кулаков в Казахстане в конце 1920-х – начале 1930-х гг.: сб. док. Т.2.* / Сост.: З.Е. Кабульдинов, М.Р. Сатенова, А.М. Абиkey. Алматы: ТОО Литера-М, 2021. 548 с.

Международное историко-просветительское... — *Международное историко-просветительское, благотворительное и правозащитное общество «Мемориал»* <https://www.memo.ru> (дата обращения: 13.10.2022).

Омарбеков, 2001 — *Омарбеков Т.* XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері: көмекші оқу құралы. Алматы: ҚАЗАКПАРАТ, 2001. 404 б.

Саурықова, 2022 — *Саурықова Ж.С.* Уақыт пен тағдыр: Алматы округі ірі байларының өміріндегі 1928 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, Ұлағат баспасы, 2022. 736 б.

Стамшалов, 2021 — *Стамшалов Е.И.* Жетісудағы астық дайындау науқаны және ұлтаралық қақтығыстар көріністері (1928–1932 жж.) // Отан тарихы. 2021. № 3(95). 100–109 бб.

Токаев, 2022 — *Токаев К.К.* «О создании госкомиссии по реабилитации жертв политических репрессий» Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-poruchil-sozdat-goskomissiyu-reabilitatsii-jertv-403910 (дата обращения: 13.10.2022).

Тілші, 1928 — «Тілші» газеті. № 56(383). Сәрсенбі сентебірдің 26-ы, 1928 ж.

Трагедия казахского аула, 2013 — *Трагедия казахского аула* (1928–1934 гг.). Т 1. Сборник документов / Сост. А.С. Зулкашева., Г.Т. Исахан., Г.М. Каратаева. Алматы: Раритет, 2013. 744 с.

Хазретәлі, Оразхан, 2022 — *Хазретәлі Т., Оразхан Н.* Сара Камеронның «Аштық жайлаған дала» Ашаршылық, Озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату» кітабына рецензия // әл-Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршы «Тарих» сериясы. 2022. № 3(106). 255–258 бб.

Thomas, 2018 — *Thomas A.* Nomads and Soviet Rule. Central Asia under Lenin and Stalin: Alun Thomas. London & New York: I. B. Tauris, 2018. Pp. 272.

References

Aldajumanov, 1998 — *Aldajumanov K.S.* Krestianskoe dvijenie soprativlenia. Deportirovannye v Kzakhstan narody: vremia i sudby [Peasant resistance movement. Peoples deported to Kazakhstan: time and fate]. Almaty: Arys, 1998. Pp. 66–92. (In Russ.)

Allaniyazov, 2002 — *Allaniyazov T.K.* Krestianskie vystuplenie 1929–1932 gg. V Kazakhstane: opyt I problem izuchenia. [Peasant uprisings 1929–1932 in Kazakhstan: experience and problems of study]. Almaty: Fond XXI Vek, 2002. 80 p. (In Russ.)

Verkhoturov, 2021 — *Verkhoturov D.* Kazakhski genosid kotorogo ne bylo [The Kazakh genocide that never happened]. Moscow: Izd-tvo Rodina, 2021. 224 p. (In Russ.)

Dakhshleiger, 1985 — *Dakhshleiger G.F., Nurpeisov K.* Istoria krestianstva Sovetskogo Kazakhstana [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Science, 1985. V.1. 247 p. (In Russ.)

Zhakisheva, 2021 — *Zhakisheva S.A.* Eliminasiya baiskih hoziaistv v Kazakhstane na rubeje 20–30-x gg. XX v.: novye podhody, metody i tehnologii [Elimination of bay farms in Kazakhstan at the turn of the 1920-1930s: new approaches, methods and technologies]. Almaty: Qazaq Universiteti, 2021. 222 p. (In Russ.)

Enbek, 1931 — *Enbek* newspaper. No. № 44(97). May 7, 1931. (In Kaz.)

Istoria Kazakhstana: belye piatna. Sbornik statei [History of Kazakhstan: blank spots. Digest of articles] / Comp. J.B. Abylkhochin. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. 348 p. (In Russ.)

Kindler, 2018 — *Kindler R.* Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018. 328 p. (In Eng.)

Khazretali, Orazkhan, 2022 — *Khazretali T., Orazkhan N.* «Ashtyk jailagan dala» Asharshylyk, ozbyrlyk jane Kenestik Kazakhstandy ornatu» kitaby na resenzia [Sarah Cameronnyn The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan: book review] // Al-Farabi KazNU Bulletin. History series. 2022. No. 3(106). Pp. 255–258. (In Kaz.)

Kozybaev, 1992 — *Kozybaev M.* Ahtandahtar ahihaty: oku kuraly [The truth of blank spots: study guide]. Almaty: Kazakh University, 1992. 272 p. (In Kaz.)

Koygeldiev, 2020 — *Koygeldiev M.* Hianat anatomiasy. Menin gylimdagy omirim. [Anatomy of abuse. My life in science]. Monograph. Almaty: Arys Publishing House, 2020. 360 p. (In Kaz.)

Kyzyl Tu, 1928 — *Kyzyl Tu* newspaper. No. 128 (705). December 14, 1928. (In Kaz.)

Likvidasiya bayev, 2021 — *Likvidaciya bayev i kulakov v Kazakhstane v konce 1920-h – nachale 1930-h gg.:* sbornik dokumentov. T.2 [Liquidation of bais and kulaks in Kazakhstan in the late 1920s – early 1930s: a collection of documents] Vol. 2 / Comp.: Z.E. Kabuldinov, M.R. Satenova, A.M. Abikey. Almaty: Litera-M, 2021. 548 p. (In Russ.)

Mejdunarodnoie istoriko-prosvetitel'skoe... — Mejdunarodnoie istoriko-prosvetitel'skoe blagotvoritel'noie i pravozachitnoie obchestvo «Memorial» [International historical, educational, charitable and human rights society «Memorial»] <https://www.memo.ru> (access date 13.10.2022). (In Russ.)

Omarbekov, 2001 — *Omarbekov T.* XX gasyrdagy Kazakhstan tarihyyn ozekti maseleleri: komekchi kuraly [Topical issues of the history of Kazakhstan in the 20th century: a teaching aid]. Almaty: KAZakparat, 2001. 404 p. (In Kaz.)

Saurykova, 2022 — *Saurykova Zh.S.* Uahyt pen tagdyr: Almaty okrugi iri bailarynyn omirindegi 1928 jyl. Kujattar men materialdarjinagy. [Time and fate: 1928 in the life of the big bays of Almaty district. Collection of documents and materials]. Almaty: Abai KazNPU, Ulagat publishing house, 2022. 736 p. (In Kaz.)

Stamshalov, 2021 — *Stamshalov E.I.* Jetisudagy astyk daiyndau nauhany jane ultaralyk kaktygystar korinisteri(1928–1932 gg.) [Grain preparation campaign in Zhetysu and scenes of inter-ethnic conflicts (1928–1932)] // *History of the Motherland*. 2021. No. 3(95). Pp. 100–109. (In Kaz.)

Tokaev, 2022 — *Tokaev K.K.* O sozdanii goskomissii po reabilitatsii jertv politicheskikh repressii [«On the establishment of a state commission for the rehabilitation of victims of political repression» Access mode: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-poruchil-sozdat-goskomissiyu-reabilitatsii-jertv-403910] (access date 13.10.2022). (In Russ.)

Thomas, 2018 — *Thomas A.* Nomads and Soviet Rule. Central Asia under Lenin and Stalin: Alun Thomas. London & New York, I. B. Tauris, 2018. Pp. 272. (In Eng.)

Tilshi, 1928 — *Tilshi* newspaper. No. 56(383). Wednesday, September 26, 1928. (In Kaz.)

Tragedia kazahskogo aula (1928–1934), 2013 — *Tragedija kazahskogo aula (1928–1934 gg.). T 1. Sbornik dokumentov* [The tragedy of the Kazakh village (1928–1934). Vol 1. Collection of documents] / Comp. A.S. Zulkasheva., G.T. Isakhan., G.M. Karataeva. Almaty: Raritet, 2013. 744 p. (In Russ.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 375–386, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_375-386

THE IMPACT OF KOMSOMOL PROPAGANDA ON WOMEN'S MOBILIZATION FOR REAR WORK DURING WORLD WAR II IN WEST KAZAKHSTAN

Arailym Tapalova^{1*} *Abdulvahap Kara*²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University (13, Dostyk Avenue, 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD Student

 <https://orcid.org/0000-0003-3764-4726>. E-mail: arai_86_19@mail.ru

*Correspondent author

²Mimar Sinan Fine Arts University (24, Meclis-I Mebusan Avenue, 34433 Istanbul, Republic of Turkey)
 Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Tapalova A., Kara A., 2023

Abstract. *Introduction.* This research paper explores the impact of Soviet propaganda on women workers in West Kazakhstan during World War II, with a particular focus on the role of Komsomol youth propaganda in mobilizing women for rear work. *Goals and objectives.* Using archival documents, memoirs, and newspapers, the study analyzes the ways in which propaganda influenced women's participation in the home front. The paper examines the themes that emerge from the data, which include the continuous stream of propaganda campaigns that aimed to promote patriotism and encourage women to take home front works. The research question addressed in this paper is: what was the role of Komsomol youth propaganda in mobilizing women for rear works during World War II in West Kazakhstan? *Results.* The study sheds light on the impact of propaganda on women's decision-making during wartime and contributes to a better understanding of the experiences of women workers in this region and their contributions to the Soviet home front. *Conclusions.* Ultimately, this research provides valuable insights into the role of Komsomol propaganda in mobilizing women workers during World War II in the Soviet Union.

Keywords: The Great Patriotic War, World War II, Soviet Union, women workers, propaganda, West Kazakhstan, Komsomol, rear work, home front workers, agitation

For citation: Tapalova A., The impact of Komsomol propaganda on women's mobilization for rear work during World War II in West Kazakhstan // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 375–386. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_375-386.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІН ТЫЛ ЖҰМЫСТАРЫНА ЖҰМЫЛДЫРУҒА КОМСОМОЛДЫҚ НАСИХАТТЫҢ ЫҚПАЛЫ

Арайлым Тапалова^{1*}, *Әбдуақан Қара*²

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті (13-үй, Достық даңғылы, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-3764-4726>. E-mail: arai_86_19@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Мимар Синан көркем өнер университеті (24-үй, Меджлис-и Мебусан көш., 34433 Ыстамбұл, Түркия Республикасы) тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Тапалова А., Қара Ә., 2023

Аңдатпа. *Kıpısne.* Ұсынылып отырған мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Батыс Қазақстандағы әйелдерді тыл жұмыстарына жұмылдырудағы комсомолдық үгіт-насихаттың рөлі мен оның әсері зерттеуге алынады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Ғылыми жұмыста мұрағаттық құжаттарды, естеліктер мен газеттердердегі деректерді негізге ала отырып, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы батыс Қазақстан әйелдерінің тыл жұмыстарына тартылуына және араласуына комсомолдық үгіт-насихаттың қалай және қаншалықты әсер еткені талдауға алынады. Бұл мақалада комсомолдық жастар ұйымының халық арасында патриотизмді насихаттауға және әйелдерді тыл жұмыстарына тартуға және ынталандыруға бағытталған үгіт-насихаттық науқандар сипатталған деректерді талдауға алған. Зерттеу жұмысының алға қойған сұрағы: Батыс Қазақстандағы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әйелдерді тыл еңбектеріне жұмылдыруда комсомол-жастар ұйымы үгіт-насихатының рөлі қандай болды? *Нәтижелер.* Зерттеу Ұлы Отан соғысы уақытында әйелдердің тыл жұмыстарын орындаудағы комсомолдық үгіт-насихаттың ықпалын көрсетеді және осы аймақтағы жұмысшы әйелдердің тәжірибесін және олардың тылға қосқан үлесін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Сайып келгенде, бұл зерттеу Кеңес Одағында Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде жұмысшы әйелдерді жұмылдырудағы комсомолдық үгіт-насихаттың рөлі туралы құнды мәліметтер береді.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, Екінші дүниежүзілік соғыс, Кеңес Одағы, жұмысшы әйелдер, үгіт-насихат, Батыс Қазақстан, комсомол, тылдағы еңбек, тыл еңбеккерлері, үгіт

Дәйексөз үшін: Тапалова А. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде батыс Қазақстан әйелдерін тыл жұмыстарына жұмылдыруға комсомолдық насихаттың ықпалы // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 375–386 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_375–386.

ВЛИЯНИЕ КОМСОМОЛЬСКОЙ ПРОПАГАНДЫ НА МОБИЛИЗАЦИЮ ЖЕНЩИН НА ТЫЛОВЫЕ РАБОТЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

Арайлым Тапалова^{1*}, Абдурахман Кара²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая (д. 13, проспект Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-3764-4726>. E-mail: arai_86_19@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Университет изящных искусств имени Мимара Синана (д. 24, ул. Меджлис-и Мебусан, 34433 Стамбул, Турецкая Республика)

доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Тапалова А., Кара А., 2023

Аннотация. *Введение.* В статье исследуется влияние советской пропаганды на женщин-работниц в Западном Казахстане во время Второй мировой войны, с особым акцентом на роль комсомольской молодежной пропаганды в мобилизации женщин для работы в тылу. *Цели и задачи исследования.* Используя архивные документы, мемуары и газеты, работа анализирует, каким образом пропаганда влияла на участие женщин в тыловых работах. В статье исследуются проблема, вытекающие из исторических источников, в том числе непрерывных пропагандистских кампаний, направленных на агитацию патриотизма и поощрение женщин к выполнению тыловых работ. Исследовательский вопрос, затронутый в данной статье: какова была роль комсомольской молодежной пропаганды в мобилизации женщин на тыловые работы в годы Великой Отечественной войны в Западном Казахстане? *Результаты.* Исследование проливает свет на влияние пропаганды на принятие женщинами решений в военное время и способствует лучшему пониманию опыта женщин этого региона и их вклада в тыловые работы. *Выводы.* В конечном счете, это исследование дает ценную информацию о роли комсомольской пропаганды в мобилизации женщин на тыловые работы во время Второй мировой войны в Советском Союзе.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Вторая Мировая Война, Советский Союз, работницы, пропаганда, Западный Казахстан, комсомол, тыловые работы, труженики тыла, агитация

Для цитирования: Тапалова А. Влияние комсомольской пропаганды на мобилизацию женщин на тыловые работы в годы Второй мировой войны в Западном Казахстане // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 375–386. (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_375–386.

Introduction

During World War II, women in the Soviet Union played a significant role in the workforce as men predominantly served in the front lines. In order to reconstruct the economy, the government mobilized women workers and encouraged them to take on traditionally male-dominated industries. Propaganda was an essential tool used by the government to mobilize women workers, although the impact of this propaganda on women workers in the West Kazakhstan oblast has received less attention. This paper aims to explore the power of Soviet propaganda on women workers in West Kazakhstan during World War II, focusing on the role of Komsomol youth propaganda in mobilizing women for rear work during the war.

The continuous stream of propaganda through meetings, demonstrations, and other campaigns had a significant impact on women's lives in West Kazakhstan. Women were inspired by propaganda campaigns that aimed to promote patriotism and encourage them to take on traditionally male-dominated roles. Despite working in difficult conditions, women workers in this region demonstrated resilience and were able to contribute significantly to the Soviet war effort. However, it is important to consider the limitations of Soviet publications at that time and to understand the extent to which propaganda truly influenced women's decisions.

The Communist Youth Organization, or Komsomol, played a crucial role in promoting the party's political line and educating young people. During the Stalinist period, the Komsomol played significant roles in major events such as the Five-Year Plans, the Purges, and World War II, providing members with valuable political experience and positioning them to become the next generation of party leaders. Komsomol organizations focused their active propaganda and social work on strengthening the home front workers during the war. To this end, they carried out various agitation and propaganda activities to involve women in rear work, and their efforts played a significant role in the revival of work in the home front.

The research question addressed in this paper is: what was the role of Komsomol youth propaganda in mobilizing women for rear works during World War II in West Kazakhstan? In answering this question, this study aims to shed light on the impact of propaganda on women's decision-making during wartime and to understand the extent to which Komsomol propaganda played a role in mobilizing women for rear work. By focusing on West Kazakhstan, this study will contribute to a better understanding of the experiences of women workers in this region and their contributions to the Soviet war effort. Ultimately, this research will provide valuable insights into the role of propaganda in mobilizing women workers during World War II in the Soviet Union.

Materials and Methods

The data for this study were collected from multiple sources, including archival documents, memoirs, and newspapers. The archival documents were obtained from the National Archives of West Kazakhstan and

included official records of the Komsomol organization during World War II. The memoirs were obtained through interview with participants or their family members, and provided first-hand accounts of women's experiences with Komsomol propaganda and mobilization for rear work. The newspapers were obtained from the National Library of Kazakhstan and provided additional insight into the propaganda messages that were disseminated during the war.

The data collected for this study were analyzed using thematic analysis. The researcher reviewed the data and identified recurring themes related to the impact of Komsomol propaganda on women's mobilization for rear work during World War II in West Kazakhstan. The themes were then organized into a coherent narrative that provided insight into the ways in which Komsomol propaganda influenced women's participation in the war effort.

Discussion

The literature on women's roles in the Soviet Union during the Great Patriotic War provides significant insight into the factors that contributed to the mobilization of women in various areas of the country. During the Soviet era, publications focused primarily on the heroism and victories of the Soviet people, while ignoring the difficulties and hardships they faced. Censorship and propaganda prevented an objective depiction of the realities of Soviet society, and the dominance of the Marxist-Leninist worldview and the absence of alternative views contributed to this phenomenon. However, the contributions of women during the war could not be ignored. Soviet women played a crucial role in the Soviet war effort, both on the front lines and in the mobilization of the military economy.

In the 1960s, studies began to appear that addressed the further development of these issues. Morekhina (1962), Arutyunyan (1963), Aniskov (1966), and Mitrofanova (1971) all considered the role and importance of women, including their involvement in leadership roles, statistical data on female labor productivity, and the significance of female personnel to the national economy. After the collapse of the USSR and the formation of the Republic of Kazakhstan, historical science in Kazakhstan developed in a new dimension. A significant amount of scientific and popular science literature on the military topic appeared, with a focus on the regional aspect of the problem of Kazakhstan in the Great Patriotic War.

The impact of propaganda on women's perceptions and experiences during the war is a complex and multifaceted issue that requires further exploration. Mardanova's (2009) work "Pavlodar Women in the Great Patriotic War" is dedicated to the exploits of women from the Pavlodar Irtysh region, both on the front lines and in the mobilization of the military economy. Similarly, Yurk and Allaniyazov's work (2005) focuses on the contributions of women from the Zhezkazgan region during the war.

The study of Zauresh Saktaganova and her colleagues (2016) provides an extensive review of the role of women in the mobilization of the military economy in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. The authors examine the multifaceted activities and contributions of women to the war effort, highlighting the daily lives of women on the home front and their fates on the front lines of the war.

Saktaganova (2020a) explores the role of women in the mobilization of the military economy in the Kazakh SSR during World War II. The study is based on archival materials and a comparative historical method. The article draws attention to the problems faced by women during the war, including poor working and living conditions, which often led to violations of labor discipline and staff turnover. The study argues that such conditions could cause widespread discontent and highlights the sacrifices made by women in the war effort.

In another work by Saktaganova (2020b), "Historiographical Review of the Problem 'Woman of the USSR in the Great Patriotic War – Hero or Victim?'," the author analyzes the literature on the role of women in the Great Patriotic War. The article identifies three main types of historiography and highlights the main trends characterizing each group. The article concludes that Soviet and Kazakhstan historiography overlooked many problems related to women in the war.

In Western historiography, the significance of women's involvement in war became a focal point of analysis in the 1990s (Barber & Harrison, 1991). Consequently, scholars extensively studied the mobilization of women workers in the Soviet Union during World War II, focusing on various aspects of their contributions to the war effort. One notable work in this field is John Erickson's study (1993), which highlights that women already constituted a significant portion of the labor force before the war and played an even more substantial role during the conflict. They took part in various activities such as working in munitions factories, digging anti-tank

ditches, and engaging in heavy industry. Erickson's research sheds light on the physical and psychological toll the war had on women and the sacrifices they made. However, despite their vital role in the Soviet Union's victory, women's contributions have often been overlooked in popular narratives of the war.

Furthermore, other scholars have delved into the experiences of women during World War II, providing valuable insights. For instance, Goldman's work (2002) examines the significant increase in women working in heavy industry during the war, considering it a crucial turning point in the history of gender relations in the Soviet Union. This perspective challenges the conventional view of women in wars as passive victims and emphasizes the agency of women in wartime, as argued by Karam (2000).

Moreover, Adrienne Marie Harris's dissertation (2008) explores the portrayal of the Soviet "woman warrior" in works about World War II, uncovering archetypes such as the martyr, handmaiden, and the "polianitsa" or knight. Harris's research sheds light on the deeply ingrained archetypes that continue to influence contemporary society. Similarly, De Jesus Reyes' thesis (2017) focuses on the experiences of Soviet women combatants, highlighting their significant role in resisting fascist forces and advocating for the recognition of their contributions and agency.

Additionally, studies have examined various aspects of women's contribution to the war effort. For example, Cardona and Markwick's article (2019) explores the role of domestic gardening in Soviet society during the war, revealing its significance in feeding the population and illustrating how Soviet propaganda tapped into women's commitments to family and the defense of the Soviet Motherland. Markwick's book chapter (2018) provides a comprehensive exploration of the critical role played by women in the Soviet Union's victory over Nazi Germany, depicting their struggles in factories, farms, hospitals, and families. It analyzes the approach of the Soviet state towards women in wartime and considers the emancipatory aspects of mass female participation in the war effort.

Furthermore, Wahlang's article (2021) emphasizes the transformative effect of women's involvement in the Second World War, challenging the patriarchal structure of Soviet society. It offers comparative insights into the role of Soviet women compared to women in other countries involved in the war.

Lastly, Novikova's study (2023) sheds light on the agency of Soviet women in coping with the challenges of war and their active role in ensuring survival. It also explores how women negotiated with the state to improve their living and working conditions during the war.

In conclusion, the extensive research on the role of women in the Great Patriotic War encompasses a range of perspectives and insights. Scholars have analyzed women's contributions from various angles, including their involvement in the labor force, resistance efforts, and the challenges they faced during the conflict. These studies have significantly contributed to our understanding of the complexities of women's experiences in wartime and have challenged traditional narratives that portray women as passive victims.

One potential research gap in this literature review is the lack of studies that specifically investigate the impact of Komsomol youth propaganda on women's mobilization for rear work during World War II in West Kazakhstan. While the literature provides insights into the contributions of women during the war and the impact of propaganda on their perceptions and experiences, there is limited research that examines the role of Komsomol propaganda in mobilizing women for rear work in this particular region. Understanding the extent to which Komsomol propaganda influenced women's decisions and actions during the war is crucial to gain a comprehensive understanding of the role of propaganda in the mobilization of women workers in the Soviet Union. Therefore, there is a need for further research that focuses on the specific impact of Komsomol youth propaganda in West Kazakhstan during World War II.

Results

From the very beginning of World War II, Soviet women who actively participated in the defense of their homeland demonstrated an unprecedented level of political activity. With the departure of men to the front, thousands of women were involved in work in the rear. The resilience of the population was not limited to the soldiers at the front, but also extended to the women in the rear. The Soviet authorities introduced a total wartime mobilization in the rear, which for the Kazakhs led to the aggravation of the most severe aspects of Stalinism. This mobilization resulted in the strict observance of labor discipline in agricultural and industrial production, with special emphasis on the use of female labor. Kazakh women have been widely mobilized in both the agricultural and industrial sectors (Frank, 2022: 146).

Soviet propaganda and agitation served as pivotal mechanisms for instigating widespread mobilization of

the Soviet populace, particularly in the early stages of the Great Patriotic War, ultimately leading to triumph. During this phase, a plethora of public gatherings and protests were conducted, specifically targeting women to actively participate in the war effort. The usage of propaganda as a tool for galvanizing women to lend support to the front was instrumental in its success (Profsoyuzy v SSSR, 1963: 158).

During the first period of the war, when the situation in the Soviet Union was especially difficult due to the mass exodus of political cadres to the front, there were often too few people left to conduct political agitation and other forms of political mobilization (Brody, 1994: 11). However, the party demanded that these efforts be carried out not only at enterprises, institutions, and kolkhozes, but also at the place of residence of workers. As a result, the Komsomol played a crucial role in promoting the party's political agenda (Saktaganova et al., 2016: 186).

In this context in the Soviet Union, the Komsomol played a crucial role in promoting the party's political agenda. The party's mass agitation efforts encompassed political work aimed at the general population, which included speeches, lectures, and discussions with workers and farmers. As per Peter Kenez's evaluation, the Bolsheviks developed an extraordinary propaganda apparatus, devoting substantial time, energy, and limited resources to indoctrinating the Soviet people. In the early years of Soviet rule, the party established an elaborate system of political propaganda that involved a variety of mediums, such as the periodical press, book publishing, and oral agitation networks based in party cells, clubs, and village and city reading rooms. Additionally, political education schools were established within the party and Komsomol, providing training to activists on the nuances of propaganda and agitation, thus enabling them to effectively disseminate the party's messages (Kenez, 2014: 219).

In addition, the Komsomol organizations played a pivotal role in reviving work on the home front during the war. The outbreak of the Great Patriotic War prompted party and Komsomol organizations to concentrate their active propaganda and social work on bolstering the home front workers. To this end, Komsomol organizations undertook various agitation and propaganda activities to engage women in rear work. The Komsomol's efforts were integral in ensuring the efficient functioning of the home front, thereby contributing significantly to the ultimate victory in the war.

The Communist Youth Organization, or Komsomol, was established in 1918 to provide political education and mobilization for Soviet youth. It offered a sense of community, activities, identity, and leadership positions. During the Stalinist period, the Komsomol played significant roles in major events such as the Five-Year Plans, the Purges, and World War II. This provided members with valuable political experience and positioned them to become the next generation of party leaders, making the Komsomol an essential tool for the Soviet government (Bernstein, 2013).

One of the Komsomol's key roles during World War II was to mobilize women for the war effort. The Soviet government used propaganda and agitation to encourage women to participate actively, and the Komsomol played a crucial role in promoting the party's political agenda. By undertaking various agitation and propaganda activities, the Komsomol engaged women in rear work, which was essential to the efficient functioning of the home front and contributed significantly to the ultimate victory in the war.

During the initial phase of the Great Patriotic War, a series of gatherings and demonstrations played a pivotal role in unveiling the inherent strength of women. These gatherings centered on discussions concerning women's roles in the war effort, strategizing ways to support the front lines, encouraging women to engage in employment, demonstrating methods for collecting warm clothing and facilitating blood donations. Concurrently, comprehensive party-mass and political initiatives were undertaken to instill a spirit of victory among the populace across various production facilities in Western Kazakhstan. Notably, women were actively involved in these endeavors. Particular attention was given to the political engagement of party members, who spearheaded propaganda campaigns targeting the workers. A wide range of visual aids, including posters, appeals, and wall newspapers, were produced to disseminate information. Additionally, socialist competitions were organized to involve workers, with women assuming active roles within brigades and groups. The orchestration of these competitions was overseen by women who held positions within party and trade union organizations. Energetic female representatives within mobilization collectives arranged seminars and meetings in villages, intensifying the propaganda efforts. Propagandists regularly convened circle meetings thrice monthly at each production facility within the region, attracting active participants from party, trade union, and Komsomol organizations, primarily comprised of women and girls (CSAWK. Coll. 4. Inv. 1. File 1550. Pp. 2–3).

The Komsomol's agitation work was particularly effective in the western Kazakhstan region, where campaigning was carried out at a great pace. Prominent figures, including 500 different heads of enterprise, 1150 teachers, 472 Stakhanovists, and 275 farm managers, were involved in the agitators, and most of them were women. The propagandists held over 2,000 mass rallies with 80,000 people, gave lectures and advice, and held discussions. In the city of Ural alone, more than 60 lectures were held with the participation of 6,500 people (Za konkretnuyu, deystvennyuyu agitatsiyu, 1942: 3).

The mobilization of women to rear work in the Shingyrlau district of western Kazakhstan provides a notable example of the effectiveness of the Komsomol's agitation work. In the district, more than 300 agitators were actively involved in promoting the cause. Similarly, in the city of Uralsk, Komsomol member D. Bekeshova carried out extensive propaganda work among women, culminating in the creation of a team of women dedicated to sewing gloves for the Red Army. In a month, Bekeshova sewed 50 pairs of gloves and socks for the front. The propaganda department of Uralsk, led by O. Grishchenko, also played an essential role in propaganda work aimed at women in factories and dormitories, forming an initiative group that regularly assisted the front. They sent 200 parcels worth 7,000 rubles and distributed items worth 3,000 rubles to the wounded treated in military hospitals (Za konkretnuyu, deystvennyuyu agitatsiyu, 1942: 3).

In a publication in the Kommunist newspaper dated January 26, 1942, it was reported that a significant number of meetings had been held in 1487 settlements of the Shingyrlau district since the start of the Great Patriotic War, with a total participation of 71228 people. To mobilize the local population, the district committee of the party selected 16 women as special agitators and educated activists, who delivered lectures and presentations in kolkhozes, sovkhoses, and the MTS. In total, lectures were delivered in 94 places and political reports in 258 places on various topics such as "The Great Patriotic War of the Soviet people against the German fascism", "Fascism — the worst enemy of mankind", "Lenin-Stalin — leaders and organizers of the Red Army", "Patriotic War of 1812", and "Expulsion of the German invaders." The propaganda work of the Komsomol and the party played a significant role in educating and mobilizing the population in the Shingyrlau district during the Great Patriotic War (Agitpropaganda jumısın..., 1942: 2).

The Komsomol's involvement in various rear work during the Great Patriotic War further exemplifies their active role in the Soviet society. The Komsomol members, in particular, organized various campaigning events to improve labor productivity. For instance, a general meeting of the Komsomol was held on January 9, 1942, at the Ural tractor-repair plant. During the meeting, a decision was made to help the tractor repair crews of the collectives. To execute this decision, a Komsomol youth brigade consisting of ten people was formed, who would visit each collective on skis every Sunday to repair broken down tractors. Additionally, they also prepared tools for repairing tractors, including keys, bolts, and other necessary equipment. This initiative by the Komsomol youth brigade was a significant contribution to improving labor productivity during the war (Kalyanova, 1942: 2).

In addition to their efforts to improve labor productivity, the Komsomol members also organized various campaigning events to mobilize the public. For instance, councils and meetings were held in one sovkhos, 29 kolkhozes, and 2 MTSs in the Zhanibek district of West Kazakhstan oblast. Select communists, Komsomol members, and non-party workers were involved in campaigning activities, and their centers of activity were localities, brigades, and units. From July to October 1941, 150 lectures, 9 reports, and 134 stories were given on defense topics. The lively and passionate words of the propagandists mobilized the public to carry out state tasks and work productively (Maydanga komek, 1991: 4). The Komsomol's active involvement in various rear work and their success in mobilizing the public exemplify their significance and active role in the Soviet society during the Great Patriotic War.

The Komsomol members' involvement in organizing interviews on current political events, domestic, and moral issues was highly significant among young students. Komsomol young women, in particular, understood the role of Bolshevik propaganda work in the country during the Great Patriotic War and considered it their direct duty to carry out propaganda activities among the masses. Komsomol members like Ikhlasova, Supygaliyeva, Khasenova, Yesengaliyeva, Arystakhova, Gumarova, and Osherova carried out mass-agitation work among kolkhoz workers with great success. They exceeded the norms of their campaign work by reading Stalin's speech on the radio and conducting personal interviews among the workers. Their efforts illustrate the Komsomol's active participation in Soviet society and their contributions during the Great Patriotic War (SKKUI, 1941: 3).

The Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan recognized the importance of female

participation in the workforce during the war, and on July 7, 1941, passed a resolution obliging heads of various organizations to prepare, train, and promote female workers to replace men drafted into the Red Army (Kozybaev, 1970: 486). In response, voluntary people's militias of women were formed during off-duty hours, and short-term courses were organized for them in the city, kolkhozes, and district centers. The courses included lessons on mastering military weapons and teaching war. For instance, Komsomol girl Roza Sergeevna Piskunova participated in mass military training courses for women at the Gorky Park of Culture and Recreation outside of work (Kupitseva, 1993: 12–13).

During World War II, the Soviet Union experienced a new form of labor competition through the emergence of "Frontovye Komsomolsko-Molodezhnye Brigady" (Front-line Communist Youth Brigades). These brigades were organized to work in a front-line manner and exceed production norms with the aim of achieving early completion of tasks for the fighting army and increasing production output with fewer personnel. The emergence of these brigades marked a new era in labor competition in the Soviet Union during the war.

In December 1941, the executive committee of the Kazakh Communist Party made the decision to hold a month of assistance to military families in West Kazakhstan. This decision led to the involvement of various organizations, including kolkhozes, sovkhozes state farms, MTS, enterprises, and institutions, in providing assistance to the families of fighters. The successful implementation of this program was ensured by strict control of the proper use of collected resources, and those responsible for misusing funds were brought to justice (CSAWK. F. 37. Inv. 13. File 21. Pp. 42–43).

The program's successful organization and implementation heavily relied on the involvement of Komsomol brigades, as evidenced by the directive from the regional committee of the All-Union Leninist Communist Union of Youth, which called for the active engagement of all regional Komsomol organizations in monthly and Sunday events. This entailed the establishment of permanent Komsomol brigades dedicated to assisting the families of Soviet soldiers (GAZKO. Coll. 37. Inv. 13. File 21. Pp. 42–43). By ensuring the continuity of support for military families and the active participation of Komsomol organizations, this directive exemplified the Soviet Union's commitment to safeguarding the well-being of military families during times of war, while highlighting the instrumental role of Komsomol organizations in implementing these initiatives.

Furthermore, the Soviet Union implemented various patriotic movements to bolster its military endeavors, most notably the Defense Fund, which constituted a significant undertaking. The Defense Fund relied on contributions in the form of financial resources, government bonds, jewelry, and provisions, with solicitations made to a wide range of entities including industrial collectives, state institutions, kolkhozes, sovkhozes, creative unions, and ordinary citizens. The West Kazakhstan region's substantial contributions of funds and goods to the Defense Fund served as a testament to the region's unwavering patriotism and dedication to supporting the country during the wartime (Finogenov, 1941: 2). Prior to the defeat of fascism, women within various city collectives were mandated to allocate a portion of their monthly earnings to the Defense Fund. Recognizing the significance of such initiatives, the Bureau of the City Council of the Communist Party of Kazakhstan passed a resolution, urging the editors of "Priural'skaya Pravda" and "Ekpindi qurylys" newspapers to extensively publicize the fundraising drive for the Defense Fund (CSAWK. Coll. 4. Inv. 1. File 1243. P. 97).

Furthermore, the Soviet government celebrated the accomplishments of exceptional workers and disseminated them through party organs, the Komsomol, and the trade unions. Noteworthy production achievements were commemorated, with military terminology, such as "Front-line Communist Youth Brigades," being employed to describe these teams. Many enterprises utilized oral and visual propaganda within their production workshops. For example, the "Ekpindi qurylys" newspaper highlighted the patriotic endeavors of Davletalieva, a Komsomol worker who efficiently managed a sheep farm, demonstrating exemplary preparations for the winter season (Komsomolka baskargan fermada, 1943: 3).

During World War II, the Soviet authorities employed a combination of propaganda and coercion to ensure the successful fulfillment of assigned tasks. Despite the extensive campaigning efforts of Komsomol organizations, however, tangible outcomes were not always realized. In response to this issue, strict controls were implemented to monitor the execution of assigned work, with severe penalties for failure to meet mandatory minimum workdays for collective farmers. Additionally, a mandatory requirement for an even distribution of labor output over specific periods of the year was introduced. The memoirs of Kurmasheva Altyn provide an illustration of the use of propaganda to promote patriotism and mobilization during the war. Specifically, Altyn's recollections reveal that adults were expected to complete a specific number of knitted items, with military groups patrolling the streets to encourage participation. Altyn reports that, "We must

finish the task given by the military commissar before morning" (Kurmashova, 2017: 5).

This firsthand account underscores the intense labor required of individuals during the war and the expectation for personal interests to be subordinated to the common goal of defeating the enemy. The combination of propaganda and coercion ultimately contributed to the Soviet Union's victory in World War II, but at a significant cost to individual freedom and well-being.

Conclusion

In conclusion, the Soviet Union faced a significant challenge during World War II as men predominantly served in the front lines, leaving women to play a critical role in the workforce. The government mobilized women workers and encouraged them to take on traditionally male-dominated industries. Propaganda was an essential tool used by the government to mobilize women workers, and this paper aimed to explore the impact of Soviet propaganda on women workers in West Kazakhstan during World War II, focusing on the role of Komsomol youth propaganda in mobilizing women for rear work during the war.

The research question addressed in this paper was the role of Komsomol youth propaganda in mobilizing women for rear works during World War II in West Kazakhstan. The study aimed to shed light on the impact of propaganda on women's decision-making during wartime and to understand the extent to which Komsomol propaganda played a role in mobilizing women for rear work. By focusing on West Kazakhstan, this study contributed to a better understanding of the experiences of women workers in this region and their contributions to the Soviet war effort.

Soviet propaganda and agitation served as pivotal mechanisms for instigating widespread mobilization of the Soviet populace, particularly in the early stages of the Great Patriotic War, ultimately leading to triumph. The usage of propaganda as a tool for galvanizing women to lend support to the front was instrumental in its success. In this context, the Komsomol played a crucial role in promoting the party's political agenda. Its efforts were integral in ensuring the efficient functioning of the home front, thereby contributing significantly to the ultimate victory in the war.

In summary, this research highlighted the importance of propaganda in mobilizing women workers during World War II in the Soviet Union, specifically in West Kazakhstan. The Komsomol played a crucial role in promoting the party's political agenda and mobilizing women for the war effort. The study provides valuable insights into the impact of propaganda on women's decision-making during wartime and the contributions of women workers to the Soviet war effort. It also underscores the significance of political propaganda and agitation in shaping the outcome of historical events.

Sources

CSAWK — Central State Archive of West Kazakhstan

Источники

ГАЗКО — Государственный архив Западно-Казахстанской области

References

Aniskov, 1966 — *Aniskov V.T. Kolkhoznoe krestyanstvo Sibiri i Dalnego Vostoka — frontu (1941–1945)* [Collective farming peasantry of Siberia and the Far East to the front (1941–1945)]. Doctoral dissertation. Barnaul: Altai book publishing house, 1966. 371 p. (In Russ.)

Arutyunyan, 1963 — *Arutyunyan Yu.V. Sovetskoe krestyanstvo v gody Velikoy Otechestvennoy voyny* [The Soviet peasantry during the Great Patriotic War]. Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1963. 459 p. (In Russ.)

Agitpropaganda jumisin..., 1942 — *Agitpropaganda jumisin Otan soǵısına baylanıstıra jürgizeyik.* [Let's carry out propaganda work in connection with the Patriotic War]. *Kommunist*, 1942. January 26. (In Kaz.)

Finogenov, 1941 — *Finogenov, B. Otan qorǵau qorını molayta tüseik* [The formation of the defense forces of the homeland. *Kommunist newspaper*]. December 7, 1941. (In Kaz.)

Kalyanova, 1942 — *Kalyanova I. Khoroshiy pochın komsolets of the repair and tractor plant* [Good work of the Komsomol members at the repair and tractor plant]. *Priural'skaya pravda*. 1942, January 11. (In Russ.)

Kozybaev, 1970 — *Kozybaev, M.K. Kazakhstan – arsenal fronta* [Kazakhstan – arsenal of the front]. Almaty: Nauka, 1970. 475 p. (In Russ.)

- Komsomolka baskargan fermada, 1943 — *Komsomolka baskargan fermada*. Gazeta Ekpindi qurylys [On the farm managed by the Komsomolka. Ekpindi qurylys newspaper]. March 30, 1943. (In Kaz.)
- Kupitseva, 1993 — *Kupitseva E.M.* I devushka nasha prokhodit v shineli [And Our Girl Walks in a Coat]. Compiled by Kupitseva E.M. Ural'sk, 1993. 122 p. (In Russ.)
- Kurmashova, 2017 — *Kurmashova A.* Interview. 29 April 2017. 12 p. (In Kaz.)
- Mardanova, 2009 — *Mardanova Z.Zh.* Pavlodarskie zhenshchiny v Velikoy Otechestvennoy voyne [Pavlodar women during the Great Patriotic War]. 2009. URL: <http://goo.gl/Ge7lPk> (In Russ.)
- Maydanga komek, 1991 — *Maydanga komek* (arhiv derecteri) [Aid to the front (Archive sources)]. “Oktyabr tuy” newspaper. 1991. November 15. (In Kaz.)
- Mitrofanova, 1971 — *Mitrofanova A.B.* Rabochiy klass SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny [The working class of the USSR during the Great Patriotic War]. Moscow: Nauka, 1971. 574 p. (In Russ.)
- Morekhina, 1962 — *Morekhina G.G.* Rabochiy klass – frontu. Podvig rabocheho klassa v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941–1945 [The working class at the front. The feat of the working class during the Great Patriotic War. 1941–1945]. Moscow: Sotsekgiz, 1962. 480 p. (In Russ.)
- Profsoyuzy v SSSR, 1963 — *Profsoyuzy v SSSR: Dokumenty i materialy*. Sbornik. [Trade Unions in the USSR: Documents and Materials. Compilation]. Vol. 3. Moscow: Profizdat, 1963. 480 p. (In Russ.)
- Saktaganova et al, 2016 — *Saktaganova, Z.G., Tursynova, Zh.Zh., & Smagulov, A.Zh.* Zhenshchiny Tsentral'nogo Kazakhstan v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941–1945 gg. [Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941–1945]. Karaganda, 2016. 256 p. (In Russ.)
- SKKUI, 1941 — *Sog'ys kezindegi komsomol uiymynyn jumysy* [The work of the Komsomol organization during the war. Kommunist newspaper]. 1941. December 31. (In Kaz.)
- Yurk and Allaniyazov 2005 — *Yurk, V. and Allaniyazov T.* Zhezkazgan v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941–1945 [Zhezkazgan during the Great Patriotic War. 1941–1945]. Zhezkazgan: OST–XXI, 2005. 80 p. (In Russ.)
- Za konkretnuyu, deystvennuyu agitatsiyu, 1942 — *Za konkretnuyu, deystvennuyu agitatsiyu*. Gazeta “Priural'skaya Pravda” [For concrete, effective campaigning. Priural'skaya Pravda newspaper]. January 20, 1942. (In Russ.)
- Barber & Harrison, 1991 — Barber J., & Harrison M. The Soviet home front, 1941–1945: a social and economic history of the USSR in World War II. Longman Publishing Group. 1991. 272 p. (In Eng.)
- Bernstein, 2013 — *Bernstein S.* Physical Culture and Sport in Soviet Society: Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s. 2013. (In Eng.)
- Brody, 1994 — *Brody R. J.* Ideology and political mobilization: the Soviet home front during World War II //The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. 1994. No. 1104. (In Eng.)
- Cardona, Markwick, 2019 — *Cardona E. C., Markwick, R. D.* The kitchen garden movement on the Soviet home front, 1941–1945. Journal of Historical Geography. 2019. No. 64. Pp. 47–59. (In Eng.)
- De Jesus Reyes, 2017 — *De Jesus Reyes M.* "Experiences of Soviet Women Combatants During World War II". *History Theses*. 2017. 62 p. (In Eng.)
- Erickson, 1993 — *Erickson J.* Soviet women at war. In “World War 2 and the Soviet People: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies”. London: Palgrave Macmillan. 1993. Pp. 50–76. (In Eng.)
- Frank, 2022 — *Frank A. J.* Kazakh Muslims in the Red Army, 1939–1945. Brill, 2022. 216 p. (In Eng.)
- Goldman, 2002 — *Goldman W. Z.* Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia. Cambridge University Press, 2002. 316 p. (In Eng.)
- Harris, 2008 — *Harris A. M.* The myth of the woman warrior and world war II in Soviet Culture. University of Kansas, 2008. 326 p. (In Eng.)
- Karam, 2000 — *Karam, A.* Women in war and peace-building: the roads traversed, the challenges ahead. International Feminist Journal of Politics. 2000. No 3(1). Pp. 2–25. (In Eng.)
- Kenez, 2012 — *Kenez P.* "A Review of “Blockbuster History in the New Russia: Movies, Memory and Patriotism” Norris, Stephen M. October 2012. Bloomington: Indiana University Press, Pp. 60–61. (In Eng.)
- Markwick, 2018 — *Markwick R. D.* “The Motherland Calls”: Soviet Women in the Great Patriotic War, 1941–1945. The Palgrave Handbook of Women and Gender in Twentieth-Century Russia and the Soviet Union, 2018. Pp. 217–232. (In Eng.)

Novikova, 2023 — *Novikova L.* Everyday Life, Work, and Survival on the Soviet Home Front in World War II. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2023. No 24(1). (In Eng.)

Saktaganova et al, 2020a — *Saktaganova, Z., Abdrakhmanova, K., Yeleukhanova, S., Dosova, B., Karsybayeva, Z., & Tleugabylova, K.* Women's labor and everyday life in the great patriotic war years. *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, 2020. No. 27, 67. (In Eng.)

Saktaganova et al, 2020b — *Saktaganova, Z., Sagatova, A., & Nurligenova, Z.* "Historiographical Review of the Problem" Woman of the USSR in the Great Patriotic War—Hero or Victim?". *Utopía y Praxis Latinoamericana*, 2020. No. 25(5). Pp. 279–289. (In Eng.)

Wahlang, 2021 — *Wahlang, J.* Role of Soviet Women in Second World War in Comparative Perspective. *International Journal of Russian Studies*, 2021. No. 10 (2021/1). (In Eng.)

Литература

Анисков, 1966 — *Анисков В.Т.* Колхозное крестьянство Сибири и Дальнего Востока – фронту (1941–1945). Дисс... канд. истор. наук. Барнаул: Алтай книга, 1966. 325 с.

Арутюнян, 1963 — *Арутюнян Ю.В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963. 459 с.

Агит-пропаганда жұмысын..., 1942 — *Агит-пропаганда жұмысын Отан соғысына байланыстыра жүргізейік* // Коммунист. 1942. 26 қаңтар.

Финогенов, 1941 — *Финогенов Б.* Отан қорғау қорын молайта түсейік // Коммунист, 1941. 7 қараша.

Кальянова, 1942 — *Кальянова И.* Хороший почин комсомольцев ремонтно-тракторного завода // Приуральская правда. 1942. 11 января.

Козыбаев, 1970 — *Козыбаев М.К.* Казахстан – арсенал фронта [Казахстан – арсенал фронта]. Алматы: Наука, 1970. 475 с.

Комсомолка басқарған фермада, 1943 — *Комсомолка басқарған фермада* // Екпінді құрылыс, 1943. 30 наурыз.

Купицева, 1993 — *Купицева Е.М.* И девушка наша проходит в шинели. Уральск, 1993. 122 с.

Кұрмашева, 2017 — *Кұрмашева Алтынмен* (1926 ж.т.) сұхбат., 2017. 29 сәуір.

Марданова, 2009 — *Марданова З.Ж.* Павлодарские женщины в Великой Отечественной войне. 2009. URL: <http://goo.gl/Ge7IPk>

Майданға көмек, 1991 — *Майданға көмек* (архив деректері) // Октябрь туы. 1991. 15 қараша.

Митрофанова, 1971 — *Митрофанова А.В.* Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. М.: Наука, 1971. 575 с.

Морехина, 1962 — *Морехина Г.Г.* Рабочий класс - фронту. Подвиг рабочего класса в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Москва: Соцэкгиз, 1962. 480 с.

Профсоюзы в СССР, 1963 — *Профсоюзы в СССР: Документы и материалы.* Сборник. Т.3. Москва: Профиздат, 1963. 480 с.

Сактаганова и др., 2016 — *Сактаганова З.Г., Турсынова Ж.Ж., Смагулов А.Ж.* Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. Караганда, 2016. 256 с.

СККҰЖ, 1941 — *Соғыс кезіндегі комсомол ұйымының жұмысы* // Коммунист. 1941. 31 желтоқсан.

Юрк, Алланиязов, 2005 — *Юрк В., Алланиязов Т.* Жезказган в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Жезказган: ОСТ–XXI, 2005. 80 с.

За конкретную, действительную агитацию, 1942 — *За конкретную, действительную агитацию.* Газета «Приуральская правда». 20 января 1942 г.

Barber & Harrison, 1991 — *Barber J., & Harrison M.* The Soviet home front, 1941–1945: a social and economic history of the USSR in World War II. Longman Publishing Group. 1991. 272 p.

Bernstein, 2013 — *Bernstein S.* Physical Culture and Sport in Soviet Society: Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s. 2013.

Brody, 1994 — *Brody R. J.* Ideology and political mobilization: the Soviet home front during World War II //The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. 1994. No. 1104.

Cardona, Markwick, 2019 — *Cardona E. C., Markwick, R. D.* The kitchen garden movement on the Soviet home front, 1941–1945. *Journal of Historical Geography*. 2019. No. 64. Pp. 47–59. (In Eng.)

De Jesus Reyes, 2017 — *De Jesus Reyes M.* "Experiences of Soviet Women Combatants During World War II". *History Theses*. 2017. 62 p.

Erickson, 1993 — *Erickson J.* Soviet women at war. In “World War 2 and the Soviet People: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies”. London: Palgrave Macmillan. 1993. Pp. 50–76.

Frank, 2022 — *Frank A. J.* Kazakh Muslims in the Red Army, 1939–1945. Brill, 2022. 216 p.

Goldman, 2002 — *Goldman W. Z.* Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia. Cambridge University Press, 2002. 316 p.

Harris, 2008 — *Harris A. M.* The myth of the woman warrior and world war II in Soviet Culture. University of Kansas, 2008. 326 p.

Karam, 2000 — *Karam, A.* Women in war and peace-building: the roads traversed, the challenges ahead. International Feminist Journal of Politics. 2000. No 3(1). Pp. 2–25.

Kenez, 2012 — *Kenez P.* "A Review of “Blockbuster History in the New Russia: Movies, Memory and Patriotism” Norris, Stephen M. October 2012. Bloomington: Indiana University Press, Pp. 60–61.

Markwick, 2018 — *Markwick R. D.* “The Motherland Calls”: Soviet Women in the Great Patriotic War, 1941–1945. The Palgrave Handbook of Women and Gender in Twentieth-Century Russia and the Soviet Union, 2018. Pp. 217–232.

Novikova, 2023 — *Novikova L.* Everyday Life, Work, and Survival on the Soviet Home Front in World War II. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, 2023. No 24(1).

Saktaganova et al, 2020a — *Saktaganova, Z., Abdrakhmanova, K., Yeleukhanova, S., Dosova, B., Karsybayeva, Z., & Tleugabylova, K.* Women’s labor and everyday life in the great patriotic war years. Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 2020. No. 27, 67.

Saktaganova et al, 2020b — *Saktaganova, Z., Sagatova, A., & Nurligenova, Z.* Historiographical Review of the Problem" Woman of the USSR in the Great Patriotic War—Hero or Victim?". Utopía y Praxis Latinoamericana, 2020. No. 25(5). Pp. 279–289.

Wahlang, 2021 — *Wahlang, J.* Role of Soviet Women in Second World War in Comparative Perspective. International Journal of Russian Studies, 2021. No. 10(2021/1).

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 387–402, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_387-402

DISCOVERY AND POPULARIZATION OF THE NAMES OF KAZAKH HISTORICAL FIGURES THAT HAVE BEEN PRESERVED IN EPIGRAPHIC MONUMENTS OF THE VOLGA-URAL REGION

Bagdat D. Dyussenov^{1*}

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (29, Kurmangazy Btr., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Senior Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-4313-1874>. E-mail: bagdat75@inbox.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Dyussenov B.D., 2023

Abstract. Introduction. The study of epigraphic monuments in Arabic script is one of the weak branches of global historical science. Specialists of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies fill this gap and conduct a comparative study of Arabographic epigraphic monuments of the West Kazakhstan, Volga-Ural, Dagestan, Khorezm regions. *Goals and objectives* of the research is to find and show to the general public famous historical figures of the Kazakh people, whose names have been preserved in epigraphic monuments of the Volga-Ural region (Tatarstan, Bashkortostan). These people were religious figures, mullahs, imams, stonemasons, calligraphers, scribes, we decided to bring the names of these famous people to scientific circulation. *Results.* A tombstone of Nogerbek biy Kazangapov, found a tombstone of Nogerbek-biy Kazangapov, who died on the way for the coronation ceremony of Tsar Alexander III in 1883. It was discovered in the cemetery of the village of Salaushi, Agryz district of Tatarstan. Tombstones of Kazakh religious figures Asanaly uly Ali khalfe al-Qazaqi, imam, katib Abdrahim Ali khalfe uly, Abdrakhman Ali khalfe uly, etc. were also found in the Sterlibash district of Bashkortostan. *Conclusion.* Studies of Tatar, Bashkir, Kyrgyz epigraphic monuments that separated from the Golden Horde ulus and became a nation still find a legitimate continuation.

Keywords: epigraphy, tombstones, arabographic texts, historical figures, Volga-Ural region, Agryz, Sterlibash

Acknowledgments. The article was carried out within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic “Continuity and transformation in the traditions and culture of post-Golden Horde societies (comparative study of epigraphic monuments of the West Kazakhstan, Volga-Ural, Dagestan, Khorezm regions)” (individual registration number: BR18574063).

For citation: Dyussenov B. D. Discovery and popularization of the names of historical figures of the Kazakh people who have been preserved in epigraphic monuments of the Volga-Ural region // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 387–402. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_387-402.

ЕДІЛ-ОРАЛ ӨңІРІ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕ ЕСІМІ САҚТАЛҒАН
 ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРЫН ТАБУ ЖӘНЕ ТАНУ

Дүйсенов Бағдат Даниярұлы^{1*}

¹ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (29-үй, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

аға ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-4313-1874>. E-mail: bagdat75@inbox.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Дүйсенев Б.Д., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу ісі елімізде қалып келе жатқан, кейінгі 20 шақты жылда ғана қолға алынған салалардың бірі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалымдары осы олқылықтың орынын толтырып, Батыс Қазақстан, Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм өңірлерінің эпиграфикалық ескерткіштерін салыстырмалы зерттеу жұмысын қолға алып отыр. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Алтын Орда заманынан бері тарихы еншілес, орналасуы көршілес Еділ-Орал өңірінде (Татарстан, Башқұртстан) сақталған арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерде есімі сақталған қазақ халқының танымал тарихи тұлғалары мен осы күнге дейін көпшілікке белгісіз болып келген дін қайраткері, молла, имам, тас қашаушы, хаттат¹⁷, катиб¹⁸ болған тұлғаларды тауып, қалың көпшілікке танытып, сүйегі жат жерде жатқан жақсыларымыздың есімдері сақталған ескерткіштерді ғылыми айналымға тартсақ деген мақсат ұстандық. *Нәтижелер.* 1883 жылы III Александр патшаның таққа отырғанын ұлықтауға бара жатқан жолда мерт болған әйгілі қазақ биі Қазанғаттың ұлы Нөгербек бидің Татарстанның Әгерже (Агрыз) ауданының Салағыш (Салауши) зиратында жерленген құлпытасы табылды. Башқұртстанның Стерлибаш (Стәрлебаш) ауданында жерленген қазақ дін қайраткерлері Асаналы ұлы Әли халфе әл-Қазаки, имам, катиб болған Әбдірахим Галеев/Әли-халфеұлы, Әбдірахман Айдаболов/Әли-халфеұлы және т.б. ғұламалар мен елімізде есімдері белгісіз тарихи тұлғаларымыз туралы зерттеулер жүргізілді. *Қорытынды.* Алтын Орда ұлысынан бөлініп, ұлт болып қалыптасқан татар, башқұрт, қырғыз эпиграфикалық ескерткіштерін зерттеу жұмыстары әлі де заңды жалғасын табады.

Түйін сөздер: эпиграфика, құлпытас, арабжазулы ескерткіштер, тарихи тұлғалар, Еділ-Орал, Әгерже, Стерлибаш

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алтын Ордадан кейінгі қоғамның дәстүр мен мәдениетіндегі сабақтастық пен өзгерістер (Батыс Қазақстан, Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм аймақтарындағы эпиграфикалық ескерткіштерді салыстырмалы зерттеу)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR18574063).

Дәйексөз үшін: Дүйсенев Б. Д. Еділ-Орал өңірі эпиграфикалық ескерткіштерінде есімі сақталған қазақтың тарихи тұлғаларын табу және тану // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 387–402 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_387–402.

ОБНАРУЖЕНИЕ И ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ ИМЕН ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА, КОТОРЫЕ СОХРАНИЛИСЬ В ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ВОЛГО-УРАЛЬСКОГО РЕГИОНА

Дюсенов Багдат Даниярович^{1*}

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Комитета науки МНВО РК (д. 29, ул. Курмангазы, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

старший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-4313-1874>. E-mail: bagdat75@inbox.ru

*Корреспондирующий автор

¹⁷ Көркем жазумен көшіруші каллиграф

¹⁸ Хатшы, көшіруші, каллиграф

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Дюсенов Б.Д., 2023

Аннотация. *Введение.* Изучение арабографических эпиграфических памятников предпринимается только в последние 20 лет в отечественной исторической науке. Специалисты Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова заполняют этот пробел и проводят сравнительное исследование арабографических эпиграфических памятников Западно-Казахстанского, Волго-Уральского, Дагестанского, Хорезмского регионов. *Цель и задачи исследования* – обнаружение и введение в научный оборот исторических личностей казахского народа, данные о которых сохранились в эпиграфических памятниках Волго-Уральского региона (Татарстан, Башкортостан). Они были религиозными деятелями, муллами, имамами, каменотесами, резчиками по камню и каллиграфами. Исторические личности были идентифицированы и введены в научный оборот. *Результаты:* На кладбище аула Салауши, Агрызского района Татарстана, найден надгробный памятник Ногербек-бия Казангапова, который погиб в пути, когда направлялся на коронацию царя Александр III в 1883 году. В Стерлибашском районе Башкортостана также обнаружены надгробные памятники казахских духовных деятелей Асаналы-улы Али-халфе ал-Казаки, имама, катиба Абдрахим Галеев/Али-халфе-улы, Абдрахман Айдаболов/Али-халфе-улы и др. *Выводы:* Исследование эпиграфических памятников, отделившихся от Золотой Орды татарских, башкирских, киргизских улусов, и образовавших отдельные нации, требует дальнейшего сравнительно-сопоставительного анализа с различных перспектив.

Ключевые слова: эпиграфика, надгробные памятники, арабографические тексты, исторические личности, Волга-Урал, Агрыз, Стерлибаш

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Преемственность и трансформации в традициях и культуре постзолотоордынских обществ (сравнительное изучение эпиграфических памятников Западно-Казахстанского, Волго-Уральского, Дагестанского, Хорезмского регионов)» (индивидуальный регистрационный номер: BR18574063).

Для цитирования: Дюсенов Б. Д. Обнаружение и популяризация имен исторических личностей Казахского народа, которые сохранились в эпиграфических памятниках волго-уральского региона // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 387–402. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_387–402.

Кіріспе

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 2023–2024 жылдарға арналған бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру негізінде жүзеге асырылу барысындағы «Алтын Ордадан кейінгі қоғамның дәстүр мен мәдениетіндегі сабақтастық пен өзгерістер (Батыс Қазақстан, Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм аймақтарындағы эпиграфикалық ескерткіштерді салыстырмалы зерттеу)» атты ғылыми-зерттеу жобасы аясында орындалған бұл мақалада түркітілдес татар, башқұрт, қырғыз елдеріндегі эпиграфикалық ескерткіштерде есімі сақталған отандастарымызды тауып, оларды ғылыми айналымға енгізу назарға алынған.

Арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштердің маңызы сенімді тарихи дереккөз ретінде күннен күнге артып келеді. Зерттеудегі мақсат – Қазақстан төңірегіндегі құлпытастардағы мәтіндерді ғана зерттеу емес, елімізбен еншілес елдердің де эпиграфикалық ескерткіштерін зерттеу арқылы Отан тарихы мен мәдениетінің бірізділігін және дәстүр мен мәдениеттердің трансформациясы, туысқан елдер арасындағы тарихи-мәдени сабақтастық мәселелерін жан жақты қарастыру. Осы мақсаттың негізінде межелі міндеттер қойылды. Татарстан, Башқұртстан, Қырғызстан, Дағыстан, Өзбекстан және т.б. көршілес елдердің ғалымдары жариялаған еңбектерді зерттеп, зерделеп, еліміздің тарихына қатысты тұстарын табу және таныстыру жұмыстары қолға алынды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында пайдаланылған негізгі *материалдар* – Башқұртстанның Әгерже ауданы, Салағыш ауылының ішіндегі зиратта сақталған Ногербек би Казанғапұлына тиесілі құлпытас және Башқұртстанның Стерлибаш (Стәрлебаш) ауданында жерленген қазақ дін қайраткерлері Асаналы ұлы Әли халфе әл-Қазақи және оның ұлдары Әбдірахман Айдаболов, Әбдірахим Галеев, Баймұхаммед

Ахмеджан ұлы әл-Қазақи және т.б. ғұламалар мен тұлғалардың құлпытастары. Осы эпиграфикалық ескерткіштерді ғылыми айналымға тарта отырып, құлпытастарда есімі сақталған тұлғалар туралы тың мәліметтер іздестіріп, архивтік құжаттар, қолжазбалар, кітаптар, мақалалар ішінен қажетті материалдарды тауып, елімізге есімі белгісіз тұлғаларды халықпен қайта қауыштыруға жол салынды.

Зерттеу әдістері – эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеуде қолданылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салғастырмалы зерттеу әдістері арқылы жүзеге асырылды. Шығыс эпиграфикасы бойынша жазылған шетелдік, кеңестік және қазақстандық ғалымдардың еңбектері иіні мен ретіне қарай кеңінен пайдаланылды. Табылған материалдарды талқылап, талдап, саралап, жүйелеп, алынған нәтижелер бойынша ұсыныстар жасалды. Алтын Орда кезеңінен кейінгі, Жошы ұлысынан соң ұлт болып ұласқан елдердің жазба жәдігерліктерін, соның ішінде, қабір тастарындағы мәтіндерді оқу, аудару, зерттеу, салыстыру әдістері де ғылыми жұмыстың нәтижелі болуына септігін тигізді.

Талқылау

Кеңес кезінде эпиграфикалық ескерткіштерді, яғни, тасқа жазылған тарихи мұраларды арнайы зерттейтін Тіл білімі, Тарих, археология және этнография институттары құрылды. Шығыстану, түркітану ғылымдарының негізі қаланып, қазақ археологиясы, архитектурасы, эпиграфикасы, тіл тарихы мәселелерін зерттеуге шексіз үлес қосқан Ә. Х. Марғұлан, І. К. Кеңесбаев, Ғ. Ғ. Мұсабаев сияқты ірі-ірі тілші, тарихшы ғалымдар өсіп жетілді. 1960-шы жылдары Қазақстан Ғылым академиясының президенті Қаныш Сәтбаев даламыздағы қорым-қоралар мен қасиетті орындарды, эпиграфиялық ескерткіштерді зерттеуді қолға алуды көздеп, Тіл білімі институты мамандарына қолдау көрсетті. Соның негізінде 1971 жылы Ғ. Мұсабаев, А. Махмұтов, Ғ. Айдаров авторлығымен тұңғыш рет «Қазақстан эпиграфикасы» атты кітап жарыққа шықты (*Қазақстан эпиграфикасы – 1971*). Бірақта, бұл кітапта тастағы бейнелер мен көнетүркі руна жазулары туралы зерттеулер жүргізілген.

Одан кейінгі кезеңдері А.Г. Медоев (*Медоев А.Г., 1969*), М.М. Меңдіқұлов (*Меңдикулов, 1956*), С.Е. Әжіғалиев (*Әжіғалиев С.И., 1994*) сияқты ғалымдар ескерткіштердің тарихын, архитектурасын, этнографиясы мен мән-маңызын зерттеп, көптеген экспедициялар ұйымдастырып, қазақ ескерткіштерінің зерттеу аясын кеңейте түсті.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалымдары қасиетті қорым-қоралар, киелі орындар мен мазарларда, құлпытастарда сақталған эпиграфикалық ескерткіштердің арабжазулы мәтінін ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстарын 2000 жылдардан бері қолға алып, жүйелі түрде жұмыс жүргізіп келеді.

Арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштердің мәтініне зер салып, табу, талдау, зерттеу, оқу, аудару, жарыққа шығару жұмыстарын бертіңгі жылдары қолға алып, ғылыми айналымға енгізіп, зерттеп жүрген Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова сияқты қазақстандық ғалымдардың еңбектері айрықша маңызды. Осының негізінде «Шақпақ ата жерасты мешіті мен қорымының эпиграфикасы» (Шақпақ-ата, 2009), «Сейсем ата қорымының арабжазуындағы эпиграфикасы» (Сейсем Ата, 2015) сияқты кітаптар жарық көрді. Бұл кітаптар қазақ даласындағы арабжазулы эпиграфиялық ескерткіштердің мәтінін тану жолындағы еңбектердің алғашқы қарлығаштары. Бұл қатарға «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» атты альбом кітабын да (*Қожа Ахмет, 2013*) жатқызуға болады. Бұдан бөлек, Қазақстанның әр өңірлерінде, мәселен, Маңғыстау облысында өлкетанушы, эпиграфист Нұрлан Құлбаевтың «Арал-Каспий аралығы тарихи-мәдени ескерткіштеріндегі араб графикалы мәтіндер анықтамасы» атты еңбегі (*Құлбаев, 2015*), Батыс Қазақстан облысында, Жантас Набиоллаұлының бастамасымен Қазыбек Құттымұратұлы, Мұратбек Жахатов сияқты өлкетанушы, эпиграфистердің оқуы арқылы «Құлпытас сырын ашайық» жинақтары (*Құлпытас, 2014*) және Атырау облысындағы «Тарихи-мәдени мұраларды зерттеу орталығының» жетекшісі Мұқан Кипиевтің бастамасымен «Атырау қазақтарының эпиграфикалық ескерткіштері» атты сериясымен кітап-альбомдар жарық көрді (*Атырау қазақтарының, 2017–2019*). Қарағанды облысы Қарқаралы қаласындағы өте зерек өлкетанушы Ерлан Мустафиннің де эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу алаңына енгізіп жүрген еңбектері бар. Еліміздің әр өңірінде құлпытастарды зерттеу жұмыстары қолға алынып жатыр. Бұл республиканың әр түкпіріндегі азаматтардың ауылының іргесіндегі мола-зираттарда кімнің жерленгендігін, ата-бабаларын білгісі келетіндігінің анық айғағы.

Арабжазулы эпиграфиялық ескерткіштерді зерттеу ісі көршілес елдерде де қарқын алып, жақсы жолға қойылып келеді. Мәселен, соңғы жылдары «Архитектурная эпиграфика Узбекистана» атты өзбек, орыс, ағылшын тілдерінде жарық көрген кітаптар Өзбекстан ғылымына ерекше сілкініс әкелді. 25 том жоспарланып, бүгінгі күні жартысынан көбі жарық көрді. Әсіресе, әлемге әйгілі қасиетті орындар орналасқан Қарақалпақстан, Сурхандарья, Самарқанд, Навои, Хиуа, Наманған, Әндіжан, Ташкент, Бұхара мен Ферғана эпиграфикалары жарияланып отыр. Мұндай сүбелі жұмысты жүзеге асырған өзбекстандық ірі шығыстанушы ғалым Бахтиёр Бабаджанов бастаған арабтанушы, каллиграф, эпиграфист ғалымдардан құралған топ мүшелері Комилжон Рахимов, Бобур Аминов, Салимахон Файзиева, Максет Карлыбаев, Абдулатиф Турдалиев, Елизавета Некрасова және т.б. ғалымдардың ерен еңбегі өшпес мұра болып қала бермек (*Архитектурная эпиграфика, 2015*).

Татарстанда да эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу ісі жақсы жүйемен жалғасып келеді. Қазіргі таңда татар эпиграфикасымен айналысып жүрген М.И. Ахметзянов, И.Г. Хадиев, Р.Ф. Марданов, В.М. Усманов, Д.Г. Мухаметшин, А.К. Бустанов және т.б. ғалымдар баршылық. Татарстан Ғылым академиясы Г. Ибрагимов атындағы Тіл, әдебиет және өнер институтының қолжазба, ғылыми және архивтік қор бөлімі базасында «Мирасхан» Жазба және музыкалық мұралар орталығының жетекшісі Илхом Гумеровтің бастамасымен, эпиграфист ғалым Венер Усмановтың оқуы, аудармасымен Татарстанның XVII–XX ғасырлардағы арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері «Мирасхан» сайтында ашық ғаламторға жарияланып отыр. Бұл қазіргі заман талабына сай жасалған жаңаша бастама (*Мирасхан*).

Осыншалық атқарылып жатқан жұмыстардың басым көпшілігі эпиграфикалық ескерткіштерді араб жазуынан қазіргі жазуға аудару жұмыстары ғана болып келеді. Сол ескерткіштердің ғылыми негізі әлі нақтылы жолға қойылып, зерттеу алаңына айналмай отыр. Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм өлкелеріндегі эпиграфикалық ескерткіштерді Қазақстан аумағында сақталған құнды мұралармен салыстыру жұмыстары әлі нақтылы қолға алынбады. Құпия құлпытастардың материалы, оның дайындалуы, тас қашаушылар, катиб, хаттат, имам, молла, халфе, хазірет титулдарына ие болған тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы, сол өңірлердегі тас қашаушылар мектебі, әр мектептің өзіндік ерекшеліктері, сол өңірлердегі мұсылмандықты дамытқан мектеп-медреселер, мешіттер, солардың салынуына қолдау көрсеткен қайырымды демеушілер және т. б. мәселелер әлі де зерттеуді қажет етеді. Алтын Орда кезеңінен кейінгі дәуірде қазақ, татар, ноғай, башқұрт, өзбек және т. б. бір ұлыстан шыққан ұлттар арасында ортақ мәдениет пен айырмасыз әдет-ғұрып, салт-сана салтанат құрып тұрды. Қазақстан аумағында татар ұлтының өкілдеріне тиесілі құлпытастар, тіпті, толық зират, қорымдар өте көп. Сол сияқты, мәңгілік мекені жат жерден бұйырған қазақ ұлтының өте көп құлпытастарын әлемнің әр түкпірінен табуға болады. Мәселен, татарстандық эпиграфист ғалымдар Жапония, Германия, Ұлыбритания, Ресей, Қазақстан және т.б. әлемнің әр түкпірінде жерленген татар ұлтына тиесілі құлпытастарды іздестіріп, мұндағы мәтінді аударып, тарихи маңызына ой жүгіртіп, зерттеу алаңына айналды. Осынау бір үлкен жұмыстың алғашқы қадамына жол салынып, назар аударылып отыр. Жарияланған жаңа зерттеулерді қарастыра отырып, жат жерде жатқан тарихи тұлғаларымызды тауып, олардың өмірі мен шығармашылығы, қоғамдағы орны туралы жалпы жұртқа жария етіп, ғылыми айналымға енгізу өзекті жұмыстардың бірі болып саналады.

Нәтижелері

Жоспарға сай, мәселелердің шешімін табу мақсатында Еділ бойында сақталған құлпытастарды зерттеушілердің еңбегін ақтарып, қазақ ұлтының тарихи тұлғаларын табу қолға алынды. Соның бірі – Татарстанның Әгерже ауданы (Агрыз), Салагыш ауылының ішіндегі татар зиратында сақталған Нөгербек би Қазанғапұлына тиесілі құлпытас туралы мәліметті татарстандық эпиграфистер Раиф Мәрданов пен Ирек Һадиевтер басып шығарған «Әгерже төбәгенің ташъязма истәлекләре» – «Әгерже түбегінің тасжазба ескерткіштері» атты еңбектен кездесті. (*Мәрданов, Һадиев, 2008*). Мақалада осы кітаптағы материал бойынша құлпытастардың сыры ашылып, көпшілікке таныстырылмақ.

XX. Салагыш ауылы зираты («Ауыл ішіндегі зират»). № XX-3 Нөгербек би Қазанғапұлы құлпытасы (1 сурет).

1 сурет. Нөгербек Қазанғапұлының құлпытасы. (Мәрданов, Һадиев, 2008: 78).

Тастың өлшемі: 125 x 36 x 20 см.

[Fig. 1. Tombstone of Nogerbek Kazangap son (Mardanov, Hadiev, 2008: 78).

Stone size: 125 x 36 x 20 cm.]

Нөгербек Қазанғапұлының құлпытасындағы мәтін (оқыған Р. Мәрданов және И. Һадиев):
№ XX-3. Казакъ ыругының Урта Жүз хакиме Нөгәр бәк Карангаб (?) улына куелган таш. 1883 ел.

Алгы яғында (уйма язулы):

- 1) лә ил әһә иллә Аллаһы Мөхәммәд рәсүлуллаһ салаллаһы галәйһи вәссәлләм
- 2) сәнәи һижри 1300 нчедә 4 рәжәбел-мәржәбдә
- 3) Сәми [пулат] ... сенең Павладар
- 4) өйәзе Казакъ ругының Урта Йүз
- 5) Бәстин (?) иленең правитель Нөгәр бәк Карангаб (?)
- 6) угылы падишаһның коронованийасыга дәгъвәт
- 7) улынып барган заманда 63 йәшендә вафат
- 8) улды рәхмәте Ходага гарикъ улгай иде
- 9) амин 1883 нче йылда април 29

Үлчәмнәре: 125 x 36 x 20 (Мәрданов, Һадиев, 2008: 78)

Аударманы текстологиялық әдіс арқылы талдау. Алдыменен *Қазанғап* деген әкесінің атын *Карангап* деп оқыған екен. *Бәсентийін* руын *Бәстин* деп оқыған. *Семейпалат облысының* деген тіркесті *Сәми [пулат]* ... *сенең* деп оқыған екен. Жалпы тастың мазмұнын ашып, мәнін келтіріп, татар тіліне бейімдеп аударғанмен араб графикасындағы жазуын бермеген екен. Қолдағы бар құлпытастың суреті өте сапасыз. Әйтсе де, сапасыз суретке қарап отырып, араб жазуындағы үлгісі жасалды.

Мәтін:

1. لا اله الا الله محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم
2. سنه هجرى ١٣٠٠ انچى ده ٤ رجب مرجب ده
3. سمي بلات اوبلاسين يئك پولدار
4. اوبازى قزاق ارعين روعنك اورطا يوز
5. بيسنتين اينك پراويتلى نكريك قزىغاب
6. اوعلى پادشاهنك كرونائياسىغه ديوتات
7. اولنب بار عان زماندا ٦٣ ياشنده اوفات
8. اولدى رحمتى خداعى عريق اولعاى ايدى
9. امين ١٨٨٣ انچى ايلده اپريل ٢٩

Аудармасы: Алладан басқа Тәңір жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі, Оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын! Хижра жылы бойынша 1300-інші жылы 4 режеп мәрежепте (раджаб мураджаб) Семейпалат облысының Павлодар уезі қазақ Арғын руының Орта жүз Бәсентиін елінің правительі Нөгербек Қазанғап ұлы патшаның коронованиясына депутат болып барған заманда 63 жасында опат болды. Құдайдан рахмет жарылқау болғай еді. Әмин! 1883-інші жылда, 29 апрель (сәуір).

Құлпытастың аудармасының соңында мынадай түсініктеме берілген (аударма қазақ тілінде берілді, аударған – Б.Д.Б.):

Ресей императоры III Александрдың тәж кигізуіне бара жатқан жолда қаза тапқан әлгі адамды Уфадан келе жатқан арнайы пароходтан түсіріп алып жерлеген болуы керек. Өйткені, белгілі болғандай, салтанатты шараға Санкт-Петербургке баратын ресми қонақтардың бір тобы әуелі Уфада жиналып, кейін Ақеділ, Кама, Еділ бойымен Қазанға аттанған. Қазақ биі сол сапар кезінде жолда қайтыс болып, оның денесі өзен бойындағы мұсылман ауылы Салагыш зиратына жерленген. Бұл тастың суреті алғаш рет «Гасырлар авазы» журналында жарияланған (*Гасырлар авазы – 2002; 72*), кейін «Әгержем – жүрек жырым» (*Әгержем – 2004*) кітабының 73-бетінде жарияланған (*Мәрданов, Гадиев, 2008: 78–79*).

Ендігі кезекте, Бәсентиін елінің биі Нөгербек Қазанғапұлы кім болған деген мәселеге келсек, ол туралы өлкетанулық еңбектерде кездескені болмаса арнайы мәліметтер жоқтың қасы. Жеңіс Тілекенің «Шежіре: Ертіс-Баянаула өңірі» кітабында Бәсентиін руының шежіресін тарқата келе, Нөгербек би туралы мынадай қысқаша дерек берілген: «Нөгербек (Нөке) Қазанғапұлы. (1812–1882 жж.) 8.10.1849 ж., 17.05.1855 ж., 1.10.1860 ж. Баянауыл округіне қазы (заседатель) болып сайланған. 12.04.1859 жылдан хорунжий әскери атағы бар. 1878 жылы Анна лентасына тағылған «За усердие» алтын медалін алады» (*Тілеке, 1995*). Х.А. Аубакирова және К.В. Джумагалиева жазған «Этнический состав Сибирского казачества в XIX – начале XX веков» мақаласында казактардың құрамына кірмесе де, казактардың атақ, шенін алған қазақ арасындағы билерді атап өтеді, соның ішінде Нөгербек Қазанғапұлының да есімі аталған: «Однако были казахи, не входившие в казачье сословие, но которые числились в Сибирском казачьем войске и имели чины. [...] Также, заседатель приказа в Баянаульском округе Нөгербек (Нөке) Қазанғапұлы (1812–1882 гг.) 12 апреля 1859 года получил чин хорунжего», – деген дерек келтіреді (*Аубакирова, Джумагалиева, 2016*). Нөгербек бидің әкесі Қазанғап танымал тарихи тұлға. «Қазанғап Сатыбалдыұлы. 1771–1856 жылдары өмір сүрген, Бәсентиін елінің төбе биі, Баянауыл сыртқы округінің 1843–1848 жылдардағы аға сұлтаны» (*Қазанғап би, 2008; 41*). Қазанғап туралы жарияланған бұл кітапта Қазанғаптың атақ-дәрежесі, шен-шекпендері, Ресей патшалығы тарапынан алған сыйлықтары мен марапаттары түбегейлі жазылған. Қазанғап Сатыбалдыұлы мен баласы Нөгербек Қазанғапұлы жөнінде архивтік құжаттар мен өзге де дереккөздер осы кітапта жинақталған.

Нөгербек Қазанғапұлы жайында жазылған жарияланымдардың барлығында дерлік оның III Александр патшаның таққа отыруына арналған салтанатты сәтке сапар шегіп, Татарстан маңында көз жұмған деген дерек келтіреді. Нөгербектің сапарда қаза болуына қатысты баянауылдық белгілі өлкетанушы Алтынбек Құрманов ел арасындағы әңгіме мен Мәшһүр Жүсіп жазғандарына сүйене отырып, мынадай қызықты оқиғаны баяндайды: «Құдайдың құдіреті бізге көруге жазбапты (Мәшһүр Жүсіп айтып отыр – Д.Б.Д.), біз туардан жыл жарым бұрын дүниеден өткен екен. Қара Ертіс пен Баянауылдың даласын дүрідеткен сол асты ортаншы баласы Момынбек басқарып, Құнанбай қажы мен Нүрекен қажы бәс тігіп, бәйгесін көтеріп, соңында қалған елге бір той болыпты. Құдай қырына алса

құтылған пенде бар ма? Қазанғаптың кіші баласы Нөгербек сол аста бәйге бітімге дау туғызып, төбелес қылып, астың берекесін алса керек. Өз аталасы Актілес Жақсыбай абыздың айтқаны дейді: «Әй, Нөгербек, Қазекем саған әке болса, арқадағы елдің арқа күзеу ағасы еді, сен кигіз кімдікіне салдың? Мен білетін Қазанғап болса, аруағы тыныш жатпас, ажал жетіп өлсең, қасынан орын бұйырмайды» деген екен. Құттықадам баласы Жақсыбай абыздың ауызына құдай салды ма? Нөгербек жасы ұлғайғанда Ақ патшаның жүзін көремін деп Мәскеуге барған сапарында жолдың ауыртпашылығын көтере алмай, Қазан қаласында өліпті, сүйегі Қазан шаһарында жатыр. Міне, бұрынғының сөзі далада қалған ба?» дейді (Құрманов, 2008: 5). Әрбір аңыз-әңгіменің астарында бір шындық бары белгілі. Осы күнге дейін Нөгербектің бейіті Қазан қаласында деп есептеп жүрген ағайын үшін енді оның Татарстанның Әгерже ауданында (Агрыз) жерленгені белгілі болды.

Құлпытас құпияларын ашу арқылы, тарихи тұлғаларымыздың өміріне қатысты нақтылы мәліметтер табуға болады әрі белгісіз тұлғаларды танып, танытуға жол ашылады. Біздің тағы да тапқан тарихи олжаларымыздың бірі – Башқұртстан Республикасының Стерлибаш ауылы (татарша – Эстәрлебаш) зиратында есімдері сақталған қазақтан шыққан имам, халфе¹⁹, катиб, хаттат болған тұлғаларымыз және олар жасаған құлпытастар. Бұл өлке татар халқы үшін аса қадірлі әрі қасиетті, қастерлі мекен. Себебі, мұнда ХІХ–ХХ ғасырларда татар, башқұрт, қазақ халықтарының өкілдері біте қайнаса араласып, Алланы тану мақсатында Стерлибаш медресесі қасында топтасқан. «Алтын Ордадан бері келе жатқан әдет-ғұрыптар Стерлибаш төңірегінде жақсы сақталып қалған. Өйткені, Еділ бойындағы жойылып бара жатқан ислам мәдениеті Стерлибаш медресесі сияқты оқу орындарының «ықпалымен жандана түсті, халық арасында жаза білушілер көбейе бастады және ғалымдар шоғыры, яғни, өз заманының зиялы қауым қабаты қалыптасты» (Усманов, 2019: 125; Баттал, 1996: 96).

Стерлибаш ауылы мен медресесінің тарихы жөнінде сол елде арғы аталары және өзі де медресені басқарып, ұйымдастырған, дін және қоғам қайраткері, Мемлекеттік Думаның екі мәрте депутаты болған (1907–1912) Мұхаммедшакир Мұхаммедхарисұлы Тукаевтың (1862–1932) «Описание деревни Стерлибаша и Стерлибашевского медресе²⁰» атты қолжазбасы сақталған. Зерттеу жұмысының иіні мен ретіне қарай осы еңбектен мәліметтер қолданылды. М.М. Тукаевтың бұл еңбегінде Стерлибаш медресесінің өсіп-өркендеуіне, дамып-жетілуіне қазақтардың қосқан үлесі зор деп бағалайды. Стерлибаш медресесін Нигматулла бин Биектемир Тукаев басқарып тұрған кезде, тіпті, Кіші жүздің ханы Жәңгір ханның келгені жөнінде де нақтылы дерек береді: «В его время приезжали киргизские ханы – зауральский Ширгази хан и Букеевский Зиангир или Джангир хан. Рассказывают, что зауральский хан приезжал в Стерлибаш два раза; в первый раз неизвестно в котором году, а во второй раз был в 1820 году, а Зиангир хан приезжал один раз в 1828 году. В Стерлибашевском медресе Букеевский хан обучал сына своего Искандер-Султана и пожертвовал денег для устройства медресе, которое и действительно было выстроено о трех больших комнатах. После пришедшего в ветхость медресе, выстроенного Зиангир ханом, была построена на том самом месте новое, на средства, завещанные женою гвардии полковника князя Ахмед-султана, сына хана Зиангира, племянницей бывшего муфтия Тевкелева. Это медресе и в настоящее время называется «Ханским» (Описание, 2021: 37).

Стерлибаш ауылының медресесінде өте бай кітапхана болды. Шейх Нигматулла Тукаевтың 1820 ж. Бұхарадан әкелген қолжазбалары, оның ұлы Мұхаммедхарис Тукаевтың қажылыққа барғанда әкелген кітаптары және оған дейін жан-жақтан жинақталған кітаптар өте көп болатын. Өкінішке орай, медресенің аса бай кітапханасын «діни жазбалар жиналған» деген желеумен кеңестік кесапат басталғанда, 1921 ж. жойып жіберді. Сталиндік қуғын-сүргін кезінде М. Тукаевтың да жеке кітапханасы тәркіленді, бұл қатарда тек діни кітаптарды ғана емес, сонымен қатар орыс тілді әдебиеттерді, энциклопедиялар мен газет-журналдарды да бірге әкетті. Әйтсе де бірен-саран кітаптар халықтың қолдап-қорғаштап қалғаны арқасында ғана біздің заманымызға жетті. 1972 ж. Стерлибаш ауылының дін қайраткері, имам, хаттат, катиб, қазақтың қариясы Әбдірахман Айдаболов көз жұмады. Жат жерде дін

¹⁹Әуелгі атауы خليفة (Халифа) — Алла елшісінің ﷺ орнын басушы. Кейіннен сопылық бауырластық негізін салушыға немесе басшының тікелей орынбасарына берілетін титул ретінде қолданысқа енген.

²⁰Тукаев Ш.Х. Описание деревни Стерлибаша и Стерлибашевского медресе действительного члена Уфимского губернского статистического комитета, магзума Шакира Харисовича Тукаева Описание деревни Стерлибаша и Стерлибашевского медресе. 1890 г. Государственная книжная палата РБ. Рукописный фонд. Папка № 6. Рукопись. Без пагинации.

ғұламасы болған Ә. Айдаболовтың сақтап қалған кітаптары туралы мынадай деректер кездеседі: «Он, как и его отец Гали, был хальфой и учительствовал в медресе, являлся обладателем коллекции рукописных и печатных книг, завещанных ему в наследство отцом и дедушкой. Впоследствии книги были вывезены научными сотрудниками башкирского филиала АН СССР Р.И. Ахмадиевым и Б.Х. Ганиевым и переданы в его фонд. Коллекция представляла собой более 120 рукописных и печатных книг, написанных арабским шрифтом» (Насибуллина, 2021: 50).

Стерлибаш өлкесінің зиялы қауым өкілдері қолжазба кітаптарын аударуға және эпиграфиялық ескерткіштер жасауға ерекше күш салды. «Мысалы, бұл аудандарда ондаған танымал «тас жазушылар» өмір сүрді: Стерлибашта – Әли халфе бин Асанали әл-Қазақи, Молла Ғабдулла бин Мұхаммедхарис Тукаев, қажы Әбдірахим Әлиев, молла Әбдірахман Айдаболов, молла Латифулла бин Шейх Зайнулла Галиакаев, Габделвахид бин Абунагим, Габдулмажид бин Абунагим Мунасипов» (Усманов, 2019: 125) және т.б.

Сонымен, осынау тас қашаушылардың арасында қазақтардың да аттары аталып отыр. Олар: Әли халфе бин Асанали әл-Қазақи, оның балалары қажы Әбдірахим Әлиев, молла Әбдірахман Айдаболов. Бұл қазақ тас қашаушы, катиб, молла, дін қайраткерлері туралы көптеген татар зерттеушілерінің еңбектерінде кездеседі. Зерттеушілердің көбі өз еңбектерінде бұл қазақтардың атын атағанымен, олардың құлпытастары мен олар жасаған құлпытастарды зерттеп, арабшадан оқып, аударып, олардың кім болғанын, қандай қызмет атқарғаны жөнінде нақты мәліметтер жинап, жалпы жұртқа жария еткен татарстандық белгілі эпиграфист Венер Мударисұлы Усманов.

Стерлибаш зиратының ортасында «Хазреттер қабірлері» деп аталатын тарихи-архитектуралық кешені түзілген. Бұл кешенде алдында аты аталған қадірлі дін қайраткерлері тыныс тапқан. Келесі кезекте, сол хазреттердің арасында ойып тұрып орын алған қазақтан шыққан текті тұлғаларға қойылған құлпытастарды зерттеліп, ұсынылады:

Асаналы ұлы Әли халфе құлпытасы (2 сурет).

2 сурет. Асаналы ұлы Әли халфе құлпытасы, 1920 ж. Өлшемдерінің бірінші бөлігі – 50x95 см, екінші бөлігі – 50x115 см.

[Fig. 2. Tombstone of Ali Halfe the great Asanali, 1920. The first part of the dimensions is 50x95 cm, the second part is 50x115 cm.]

Алдыңғы беті:

1. هو الله الباقي وما عداه الفاني هذا مرقد
2. العابد الفاضل الكامل المشتغل بالتدريس في بضع
3. خمسين سنة الممتاز بين علماء العظام
4. البوكايلي تولدًا و الاسترلي باشي توطنا القزاقى نسبًا
5. المتوفى على بن اصنانالى فى السنة الهجرية ١٣٣٩
6. و فى الرومية ١٩٢٠ طيب الله ثراه و جعل الجنة مثواه

Аудармасы:

Ол – мәңгі Алла, Одан басқаның бәрі уақытша! Бұл – құлшылық етуші, жаны ізгі, кемел дәрежелі, елу жылдан астам дәріс берумен шұғылданған, ғұлама ғалымдардың арасында ерекше таңдаулы болған, туған жері жағынан әл-Бөкейлі, тұрған жері жағынан әл-Естәрлибаши, ұлты жағынан әл-Қазақи – ‘Әли Асаналы ұлының қабірі. Ол қайтыс болды – хижра жыл есебімен 1339 жылы, румия (христиан) жылы есебімен 1920²¹ жылы. Алла тағала оның жатқан жерін жәйлі, мекенін жәннаттан қылсын!

Әбдірахим Әли халфе ұлының (1881-1970) құлпытасының алдыңғы беті (3 сурет).

3 сурет. Әбдірахим Әли халфе ұлының (1881–1970) құлпытасы.
[Fig. 3. Tombstone of Abdurahim, son of Ali Halfe (1881-1970).]

²¹Хәлекәй ауылының адамы Йосыф Абсаттаровтың күнделік дәптерінен: «1920 нче елда гыйнуарда Гали хәлфә вафат булды».

Алдыңғы беті:

1. هذه التربة الشريفة
2. المتوفى عبد الرحيم
3. ابن علي خلفه
4. و في السنة الرومية
5. توالد الف و ثمان
6. مائة و سبعة و توفى
7. الف و تسع مائة سنو
8. ...

Аудармасы:

Бұл — қайтыс болған ‘Әбдірахим
‘Әли халфе ұлының қасиетті топырағы.
Және румие (христиан) жыл есебімен
туылды мың сегіз
жүз [алпыс] жеті және қайтыс болды
мың тоғыз жүз алпыс [алты].

Әбдірахим Әли халфе ұлының (1881–1970) құлпытасының артқы жағы (4-сурет).

4 сурет. Әбдірахим Әли халфе ұлының құлпытасының артқы жағы.
[Fig. 4. The back of the tombstone of Abdrakhim the son of Ali Halfe.]

Артқы жағы:

1. ايسكه ألوب دعا
2. قيلعز قبر اياسى
3. عبد الرحيم على
4. على خلفه اوغلى
5. وفات ۱۹۶۶ يلدە
6. ۹۹ ياشنده

Аудармасы:

1. Еске алып дұға
2. қылыңыз. Қабір иесі –
3. ‘Әбдірахимғали
4. Әли халфе ұлы.
5. [Ол] опат [болды] 1966 жылда
6. 99 жасында.

Стерлибаш зиратынан табылған бұл құлпытастарды аудару, оқу, зерттеу барысында қандай нәтижеге қол жеткіздік деген мәселе төңірегінде біздің айтатын тың ойларымыз бар. Венер Усманов тапқан сол елдегі метрикерлерде жазылған мәліметтер бойынша Әли халфе Стерлибашыны мекендеген. Арғы тегі Астрахан облысынан, Бөкей Ордасының құрамында болған. Ел ішіндегі қариялардың ескі жазбаларында оның руы Шеркештің Нарын бөлімі деген мәлімет бар. Бұл мәліметтердің анық-қанығын Татарстанға ғылыми экспедиция сапарымен барғанда анықтау мүмкіндігі пайда болады. Ал қажы Габдырахим (қазақша Әбдірахим) Галиев, молла Габдурахман (қазақша Әбдірахман) Айдабулов осы Әли халфенің балалары.

Әбдірахим Галиев тас қашау өнерінің көрнекті өкілдерінің бірі болған. Оның қалдырған тастарының саны бірнеше жүз. 1898 жылғы тас жазбалардың бірінде «тас қашаушы әл-қажы Габдеррахим бине Ғали Халфа әл-Қазақи...», яғни, «Халфенің ұлы қажы Әбдірахим Ғали әл-Қазақи» деген жазу қалдырған. Әбдірахим 1887–1897 жылдар аралығында қажылыққа барып, бірнеше жыл Түркияда білім алған. Ыстамбұлдағы түрік билігіне қарсы көтеріліс кезінде тұтқындалып, шет елдік болғандықтан ғана өлім жазасынан құтылған. Кеңес үкіметі тұсында 1960 жылға дейін Стерлибаш ауылында тас қашау ісімен айналысқан жалғыз хатшы болды. Әли халфенің екінші ұлы Әбдірахман да негізгі білімін Стерлибаш медресесінде алып, сол медреседе халфе қызметін атқарып, мешітте молдалық еткен. Кеңес өкіметі кезінде медреселер жабылғаннан кейін бірнеше жыл өз үйінде балаларды оқытады. Содан кейін жер аударылып, Беломор каналының құрылысына қатысады. Беломор каналы құрылысы кезіндегі сәттері туралы Стерлибаш ауылынан шыққан дін қайраткері Габделмажид Шайхесламулы Кадыйровтың жазып қалдырған естелік қолжазбасында кездеседі: «Төн урталарында «Кадыйров бармы?» дия кычкырып чакырдылар. «Тиз бул, ирекгә китәсен», – диделәр, Айдабулов белән янәшә йоклап ята идек. Абдырап китдек, ул қалды. Мин төнлә сәгать беренчедә чыгып китдем» (Гарипова, Усманов, 2020: 140–141). Бұл қолжазабада Алаш қайраткері, ақын, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов өмірінің қиын сәттері жөнінде де естеліктер жазылған.

Әли халфе Асаналыұлының балалары Әбдірахим мен Әбдірахман сталиндік қуғын-сүргінге ілігіп, жер аударылып, өмірдің азабын көреді. Олардың фамилиясы да екі түрлі: бірі Әбдірахим Галиев болса (1881–1970), бірі Әбдірахман Айдабулов тегін алған екен. Ол жөнінде репрессия құрбандары жөнінде жазылған кітапта былай берген екен:

«АЙДАБУЛОВ Абдрахман Галеевич, 1876 г.р., место рождения: д. Стерлибашево, Стерлибашевский р-н БАССР, татарин, б/п, образование среднее, мулла, арестован 28.09.1936 г., осужден по ст. 58-10 к лишению свободы на 8 лет, реабилитирован 13.05.1993 г.

АЙДАБУЛОВ Габдрахман Галеевич, 1880 г.р., место рождения: с. Стерлибашево, Стерлибашевский р-н БАССР, татарин, б/п, неграмотный, колхозник, арестован 20.09.1929 г., осужден по ст. 58-10, 58-11 к лишению свободы на 10 лет, реабилитирован 12.05.89 г.» (Книга памяти, 1997; 66). Бұл жерде тегі, аты, әкесінің аты, туған жері бірдей болып келетін екі адам бір адам болуы керек. Сол кездердегі әдеттегідей ұқыпсыздық кесірінен екі түрлі жазылып кеткен болуы мүмкін. Бұл дерекке қарап отырып, Әбдірахман Әлиұлының 1929 жылы және 1936 жылы тағы да тұтқындалып, 2 рет қамалғанын көруге болады.

Ал Әбдірахим Галеев туралы дәл осы кітапта мынадай мәлімет беріледі:

«Галеев Абдрахим Галеевич (1869). Дата рождения: 1869 г. Место рождения: д. Стерлибашево,

Калкашевская вол., Стерлитамакский кантон БАССР. Пол: мужчина. Национальность: татарин. Образование: неполное среднее. Профессия / место работы: крестьянин. Партийность: б/п. Мера пресечения: арестован. Дата ареста: 28 декабря 1928 г. Приговор: не осужден. Дата реабилитации: 8 января 1929 г.» (*Книга памяти, 1997*). Бұл дерекке қарағанда, Әбдірахим Галеев 1869 ж. туған. 1928 ж. тұтқындалып, 1929 ж. қайтадан босатылып ақталған екендігін көруге болады. Стерлибаш тұрғындарының айтуынша, ол тас кесумен арнайы айналыспаған, жақын адамдарға тас қойып, сауап алу мақсатында көп еңбек сіңірген. Жергілікті шеберлер болгар дәуіріндегі татар эпиграфикасының көркемдік дәстүріне негізделген жұмыстар орындаған. Стерлибаш жәдігерлері негізінен араб жазуының насх түрімен жазылған.

Қорытынды

Құлпытастардағы мәліметтер өте әсерлі. Сондықтан да біз құлпытастар арқылы көптеген мәліметтер алып, қазақтың құлпытас жазу мәдениеті мен тарихына жаңа есімдерді енгізіп, ғылыми айналымға жаңа ұсыныстар жолдап отырмыз.

Татарстанның Әгерже ауданынан табылған Нөгербек бидің құлпытасы негізінде жаңа, тың ойларға тап болдық. Нөгербек Қазанғапұлы туралы еңбектердің көбінде оның туған және өлген жылдары 1812–1882 жылдары деп көрсетілген (*Қазанғап би, 2008; 41; Тілеке, 1995*). Ал біз тапқан құлпытаста хижра жыл санағы бойынша 1300 жылы режеп айының 4-і күні, милади (григориан күнтізбесі) бойынша 1883 жылы 29 сәуірде 63 жасында қаза болды деген дерек келтіреді. 1883-ші жылдан 63 жасты алып тастасақ, Нөгербек Қазанғапұлы 1820 жылы дүниеге келген болып шығады. Табылған құлпытасты оқып, аударудың нәтижесінде әйгілі Қазанғап бидің ұлы Нөгербектің Қазан қаласы емес, Агрыз ауылында (Әгерже) жерленгенін және оның 63 жасында өмірде өткендігін, сол арқылы оның 1820 ж. дүниеге келгендігін анықтадық.

Сонымен қатар, Стерлибаш ауылындағы «Хазреттер қабіріндегі» аздаған тастарды таныстырып, бұрын белгісіз болған тұлғаларымызды ғылыми айналымға тарттық. Негізінен Стерлибаш ауылын тұтастай зерттеу жұмыстарын қолға алу қажет. Себебі, бұл ауылдың тарихы тым тереңде және жергілікті тұрғындардың естеліктері мен күнделіктерінде қазақтарға қатысты мәліметтер өте көп. Бұл өлкеде Абай білім алған, Шоқан осы ауылдың медресесінде оқыған деген сияқты ақпараттар жазылған. Одан бөлек, бұл ауылдың медресесінде қазақ пен татар, башқұрттарға ортақ танымал тұлғалар түлеп шыққан жер. Кіші жүздің ханы Жәңгірхан мешіт салдырған, медресеге демеушілік көрсетіп, өзінің әулетін осында оқытқан. Соның әсерінен бұл жерде көптеген қазақтар мекендеген. Сондықтан да, Стерлибаш ауылының тамырлы тарихын зерттеу келешектің келелі ісі деп білеміз.

Әдебиеттер

Ажигалиев С.И., 1994 — *Ажигалиев С.И.* Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). Алматы: Ғылым, 1994. 260 с.

Архитектурная эпиграфика, 2015 — *Архитектурная эпиграфика Узбекистана.* Книга-альбом. 1-25 том. Ташкент, 2015. 376 с.

Атырау қазақтарының, 2017–2019 — *Атырау қазақтарының эпиграфикалық ескерткіштері.* Том 1-3. Атырау: Ағатай, 2017–2019. 154 б.

Аубакирова, Джумагалиева, 2016 — *Аубакирова Х.А., Джумагалиева К.В.* Этнический состав Сибирского казачества в XIX – начале XX веков // Портал Qazaqstan tarihy [Электронный ресурс], 06.10.2016. URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9203>. (Дата обращения: 25.02.2023).

Әгержем, 2004 — *Әгержем-йөрәк жырым: Әгерже районы: үткәне һәм бүгенгесе, кешеләре һәм эшләре.* төз. М.Вәли-Баржылы. Казан: Идел-Пресс, 2004. 479 б.

Баттал, 1996 — *Баттал Г.* Казан төркиләре. тәрж. А. Рәхимова. Казан, 1996. 191 б.

Гарипова, Усманов, 2020 — *Гарипова Л.Ш., Усманов В.М.* Балаларға мирас итеп ... (Мәжид карый Кадыровның истәлек дәфтәрәнән) // Эхо веков, 2020. № 2. С. 136–143. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44126717>

Книга памяти, 1997 — *Книга памяти жертв политических репрессий Республики Башкортостан: [В 5-ти т.].* Редкол.: Ишмуратов Х.Х. (гл. ред.) и др.; Раб. группа по подгот. рукоп.: Валеев Р.А. и др.; [Ассоц. жертв полит. репрессий]. Уфа: Китап, 1997. Т. 1: А–В / 464 с.: илл.

Қазақстан эпиграфикасы, 1971 — Қазақстан эпиграфикасы. Мұсабаев, Ғ. Махмұтов, А., Айдаров Ғ.; Қазақ ССР Ғылым академиясы; Тіл білімі институты; жауапты ред. Ғ. Мұсабаев. Алма-Ата: Ғылым, 1971. 1-шығ. 161, [2] б.

Қазанғап би, 2008 — Қазанғап би Сатыбалдыұлы. Құраст.: Ә.Қ. Елемесов, Қ.Ә. Малғаждаров. Павлодар: «Кереку», 2008. 173 б.

Қожа Ахмет, 2013 — Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Мавзолей Ходжа Ахмада Ясави. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. Құрастырушылар Ә.Қ. Муминов, М.Б. Қожа, С. Моллақанағатұлы, М.Ж. Садықбеков, Ж.М. Нұрбеков. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. Издание четвертое, переработанное и дополненное. Алматы: «Эффект» ЖШС, 2013. 208 б.

Құлбаев, 2015 — Арал-Каспий аралығы тарихи-мәдени ескерткіштеріндегі араб графикалы мәтіндердің анықтамалығы. Н. А. Құлбаев. Алматы: Бадамұра, 2015. ISBN 978-601-7064-12-9 (мұқ.) Библиогр.: 220 б. 1-том. 226, [1] б., [16] п. сурет. (мұқ.)

Құлпытас, 2014 — Құлпытас сырын ашайық. Жоба авторы: Ж. Сафуллин, құлпытас мәтіндерін аударған: Қ. Құттымұратұлы. Орал: ЖК «Adil Parasat», 2014. 84 б.

Құрманов, 2008 — Құрманов А.Ж. Ел-жұрттың құты болған Қазанғап би // «Сарыарқа самалы» газеті. Павлодар. 23 тамыз, 2008 жыл. № 94 (14287).

Мәрданов, Һадиев, 2002 — Мәрданов Р.Ф., Һадиев И.Г. «Таш архив» серләре // Гасырлар авазы, 2002. № 3/4. 72 б.

Мәрданов, Һадиев, 2008 — Мәрданов Р.Ф., Һадиев И.Г. Әгерже төбегенең ташъязма истәлекләре. Казан: «Тамга» нәшрияты, 2008. 148 б. («Татар эпиграфикасы» сериясе; 1нче китап); // Портал Tashlar.narod [Электронный ресурс]. URL: <http://tashlar.narod.ru/text/agerje/20-salagish-zirat.htm>. (Дата обращения: 25.02.2023).

Медоев А.Г., 1969 — Медоев А.Г. Подземная архитектура кочевников полуострова Мангышлак // Простор, 1969. № 6. С. 51–57

Мендикулов., 1956 — Мендикулов М.М. Памятники архитектуры полуострова Мангышлака и Западного Устюрта. Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1956. 50 с.

Мирасханэ — Мирасханэ // Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ [Электронный ресурс]. URL: <http://miras.info/monuments> (Дата обращения: 25.02.2023).

Насибуллина, 2021 — Насибуллина Н. История хранителей рукописного наследия в Стерлибашево // Милли-мәдәни мирасыбыз: Башкортстан татарлары. Стәрлебаш. 2 нче кисәк. – 2 нче басма. Казан, 2021. 448 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән). ISBN 978-5-93091-334-7

Описание, 2021 — Описание деревни Стерлибаша и Стерлибашевского медресе действительного члена Уфимского губернского статистического комитета, Магзума Шакира Харисовича Тукаева // Милли-мәдәни мирасыбыз: Башкортстан татарлары. Стәрлебаш. 2 нче кисәк. 2 нче басма. Казан, 2021. 448 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән). ISBN 978-5-93091-334-7

Сейсем Ата, 2015 — Сейсем Ата қорымының араб жазуындағы эпиграфикасы. Кіріспе, құрастыру, араб, парсы, түркі тілдерінен аударма, көрсеткіштер Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова, Н.А. Құлбаев. Ғылыми консультант М.С. Нұрқабаев, ағылшын тіл редакторы Нил Робинсон. Астана, 2015. 160 б.

Тілеке, 1995 — Тілеке Жеңіс. Шежіре: Ертіс-Баянаула өңірі. Павлодар: «Дауа», Қазақстан, 1995. кет. I. 172 б.

Усманов, 2019 — Усманов В.М. Эпиграфические памятники Приуралья // Перспективы развития науки и образования: сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции, 31 июля 2019 г. Часть 1. Тамбов: Консалтинговая компания Юком, 2019. С. 77–84. (108 с.).

Усманов, 2019 — Усманов В.М. Эстәрлебаш ташъязмалары // Фәнни Татарстан, 2019. № 1. Б.124–127.

Шақпақ-ата, 2009 — Шақпақ-ата жерасты мешіті мен қорымының эпиграфикасы. Муминов, Ә.Қ., Нұрманова, А. Ш.; ред. Б. М. Бабаджанов. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. 223 б., фотосурет. альбом. (Қазақстанның эпиграфикалық ескерткіштері. Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы бойынша; «Мәдени мұра» өңірлік салалық бағдарламасы. Мәтіні қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде). 213 б.

References

Agerzhem, 2004 — Agerzhem – iorek zhyrym: Agerzhe raiony: utkane ham bugengese, keshelare ham ieshlare [Agyz is the song of the heart. Agyzsky district: past and present, people and life] / Ed. by M. Vali-Barzhyly. Kazan: Idel-Press, 2004. 479 p. (In Tat.)

ArkHITEKTURNAIA ÈPIGRAFİKA, 2015 — *ArkHITEKTURNAIA ÈPIGRAFİKA Uzbekistana*. Kniga-al'bom [Architectural epigraphy of Uzbekistan. The book is an album]. Vol. 1-25. Tashkent, 2015. 376 p. (In Russ., English and Uzbek)

Atyrau qazaqtarynyng, 2017–2019 — *Atyrau qazaqtarynyng èpigrafikey qeskertkishteri* [Epigraphic monuments of Atyrau Kazakhs]. Vol. 1-3. Atyrau: Aghatai, 2017–2019. 154 p. (In Kaz.)

Aubakirova, Dzhumagalieva, 2016 — *Aubakirova H.A., Dzhumagalieva K.V. Ètnicheskiy sostav Sibirskogo kazachestva v XIX – nachale XX vekov* [The ethnic composition of the Siberian Cossacks in the XIX – early XX centuries] // Portal Qazaqstan tarihy. 06.10.2016. URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9203> (access date: 25.02.2023). (In Russ.)

Azhigaliev, 1994 — *Azhigaliev S.I.* 1994. Genезis traditsionnoy pogrebal'no-kul'tovoy arkhitektury Zapadnogo Kazakhstana (na osnove issledovaniya malykh form) [Genesis of the Traditional Burial and Cult Architecture of Western Kazakhstan (based on a Small-Scale Study)]. Almaty: Gylym, 1994. 260 p. (In Russ.)

Battal, 1996 — *Battal G.* Kazan turkilare [Kazan Turks] /Transl. by A. Rahimova. Kazan, 1996. 191 p. (In Tat.)

Garipova, Usmanov, 2020 — *Garipova L.Sh., Usmanov V.M.* Balalarga miras itep ... (Mazhid karyi Kadirovnyng istalek daftarennan) [He inherited the children ... (From the memoir notebook of Majid Kadyrov)] // Gasyrlar avazy / Eho vekov, 2020. No. 2. Pp. 136–143. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44126717> (In Tat. and Russ.)

Mardanov, hadiev, 2002 — *Mardanov R.F., Hadiev I.G.* “Tash arhiv” serlære [Secrets of the "stone archive"] // Gasyrlar avazy. 2002. No. 3/4. 72p. (In Tat.)

Mardanov, hadiev, 2008 — *Mardanov R.F., Hadiev I.G.* Agerzhe tobageneng tashiazma istaleklare [Stone inscription monuments of agri village] Kazan: Tamga nashriyat, 2008. 148 p. (“Tatar epigrafikasy” seriias; Inche kitap) // Portal Tashlar.narod. URL: <http://tashlar.narod.ru/text/agerje/20-salagish-zirat.htm> (access date: 25.02.2023) (In Tat.)

Medoev A.G., 1969 — *Medoev A.G.* Podzemnaya arhitektura kochevnikov poluostrova Mangyshlak [Underground architecture of the nomads of the Mangyshlak Peninsula] // Prostor. 1969. No 6. Pp. 51–57. (In Russ.)

Mendikulov, 1956 — *Mendikulov M.M.* Pamyatniki arkhitektury poluostrova Mangyshlaka i Zapadnogo Ustyurta [Architectural monuments of Mangyshlak peninsula and Western Ustyurt]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR Publishing House nauk, 1956. 50 p. (In Russ.)

Mirashane — *Mirashane* [Heritage] // Tsentris'mennogo i muzykal'nogo naslediiya im. G. Ibragimova AN RT. URL: <http://miras.info/monuments> (access date: 25.02.2023). (In Russ.)

Nasibullina, 2021 — *Nasibullina N.* Istoriya khranitelei rukopisnogo naslediiya v Sterlibashevo [The history of the curators of the manuscript heritage in Sterlibashevo] // Milli-madani mirasybyz: Bashkortstan tatarlary. Starlebash. 2nche kisak. 2nche basma. Kazan, 2021. 448 b. (Fanni èkspeditsiialar khazinasennan). (In Russ.)

Opisanie, 2021 — *Opisanie derevni Sterlibasha i Sterlibashevskogo medrese deistvitel'nogo chlena Ufimskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, Magzuma Shakira Harisovicha Tukaeva* [Description of the village of Sterlibasha and Sterlibashevsky madrasah of the full member of the Ufa Provincial Statistical Committee, Magzum Shakir Kharisovich Tukaev] // Milli-madani mirasybyz: Bashkortstan tatarlary. Starlebash. 2nche kisak. 2nche basma. Kazan, 2021. 448 p. (Fanni jekspeditsiialar hazinasennan). (In Russ.)

Qazanghap bi, 2008 — *Qazanghap bi Satybaldyuly* [Kazangap bi Satybaldyuly] / Comp. by: A.Q. Elemesov, Q.A. Malghazhdarov. Pavlodar: Kereku, 2008. 173 p. (In Kaz.)

Qazaqstan epigrafikasy, 1971 — *Qazaqstan epigrafikasy* [Text] [Epigraphy of Kazakhstan] / Comp. by: Musabaev, G. Mahmutov, A., Ajdarov G.; Qazaq SSR Gylym akademiyasy; Til bilimi instituty; Ex. ed. G. Musabaev. Alma-Ata: Gylym, 1971. 161 p. (In Kaz.)

Qulbaev, 2015 — *Aral-Kaspii aralyghy tarihi-mädeni eskertkisherindegi arab grafikaly matinderding anyqtamalyghy* [Text] [Reference book of texts with Arabic graphics on historical and cultural monuments of the Aral-Caspian region [text]] / N.A. Qulbaev. Almaty: Babamura, 2015. Vol. 1. 220 p. (In Kaz.)

Qulpytas, 2014 — *Qulpytas syryn ashaiyq* [Let's reveal the secret of the tombstone] / Author of the project Zh. Safullin. Texts translated by Q. Quttymuratuly. Oral: ZhK Adil Parasat. 2014. 84 p. (In Kaz.)

Qurmanov, 2008 — *Qurmanov A.Zh.* El-zhurtyng quty bolghan Qazanghap bi [Kazangap bi, blessed by the people] // Saryarqa samaly newspaper. Pavlodar. 2008. August 23. No. 94(14287). (In Kaz.)

Seisem Ata, 2015 — *Seisem Ata qorymynyng arab zhazyndaghy èpigrafikey* [Epigraphy of the Seysem Ata burial ground in Arabic script] / Kirispe, qurastyru, arab, parsy, turki tilderinen audarma, korsetkisher

A.Q. Muminov, A.Sh. Nurmanova, N.A. Qulbaev. Academic cons. M.S. Nurqabaev, Eng. Ed. N. Robinson. Astana, 2015. 160 p. (In Kaz., English and Russ.)

Tileke, 1995 — *Tileke Zhengis. Shezhire: Ertis-Baianaula ongiri* [Genealogy: Irtysh-Bayanaul region]. Book. 1. Pavlodar: Daa. Qazaqstan. 1995. 172 p. (In Kaz.)

Usmanov, 2019 — *Usmanov V.M. Èpigrafičeskie pamiatniki Priural'ia* [Epigraphic monuments of the Urals] // *Perspektivy razvitiia nauki i obrazovaniia: sbornik nauchnykh trudov po materialam mezhdunarodnoi nauchno-praktičeskoj konferentsii 31 iulia 2019 g. Chast' 1.* Tambov: Konsaltingovaia kompaniia Iukom, 2019. Pp. 77– 84. (In Russ.)

Usmanov, 2019 — *Usmanov V.M. Èstarlebash tashiazmalary* [Sterlibashevsky stone inscriptions] // *Fanni Tatarstan*, 2019. No. 1. Pp. 124– 127. (In Tatar)

Shaqaq-ata, 2009 — *Shaqaq-ata zherasty meshiti men qorymynyng èpigrafičesky* [Epigraphy of the Shapak-Ata underground mosque and necropolis]. A.Q., Muminov, A. Sh. Nurmanova; Ed. B. M. Babadzhanov. Almaty: Dajk-Press, 2009. 223 p., (Qazaqstannyng èpigrafičesky eskertkishteri – Madeni mura memlekettik baghdarlamasy boiynsha; “Mädeni mura” ongirlik salalyq baghdarlamasy). 213 p. (In Kaz., Eng. and Russ.)

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 403–420, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_403-420

ARCHAEOLOGICAL STUDY OF KOSTANAY REGION IN THE 1930–1960s

Almas A. Zhalelov^{1*}

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University (47, Baytursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
 PhD Student

 <https://orcid.org/0000-0002-8468-7051>. E-mail: nacion98@mail.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Zhalelov A., 2023

Abstract. *Introduction.* To date, the territory of Kostanay region has been studied relatively fully in archaeological terms. From 1969 to the present, reconnaissance and stationary work has been continuously carried out, forming the archaeological appearance of the region. The least researched stage in the history of archaeological research is the 1930–1960s, in this paper an attempt is made to fill this gap. *Goals and objectives* – to trace the history of archaeological research; to show the activities of central and provincial state, scientific and public organizations in the archaeological study of the region; to assess the contribution of individual researchers, including local historians; to form a holistic picture of the formation of the process of archaeological research of the region in the period under review. *Results.* In the pre-war stage, against the background of many years of research by O.A. Krivtsova-Grakova at the Alekseev complex of the Bronze Age, recorded periods of intensive study of monuments of material culture and accumulation of archaeological material by scientists of the Kostanay Museum and local historians: P.Y. Derevyagin, P.E. Chernyavsky. The discovery of Stone Age sites is associated with their name: Svetlo-Dzharkul, Takuzhinsk, Konstantinov, Sergeev, Kara-Tamar, Aksuat. This stage, which marked the beginning of the accumulation of factual material and scientific understanding of the archeology of the region, is the least studied in the scientific literature. Later, A.Y. Bryusov and A.A. Formozov analyzed the materials from these sites and gave their cultural and chronological affiliation, which gave a certain impetus to the development of Stone Age archaeology, previously represented in the region only by the Bronze Age. The post-war stage, up to the creation of V.V. Edokimov of the Archaeological expedition on the basis of the Kostanay Pedagogical Institute, is characterized by episodic investigations of individual researchers: O.A. Krivtsova-Grakova and A.M. Orazbaev at the Sadchikov settlement, G.I. Patsevich during "virgin lands" expeditions, M.G. Moshkova during archaeological practice, etc. *Conclusions.* The article shows the sequence of studies, from the activities of local historians and employees of the Kostanay Museum, who carried out hikes and individual trips with collections on identified monuments, to full-scale stationary excavations and expeditions of well-known archaeologists.

Keywords: archaeological research, history of study, museum, monument, excavations, Kostanay region

Acknowledgments. I express my sincere gratitude to the staff of the Kostanay Regional Museum of Local Lore and the State Archive of the Kostanay region for their help in finding the necessary documents. Special thanks to Shevnina I.V. and Kolbina A.V. for their support in the preparation of the article.

For citation: Zhalelov A. Archaeological study of Kostanay region in the 1930–1960s // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 403–420. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_403–420.

1930–1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Алмас Арманович Жалелов^{1*}

¹А. Байтұрсынов ат. Қостанай өңірлік университеті (47-үй, Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)

PhD докторанты

 <https://orcid.org/0000-0002-8468-7051>. E-mail: nacion98@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Жалелов А.А., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бүгінгі Қостанай облысының аумағы археологиялық тұрғыдан салыстырмалы түрде толық зерттелген. 1969 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін аймақтың археологиялық келбетін қалыптастыратын барлау және стационарлық жұмыстар үздіксіз жүргізілуде. Археологиялық зерттеу тарихындағы ең аз зерделенген кезең 1930–1960 жылдар, бұл жұмыста осы олқылықты толтыруға әрекет жасалды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – археологиялық зерттеулердің тарихын қадағалау; аймақты археологиялық зерттеу ісінде орталық және провинциялық мемлекеттік, ғылыми және қоғамдық ұйымдардың қызметін көрсету; жекелеген зерттеушілердің, оның ішінде жергілікті өлкетанушылардың үлесін бағалау; қарастырылып отырған кезеңде аймақты археологиялық зерттеу процесінің қалыптасуының тұтас бейнесін қалыптастыру. Нәтижелер. Соғысқа дейінгі кезеңде көп жылдық зерттеулердің фондында О.А. Кривцова-Гракованың қола дәуірі Алексеев кешені бойынша Қостанай мұражайының ғалымдары мен өлкетанушылардың материалдық мәдениет ескерткіштерін қарқынды зерттеу және археологиялық материал жинақтау кезеңдері жазылған: П.Я. Деревягин, П.Е. Чернявский. Тас дәуірі орындарының ашылуы олардың атымен байланысты: Жарық-Жаркөл, Такужинская, Константиновская, Сергеевская, Қара-Тамар, Ақсуат, т.б. Өлке археологиясының деректік материалдары мен ғылыми түсінігінің жинақталуының бастауы болған бұл кезең ғылыми әдебиеттерде аз зерттелген кезең болып табылады. Кейінірек А.Я. Брюсов пен А.А. Формозов бұл орындардан алынған материалдарды талдап, олардың мәдени-хронологиялық тиістілігін берді, бұл бұрын аймақта тек қола дәуірімен ұсынылған тас дәуірі археологиясының дамуына белгілі бір серпін берді. Соғыстан кейінгі кезең, В.В. Едокимов, Қостанай педагогикалық институты негізіндегі археологиялық экспедициясы, жекелеген зерттеушілердің эпизодтық зерттеулерімен сипатталады: О.А. Кривцова-Гракова және А.М. Оразбаев Садчиковский қоныста, Г.И. Пацевич «тың» экспедициялары кезінде, М.Г. Мошкова археологиялық тәжірибе кезінде және т.б. *Қорытынды.* Мақалада өлкетанушылар мен Қостанай мұражайы қызметкерлерінің іс-әрекетінен бастап, анықталған ескерткіштерге коллекциялармен жеке саяхаттар мен экспедицияларға дейін, толық көлемді стационарлық қазбалар мен экспедицияларға дейінгі зерттеулердің реттілігі көрсетілген. атақты археологтар.

Түйін сөздер: археологиялық зерттеулер, зерттеу тарихы, мұражай, ескерткіш, қазба жұмыстары, Қостанай облысы

Алғыс. Қостанай облыстық тарихи-өлкетану мұражайы мен Қостанай облысының мемлекеттік мұрағатының қызметкерлеріне қажетті құжаттарды іздеуге көмектескені үшін алғысымды білдіремін. Мақаланы дайындауда көрсеткен қолдауы үшін И.В. Шевнина мен А.В. Колбина жеке алғыс.

Дәйексөз үшін: Жалелов А.А. 1930–1960 жылдардағы Қостанай облысын археологиялық зерттеу // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 403–420 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_403–420.

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 1930–1960-е ГОДЫ

Алмас Арманович Жалелов^{1*}

¹Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова (д. 47, ул. Байтурсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

Докторант PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-8468-7051>. E-mail: nacion98@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Жалелов А.А., 2023

Аннотация. *Введение.* На сегодняшний день территория Костанайской области в археологическом отношении изучена сравнительно полно. С 1969 года и по настоящее время непрерывно ведутся рекогносцировочные и стационарные работы, формирующие археологический облик региона. Наименее исследованным этапом в истории археологического изучения являются 1930–1960-е годы, в данной работе предпринята попытка заполнить данный пробел. *Цель и задачи исследования* – проследить историю археологических исследований; показать деятельность центральных и провинциальных государственных, научных и общественных организаций в деле археологического изучения региона; оценить вклад отдельных исследователей, в том числе местных краеведов; сформировать целостную картину становления процесса археологических исследований региона в рассматриваемый период. *Результаты.* В довоенный этап, на фоне многолетних исследований О.А. Кривцовой-Граковой на Алексеевском комплексе эпохи бронзы, фиксируются периоды интенсивного изучения памятников материальной культуры и накопления археологического материала силами научных работников Кустанайского музея и местных краеведов: П.Я. Деревягина, П.Е. Чернявского и др. С их именем связано открытие стоянок каменного века: Светло-Джаркульская, Такужинская, Константиновская, Сергеевская, Кара-Тамарская, Аксуатская и пр. Данный этап, положивший начало накоплению фактического материала и научному осмыслению археологии региона, является наименее изученным в научной литературе. Позже А.Я. Брюсовым и А.А. Формозовым были проанализированы материалы с данных стоянок и дана их культурно-хронологическая принадлежность, что дало определенный импульс развитию археологии каменного века, до этого в регионе представленный только эпохой бронзы. Послевоенный этап, вплоть до создания В.В. Едокимовым археологической экспедиции на базе Кустанайского пединститута, характеризуется эпизодическими изысканиями отдельных исследователей: О.А. Кривцовой-Граковой и А.М. Оразбаевым на Садчиковском поселении, Г.И. Пацевичем в ходе «целинных» экспедиций, М.Г. Мошковой во время археологической практики и др. *Выводы.* В статье отображена последовательность исследований, от деятельности местных краеведов и сотрудников Кустанайского музея, осуществлявших походы и отдельные выезды со сборами на выявленных памятниках, до полномасштабных стационарных раскопок и экспедиций известных специалистов-археологов.

Ключевые слова: археологические исследования, история изучения, музей, памятник, раскопки, Кустанайская область.

Благодарность. Выражаю искреннюю благодарность сотрудникам Костанайского областного историко-краеведческого музея и Государственного архива Костанайской области за помощь в поисках необходимых документов. Отдельная благодарность Шевниной И.В. и Колбиной А.В. за оказанную поддержку при подготовке статьи.

Для цитирования: Жалелов А.А. Археологическое изучение Костанайской области в 1930–1960-е годы // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 403–420. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_403–420.

Введение

На современном этапе территория Костанайской области в археологическом отношении изучена сравнительно полно. С 1969 года и по настоящее время непрерывно ведутся рекогносцировочные и

стационарные работы, формирующие археологический облик региона. Как известно, первые систематические исследования в области связаны с именем известного археолога О. А. Кривцовой-Граковой. В дальнейшем, кустанайской археологией в той или иной мере занимались такие ученые как А.Я. Брюсов, А.А. Формозов, Г.И. Пацевич, А.М. Оразбаев и др. Исследуемый период 1930–1960-х гг. характеризуется как этап становления и развития археологии не только в Кустанайской области, но и в Казахстане в целом. В современной исторической науке историография является предметом специального изучения, так как без оценивания самой науки и творческой деятельности предшественников невозможны дальнейшие исследования и новые открытия. Использование архивных документов и материалов, впервые вводимых в научный оборот, позволило показать новые детали известных исследований. Малоизученным вопросом является деятельность местных краеведов по выявлению памятников материальной культуры, положивших начало накоплению фактического материала и научному осмыслению археологии региона. Отсутствие научных работ, затрагивающих тематику археологических исследований на региональном уровне в указанный период, требует целенаправленного изучения со стороны исследователей и определяет значимость настоящей статьи.

Целью данной работы является освещение истории развития археологических исследований в Кустанайской области в 30–60-е годы XX века. Для достижения поставленной цели необходимо решение следующих задач: проследить историю археологических исследований; показать деятельность центральных и провинциальных государственных, научных и общественных организаций в деле археологического изучения региона; оценить вклад отдельных исследователей, в том числе местных краеведов; сформировать целостную картину становления процесса археологических исследований региона в рассматриваемый период.

Материалы и методы

Цель исследования предполагают использование ряда источников, среди которых периодическая печать изучаемой эпохи, научные статьи, монографии, а также архивные документы и материалы, содержащиеся в фондах Государственного архива Костанайской области (Фонд 418, Кустанайский областной историко-краеведческий музей Управления культуры Кустанайской областной администрации за 1925–1995 гг.) и Костанайского областного историко-краеведческого музея (рукописный фонд), составляющих основу данной работы и впервые вводимых в научный оборот. Совокупное применение источников предоставило возможность получения всей необходимой информации для достижения цели настоящего исследования. Методологическую основу работы составляют общеисторические и историографические методы научного исследования: с помощью сравнительного метода были сопоставлены отдельные этапы археологического изучения области и установлены объективные закономерности его развития, историко-генетический метод дал возможность установить причинно-следственные связи в процессе исследования края и оценить значимость тех или иных событий, проблемно-хронологический метод предполагает расчленение отдельных узловых проблем на ряд узких проблем, каждая из которых рассматривается в хронологической последовательности относящихся к ней историографических фактов. Комплексное использование данных методов позволило более объективно передать исследуемый исторический период.

Обсуждение

История изучения необходима для выявления закономерностей, объединения и оценки накопленного материала, без чего невозможны дальнейшие исследования и открытия. Тема истории археологических исследований изучаемого региона в той или иной степени привлекает внимание исследователей: краткие очерки, учебные пособия, статьи, отдельные историографические параграфы в монографиях и диссертационных работах, освещающих историю изучения отдельных вопросов в археологии. Научные работы, посвященные истории изучения археологических исследований в Костанайской области, как правило затрагивали одну определенную эпоху (Логвин, 2011), персоналии (Базарбаева и др., 2016) или же рассматривали данный вопрос через призму музейной экспозиции (Колбина, 2015). Многие аспекты исследуемой темы освещались в научных работах костанайских ученых: Логвина В.Н., Калиевой С.С., Логвина А.В., Шевниной И.В. и др. При анализе доступной научной литературы автором определено, что основной массив интересующей нас информации сосредоточен в вводных частях работ в виде краткого экскурса в историю исследований того или иного вопроса (Калиева, Логвин, 1997; Шевнина,

Логвин, 2015). Другой источник информации составляют монографии и статьи историографического характера, в которых история археологических изысканий в Кустанайской области преподносится в комплексе общереспубликанских исследований по археологии (Таймагамбетов, Байгунаков, 2008; Құрманқұлов, Байгунаков, 2008; Байгунаков, 2015). В зависимости от характера и объема научных работ, вопросы истории археологических исследований рассматриваются в них в широком смысле и ряд вопросов требуют целенаправленного и более детального изучения. Так, вопрос об истории археологических исследований в качестве самостоятельной и комплексной темы до сих пор еще не ставился.

Результаты

Об изучении Кустанайской области в археологическом отношении к исходу первой трети XX века, в некоторой степени, можно судить по коллекции предметов материальной культуры Кустанайского окружного музея, в этом плане представляющей показательной. На 1 января 1931 года археологическая коллекция музея по описи составляла всего 12 экспонатов: два ядра пушки, три кольчуги, золотое кольцо с персидской надписью, пара глиняных горшков, три кремневые стрелы и каменный молоток (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 10. Л. 22.). Так как, до 1937 года не осуществлялся полный учет и опись коллекций музея, не совсем ясно каким образом данные артефакты попали в музей. Известно только, что каменный молоток, обнаруженный колхозником при рытье погребца, был доставлен в музей учителем Светло-Джаркульской школы Загородным П.С. в 1927 году (ГАКО. Ф. 418. Оп. 1. Д. 6. Л. 12.). Относительно, керамических сосудов есть все основания считать их андроновскими, доставленными из Кинь-Аральской волости (Теплоухов, 1927: 87).

Крайне неудовлетворительное положение дел с археологическими экспонатами, которые совершенно не представляли древнейшую историю края, не раз обсуждались на заседаниях совета музея. Так, на очередном заседании от 5 декабря 1928 года было решено археологические экспонаты приобретать вне плана, за счет сокращения средств на обретение экспонатов других отделов (ГАКО. Ф. 418. Оп. 1. Д. 12. Л. 1.). Как правило, подобные методы пополнения археологической коллекции особого успеха не имели. Одновременно с этим, богатство Кустанайского края памятниками материальной культуры не вызывало сомнения. Так, старший агроном отдела землеустройства П.И. Маклецов, по долгу службы совершавший многочисленные поездки по мелиорации земель и почвенно-ботаническим исследованиям в области, отмечал ужасное состояние «памятников старины», которые совершенно не оберегались и не обследовались. В своем заявлении от 21 сентября 1929 года в Общество изучения местного края он просил выдать соответствующий документ, позволяющий вести работы по изучению и охране памятников материальной культуры (ГАКО. Ф. 418. Оп. 1. Д. 12. Л. 172.). Учитывая тот факт, что о деятельности П.И. Маклецова в данном направлении автором в архивах ничего не обнаружено, логично предположить, что разрешение он не получил.

Как известно, первые систематические раскопки в Кустанайской области связаны с именем Ольги Александровны Кривцовой-Граковой. По мнению автора, начало данных работ не осуществилось бы без деятельного участия директора Кустанайского музея Петра Яковлевича Деревягина, который заступил на должность 1 декабря 1927 года. До этого он некоторое время состоял научно-техническим работником Центрального музея Кыргызстана, вел научно-исследовательскую работу по орнитологии и работал по охране природы, памятников старины, искусства и быта (ГАКО. Ф. 418. Оп. 1. Д. 12. Л. 32.). С его именем связано всестороннее улучшение работы Кустанайского музея в 1927–1932 годах.

В контексте начала раскопок на Алексеевском комплексе, необходимо упомянуть статью Бориса Николаевича Гракова «Ближайшие задачи археологического изучения Казакстана», выполненную по заказу Центрального музея Казахстана. В данной работе автор обозначает проблему малой археологической изученности КазССР при ее огромной территории. Для решения поставленной задачи Б.Н. Граковым был предложен принцип краевого дробления при археологических исследованиях, т.е. изучения строго ограниченных территорий. Решающая роль отводилась местным музеям, которые должны были проводить работы рекогносцировочного характера – учет памятников материальной культуры с нанесением их на карту, сбор подъемного материала и, по возможности, приглашение для проведения раскопок профессиональных археологов (Граков, 1930: 20). Местные музеи, методически подведомственные Центральному музею Казахстана, снабжались подобной литературой. По мнению автора, в данной конкретной ситуации это послужило сигналом к действию для Кустанайского музея.

Так, в докладной записке от 2 апреля 1930 года директору Кустанайского окружного музея П.Я. Деревягину от члена-корреспондента Центрального музея Казахстана Б.Н. Гракова известно, что между ними имела устная договоренность об организации летом 1930 года археологического обследования Кустанайского округа. Предполагалось проведение рекогносцировочных работ с целью определить места стационарных раскопок. Маршрут был намечен по р. Тобол между урочищем Кара-Оба и поселком Введенский, протяженностью около 160 км. Обоснованием для проведения разведки служили сведения об изобилии данной территории памятниками от каменного века до средневековых кочевников. За устным соглашением последовало письменное, заключенное на I Всеказахстанском научно-краеведческом съезде 8 апреля 1930 года (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 4. Л. 1–4.).

Лето 1930 года характеризуется активной перепиской Б.Н. Гракова и П.Я. Деревягина, касательно организационных моментов проведения экспедиционных работ. Изначально сроки обследования области намечались на август и сентябрь, но из-за призыва Б.Н. Гракова на лагерные сборы в Воронеже, сроки передвинулись на месяц (Рис. 1). Позже возможность его участия в экспедиции окончательно сошла на нет. О.А. Кривцова-Гракова занимаясь подготовкой к поездке, привлекла самарского археолога и своего близкого друга Веру Павловну Мизинову к совместной поездке. Таким образом, О.А. Кривцова-Гракова и В.П. Мизинова прибыли в Кустанай только 13 сентября. В письме адресованному П.Я. Деревягину, Б.Н. Граков указывал на нецелесообразность проведения разведочных работ, требующих значительных временных затрат (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 4. Л. 8.).

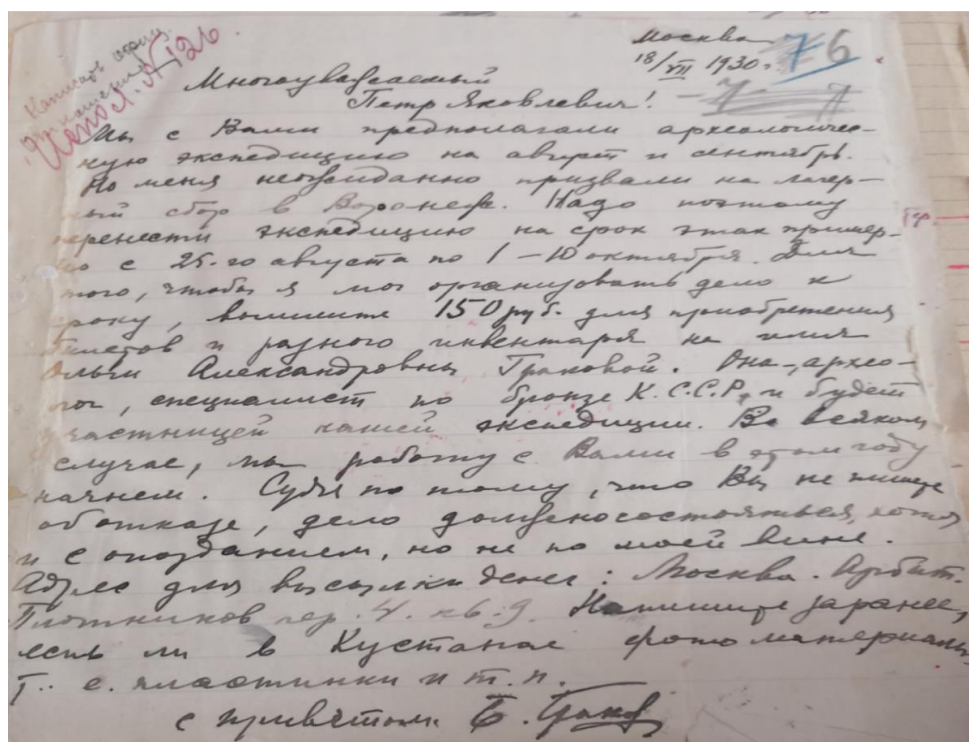

Рис 1. Письмо Б.Н. Гракова от 18 июля 1930 года (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 4. Л. 76.).

[Fig. 1. Letter of B.N. Grakov dated July 18, 1930 (SAKR. F. 418. In. 2. C. 4. L. 76.).]

Исходя из сложившейся ситуации, было решено проводить стационарные раскопки. Необходимо отметить, что О.А. Кривцова-Гракова, будучи сотрудником Московского Государственного исторического музея (ГИМ), уже имела знакомство с археологией Кустанайского края. В фондах Московского музея содержалась коллекция артефактов из орудий и украшений из бронзы, а также фрагментов от керамических сосудов. Данная коллекция была обнаружена летом 1920 года студентом Б.В. Соколовым, участвовавшим в геологической экспедиции по Тургаю. Вдоль древнего русла Тобола им была зафиксирована небольшая группа памятников, состоящая из двух курганов и трех могил без курганной насыпи. Помимо сбора материала с поверхности, Б.В. Соколовым были проведены небольшие

раскопки. В 1921 году он передал в ГИМ вышеназванную коллекцию и план-схему расположения погребений. В последующем О.А. Кривцова-Гракова получила сведения об этих находках от Ф.А. Эдинг и В.А. Городцова. Интересно отметить, что такие исследователи, как О.А. Кривцова-Гракова, Б.Н. Граков, А.Я. Брюсов, внесшие весомый вклад в археологическое изучение Кустанайской области, являлись учениками В.А. Городцова (Кузьминых, Белозерова, 2018: 336).

На основе анализа данных материалов А.О. Кривцова-Гракова подготовила статью «Une trouvaille d'objets de l'âge du bronze dans la région du haut Tobol» («Находка предметов эпохи бронзы в районе Верхнего Тобола»), опубликованную в 1928 году в журнале Финского археологического общества Eurasia Septentrionalis Antiqua (ESA). На страницах этого журнала, основанного историком и археологом А.М. Тальгреном, публиковали свои работы именитые ученые со всех регионов СССР (Кузьминых, Саенко, 2023: 230).

В данной работе А.О. Кривцова-Гракова, опираясь на определения М.П. Грязнова, относит кустанайскую коллекцию к западному варианту андроновской культуры и на основе широких аналогий со срубной, хвалынской, абашевской, кобанской культурами датирует ее второй половиной II тыс. до н.э. (Krivtsova-Grakova, 1929: 124)

Таким образом, поиск и выбор места проведения раскопок не вызвал больших осложнений. Стационарные работы в 1930 году велись недолго и к 5 октября завершились (Рис. 2). Окончание полевых работ было отмечено статьей П.Я. Деревягина «Следы андроновцев под Алексеевкой» в областной газете «Степная коммуна», в которой он подводит краткие итоги раскопок и рассказывает о наиболее интересных находках (Деревягин, 1930). Несмотря на кратковременность работ были получены значительные результаты. Помимо огромного количества фрагментов керамики, удалось получить целые сосуды, а также бронзовые украшения – спиральные браслеты, желобчатая гривна с двумя отверстиями, спиралевидные и очковидные подвески, бляхи разных форм, перстни со спиралью и т.д. (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 4. Л. 11–12.). Добытые материалы отправились в Московский исторический музей для реставрации коллекции и оформления отчета. По предварительному подсчету фрагментов планировалось реставрировать около 45 сосудов и подготовить коллекцию для экспозиции 1 апреля 1931 года (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 4. Л. 14.).

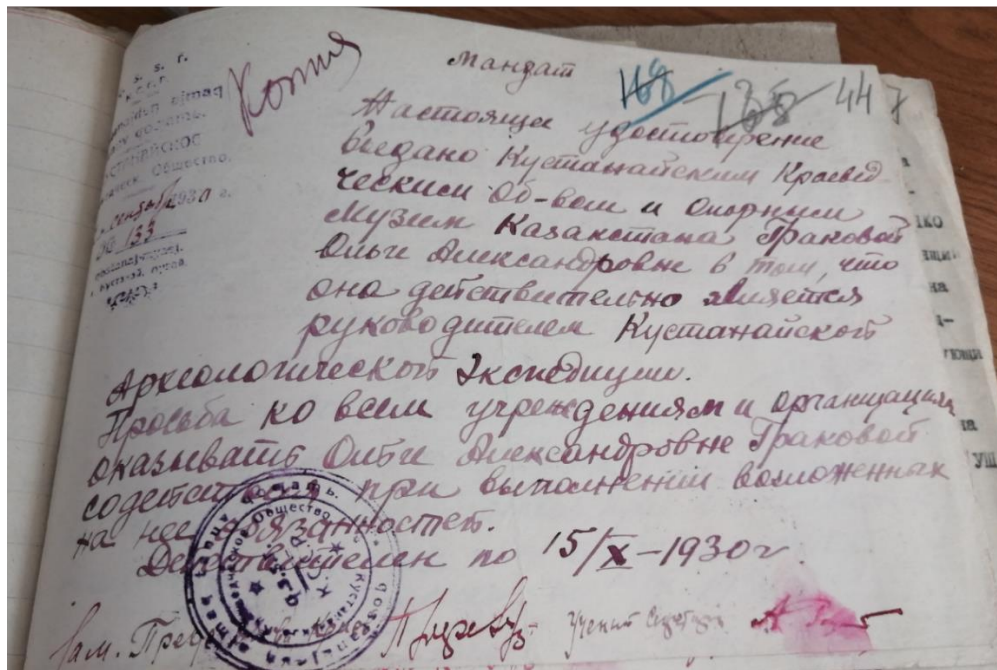

Рис.2. Удостоверение Кустанайской археологической экспедиции, выданной О.А. Кривцовой-Граковой в 1930 году (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 4. Л. 44.).
[Fig. 2. Identity card of the Kostanay archaeological expedition issued by O.A. Krivtsova-Grakova in 1930 (SAKR. F. 418. In. 2. C. 4. L. 44.).]

Некоторый интерес вызывает, что Кустанай мог стать точкой пересечения многих известных археологов. Так, известно о письме Б.Н. Гракова к П.Я. Деревягину, в котором упоминается, что последний искал сотрудника в музей на должность по историко-культурной части. Б.Н. Граков указывал претендента, который «не прочь ехать в Казакстан на службу» и сопровождал его похвальной характеристикой (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 4. Л. 5–6.). Речь идет об известном археологе – Константине Владимировиче Сальникове. В 1929–1930 годах К.В. Сальников будучи студентом МГУ принимал участие в экспедициях Б.Н. Гракова в Оренбургской и Актюбинской областях. Но, как известно, К.В. Сальников не работал в Кустанае, а в 1930 году начал службу в Средне-Волжском краевом архивном управлении (Евгеньев, 2021: 50). Другой известный археолог, который мог работать в Кустанае – Алексей Иванович Тереножкин. В своем письме от 1929 года в Кустанайский музей, еще будучи студентом МГУ, он писал о намерении произвести раскопки в Кустанае в период с 1 июня по 15 сентября на счет изучения «доисторических культур». Интересовался о возможном финансировании и предполагаемых действиях музея в данном направлении. Но кустанайского этапа в жизни А.И. Тереножкина, как мы знаем, не было. Возможно, руководство музея оттолкнула идея о проведении археологических работ простым студентом, несмотря на упоминание рекомендации от А.С. Башарова и В.В. Гольмстен (ГАКО Ф. 418. Оп. 1. Д. 12. Л. 33.).

В полевой сезон 1931 года помимо продолжения работ на Алексеевском комплексе О.А. Кривцовой-Граковой, Б.Н. Граковым исследовались памятники более поздних культур. На необходимые исследования Б.Н. Граков получил средства от Наркомпроса РСФСР и 350 рублей от Кустанайского музея. Для обследования был выбран сравнительно небольшой участок местности вокруг поселка Алексеевского в радиусе 25–30 км. Обоснованием служила цель придания цельности будущей археологической экспозиции по смене эпох на одной территории, которую предполагалась составить для музея (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 4. Л. 21.). По итогу работ, в письме к П.Я. Деревягину от 16 сентября 1931 года Б.Н. Граков пишет следующее: «Раскопки выясняли ряд культур, наличествующих в районе: скифскую, эпохи Великого Переселения и средневековых кочевников». Тем не менее, пополнить музейную экспозицию не удалось, так как раскопанные погребения не содержали находок или были разграблены в древности. Тяжелое положение, связанное с голодом в Казахстане, повлияло на проведение археологических работ. Так, Б.Н. Граков в письме объяснял свой скорый отъезд из Кустаная отсутствием продовольствия и невозможностью получить паек по разрядке, несмотря на неполное освоение полученных от музея денежных средств (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 4. Л. 38–39.).

Весной 1932 года была подготовлена коллекция с Алексеевского комплекса для отправки в Кустанайский музей. В Москве 7 апреля был составлен акт между П.Я. Деревягиным с одной стороны и Б.Н. Граковым, О.А. Кривцовой-Граковой с другой. Акт содержал сведения по передаче Кустанайскому музею дневника раскопок и описи коллекции с чертежными материалами. Коллекция по описи насчитывала 80 номеров, в том числе 5 сосудов, переданных 17 августа 1931 года, 5 ящиков со всем керамическим материалом, один ящик с металлическими вещами и украшениями, отправленных 7 апреля 1932 года (КОИКМ. Д. 383. Л. 23.).

Дальнейшее сотрудничество было прервано самовольным увольнением П.Я. Деревягина, связанное с очередным переездом музея. Так, в 1930 году музей располагался в центре города в каменном здании по улице Толстовской № 38, общепольная площадь которого равнялась 215 м². В 1932 году музей переехал на окраину города в здание по Гоголевской № 47 с площадью в 96 м² (ГАКО. Ф. 418. Оп. 1. Д. 5. Л. 18.). Похожая ситуация с переездом музея приключилась в 1930 году: «Зав. Окр. Музеем т. Деревягин за упорный отказ от выселения ... поставлен под угрозу увольнения со службы» (ГАКО. Ф. 418. Оп. 1. Д. 1. Л. 8.). На фоне активной деятельности П.Я. Деревягина на посту директора, связанной с существенным накоплением фондов – переезд в другое здание, полезная площадь которого не позволяла развернуть все экспозиционные возможности, перечеркивал все старания сотрудников музея.

Раскопки О.А. Кривцовой-Граковой в Кустанайской области в 1931, 1935–1936, 1938–1939 годах проводились за счет ГИМ, без финансирования Кустанайского музея. Соответственно, в фондах музея и областного архива информации относительно раскопок не имеется. Исключение составляют газетные заметки, опубликованные в местных газетах за этот период (Каменский, 1935; Степная коммуна, 1935). Также, на страницах ведущих изданий Академии наук Казахстана, краткие сведения о раскопках Алексеевского комплекса регулярно публиковались А.Х. Маргуланом, который, как известно, поддерживал деятельность О.А. Кривцовой-Граковой в Кустанайской области (Логвин и др., 2017: 497).

Полученные материалы легли в основу кандидатской диссертации О.А. Кривцовой-Граковой «Алексеевское поселение и могильник», защищенной в 1941 г. В данной работе О.А. Кривцова-Гракова представила реконструкцию домостроительства, хозяйства, технологии керамического производства и металлообработки. В плане культурного определения комплекс был отнесен ею к западному варианту андроновской культуры (Кривцова-Гракова, 1948: 126).

Следующий этап археологического изучения области связан с именем Павла Елисеевича Чернявского, который с августа 1937 года работал научным сотрудником Кустанайского музея, а в 1938 году стал директором. На момент службы в Кустанае П.Е. Чернявский имел опыт работы в музеях и научно-исследовательских организациях более 13 лет, в том числе и на руководящих должностях. В музеях в Ойрат-Туре и Ачинске работал по организации отделов и разделов, в основном геологических и, имея художественные наклонности, собственноручно их оформлял. Организовывал массу всевозможных тематических и передвижных выставок. Активно проводил научно-исследовательскую работу и имел печатные работы по геологии, полезным ископаемым, археологии и искусству (ГАКО. Ф. 418. Оп. 1. Д. 6. Л. 203.).

Учитывая полный беспорядок с фондовыми коллекциями (кража, порча, утеря экспонатов), руководство было решительно настроено наладить работу музея. С осени 1937 года было положено начало полному учету и инвентаризации коллекций музея по установленным формам. Так, при записи в инвентаризационную книгу прежних коллекций проводились проверки, был составлен акт. Касательно археологической коллекции известно, что многие экспонаты из-за небрежного отношения пришли в негодность или были совсем утеряны (ГАКО. Ф. 418. Оп. 1. Д. 6. Л. 350.). Для выставок удавалось использовать малое количество прежних экспонатов. По этой причине, прежде всего, проводилась научно-исследовательская работа по накоплению материалов с целью освещения в музее всех этапов древнейшей истории области.

Для решения вопросов по укомплектованию фондов предполагалось задействовать все имеющиеся ресурсы, в первую очередь преподавателей и учащихся школ, краеведов. В местные газеты и районные школы рассылались письма с призывами обследования археологических памятников с последующей передачей в музей находок и информации о выявленных объектах. Так, в поселке Светлый Джаркуль на берегу одноименного озера учениками школы под руководством учителя П.С. Загородного в 1937 году были найдены наконечники каменных стрел и осколки со следами обработки. Здесь же на берегу озера при копке глины для домашних нужд местным учителем Костенко был найден каменный шлифованный молоток и несколько человеческих костей. В последующем, данное погребение А.А. Формозов отнес к доандроновскому периоду (Формозов, 1956: 154). Директор музея И.Е. Никифоров и научный сотрудник П.Е. Чернявский 23 сентября 1937 года отправились в поселок Светлый Джаркуль для обследования местности. В ходе работ было собрано несколько сотен находок позднекаменного века. Так как данный материал представлял большую научную ценность, часть находок для исследования отправилась в Академию материальной культуры в Москве и еще часть в Центральный музей Казахстана в Алма-Аты (ГАКО. Ф. 418. Оп. 1. Д. 6. Л. 168.). В том же году сотрудниками музея проводились небольшие работы на двух стоянках возле поселка Затоболовка, в результате чего была собрана небольшая каменная коллекция, а также фрагменты керамики со следами орнамента (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 21. Л. 44–45.). В последующие годы планом научно-исследовательских работ предусматривалось более детальное изучение памятников материальной культуры.

В 1938 году музеем проводились экспедиции для исследования и сбора материалов для геолого-ботанического и исторического отделов. Так, участниками геологического похода во главе с П.Е. Чернявским с июля по август 1938 года было пройдено более 100 км по берегам рек Тобол и Шортанды. Поиск и учет памятников материальной культуры в ходе похода занимал подчиненную роль, так как экспедиция следовала маршруту и не поднималась на водораздельные возвышенности. На которых, по словам П.Е. Чернявского, имелось значительное количество археологических памятников. Всего в ходе экспедиции было обнаружено 48 отдельных курганов и курганных групп различных типов: земляные, с каменной насыпью, с каменным кольцом. Как отмечено в отчете, почти все курганы имели углубления в центре, вероятно свидетельствующих об их грабленом состоянии. На каждый курган или группу (от 5 до 13 штук) составлялись учетно-регистрационные карточки с нанесением их на карту (КОИКМ. Д. 342, Л. 24.).

В том же году была организована методическая выставка-передвижка «Учет и охрана памятников материальной культуры» с целью привлечения внимания общественных масс к вопросу учета и сохранения археологических памятников области. Выставка основывалась на материалах рассылки Общества изучения Казахстана и заключала в себе наименование и краткое описание всех типов археологических памятников и находок (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 13. Л. 14.). Также, при музее был основан археологический кружок для учащихся общеобразовательных школ. Участники кружка принимали активное участие по выявлению памятников материальной культуры в ходе экспедиций и отдельных выездов. В разные годы в кружке состояло от 7 до 10 человек. Известны фамилии некоторых кружковцев: И. Растопчук, Ю. Чернявский, Л. Космиченко (КОИКМ. Д. 378, Л. 23.).

Перед Кустанайским областным музеем, как единственной в области научно-исследовательской организации стояла задача как предварительного учета памятников, так и систематического более углубленного изучения памятников древности, сохранность которых ставилась под угрозу уничтожения в связи с капитальным строительством того времени. Руководство музея намеревалось к археологическим исследованиям в области привлечь чету Граковых, для чего в смете на 1939 год было выделено 3200 рублей, но реализовать данный замысел не вышло. В 1939 году работы по выявлению и учету археологических памятников продолжились (Рис. 3). Выполнялись исследования научными сотрудниками музея и краеведами: П.Е. Чернявским во время геолого-поисковых работ, А.И. Реутовым во время почвенно-ботанических исследований; студентом-геологом Д.И. Трошковым во время геологического похода; членом совета музея А.В. Ошевым, краеведом-землеустроителем Г.И. Смирновым. Помимо большого количества курганов, были открыты и исследованы Александровская стоянка, две стоянки вблизи аула Тонкожа. Молодым краеведом А. Крицким по заданию музея была проверена стоянка между оз. Большой и Малый Аксуат на территории Наурзумского заповедника, обнаруженная в 1938 году почвоведом И.А. Крупенниковым. А. Крицкий собрал каменные и бронзовые наконечники стрел, большое количество сколов и отщепов. К дополнению к прежним сборам краеведом П.С. Загородным были сданы в музей материалы со Светло-Джаркульской стоянки (КОИКМ. Д. 378. Л. 1–15.).

Рис. 3. Геологический поход на Каменское озеро, Затобольский район в 1939 г.
[Fig. 3. Geological trip to Kamenskoe Lake, Zatobolsky district in 1939].

В 1940 году исследовательские работы были непродолжительными из-за организации в летний период выставки в честь празднования XX лет КазССР. Основным моментом работ заключался в изучении энеолитической стоянки у оз. Большой Аксуат в Наурзумском заповеднике. В результате сборов удалось получить более 1500 единиц каменного инвентаря и 42 фрагмента керамики. Отдельный выезд работниками музея был совершен на стоянку у оз. Коль, сборы с которой проводились юными краеведами Фроловым и Цеге (КОИКМ. Д. 334, Л. 17.). Несколько стоянок в бассейне реки Убаган было обнаружено геологом Г.Е. Быковым (Быков, 1940: 27–32).

Летом 1941 года проводились более значительные исследования в рамках научно-исследовательских и геолого-поисковых работ по рекам Аят и Тобол. Помимо множества курганов, были обнаружены стоянки: Такужинская, Константиновская, Сергеевская (2-ая Константиновская), Кара-Тамарская, Аксуатская, Придорожная, Джалайская (КОИКМ. Д. 377. Л. 2–5.). Как видно, из нижеприведенной таблицы, наиболее результативный период по выявлению археологических памятников в работе музея приходится на довоенный этап.

Таблица № 1. Количество учтенных памятников и находок на 1938 и на 1941 гг. (КОИКМ. Д. 377, Л. 1).

Памятники	На 1939 год	На 1941 год
Стоянки	11	19
Курганы и могильники	67	137
Находки		
Находки из раскопок	602	602
Находки со сборов	778	4100

Благодаря пополнению археологическими экспонатами и возросшими возможностями музея в 1941 году организуется первая археологическая экспозиция. Подготовлена она была О.А. Кривцовой-Граковой, П.Е. Чернявским и художником В.Н. Куровым. Автором, подготовленной к этому случаю листовки, числился П.Е. Чернявский. Основными экспонатами экспозиции являлись находки с Алексеевского поселения. Также были представлены материалы, собранные с других стоянок области: Светло-Джаркульской, Затобольских, Тонкожской, Наурзумской (КОИКМ. Д. 387. Л. 3.). Данная экспозиция обеспечивала сравнительно полное представление об эпохе бронзы, но сохранялась проблема отражения в музее культур других временных периодов – каменного, и особенно раннежелезного веков.

В связи с начавшейся войной, научно-исследовательская деятельность была перестроена на выявление минерального и растительного сырья для местной промышленности. В это трудное время горисполкомом не раз ставился вопрос о полном закрытии музея и передачи здания другим учреждениям. В начале войны Кустанай стал одним из центров эвакуации различных организаций из приграничных районов ведения боевых действий. Известный археолог Александр Яковлевич Брюсов возглавил эвакуацию музейных и библиотечных коллекций ГИМ сначала в Хвалынск, а затем в Кустанай. В 1941–1943 гг. он занимался организацией их хранения в местах временного размещения, в том числе в Омске и Челябинске, куда были отправлены часть музейных грузов (Белозёрова, 2021: 12). Часть Кустанайского музея была передана под госхранилище № 1, другую часть музея заняли семенная контрольная лаборатория и детская библиотека, из-за чего был полностью свернут исторический отдел. Учитывая пребывание в Кустанае квалифицированного археолога в лице А.Я. Брюсова, Совет музея намеревался произвести летом 1942 года раскопки энеолитической стоянки у оз. Коль и шести курганов скифо-сарматской культуры в Затобольском районе. Для этой цели музеем было подано прошение в филиал АН СССР в Казахстане на выдачу А.Я. Брюсову открытого листа на право археологических разведок и раскопок (Рис. 4).

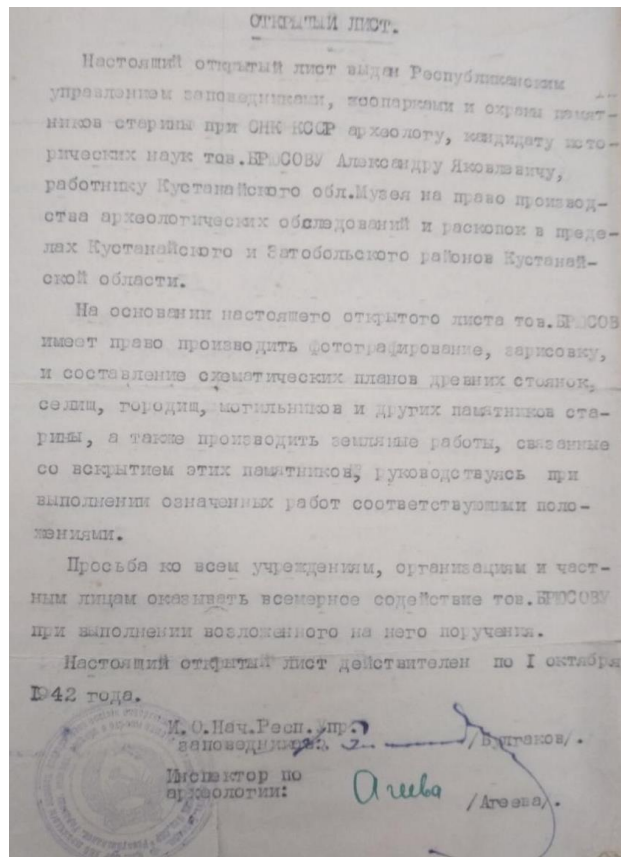

Рис. 4. Открытый лист, выданный А.Я. Брюсову в 1942 году
(ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 93а. Л. 58.).

[Fig. 4. The open sheet issued to A. Y. Bryusov in 1942 (SAKR. F. 418. In. 2. C. 93a. L. 58.).]

Но как следует из объяснительного письма А.Я. Брюсова в Республиканское Управление по заповедникам и охране памятников старины при СНК КазССР – из-за участия эвакуированных работников в колхозной работе, комиссар хранилища Г.И. Петровский и начальник Музейного Управления НКП РСФСР А.Д. Маневский не нашли возможным отпустить А.Я. Брюсова для проведения археологических работ (ГАКО. Ф. 418. Оп. 2. Д. 93а. Л. 56.).

Лето 1942 года в археологическом отношении проявилось в учете шести курганов в ходе геолого-ботанических работ музея и открытии Садчиковской стоянки. В обваливающемся обрыве берега р. Тобол местный пастух Пономаренко нашел бронзовые предметы. Получив данную информацию от П.Е. Чернявского, на место стоянки выехал А.Я. Брюсов. Из его отчета следует: «Отрицательным показателем для раскопок является тот факт, что, судя по имеющимся находкам, садчиковская стоянка, по-видимому, относится к тому же самому времени, что и хорошо уже исследованная Алексеевская стоянка, а при малой археологической изученности Кустанайской области (где кроме раскопок Алексеевской стоянки раскопок не велось) желательно было бы, конечно, в первую очередь провести раскопки памятников другого типа» (Брюсов, 1942: 2). Также за время пребывания в Кустанае А.Я. Брюсов ознакомился в фондах музея с археологическими коллекциями и подготовил ряд статей: «Неолит и начало бронзовой эпохи в Кустанайской области» (Брюсов, 1943а), «Очерк древнейшей истории Кустанайской области» (Брюсов, 1943б). «К выделке керамических изделий из неполноценной глины» (Брюсов, 1943 г.). В 1943 году данные работы планировалось выпустить в сборнике «Кустанайская область». В том же году были изготовлены археологические карты по районам области и нанесены все, открытые на тот момент, памятники археологии. Позже П.Е. Чернявский ушел с поста директора Кустанайского музея. Этот период соотносится с очередным спадом в работе музея, в том числе и с отсутствием исследовательских работ по археологии.

В 1945 году в ходе исследовательских работ зоологической экспедиции МГУ, возглавляемой профессором А.Н. Формозовым, была открыта стоянка Терсек-Карагай сотрудниками экспедиции А.М. Чельцовым и К.С. Ходашевой. В 1946 году в статье «Памятники древности Наурзумского заповедника» А.А. Формозов дал подробное описание данных коллекций (Формозов, 1946).

В 1948 году О.А. Кривцова-Гракова вновь возвращается в Кустанайскую область и проводит раскопки у поселка Садчиковка. Будучи, также как и О.А. Кривцова-Гракова, сотрудником ГИМ, А.Я. Брюсов видимо информировал ее об открытии данного поселения. По результатам работ Садчиковское поселение было определено как наиболее близкое Алексеевскому, вместе с ним синхронизировано со срубно-хвалынскими древностями и отнесено ко второму, заключительному этапу андроновской культуры (Кривцова-Гракова, 1951: 178–181). Членом археологической экспедиции О.А. Кривцова-Граковой числился Александр Александрович Формозов. Их знакомство состоялось в 1943 году, когда совсем юный А.А. Формозов принес в ГИМ археологический материал, собранный им во время эвакуации в Западном Казахстане (Клейн, Щавелев 2011: 9). В 1948 году он изучил археологическую коллекцию Кустанайского музея, и в 1950 году опубликовал материалы известных к тому времени стоянок Кустанайской области, относившихся ко времени до начала существования андроновской культуры: Аксуат, Светлый Джаркуль, Затобольская, Каратамар, Терсек-Карагай, Коль (Формозов, 1950).

С началом освоения целинных и залежных земель встала проблема сохранения археологических памятников, культурный слой которых из-за массовой распашки и выветривания уничтожался. Так, в 1955 году Институтом истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР в рамках масштабного проекта была организована Кустанайская археологическая экспедиция под руководством Геронима Иосифовича Пацевича. В ходе широкого обследования зоны распашки целинных земель было обнаружено и исследовано большое количество памятников археологии: около сотни отдельных курганов и групп курганов, из которых более 20-ти подверглись раскопкам, в основном представленных ранним железным веком. Попутно Г.И. Пацевичем фиксировались стоянки и поселения, с которых собирался подъемный материал. Полученные материалы вошли в фундаментальное научное издание 1960 года «Археологическая карта Казахстана» (Агеева и др., 1960: 29–36, 75–78). Также в этот же период при проведении поисково-съёмочных работ в южной части Тургайского прогиба геологами ИГАН КазССР было выявлено девятнадцать пунктов в верховьях реки Каратургай (Чалая, 1970: 79–86).

Рис. 5. Исследователи, проводившие археологические изыскания в Кустанайской области в 1930–1960 годах.

[Fig. 5. Scientists who conducted archaeological research in Kostanay region in the 1930–1960s].

В 1961 году исследовательская экспедиция Кустанайского пединститута во главе со старшим преподавателем, кандидатом исторических наук Н.П. Макушиным проводила обследование района реки Тобол около Рудного, в зоне затопления Каратомарского водохранилища. В состав группы входили студенты историко-филологического факультета и научный сотрудник музея. Вещественные материалы разных эпох были сданы в музей (Топоров, 1961).

Определенным событием стало основание в стенах Кустанайского пединститута археологического кружка и проведение с 1964 года археологической практики. Так как в эти годы в пединституте не имелось собственных археологов, студенты проходили практику в составе археологической экспедиции Института истории и археологии Академии наук КазССР во главе с Абдуманалом Медеуовичем Оразбаевым в 1964, 1965, 1967 годах в Кокчетавской области. В 1966 году база практики изменилась, и студенты пединститута работали в Кваркенском районе Оренбургской области в составе археологической экспедиции АН СССР под руководством Марины Глебовны Мошковой. Работы велись на Кара-Бутакском могильнике, на котором исследовались курганы эпохи бронзы. Стоит отметить, что изначально студенты были направлены в Джетыгаринский район, где экспедицией были вскрыты средневековые погребения (Мейлахс, 1966). В полном объеме археологическую практику в Кустанайской области студенты начали проходить с конца 60-х годов. Летом 1968 года проводил исследование Садчиковского поселения А.М. Оразбаев. В экспедиции принимали деятельное участие и первокурсники историко-филологического факультета (Бондаренко, 2014: 17). В 1969 году из Кустанайского областного музея в пединститут прибыл Валерий Валентинович Евдокимов. Руководство археологической практикой было возложено на плечи молодого, но уже имевшего опыт ведения археологических раскопок специалиста. Исследовательская деятельность В.В. Евдокимова на археологическом поприще Казахстана начинается с создания Верхнетобольской археологической экспедиции и раскопок Алексеевского поселения (Евдокимов, 2015: 14). В этот период начинается совершенно новый этап в исследовании археологических памятников Кустанайской области, связанный с именем В.В. Евдокимова и созданием им Верхнетобольской экспедиции. С этого момента археологическое изучение Костанайской области ведется непрерывно на протяжении уже более 50-ти лет.

Заключение

В настоящей статье представлены архивные источники, историография, отражающих историю археологических исследований на территории Кустанайской области во второй трети XX века. Рассмотрены материалы о деятельности государственных, общественных и научных организаций на центральном и местном уровнях, формирование и развитие научного интереса к археологическим памятникам и вклад отдельных исследователей в их изучение (Рис. 5). Обозначенные вопросы позволяют представить историю археологических исследований в указанный период как довольно длительный исторический процесс, который проходил по схожему направлению, как и в целом в Казахстане. На начальном этапе фиксируется последовательность исследований, от деятельности местных краеведов и сотрудников Кустанайского музея, осуществлявших походы и отдельные выезды со сборами на выявленных стоянках, до полномасштабных стационарных раскопок и экспедиций известных археологов, в основном представляющих научные организации РСФСР: О.А. Кривцова-Гракова, Б.Н. Граков, А.Я. Брюсов, А.А. Формозов. В этом отношении, роль местных исследователей по формированию археологического облика региона видится еще более значимой. В первую очередь это связано с деятельностью директора Кустанайского музея – П.Е. Чернявского. Так, в конце 30-х – начале 40-х гг. под его непосредственным руководством систематически проводились работы по поиску и учету археологических объектов, просветительской работе среди населения по сохранению памятников старины, в т.ч. проведение передвижных методических выставок, организация археологического кружка, привлечения к охране памятников учащихся школ и учителей, местных краеведов. На следующем этапе происходит некоторый спад в археологическом изучении Кустанайской области. В послевоенные годы, вплоть до 1969 года фиксируются эпизодические исследования рекогносцировочного или стационарного характера отдельных ученых: О.А. Кривцова-Гракова, Г.И. Пацевич, А.М. Оразбаев, М.Г. Мошкова. С 1969 года начинается совершенно новый этап в исследовании археологических памятников Кустанайской области, связанный с именем В.В. Евдокимова и созданием им Верхнетобольской экспедиции. С этого момента археологическое изучение Костанайской области ведется непрерывно на протяжении уже более 50-ти лет.

Источники

ГАКО — Государственный архив Костанайской области.

КОИКМ — Костанайский областной историко-краеведческий музей

Sources

SAKR — State Archive of Kostanay region.

KRMLH — Kostanay Regional Museum of Local History

Литература

Krivtsova-Grakova, 1929 — *Krivtsova-Grakova O. Une trouvaille d'objets de l'âge du bronze dans la région du haut Tobol // Bulletin Et Mémoires Consacrés a L'archéologie et L'ethnographie De L'eu, Rope Orientale Et De L'asie Du Nord. Réd. U.T. Sirelius et A.M. Tallgren. Helsinki: Société Finlandaise d'Archéologie, 1929. 220 p.*

Байгунаков, 2015 — *Байгунаков Д.С.* Ежелгі Қазақстан кезеңін зерттеген археологиялық экспедициялар; жетістіктері мен нәтижелері. Алматы: «Credos LTD С» баспасы, 2015. 268 б.

Құрманқұлов, Байгунаков, 2008 — *Құрманқұлов Ж.Қ., Байгунаков Д.С.* Қазақстанның қола дәуірі (зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері). Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2008. 192 б.

Таймагамбетов, Байгунаков, 2008 — *Таймагамбетов Ж.Қ., Байгунаков Д.С.* Қазақстанның тас дәуірі (зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері). Алматы: Қазақ университеті, 2008. 266 б.

Агеева и др., 1960 — *Агеева Е.И., Акишев К.А., Кушаев Г.А., Максимова А.Г., Сенигова Т.Н.* Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. С. 439.

Базарбаева, 2016 — *Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С., Швец И.Н.* Казахское Притоболье в судьбе археолога О.А. Кривцовой-Граковой // VIII Оразбаевские чтения. Алматы: Қазақ университеті, 2016. С. 75–84.

Белозёрова, 2021 — *Белозёрова И.В.* Деятельность А.Я. Брюсова в 1930–1940-е годы // Советская археология до и после Великой Отечественной войны (вторая половина 1930-х – конец 1940-х годов). Материалы Международной научной конференции / Отв. ред. И.А. Сорокина. Москва: Институт археологии РАН. 2021. С. 11–13.

Бондаренко, 2014 — *Бондаренко Ю.Я.* Культура в лицах. «Людей неинтересных в мире нет» // Книга первая. Зачин. Костанай: ТОО «Центрум», 2014. С. 308.

Брюсов, 1942 — *Брюсов А.Я.* Отчет об исследовании места находок древних вещей близ п. Садчиковского // Рукописный фонд Костанайского областного историко-краеведческого музея. Кустанай, 1942. Д. 215. Л. 1–3.

Брюсов, 1943а — *Брюсов А.Я.* Неолит и начало бронзовой эпохи в Кустанайской области // Рукописный фонд Костанайского областного историко-краеведческого музея. Кустанай, 1943а. Д. 371. Л. 1–5.

Брюсов, 1943б — *Брюсов А.Я.* Очерк древнейшей истории Кустанайской области // Рукописный фонд Костанайского областного историко-краеведческого музея. Кустанай, 1943б. Д. 372. Л. 1–11.

Брюсов, 1943в — *Брюсов А.Я.* К выделке керамических изделий из неполноценной глины // Рукописный фонд Костанайского областного историко-краеведческого музея. Кустанай. 1943в. Д. 341. Л. 1–2.

Быков, 1940 — *Быков Г.Е.* Геологический очерк бассейна озера Убаган // Материалы по геологии и полезным ископаемым Казахстана. Москва: Госгеоллиздат, 1940. Вып. 2. С. 27–32.

Граков, 1930 — *Граков Б.Н.* Ближайшие задачи археологического изучения Казахстана // Кызыл-Орда: Казиздат, 1930. С. 20.

Деревягин, 1930 — *Деревягин П.Я.* Следы андроновцев под Алексеевкой // Степная коммуна. 1930. [Электронный ресурс]. URL: http://kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=7019 (дата обращения: 15.02.23)

Евгеньев, 2021 — *Евгеньев А. А.* Константин Владимирович Сальников: материалы к биографии // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2021. № 4(40). С. 42–58.

Евдокимов, 2015 — *Евдокимов В.В.* Ровесник и друг // Сборник научных статей, посвященный 70-летию юбилею Виктора Николаевича Логвина. Костанай-Алматы: Институт археологии им.

А.Х. Маргулана, 2015. С. 14–15.

Каменский, 1935 — *Каменский Е.* Новости археологии // Известия. 1935. [Электронный ресурс]. URL: http://kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3523&Itemid=46 (дата обращения: 15.02.23)

Калиева, Логвин, 1997 — *Калиева С.С., Логвин В.Н.* Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры // *Кустанай: Кустанайский печатный двор*, 1997. С. 176.

Колбина, 2015 — *Колбина А.В.* От выставки к экспозиции (эволюция археологической фондовой коллекции Костанайского историко-краеведческого музея) // Сборник научных статей, посвященный 70-летию Виктора Николаевича Логвина. Костанай-Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2015. С. 78–85.

Клейн, Щавелев, 2011 — *Клейн Л.С., Щавелев С.П.* Александр Александрович Формозов (1928–2009). Послесловие. Курск: изд-во Курского мед. ун-та, 2011. С. 80.

Кривцова-Гракова, 1948 — *Кривцова-Гракова О.А.* Алексеевское поселение и могильник // Тр. ГИМ. 1948. Т. XVII. С. 56–172.

Кривцова-Гракова, 1951 — *Кривцова-Гракова О.А.* Садчиковское поселение (раскопки 1948 г.) // Материалы и исследования по археологии СССР. 1951. № 2. С. 152–181.

Кузьминых С.В., Белозёрова И.В. Институт археологии и искусствознания РАНИОН в судьбах отечественной археологии // Поволжская археология. 2018. № 1(23). С. 321–341.

Кузьминых С.В., Саенко В.М. «Я вошла в археологию ощупью»: письма И.В. Фабрициус А.М. Тальгрёну // *Stratum plus*. 2023. №2. С. 229–272.

Логвин, 2011 — *Логвин А.В.* История изучения неолита Торгая // Вопросы археологии Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2011. Вып. 3. С. 211–216.

Логвин и др., 2017 — *Логвин А.В., Базарбаева Г.А., Шевнина И.В.* Алексеевский культурный комплекс // Байтанаев Б.А. (ред.) Сакральная география Казахстана. Выпуск 1 Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. С. 496–498.

Мейлахс, 1966 — *Мейлахс М.А.* У древних курганов // ОУНБ им. Л. Толстого. Сталинский путь. 10 августа 1966 года.

Теплоухов, 1927 — *Теплоухов С.А.* Древние погребения в Минусинском крае // МЭ. 1927. Т. III. Вып. 2. С. 57–112.

Топоров, 1961 — *Топоров И.* Древнейшие обитатели нашей области // ОУНБ им. Л. Толстого. Сталинский путь. 13 июля 1961 года.

Формозов, 1956 — *Формозов А.А.* Доандроновское погребение в Казахстане // КСИИМК. 1956. Вып. 63. С. 153–155.

Формозов, 1946 — *Формозов А.А.* Памятники древности Наурзумского заповедника // ВКФ. 1946. № 4 (13). С. 50–52.

Формозов, 1950 — *Формозов А.А.* Энеолитические стоянки Кустанайской области и их связь с ландшафтом // БКИЧП. 1950. № 15. С. 64–76.

Ценные исторические находки, 1930 — *Ценные исторические находки* // Степная коммуна. 1930. [Электронный ресурс]. URL : http://kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=6847&Itemid=4 (дата обращения: 15.02.23)

Чернявский, 1941 — *Чернявский П.Е.* Родовой строй в 4-1 тысячелетиях до нашей эры // Рукописный фонд Костанайского областного историко-краеведческого музея. 1941. Д. 387. Л. 1–9.

Чалая, 1970 — *Чалая Л.А.* Новые материалы по неолиту Казахстана // Вестник МГУ. История. 1970. № 6. С. 79–86.

Шевнина, Логвин, 2015 — *Шевнина И.В., Логвин А.В.* Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане // Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. VII. Астана: филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2015. С. 248.

References

Krivtsova-Grakova, 1929 — *Krivtsova-Grakova O.* Une trouvaille d'objets de l'âge du bronze dans la région du haut Tobol [A find of objects from the Bronze age in the region of Upper Tobol]. Bulletin Et Mémoires Consacrés a L'archéologie et L'ethnographie De L'eu, Rope Orientale Et De L'asie Du Nord. Helsinki: Société

Finlandaise d'Archéologie, 1929. 220 p. (In Fr.)

Baigunakov, 2015 — *Baigunakov D.S.* Ejelgi Qazaqstan kezeñin zerttegen arheologialyq ekspeditsialar; jetistikteri men nätijeleri [Archaeological expeditions that studied the period of ancient Kazakhstan; achievements and results]. Almaty: Credos LTD S, 2015. 268 p. (In Kaz.)

Qūrmanqūlov, Baigunakov, 2008 — *Qūrmanqūlov J.Q., Baigunakov D.S.* Qazaqstannyñ qola дәuiri (zerttelu tarihy men negizgi мәseleleri) [The Bronze Age of Kazakhstan (the history and main problems of the study)]. Almaty: KİE, 2008. 192 p. (In Kaz.)

Taimagambetov, Baigunakov, 2008 — *Taimagambetov J.K., Baigunakov D.S.* Qazaqstannyñ tas дәuiri (zerttelu tarihy men negizgi мәseleleri) [The Stone Age of Kazakhstan (the history of the study and the main problems)]. Almaty: Kazakh university, 2008. 266 p. (In Kaz.)

Ageeva et al., 1960 — *Ageeva E.I., Akishev K.A., Kushaev G.A., Maksimova A.G., Senigova T.N.* Arheologicheskaya karta Kazahstana [Archaeological map of Kazakhstan]. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. 439 p. (In Rus.)

Bazarbaeva et al., 2016 — *Bazarbaeva G.A., Dzhumabekova G.S., Shvec I.N.* Kazahskoe Pritobol'e v sud'be arheologa O.A. Krivcovoj-Grakovoj [Kazakh Pritobol in the fate of archaeologist O.A. Krivtsova-Grakova]. VIII Orazbaevskie chtenija. Almaty: Kazakh universiteti 2016. pp.75–84. (In Russ.)

Belozyorova, 2021 — *Belozyorova I.V.* Deyatel'nost' A.YA. Bryusova v 1930–1940-e gody [A.Y. Bryusov's activity in the 1930s–1940s]. Materials of International Scientific Conference. Moscow: Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences. 2021. pp. 11–13. (In Russ.)

Bondarenko, 2014 — *Bondarenko Y.Y.* Kul'tura v lichah. «Lyudej neinteresnyh v mire net». [Culture in persons. "There are no uninteresting people in the world"]. Kostanay: Centrum, 2014. 308 p. (In Russ.)

Bryusov, 1942 — *Bryusov A.Y.* Otchet ob issledovanii mesta nahodok drevnih veshchej bliz p. Sadchikovskogo [Report on the study of the place of finds of ancient things near the village of Sadchikovskiy]. Collection of manuscripts of Kostanay Regional History and Local Lore Museum. Kostanay. 1942. File 215. Pp. 1–3. (In Russ.)

Bryusov, 1943a — *Bryusov A. Y.* Neolit i nachalo bronzovoj epohi v Kustanajskoj oblasti [Neolithic and the beginning of the Bronze Age in the Kostanay region]. Collection of manuscripts of Kostanay Regional History and Local Lore Museum. Kostanay. 1943a. File 371. Pp. 1–5. (In Russ.)

Bryusov, 1943b — *Bryusov A.Y.* Ocherk drevnejshoj istorii Kustanajskoj oblasti [An essay on the ancient history of the Kostanay region]. Collection of manuscripts of Kostanay Regional History and Local Lore Museum. Kostanay. 1943b. File 372. Pp. 1–11. (In Russ.)

Bryusov, 1943c — *Bryusov A.Y.* K vydelke keramicheskikh izdelij iz nepolnocennoj gliny [To the manufacture of ceramic products from defective clay]. Collection of manuscripts of Kostanay Regional History and Local Lore Museum. Kostanay. 1943c. File 341. Pp. 1–2. (In Russ.)

Bykov, 1940 — *Bykov G.E.* Geologicheskij ocherk bassejna ozera Ubagan [Geological sketch of the Ubagan lake basin]. Materialy po geologii i poleznym iskopaemym Kazahstana. Moscow: Gosgeolizdat, 1940. Vol. 2. Pp. 27–32. (In Russ.)

Cennye istoricheskie nahodki, 1935 — *Cennye istoricheskie nahodki* [Valuable historical finds]. Stepnaya kommuna. 1930. [Electronic resource]. URL: http://Kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=6847&Itemid=4 (In Russ.)

Chernyavskij, 1941 — *Chernyavskij P.E.* Rodovoj stroj v 4-1 tysyacheletiyah do nashej ery [Generic system in 4–1 millennium BC]. Collection of manuscripts of Kostanay Regional History and Local Lore Museum. Kostanay. 1941. File. 387. Pp. 1–9. (In Russ.)

Chalaya, 1970 — *Chalaya L.A.* Novye materialy po neolitu Kazahstana [New materials on the Neolithic of Kazakhstan]. Vestnik MGU. Istorija. 1970. No. 6. Pp. 79–86. (In Russ.)

Grakov, 1930 — *Grakov B.N.* Blizhajshie zadachi arheologicheskogo izucheniya Kazahstana The immediate tasks of the archaeological study of Kazakhstan // Kzyl-Orda: Kazizdat, 1930. 20 p. (In Russ.)

Derevyagin, 1930 — *Derevyagin P.Y.* Sledy andronovcev pod Alekseevkoj [Traces of Andronovites near Alekseevka]. Stepnaja kommuna. 1930. [Electronic resource]. URL: http://Kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=7019 (In Russ.)

Evgen'ev, 2021 — *Evgen'ev A. A.* Konstantin Vladimirovich Sal'nikov: materialy k biografii [Konstantin Vladimirovich Salnikov: materials for biography]. Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. 2021. No. 4(40). Pp. 42–58. (In Russ.)

- Evdokimov, 2015 — *Evdokimov V.V.* Rovesnik i drug [The same age and friend]. Sbornik nauchnyh statej, posvjashhennyj 70-letnemu jubileju Viktora Nikolaevicha Logvina. Kostanay – Almaty: A.Kh. Marghulan Institute of Archeology, 2015. Pp. 14–15. (In Russ.)
- Formozov, 1956 — *Formozov A.A.* Doandronovskoe pogrebenie v Kazahstane [Doandronov burial in Kazakhstan]. KSIIMK. 1956. Is. 63. Pp. 153–155. (In Russ.)
- Formozov, 1946 — *Formozov A.A.* Pamyatniki drevnosti Naurzumskogo zapovednika [Monuments of antiquity of the Naurzum Reserve]. VKF. 1946. No. 4(13). Pp. 50–52. (In Russ.)
- Formozov, 1950 — *Formozov A.A.* Eneoliticheskie stoyanki Kustanajskoj oblasti i ih svyaz' s landshaftom [Eneolithic sites of the Kostanay region and their connection with the landscape]. BKICHP. 1950. No. 15. Pp. 64–76. (In Russ.)
- Kamenskij, 1935 — *Kamenskij E.* Novosti arheologii [News of archeology] // Izvestia. 1935. [Electronic resource]. URL: http://kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3523&Itemid=46 (In Russ.)
- Kalieva, Logvin, 1997 — *Kalieva S. S., Logvin V.N.* Skotovody Turgaya v tret'em tysyacheletii do nashej ery [Cattle breeders of Turgai in the third millennium BC]. Kustanay: Kustanajskij pečatnyj dvor. 1997. 176 p. (In Russ.)
- Kolbina, 2015 — *Kolbina A.V.* Ot vystavki k ekspozicii (evolyuciya arheologicheskoy fondovoj kollekcii Kostanajskogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya) [From exhibition to exposition (evolution of the archaeological stock collection of the Kostanay Museum of Local Lore)]. Sbornik nauchnyh statej, posvjashhennyj 70-letnemu jubileju Viktora Nikolaevicha Logvina. Kostanay – Almaty: A.Kh. Marghulan Institute of Archeology. 2015. Pp. 78–85. (In Russ.)
- Klejn, Shchavelev, 2011 — *Klejn L.S., Shchavelev S.P.* Aleksandr Aleksandrovich Formozov (1928–2009) [Alexander Alexandrovich Formozov (1928–2009)]. Kursk: publishing house of Kursk Medical University, 2011. 80 p. (In Russ.)
- Krivcova-Grakova, 1948 — *Krivcova-Grakova O.A.* Alekseevskoe poselenie i mogil'nik [Alekseevskoye settlement and burial ground]. Trudy GIM. 1948. Vol. XVII. Pp. 56–172. (In Russ.)
- Krivcova-Grakova, 1951 — *Krivcova-Grakova O.A.* Sadchikovskoe poselenie (raskopki 1948 g.) [Sadchikov settlement (excavations of 1948)]. Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. 1951. No. 2. Pp. 152–181. (In Russ.)
- Kuz'minyh, Belozjorova, 2018 — *Kuz'minyh S.V., Belozjorova I.V.* Institut arheologii i iskusstvoznaniya RANION v sud'bah otechestvennoj arheologii [Institute of Archaeology and Art Studies RARISS in the fate of Russian Archaeology]. Povolzhskaja arheologija. 2018. No. 1(23). Pp. 321–341. (In Russ.)
- Kuz'minyh, Saenko, 2023 — *Kuz'minyh S. V., Saenko V. M.* «Ja voshla v arheologiju oshhup'ju»: pis'ma I. V. Fabricius A. M. Tal'grenu ["I entered archaeology by touch": letters of I. V. Fabricius to A. M. Tallgren]. Stratum plus. 2023. No. 2. Pp. 229–272. (In Russ.)
- Logvin, 2011 — *Logvin A.V.* Istoriya izucheniya neolita Torgaya [History of the study of the Neolithic Torgay]. Voprosy arheologii Kazahstana. Almaty: A.Kh. Marghulan Institute of Archeology, 2011. Vol. 3. Pp. 211–216. (In Russ.)
- Logvin et al., 2017 — *Logvin A.V., Bazarbaeva G.A., Shevnina I.V.* Alekseevskij kul'turnyj kompleks [Alekseev Cultural Complex]. Sakral'naja geografija Kazahstana. Issue 1. Almaty: A.Kh. Marghulan Institute of Archeology, 2017. Pp. 496–498. (In Russ.)
- Mejlajs, 1966 — *Mejlajs M.A.* U drevnih kurganov [At ancient burial mounds]. OUNB im. L. Tolstogo. Stalinskij put'. August 10, 1966. (In Russ.)
- Teplouhov, 1927 — *Teplouhov S.A.* Drevnie pogrebeniya v Minusinskom krae [Ancient burials in the Minusinsk region]. ME. 1927. Vol. III. Is. 2. Pp. 57–112. (In Russ.)
- Toporov, 1961 — *Toporov I.* Drevnejshie obitateli nashej oblasti [The oldest inhabitants of our region]. OUNB im. L. Tolstogo. Stalinskij put'. July 13, 1961. (In Russ.)
- Shevnina, Logvin, 2015 — *Shevnina I.V., Logvin A.V.* Mogil'nik epohi bronzy Halvaj III v Severnom Kazahstane [Burial ground of the Bronze Age Halvai III in Northern Kazakhstan]. Materialy i issledovanija po arheologii Kazahstana. Vol. VII. Astana: Branch of the A.Kh. Marghulan Institute of Archaeology]. 2015. 248 p. (In Russ.)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Әбдіров М.Ж.

ҚАЗАҚСТАНДЫ ӨСКЕРИ ОТАРЛАУДАҒЫ РЕСЕЙ ҚАЗАК ӨСКЕРЛЕРІНІҢ РӨЛІ
(XVI ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ– XIX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ) 208

Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С., Қабдөшев Б.Ж.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ БАЙЛАРДЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ТӨРКІЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
(СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ МЫСАЛЫНДА) 225

Қаратаев Ә.Ә.

АЛАША ХАН ЖӘНЕ «АЛАШ» БІРЛЕСТІГІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӨНІНДЕ 241

ТАРИХ

Абдрахманов Б.Д., Асекова С.У.

СТАЛИНДІК КЕЗЕҢДЕ ҚЫРҒЫЗСТАНДА ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚ ҰЛТЫ МЕН
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТУМАЛАРЫ ТУРАЛЫ 256

Ахметова Д.М., Мухамеджанова Р.Ж.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ
ТЫЛДАҒЫ ЕҢБЕГІ 267

Борбасов С.М.

ҚАЗАҚСТАН КСРО-ДАҒЫ ҚАЙТА ҚҰРУ ЖӘНЕ ЖЕДЕЛДЕТУ САЯСАТЫ
ЖЫЛДАРЫНДА (1985–1991) 278

Еженханұлы Б.

1246 ЖЫЛЫ РИМ ПАПАСЫ ИННОСЕНТ IV-ГЕ ЖАЗЫЛҒАН «ТАТАР ХАТЫ» ЖӘНЕ ОНЫҢ
НАЙМАН ТӨРЕГЕНЕ ХАТҮНМЕН ҚАТЫСЫ 290

Құсайынов Д.Ж., Өтепова Г.Е.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰРАЖАЙЛАР МЕН БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ 303

Мамбетова Г.А.

КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ШАМАНИЗММЕН ЖӘНЕ «КЕЗБЕ МОЛДАЛАРМЕН» КҮРЕСІ 318

Маничкин Н.А.

ӨЗАРА ТӘУЕЛДІ БОЛУ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ ЖАДЫ НЫШАНДАРЫ МЕН БЕЙНЕЛЕРІН
ПОЭТИКАЛЫҚ ҚАЙТА ТАЛДА 334

Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А.

ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРКІ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР: БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ
МЕН НЕГІЗГІ ЕҢБЕКТЕР 347

Саурықова Ж.С., Әбдіғұлова Б.Қ.

ІРІ БАЙЛАРДЫҢ МАЛ-МҮЛКІН КӨМПЕСКЕЛЕУ — ХАЛЫҚ ҚАСІРЕТІНІҢ АЛҒЫШАРТЫ
(ЖЕТІСУ ӨңІРІНІҢ МЫСАЛЫНДА) 361

Тапалова А., Қара Ә.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІН ТЫЛ
ЖҰМЫСТАРЫНА ЖҰМЫЛДЫРУҒА КОМСОМОЛДЫҚ НАСИХАТТЫҢ ЫҚПАЛЫ 375

АНТРОПОЛОГИЯ

Дүйсенов Б.Д.

ЕДІЛ-ОРАЛ ӨңІРІ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕ ЕСІМІ САҚТАЛҒАН ҚАЗАҚТЫҢ
ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРЫН ТАБУ ЖӘНЕ ТАНУ 387

Жалелов А.А.

1930–1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ 403

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ МЕТОДОЛОГИИ

Абдиров М.Ж. РОЛЬ РОССИЙСКИХ КАЗАЧЬИХ ВОЙСК В ВОЕННОЙ КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА (КОНЕЦ XVI – НАЧАЛО XIX ВВ.	208
Ибраева А.Г., Темирханова А.С., Кабдушев Б.Ж. АЛАШСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВОПРОСЫ КОНФИСКАЦИИ БАЙСКИХ ХОЗЯЙСТВ (НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА)	225
Каратаев А.А. ОБ АЛАША ХАНЕ И ФОРМИРОВАНИИ ОБЪЕДИНЕНИЯ «АЛАШ»	241

ИСТОРИЯ

Абдрахманов Б.Д., Асекова С.У. О ЛИЦАХ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ И УРОЖЕНЦАХ КАЗАХСТАНА, РЕПРЕССИРОВАННЫХ В КЫРГЫЗСТАНЕ В СТАЛИНСКИЙ ПЕРИОД	256
Ахметова Д.М., Мухамеджанова Р.Ж. ТРУД ЖЕНЩИН КАЗАХСТАНА В ТЫЛУ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.....	267
Борбасов С.М. КАЗАХСТАН В ГОДЫ ПЕРЕСТРОЙКИ И ПОЛИТИКИ УСКОРЕНИЯ В СССР (1985–1991)	278
Еженханулы Б. «ТАТАРСКОЕ ПИСЬМО» АДРЕСОВАННОЕ ПАПЕ ИННОКЕНТИЮ IV В 1246 ГОДУ И ЕГО СВЯЗЬ С ТОРЕГЕНЕ КАТУН	290
Кусаинов Д.Ж., Отепова Г.Е. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МУЗЕЕВ И ОРГАНИЗАЦИЙ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ	303
Мамбетова Г.А. БОРЬБА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ ШАМАНИЗМА И «БРОДЯЧИХ МУЛЛ»	318
Маничкин Н.А. ВЗАИМОЗАВИСИМОЕ СТАНОВЛЕНИЕ: ПОЭТИЧЕСКАЯ РЕИНТЕРПРЕТАЦИЯ СИМВОЛОВ И ОБРАЗОВ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В КАЗАХСТАНЕ	334
Масимханулы Д., Абиденкызы А. ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ В КИТАЕ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ВАЖНЫЕ ТРУДЫ	347
Саурькова Ж.С., Абдугулова Б.К. КОНФИСКАЦИЯ ИМУЩЕСТВА КРУПНЫХ БАЕВ КАК ПЕРВООСНОВА ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИИ И ТРАГЕДИИ НАРОДА (НА ПРИМЕРЕ РЕГИОНА ЖЕТЫСУ)	361
Тапалова А., Кара А. ВЛИЯНИЕ КОМСОМОЛЬСКОЙ ПРОПАГАНДЫ НА МОБИЛИЗАЦИЮ ЖЕНЩИН НА ТЫЛОВЫЕ РАБОТЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ	375

АНТРОПОЛОГИЯ

Дюсенов Б.Д. ОБНАРУЖЕНИЕ И ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ ИМЕН ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА, КОТОРЫЕ СОХРАНИЛИСЬ В ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ВОЛГО- УРАЛЬСКОГО РЕГИОНА	387
Жалелов А.А. АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 1930–1960-е ГОДЫ	403

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Abdirov M.Zh. THE ROLE OF THE RUSSIAN COSSACK TROOPS IN THE MILITARY COLONIZATION OF KAZAKHSTAN (LATE XVI - EARLY XIX CENTURIES)	208
Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kabdushev B.Zh. ALASH INTELLIGENTIA AND THE ISSUES OF BAI FARMS CONFISCATION (ON THE EXAMPLE OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN)	225
Karatayev A.A. ABOUT ALASHA KHAN AND THE FORMATION OF THE «ALASH» ASSOCIATION.....	241

HISTORY

Abdrakhmanov B.D., Asekova S.U. ON THE PERSONS OF KAZAKH NATIONALITY AND NATIVES OF KAZAKHSTAN REPRESSED IN KYRGYZSTAN DURING THE STALIN PERIOD	256
Akhmetova D.M., Mukhamedjanova R.Zh. LABOR OF WOMEN OF KAZAKHSTAN IN THE REAR DURING THE SECOND WORLD WAR	267
Barbosov S.M. KAZAKHSTAN DURING THE YEARS OF PERESTROIKA AND ACCELERATED POLICY IN THE USSR (1985–1991)	278
Ezhenkhan-uli B. THE “TATAR LETTER” ADRESSED TO THE POP OF INNOCENT IV IN 1246 AND ITS INVOLVEMENT WITH TÖREGENE QATUN.....	290
Kussainov D.Zh., Otepova G.E. THE CURRENT STATE AND PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN MUSEUMS AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN KAZAKHSTAN	303
Mambetova G.A. THE STRUGGLE OF THE SOVIET AUTHORITIES AGAINST SHAMANISM AND «WANDERING MULLAHS»	318
Manichkin N.A. INTERDEPENDENT BECOMING: POETIC REINTERPRETATION OF SYMBOLS AND IMAGES OF THE HISTORICAL MEMORY IN KAZAKHSTAN.....	334
Massimkhanuly D., Abidenkyzy A. STUDIES OF TURKIC HISTORY AND CULTURE IN CHINA: MAIN DIRECTIONS AND SIGNIFICANT WORKS	347
Saurykova Zh.S., Abdugulova B.K. CONFISCATION OF THE LARGE BAYS’ PROPERTY AS THE PRIMARY BASIS OF POLITICAL REPRESSION AND PEOPLE TRAGEDY (ACCORDING TO THE EXAMPLE OF ZHETYSU REGION)	361
Tapalova A., Kara A. THE IMPACT OF KOMSOMOL PROPAGANDA ON WOMEN’S MOBILIZATION FOR REAR WORK DURING WORLD WAR II IN WEST KAZAKHSTAN.....	375

ANTHROPOLOGY

Dyussenov B.D. DISCOVERY AND POPULARIZATION OF THE NAMES OF KAZAKH HISTORICAL FIGURES THAT HAVE BEEN PRESERVED IN EPIGRAPHIC MONUMENTS OF THE VOLGA-URAL REGION	387
Zhalelov A.A. ARCHAEOLOGICAL STUDY OF KOSTANAY REGION IN THE 1930–1960 s	403

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2023. 10 (2)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 28.06.2023.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ беттелген:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй